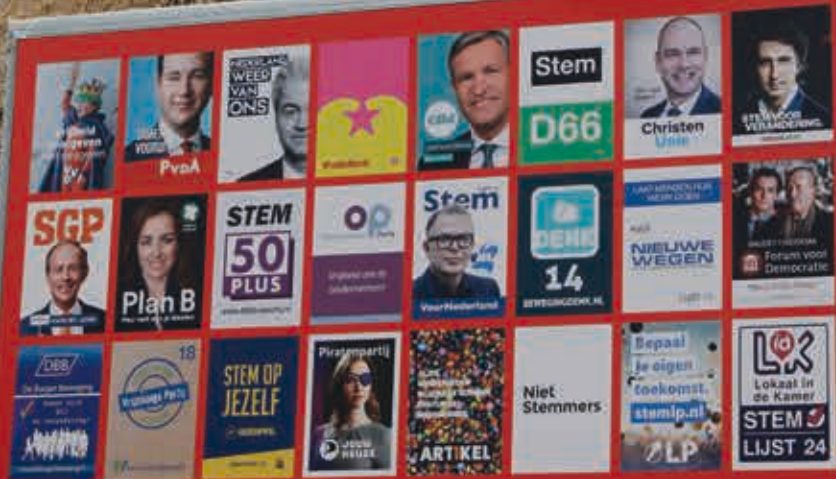

Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (red.)

EEN VERSPLINTERD LANDSCHAP

BIJDAGEN OVER GESCHIEDENIS
EN ACTUALITEIT VAN
**NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

A
U
P

Een versplinterd landschap

Een versplinterd landschap

*Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van
Nederlandse politieke partijen*

Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.)

Afbeelding omslag: ANP / collectie Reuters
Ontwerp omslag: Suzan Beijer
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout
Redactie: May Meurs

ISBN 978 94 6298 848 4

e-ISBN 978 90 4854 062 4

NUR 754 | 697

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Inleiding	7
<i>Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp</i>	
1. De christendemocratie in Nederland	11
Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid	
<i>Rien Fraanje</i>	
2. De ChristenUnie: pluralistisch uit principe	35
<i>Rob Nijhoff</i>	
3. Tussen rebelleren en regeren	55
D66 als factor in de Nederlandse politiek	
<i>Joost Sneller en Daniël Boomsma</i>	
4. Groener dan de som der delen?	79
Ontstaan en ontwikkeling van GroenLinks	
<i>Jasper Blom</i>	
5. ‘Tegen de amorele hardheid van de economie’	99
Een korte geschiedenis van de Partij van de Arbeid	
<i>Frans Becker</i>	
6. De zwakste verdedigen tegen het recht van de sterkste	127
Het belang van de Partij voor de Dieren	
<i>Niko Koffeman</i>	
7. De stem van de onvrede: de Partij voor de Vrijheid	145
<i>André Krause en Markus Wilp</i>	
8. De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weideland	167
Protestants, conservatief en stabiel	
<i>Jan Schippers</i>	
9. De lange mars van de SP	197
<i>Tiny Kox</i>	

10. Het 'geheim' van de Nederlandse liberalen	221
Hoe de vvd zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld	
<i>Patrick van Schie</i>	
11. Een paradijs voor partijen	245
Nederland en zijn kleine politieke partijen	
<i>Koen Vossen</i>	
Noten	259
Bijlagen: verkiezingsuitslagen Tweede Kamer, Provinciale Staten en Europees Parlement	301
Lijst van politieke partijen	309
Lijst van afbeeldingen	311
Personenregister	313
Over de auteurs	317

Inleiding

Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp

Vergelijkt men het politieke partijenspectrum van Nederland met dat van andere Europese landen dan vallen zowel overeenkomsten als verschillen op. Vrijwel overal ziet men de traditionele stromingen van liberalen, sociaal- en christendemocraten, in de afgelopen decennia aangevuld met groene partijen en recent met populisten van diverse pluimage. Evenals in andere landen zien we ook in Nederland bij verkiezingen sinds enige tijd forse verschuivingen optreden. De grote voorspelbaarheid waarmee tot aan het eind van de 20e eeuw regeringscombinaties tussen de traditionele partijen tot stand kwamen behoort inmiddels in veel landen tot het verleden. Domineerden de bovengenoemde stromingen lange tijd schijnbaar onaantastbaar het politieke toneel, inmiddels is aan die vanzelfsprekendheid een einde gekomen.

Wat Nederland betreft wordt in dit verband vaak het jaar 2002 genoemd, toen de implosie van de PvdA, VVD en D66 als 'paarse' partijen en de sensationele score van de Lijst Pim Fortuyn die vanuit het niets met 17 procent de op een na grootste fractie in de Tweede Kamer werd, een historische politieke aardverschuiving te zien gaven. Hoe groot de schok van 2002 ook was en hoe vaak ook sindsdien bij verkiezingen grote veranderingen optraden, niet vergeten mag worden dat de volatiliteit in Nederland al bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 begonnen is. Hadden christen- en sociaaldemocraten in 1989 met respectievelijk 35,3 en 31,9 procent samen nog een ruime meerderheid behaald, bij de verkiezingen van 1994 zakten zij samen, voor het eerst in de Nederlandse parlementaire geschiedenis, onder de 50 procent. Betreft men de gemeenteraadsverkiezingen erbij dan valt op dat grote electorale verschuivingen al in 1990 te zien waren. Welbeschouwd is in Nederland al bijna drie decennia een aanzienlijke electorale instabiliteit waar te nemen.

De politieke wetenschapper Peter Mair vergeleek het verloop van na oorlogse verkiezingsuitslagen in verschillende Europese landen met elkaar en kwam tot de conclusie dat de volatiliteit in Nederland sinds de jaren negentig zowel historisch als in internationale vergelijking zeer groot is geworden.¹ In 2008 schreef hij een karakterisering die sindsdien haar geldigheid niet heeft verloren: 'Het enige voorspelbare aan het Nederlandse electoraat is zijn onvoorspelbaarheid. Zijn enige stabiele kenmerk is zijn instabiliteit.'² Daaruit de conclusie trekken dat de Nederlandse kiezer niet veel meer doet dan 'zappen' door de stemmingsdemocratie, is echter te eenvoudig.

Hoezeer de kiezers ook zijn gaan ‘zweven’, ze doen dat wel binnen bepaalde politieke clusters en gaan daarbij ook rationeler te werk dan vaak wordt verondersteld.³

Behalve grotere verschuivingen tussen partijen zijn in het Nederlandse parlement ook traditioneel meer fracties vertegenwoordigd dan in veel andere Europese landen, een gevolg van het Nederlandse kiesstelsel dat het voor kleine partijen gemakkelijk maakt in het parlement te komen. Telt de Tweede Kamer na de verkiezingen van maart 2017 dertien fracties, in de meeste andere EU-landen ligt dat aantal duidelijk daaronder. In het verleden viel dat grote aantal partijen in Nederland minder op, omdat het politieke hoofdveld werd gedomineerd door de christendemocratische, sociaaldemocratische en liberale partijen, terwijl andere partijen voor coalitievorming niet of nauwelijks nodig waren. In de late jaren zeventig en in de jaren tachtig van de 20e eeuw scoorden christen- en sociaaldemocraten meestal (duidelijk) boven de 30 procent, terwijl de VVD in deze jaren gemiddeld 18 procent behaalde. Samen kregen zij dus in die periode circa 80 procent van de stemmen. Een dergelijke verdeling binnen het partijenspectrum behoort inmiddels tot het verleden. In de huidige Tweede Kamer (2017) is de VVD met 21,3 procent met afstand de grootste partij, waarop een breed veld volgt van vijf middelgrote partijen die tussen de 13,1 en 9,1 procent scoren (PVV, CDA, D66, GroenLinks, SP). Hoezeer die oude krachtenverdeling inmiddels geschiedenis is geworden, blijkt niet alleen uit de val van de PvdA (van 24,7 in 2012 naar 5,7 procent in 2017), maar ook uit de huidige positie van het CDA. In de jaren tachtig legden de christendemocraten met zinsnedes als ‘We run this country’ een vanzelfsprekend zelfvertrouwen en machtsgevoel aan de dag, mede gebaseerd op de behaalde verkiezingsresultaten en de centrale rol bij regeringsvorming. Dat CDA-lijsttrekker Sybrand Buma in maart 2017 uiterst gelukkig was met 12,1 procent van de stemmen (8,3 procent in 2012), maakt duidelijk hoezeer de tijden veranderd zijn.⁴

De snelle veranderingen in het partijenlandschap zorgen voor een overbelichting van de verschillen tussen ‘toen’ en ‘nu’; bij oppervlakkige beschouwing staat tegenover de instabiliteit van vandaag de gestolde onbeweeglijkheid van het verleden. Een dergelijk historisch beeld is een versimpeling, want ook in vroeger jaren konden de politieke spanningen tussen en binnen de partijen hoog oplopen, en kwamen kabinetten regelmatig vroegtijdig ten val. De politieke geschiedenis van Nederland wordt vaak gepresenteerd met begrippen als consensus, pacificatie of polderpolitiek, maar daarbij wordt over het hoofd gezien dat ook in de tijden van partijpolitieke stabiliteit de ideologische en wereldbeschouwelijke tegenstellingen vaak niet inhoudelijk, maar hoogstens pragmatisch werden overbrugd. Bij

alle discontinuïteit die het partijpolitieke landschap sinds de jaren negentig te zien geeft, is er dan ook meer continuïteit dan op het eerste gezicht wordt waargenomen. Om beide aspecten – de continuïteit én de verandering – tegelijk te bezien, is het zinvol om in een kort bestek de geschiedenis van alle anno 2017 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen te presenteren. Dat is het doel van deze bundel.

Gelijktijdig met deze uitgave verschijnt ook een Duitse editie, onder de titel: *Eine zersplitterte Landschaft. Geschichte und Gegenwart niederländischer politischer Parteien*. De belangstelling in Duitsland voor de politieke ontwikkelingen in Nederland, zo valt vaak te constateren, is groot. Vooral de opkomst van het populisme en de mede daardoor toegenomen intolerantie roepen steeds de vraag op hoe deze ontwikkelingen zijn in te passen in het dominerende Duitse beeld van Nederlandse vooruitstrevendheid en tolerantie. Ook is het vanuit Duitsland gezien – waar de kiesdrempel van 5 procent een sterk remmende werking heeft – altijd weer opmerkelijk hoeveel partijen in het Nederlandse parlement vertegenwoordigd zijn.

Het bieden van historische overzichten in één bundel van alle na de verkiezingen van 2017 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen betekent vanzelfsprekend dat geen uitputtende partijgeschiedenissen mogen worden verwacht. Beoogd is een overzicht te geven per partij, waarbij aandacht wordt besteed aan de oprichtingsgeschiedenis, de programmatische ontwikkeling, de betekenis van richtinggevende personen, het zelfbeeld van de partij, electorale ontwikkelingen, de rol in regering en/of oppositie en aan de actuele positionering.⁵ Deze opzet vloeit voort uit een lezingencyclus aan het *Zentrum für Niederlande-Studien* (ZNS) aan de Universiteit Münster, die tot doel had de Nederlandse politieke partijen van binnenuit, maar tegelijk met wetenschappelijke distantie aan een Duits publiek te presenteren. Daartoe waren de (plaatsvervangende) directeurs van de wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen gevraagd een historisch overzicht van hun eigen partij te presenteren. Het gevolg was een vermenging van nabijheid en afstand die kenmerkend is voor het merendeel van de bijdragen aan deze bundel. Juist door deze mix ontstaat een inzicht dat in andere partijgeschiedenissen vaak ontbreekt: inleving in eigen tradities, vocabulair en positionering enerzijds en kritische reflectie anderzijds.

Voor vrijwel alle bijdragen is de opzet geslaagd om zowel van 'binnenuit' als met wetenschappelijke distantie te schrijven. De meeste overzichten zijn geschreven door de (plaatsvervangende) directeurs van de wetenschappelijke bureaus van de betrokken partijen: CDA door Rien Fraanje; CU door Rob Nijhoff, D66 door Joost Sneller en Daniël Boomsma; GroenLinks door Jasper Blom; PvdA door Frans Becker; SGP door Jan Schippers en VVD

door Patrick van Schie.⁶ De SP en de pvvd vormen een uitzondering. Bij beide werd het verzoek van de redactie aan het wetenschappelijk bureau doorgeleid naar een Eerste Kamerlid: respectievelijk Tiny Kox en Niko Koffeman. Kon bij de laatstgenoemde partijen het dubbele perspectief van zowel van binnenuit als van buitenaf wel overeind blijven, anders is dat met de bijdragen over de PVV, FVD, 50PLUS en DENK. In het geval van de PVV was niet het probleem dat de partij geen wetenschappelijk bureau heeft, maar dat onze herhaalde verzoeken om een bijdrage te bezorgen, onbeantwoord bleven. Het artikel over de PVV is daarom geschreven door twee kenners van het Nederlandse populisme: André Krause en Markus Wilp. Bij FVD, 50PLUS en DENK is bewust gekozen voor een afwijkende opzet. Omdat het hier om partijen gaat met een nog zeer korte geschiedenis, lag een langere bijdrage per partij niet voor de hand. Koen Vossen, expert in de geschiedenis van kleine partijen, leverde één bijdrage over deze drie partijen.

Toelichting behoeft ook de volgorde waarin de bijdragen in deze bundel zijn opgenomen. In de periode van partijpolitieke stabiliteit zou het voor de hand hebben gelegen de artikelen te plaatsen in de volgorde van grootte van de partijen of ze naar stromingen te rubriceren. Aangezien in de huidige tijd de grootte van de partijen bij verkiezingen zo sterk fluctueert en de oude ideologische stromingen sterk aan contouren hebben verloren, lag een dergelijke keuze minder voor de hand. Daarom is ervoor gekozen om de alfabetische volgorde van de partijnaam aan te houden voor de plaats in de bundel.

Rest ten slotte een woord van dank, allereerst vanzelfsprekend aan de auteurs voor hun bijdragen. Voor vertalingen van het Duits naar het Nederlands gaat onze dank uit naar Jan Berg Kanon en voor de vertalingen in het Duits naar Annegret Klinzmann, Kathrin Lange en Frederike Zindler. Het register, de grafieken en de formattering van de bijdragen werden verzorgd door Daniël Hendrikse en Franziska Seufert (beiden stagiaires aan het ZNS) en door Annika Baumgartner, Marie Poppen, Henrike Post en Dominik Sapp (studentassistenten aan het ZNS). Voor de goede samenwerking danken wij May Meurs die voor uitgeverij Amsterdam University Press de redactie verzorgde en de tekst drukklaar maakte.

Münster en Nijmegen, oktober 2017

Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp

1. De christendemocratie in Nederland

Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheid¹

Rien Fraanje

De geschiedenis van een politieke partij is tegelijk een historie van een politieke filosofie, de biografie van politici en een schets van een tijdsbeeld. Vier dimensies grijpen aldus in elkaar. Het Christen-Democratisch Appèl (CDA) en zijn voorlopers beleefden hun grootste electorale successen op de momenten dat de vraagstukken, het gedachtegoed, de concrete uitwerking daarvan en de politieke leiders die daar vorm aan gaven een consistent geheel vormden. De ideeën, de personen en de tijd vielen samen en werden één.

Het is geen sinecure om dat stadium van synergie te bereiken. De geschiedenis van het christendemocratisch gedachtegoed laat een spanningsveld zien dat in alle christendemocratische partijen ligt besloten. Honderdvijftig jaar Nederlandse christendemocratische politiek blijkt een voortdurend zoeken naar een balans tussen enerzijds diep doorleefde waarden en beginselen en anderzijds het in praktijk brengen van een van die waarden, namelijk: de roeping om verantwoordelijkheid te dragen.

Veel commentatoren vinden dat bij het CDA en zijn voorlopers het machiavellistische streven naar macht het altijd van de beginselen wint. De titels van hun boeken of artikelen verraden het spanningsveld, zoals *Geloven in macht*² of *Een machtspartij met idealen*.³ Hun oordeel miskent dat de diep gevoelde plicht om verantwoordelijkheid te dragen onlosmakelijk onderdeel is van de christendemocratische ideologie. Het dragen van verantwoordelijkheid is een van de waarden waarop de christendemocratie is gestoeld. Maar die kan schuren met andere beginselen. Nederlandse christendemocraten zijn die subtiële balans in de loop van de geschiedenis enkele keren uit het oog verloren.

Abraham Kuyper en de Anti-Revolutionaire Partij

De christendemocratie in Nederland krijgt een gezicht in 1879. Dat is het jaar dat Abraham Kuyper met de Anti-Revolutionaire Partij de eerste politieke partij van Nederland opricht. De directe aanleiding voor de oprichting van de ARP was het volkspetitionnement tegen de schoolwet van de liberale

minister Jan Kappeyne van de Coppello. De wet beoogde in de eerste plaats een verbetering van de kwaliteit van het onderwijs. Tot dan financierden gemeenten de openbare scholen. Kappeyne van de Coppello wilde vanuit de rijksoverheid flink gaan meebetalen, maar daaraan verbond hij wel hogere eisen voor de kwaliteit van het onderwijs. De wrevel bij de initiators van het volkspetitionnement kwam vooral voort uit de principiële weigering van Kappeyne van de Coppello om het bijzonder onderwijs financieel vanuit de staat te onderhouden. In augustus 1878 zetten ruim 300.000 protestanten en meer dan 160.000 katholieken hun handtekening onder een oproep aan koning Willem III. Deze luidde: 'Plaats, Sire! onder zulk een voordracht Uwe Koninklijke handtekening nooit!' De koning negeerde de oproep en ondertekende de wet.

Het zou een misvatting zijn om het petitionnement daarmee een mislukking te noemen. De mobilisatie van een half miljoen mensen (op een totale bevolking van vier miljoen), waarvan het leeuwendeel niet stemgerechtigd was, maakte onder het religieuze deel van de bevolking een sterk politiek bewustzijn los. De Grondwetwijziging van 1848 had Nederland de eerste voorzichtige contouren van een democratie gegeven, maar aan het stemrecht waren hoge belastingeisen gesteld waaraan de meeste Nederlanders niet konden voldoen. De Tweede Kamer bestond voornamelijk uit mannen uit de sociaal-economische bovenlaag van de Nederlandse samenleving. De hoofdzakelijk confessionele bevolking herkende zich niet in de samenstelling van het parlement.

De sluimerende onvrede over een elitair en liberaal bestuur dat geen oog had voor de belangen van de 'kleine luyden' moedigde de vorming van eigen politieke organisaties aan. Daarbij speelden charismatische voormannen die de achtergestelde bevolkingsgroepen voorgingen een belangrijke rol. Voor het protestantse deel der natie vervulde Abraham Kuyper deze rol met verve. Kuyper was aanvankelijk theoloog en predikant van de Nederlands Hervormde Kerk. Hij was 33 jaar toen hij in 1870 werd beroepen door een Hervormde gemeente in Amsterdam. Van een vrijzinnig predikant had hij zich toen al ontwikkeld tot een rechtzinnig voorganger die de Nederlands Hervormde Kerk bekritiseerde om haar vrijzinnigheid. In 1872 richtte hij het dagblad *De Standaard* op waarvan hij tot zijn overlijden in 1920 hoofdredacteur zou blijven. In 1874 werd hij voor de eerste keer verkozen tot lid van de Tweede Kamer, waarna hij in 1879 met de Antirevolutionaire Partij de eerste politieke partij van Nederland oprichtte.

Kuyper noemde zich een antirevolutionair. Hij markeerde daarmee zijn aversie tegen de Verlichting en meer specifiek de Franse revolutie die door het Verlichtingsdenken was geïnspireerd. Vanuit de Bijbel kwam hij tot

een mens- en maatschappijvisie die zich verzette tegen de idee van de mens als autonoom individu en het volk als soeverein. Hij herkende in de samenleving tal van maatschappelijke instellingen en sectoren die elk hun eigen verantwoordelijkheid en taak hadden. Die afzonderlijke kringen, zoals het gezin, de kerk, verenigingen, scholen en ondernemingen kenden elk hun eigen soevereiniteit.⁴

Voor wat Kuyper 'de sociale kwestie' noemde, zag hij nadrukkelijk wél een taak voor de overheid weggelegd. In Nederland kwam de industrialisering in vergelijking met omliggende landen betrekkelijk laat op gang. De antirevolutionaire voorman herkende al snel de kwetsbare positie van arbeiders. Hij maakte daarbij een heel scherp onderscheid tussen de door de Bijbel geïnspireerde opvattingen en de liberale en socialistische visie; de seculiere stromingen deelden immers niet de gedachte dat de mens was geschapen naar het beeld van God. Hoe met mensen werd omgegaan deed hem twifelen aan de 'deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw waarin we wonen'.⁵

Kuyper introduceerde met zijn onderscheid de 'antithese', en zag een scherpe tegenstelling tussen een politiek die zich laat leiden door menselijk inzicht en één die uitgaat van het goddelijk gezag. Hij creëerde met die opvatting tegelijkertijd een zelfbeeld én een vijandbeeld. De Verlichting en de Franse Revolutie, ofwel het 'modernisme', en daarmee iedereen die het politiek handelen niet op de Bijbel baseerde, waren de grote opposanten. De Amsterdamse historicus Piet de Rooy stelt in zijn *Republiek der rivaliteiten* dat de introductie van deze antithese het politieke landschap in Nederland meer dan een eeuw heeft bepaald. Juist omdat Kuyper zijn campagne startte voordat de kwalen van de industrialisering in volle omvang voelbaar waren, poneert De Rooy de stelling dat Kuyper had voorkomen dat de in andere landen dominante sociaal-economische tegenstelling in de Nederlandse politiek de overhand kreeg.⁶

Herman Schaepman en de subsidiariteit

Ongeveer gelijktijdig met het ontluiken van het politieke en maatschappelijke bewustzijn van het protestantse deel der natie kregen de katholieken in de persoon van de dichter, priester en theoloog Herman Schaepman ook hun eigen charismatische voorman. In 1880, dus een jaar na de oprichting van de ARP, trad de 36-jarige Herman Schaepman toe tot de Tweede Kamer. Schaepman gaf de katholieken een politieke stem, en dat heeft voor de katholieken misschien nog wel meer betekenis gehad dan de oprichting van

de ARP voor de protestanten. Hoewel in Nederland sinds de Grondwet van 1848 vrijheid van godsdienst bestaat, waren katholieken maatschappelijk gezien nog lange tijd een achtergesteld bevolkingsdeel.

Hoewel er in de samenleving grote animositeit tussen protestanten en katholieken bestond, wisten zij elkaar inhoudelijk en politiek goed te vinden. Zo waren zij het met elkaar eens als het ging over de kwetsbare positie van arbeiders. Schaepman liet zich daarbij voluit inspireren door de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* die paus Leo XIII in mei 1891 het licht had doen zien. *Rerum Novarum* hekelt de werk- en leefomstandigheden van arbeiders en pleit voor een rechtvaardig loon en het recht op bezit. De encycliek geeft de overheid nadrukkelijk de taak om de positie van arbeiders te verbeteren door bij wet werktijden te reguleren, rechtvaardige lonen te garanderen en de zondagsrust te bevorderen.

Verder was Schaepman vanuit de achtergestelde positie van katholieken – net als Kuyper – een pleitbezorger van de scheiding tussen kerk en staat. De staat diende niet de leer van één kerk te volgen. Daarbij zag hij voor de overheid een belangrijke taak om de gelijkwaardige positie van kerken te borgen. Na zijn entree in de Kamer deed Schaepman in 1883 een vergeefse poging alle katholieke Kamerleden te verenigen rond een door hemzelf geschreven politiek programma dat hij de titel *Een katholieke partij. Proeve van een program* meegaf. Ook daarin zette hij uiteen dat in een katholieke partij de leden zich wel laten leiden door de leer van de Kerk, maar dat een rooms-katholieke partij geen partij van de Kerk moet zijn waarin het kerkelijk gezag de dienst uitmaakt.

Schaepman deed in zijn proeve van een program nota bene een beroep op de soevereiniteit in eigen kring om de eigenstandige positie van de overheid te markeren: zij diende zich te onthouden van inmenging in gezinnen, kerken en verenigingen. Het past in grote lijnen bij de katholieke subsidariteitsgedachte die Paus Pius XI bijna dertig jaar na Schaepmans overlijden nader heeft uitgewerkt in de encycliek *Quadragesimo Anno* (1931). Die stelt dat de mens in de katholieke leer een sociaal wezen is, dat is geschapen om met andere mensen samen te leven. Mensen en hun verbanden dienen daarom de ruimte te krijgen om initiatieven te ontplooien.

Hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, oud-senator voor het CDA en inmiddels voornaam criticaster van het CDA, Henk Woldring, vat in zijn overzichtswerk *Politieke filosofie van de christendemocratie*, kernachtig samen welke taak de overheid daarbij heeft:

De overheid behoort primair de taken uit te voeren waarvoor alleen zij competent is, namelijk het bevorderen van het algemeen belang. Met

het oog daarop moet zij leiding geven, toezicht houden, stimuleren of beperkend optreden. Indien kleine gemeenschappen van burgers niet tot het uitvoeren van hun taken in staat zijn en ook grotere gemeenschappen dat niet kunnen, en indien het algemeen belang in het geding is, kan de overheid die taken overnemen. In dat geval treedt de overheid subsidiair op: helpend of in de plaats tredend.⁷

De gezamenlijke inzet van protestanten en katholieken in de schoolstrijd en hun overeenkomsten in denken konden niet verhinderen dat de maatschappelijke afstand tussen hen groot bleef. Ze leefden praktisch gescheiden van elkaar en het is deze verzuiling die verhinderde dat zij verdere toenadering zochten. Politieke samenwerking van hun voormannen was toen het maximaal haalbare.

Doordat Schaepman relatief vroeg overleed, in 1903, heeft hij niet meegeemaakt dat de katholieken zich definitief politiek verenigden. Zijn poging in 1883 te komen tot een katholieke politieke partij mislukte. Pas in 1904 werd een Algemene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen opgericht die gezamenlijk aan de verkiezingen meedeed. Het duurde vervolgens tot 1926 voordat de Rooms-Katholieke Staatspartij werd opgericht.

De pacificatie

Er is nog een ander belangrijk thema waarover protestanten en katholieken overeenstemden en dat was hun kritische houding ten aanzien van de liberale visie op democratie. Vanuit hun aversie tegen zo'n beetje alles waar de Verlichting en de Franse revolutie voor stonden, hekelden Kuypers en Schaepman het liberale streven naar volkssoevereiniteit. Toen de liberale minister Johannes Tak van Poortvliet in 1892 met een wetsvoorstel kwam om het bestaande kiesrecht te verruimen, waren protestanten en katholieken aanvankelijk eensgezind in hun kritiek. Zij hadden een reeks van bezwaren, waarvan de meeste vooral principiële, maar een enkele ook opportunistisch van aard waren. Het meest fundamenteel was hun verzet tegen de idee van volkssoevereiniteit omdat die inging tegen de soevereiniteit van God. De overheid was in hun ogen ten principale een instelling van God en niet van het volk. Een verruiming van het kiesrecht die ook de gewone man het recht gaf om te stemmen, bracht de overheid in handen van het volk en voedde de vrees voor een dictatuur van de meerderheid over minderheden. Daarbij dachten zij concreet en met angst aan de opkomst van het socialisme.

Binnen de protestantse fractie zorgde het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet evenwel voor verdeeldheid. De liberale minister wilde het bestaande censuskiesrecht, dat alleen mannen die een bepaalde hoeveelheid belasting betaalden kiesrecht gaf, omzetten naar een stemrecht voor mannen die konden lezen en schrijven en zelf in hun onderhoud konden voorzien. Kuyper zag in dat zijn kiezerspotentieel met de uitbreiding van het kiesrecht aanzienlijk kon groeien. De antirevolutionairen presenteerden daarom als compromis hun eigen voorstel, namelijk het huismanskiesrecht dat aan mannen als hoofden van gezinnen het stemrecht toekende. Kuyper schatte in dat dit alternatief geen meerderheid zou halen en zegde buiten de officiële partijgeledingen om zijn steun toe aan het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet. Dat zette kwaad bloed bij een deel van zijn antirevolutionaire fractie, onder wie zijn goede vriend Alexander de Savornin Lohman die het wetsvoorstel beoordeelde als een stap naar een revolutionaire vorm van volkssoevereiniteit.

Tak van Poortvliet trok uiteindelijk zijn wetsvoorstel in. Maar de kwestie leidde bij de protestanten tot een definitieve breuk. Na de verkiezingen van 1894 kende de Tweede Kamer twee antirevolutionaire fracties. De afgesplitste groep onder leiding van De Savornin Lohman gaf zichzelf de naam Vrije Antirevolutionairen mee. De politieke afscheiding kan niet los worden gezien van een kerkscheuring van enkele jaren daarvoor, in 1886, toen Abraham Kuyper zich losmaakte van de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk oprichtte. Deze afscheiding, bekend als de Doleantie, had tot gevolg dat enkele honderdduizenden mensen met Abraham Kuyper uit de Hervormde Kerk stapten. De vrije antirevolutionairen richtten in 1908 de Christelijk-Historische Unie (CHU) op, waar uiteindelijk vooral de leden van de Nederlands Hervormde Kerk politiek onderdak vonden. In vergelijking tot de strak georganiseerde ARP had de CHU een veel losser partijverband met een minder eenduidige politieke filosofie. In de loop van de volgende decennia ontwikkelde de CHU zich tot een conservatieve beweging, terwijl de ARP zich voornamelijk liet inspireren door de christelijk-sociale leer.

Het debat over het kiesrecht vormde in 1917 de sleutel tot de oplossing van die andere slepende kwestie. De in 1913 aangetreden liberale minister-president Cort van der Linden wilde een punt zetten achter de langlopende strijdpunten. Hij vroeg de liberalen in te stemmen met een gelijke financiering van het openbaar en bijzonder onderwijs, de confessionelen moesten hun verzet tegen een verruiming van het kiesrecht staken. Het is geen toeval dat deze zogenaemde pacificatie tijdens de Eerste Wereldoorlog plaatsvond. De voortdurende dreiging mee te worden gesleept in de oorlog werkte samenbindend in een verdeeld land.

Interbellum: in het centrum van de macht

De katholieke en protestantse partijen benadrukten in de aanloop naar de eerste verkiezingen na de pacificatie in 1918 dat het belangrijke punt dat enkele decennia daarvoor de aanleiding was geweest voor hun politieke mobilisatie weliswaar was binnengehaald, maar dat de antithese onverminderd van kracht bleef. Daarmee boden zij tegenwicht aan pogingen van liberale en conservatieve politici om de noodzaak van voortzetting van confessionele politiek in twijfel te trekken. En met succes, want de kiezers maakten de christendemocratische partijen tot winnaars, waarbij vooral de winst van de katholieken opmerkelijk was. Tot die tijd waren zij immers tweederangs burgers die leefden in de marge van de maatschappelijke en politieke Nederlandse samenleving. Vanaf 1918 vormden zij de grootste politieke partij en die positie stonden zij meer dan een halve eeuw niet meer af.

De emancipatie van de christelijke politiek werd met de pacificatie min of meer voltooid, en een nieuwe fase brak aan voor de christendemocratie in Nederland. Er hoefde geen politieke invloed meer te worden bevochten op een liberale en conservatieve elite; de voormannen van de katholieken, antirevolutionairen en 'christelijk-historischen' behoorden nu tot de politieke elite die vaak met elkaar en soms met andere politieke groeperingen een kabinet vormden. In 1918 kregen de katholieken met Charles Ruijs de Beerenbrouck hun eerste minister-president.

In het interbellum worstelden de christendemocraten met de vraag hoe de beginselpolitiek van eerdere decennia kon worden verbonden met een economisch beleid dat de gevolgen van de wereldwijde economische crisis en de daarmee gepaard gaande massale werkloosheid en armoede onder de bevolking, beheersbaar wist te houden. Vanaf 1933 werd de gereformeerde premier Hendrikus Colijn (1869-1944) met zijn tweede kabinet het gezicht van een strenge en sobere financieel-economische politiek, die bovendien vasthield aan de hoge waarde van de Nederlandse gulden. Achteraf was het oordeel over die rigide opstelling dat Colijn de economische crisis voor Nederland alleen maar had verhevigd. Hoe steviger de kritiek van buiten de gereformeerde zuil, hoe populairder hij daarbinnen werd. Onder antirevolutionairen bereikte zijn status in de jaren dertig haast mythische proporties.

Het laatste vooroorlogse kabinet werd in 1939 gevormd en stond onder leiding van de christelijk-historische premier Dirk Jan de Geer, tot wiens kabinet naast katholieke en christelijk-historische ministers voor het eerst ook sociaaldemocraten waren toegetreden. Enkele dagen na de Duitse inval

van 10 mei 1940 vluchtte de regering naar Londen om daar als onderdeel van de geallieerden de strijd tegen nazi-Duitsland voort te zetten.

Na WOII: meebouwen aan de verzorgingsstaat

De Nederlandse politiek van voor de Tweede Wereldoorlog kenmerkte zich door een combinatie van verzuiling en pacificatie. Het politieke landschap liet scherpe verschillen zien tussen liberale, katholieke, protestantse en socialistische politici. Die politieke stromingen stonden symbool voor de diverse zuilen waarin de Nederlandse samenleving was verdeeld. Die verschillende bevolkingsgroepen leefden gescheiden van elkaar; ze hadden hun eigen scholen, vakbonden en werkgeversorganisaties, lazen hun eigen kranten en waren lid van hun eigen omroeporganisaties. Die scherpe maatschappelijke verschillen werden in de politieke arena gepacificeerd, doordat de elites van die zuilen met elkaar gingen samenwerken.⁸

Het einde van de Duitse bezetting was voor enkele politieke voormannen aanleiding om te proberen het herstel van de vooroorlogse verzuiling te voorkomen. Zij streefden naar een doorbraak: godsdienstige scheidslijnen mochten geen rol meer spelen bij de partijvorming. Maar de christendemocratische partijen van voor de oorlog vervolgden na 1945 hun weg in de Nederlandse politiek. De RKSP kreeg met Katholieke Volkspartij een nieuwe naam, terwijl de ARP en CHU in 1946 onder dezelfde naam meededen aan de eerste verkiezingen sinds 1937. Daarbij werd de KVP de grootste partij en verloor de doorbraakpartij PvdA, ten opzichte van het cumulatieve resultaat van haar vooroorlogse voorlopers SDAP, VDB en CDU, in 1937 zo'n 2 procent.

De verkiezingen van 1946 waren het startschot voor een langdurige samenwerking tussen de KVP en de PvdA. Zij vormden twaalf jaar lang het hart van een vijftal kabinetten die de wederopbouw van het in veel opzichten zwaar gehavende Nederland ter hand namen. Dat gebeurde eerst nog onder leiding van de katholieke premier Louis Beel, maar die werd na de verkiezingen van 1948 afgelost door de sociaaldemocratische minister van Sociale Zaken uit zijn kabinet, Willem Drees. Deze zou vervolgens tussen 1948 en 1958 vier kabinetten leiden waarvan ook de CHU deel uitmaakte en waarbij bij de eerste twee kabinetten de liberale VVD aanhaakte, en bij laatste twee de ARP.

De herinnering aan de grote crisis van de jaren dertig en de gevolgen, armoede en een onrechtvaardige verdeling van welvaart, deden de christelijk-sociale principia van Kuyper en *Rerum Novarum* na de Tweede Wereldoorlog zwaar wegen. In deze centrumlinkse samenwerking legden christen- en

sociaaldemocraten gezamenlijk de fundamenten onder de verzorgingsstaat met onder meer de Werkloosheidswet en Algemene Ouderdomswet. De christendemocratische voormannen gaven daarmee impliciet niet de bescherming van soevereiniteit en subsidiariteit, maar de bestrijding van armoede en het creëren van gelijke kansen prioriteit.

Bouwen aan eenheid in tijden van polarisatie

De vorming van de verzorgingsstaat droeg in belangrijke mate bij aan de emancipatie van het individu. Een nieuwe generatie van kort na de oorlog geboren babyboomers morrelde halverwege de jaren zestig aan de politieke poort. Ze was minder dan haar ouders gehecht aan de oude structuren van de kerk en de daaraan verbonden zuilen. Niet de gemeenschap van de zuil diende te bepalen hoe iemand zijn of haar leven moest leiden, maar het autonome individu. De jonge nieuwkomers wilden de macht van de gewoonte doorbreken; ze eisten invloed en meer democratisering. In die context van verzet tegen de status quo en het verlangen naar verandering was het niet verwonderlijk dat de christendemocratische partijen bij de verkiezingen van 1967 voor de eerste maal sinds de pacificatie geen absolute meerderheid hadden verworven bij Tweede Kamerverkiezingen. Het vergrootte de urgentie van de verkennende gesprekken die voormannen van de KVP, ARP en CHU voerden over samenwerking.

Dat gebeurde onder een gesternte van toenemende polarisatie en onverhulde pogingen van sociaaldemocratische zijde om de christendemocratie in Nederland van het politieke toneel weg te drukken. Nieuwe jonge politici bij de PvdA streefden naar een politiek landschap van een rechts-conservatief blok versus een sociaal-progressief rond de PvdA, waarin voor de confessionele middenpartijen geen ruimte meer was. De sociaaldemocratische politicologen Van den Berg en Molleman omschreven de poging tot de christendemocratische fusie als 'sterven in elkaars armen' en een 'achterhoedegevecht', waarbij op dat moment de wens de vader van de gedachte lijkt te zijn geweest.⁹ De culturele verschillen tussen de drie partijen bleken tijdens het fusieproces aanzienlijk. De antirevolutionairen onderhielden een nauwe band met het Bijbelse evangelie, dat voor vele gereformeerde politici een directe inspiratiebron was om politiek te bedrijven en dat een kader vormde om elkaar binnen de partij ergens op aan te spreken. Voor katholieken was die band losser; de Bijbel was voor hen eerder een persoonlijke inspiratiebron en minder een waarheid om publiek uiting aan te geven. De beginselen wogen voor de antirevolutionairen zwaar, terwijl voor de katholieken de

Bijbelse opdracht om verantwoordelijkheid te nemen en te dragen leidraad was. De CHU nam daarbij een minder uitgesproken positie in.

Het proces om te komen tot samenwerking en wellicht een samengaan kon niet beter worden geleid dan door een KVP'er die als een antirevolutionair getuigde van zijn evangelische inspiratie en zijn Bijbelkennis inzette om politiek te bedrijven. Die katholiek was de hoogleraar sociaal recht Piet Steenkamp. Hij sprak 'de tale Kanaäns' zoals de antirevolutionairen die bezigden. In 1968 gaf hij het officieuze startschot voor de moeizame en langslpende poging de confessionele partijen ARP, CHU en KVP tot samenwerking en uiteindelijk tot een fusie te bewegen. Hij deed dit met een beroemde rede op het partijcongres van de KVP: 'Er is een Bijbelwoord dat mij bijzonder lief is,' zo vertelde hij zijn partijgenoten, 'en dat luidt: "Gij zult mijn getuigen zijn." Welnu dames en heren, ik geloof dat deze klemmende oproep en opdracht niet beperkt is tot het persoonlijk leven. Daar is geen sprake van! Ik vind dat ik in dit land, vandaag en in de huidige situatie, het beste gestalte kan geven aan die opdracht door bij te dragen tot een moderne evangelische volkspartij.'¹⁰

Toen de besprekingen tussen drie partijen in 1972 dreigden vast te lopen op onenigheid over de grondslag en aard van de nieuw te vormen partij, was het Piet Steenkamp die de pen oppakte en de nota 'Naar een verantwoordelijke samenleving' schreef. In navolging van de Assemblée van de Wereldraad van Kerken van 1948 kwam hij tot het concept van de verantwoordelijke samenleving waarin als vanouds duidelijk werd gemarkeerd dat het primaat bij de samenleving lag. De overheid had daarbij vooral een dienende rol en moest zich aldus inzetten 'voor de overwinning van het recht in de nationale en internationale verhoudingen en wel zo, dat de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid – voor de ander – kwijt kunnen'.¹¹

Steenkamp bedacht de zogenaamde antwoordfilosofie. Hij schreef: 'Het Evangelie is een uitdaging, een opgave en een gave tegelijk. Het is onze opdracht antwoord te geven op de oproep van het Evangelie in de hoop dat velen in ons volk met hun eigen bezieling het antwoord dat wij moeten geven mee willen bepalen.' Volgens Steenkamp moest de nieuwe partij nadrukkelijk geen kerkelijke of exclusief christelijke partij worden. Het evangelie was geen landkaart, maar een kompas dat richting gaf. In hoofdstuk 6 van de nota stelde hij: 'Het evangelie is [...] uniek, maar het is niet exclusief, d.w.z. het is niet ons bezit, wij mogen het niet monopoliseren. Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogram en ons beleid zoals wij die als antwoord op de evangelische oproep blijvend vorm willen geven.'¹² Kortom, niet het

christelijke geloof moest de drie partijen en hun leden samenbinden, maar een gedeelde politieke overtuiging. En die kon ook mensen aanspreken die de kerk inmiddels vaarwel hadden gezegd.

Deze nota werd door de vertegenwoordigers van de drie partijen met enthousiasme ontvangen. In de jaren na 1972 zouden de besprekingen nog menigmaal vastlopen en soms zelfs in een impasse geraken, maar deze nota fungeerde steeds als houvast en hernieuwd startpunt om de gesprekken weer vlot te trekken.

Soevereiniteit + subsidiariteit = gespreide verantwoordelijkheid

De wetenschappelijke bureaus van de drie partijen speelden een belangrijke rol bij de toenadering. Geheel passend bij de gereformeerde traditie van exegese, Bijbelstudie en debat nam de denktank van de antirevolutionairen daarin het voortouw. De voorman van de zogenoemde Kuypersstichting, Arie Oostlander, bedacht dat een nieuwe politieke partij geen partij van christenen moest zijn die zich verenigden rond een gezamenlijk gedeeld geloof. Hij keerde het om: je deelt een politieke overtuiging en die ontleen je aan het christelijk geloof. De leden van de partij moesten elkaar kunnen aanspreken op hun politieke en niet hun religieuze overtuiging.¹³

Oostlander verdiepte zich in de katholieke sociale leer met als doel de verschillen te begrijpen en overeenkomsten te zoeken. Van de KVP kreeg hij die kennis en inspiratie niet aangereikt omdat die 'haar eigen filosofie [was] kwijtgeraakt'.¹⁴ De antirevolutionaire denker zocht en vond de rijkdom van de katholieke-sociale leer in de encyclieken. Hij zag grote overeenkomsten met de protestantse traditie, maar liep ook niet weg voor verschillen. Zo lijken op het eerste gezicht de protestantse leer van de soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel sterk op elkaar, maar aan beide begrippen ligt toch een fundamenteel verschillende maatschappijvisie ten grondslag. Toen hij het soevereiniteitsbegrip muntte, ging Abraham Kuypers uit van horizontale verhoudingen in de samenleving. De overheid stond volgens hem hiërarchisch niet boven kringen als het gezin, de kerk, de school, de onderneming of de vereniging. Iedere kring had zijn eigen taak en verantwoordelijkheid en mocht niet interveniëren in een andere kring. Ook de staat moest volgens Kuypers de nevingeschiktheid en de soevereine rol en taak van de maatschappelijke kringen erkennen. Het katholieke subsidiariteitsbeginsel ging daarentegen uit van een verticaal opgebouwde samenleving, waarbij gold dat taken en bevoegdheden zo dicht mogelijk bij mensen zelf, dus laag in de hiërarchie, moesten worden belegd.

Het startpunt was dus anders, maar in zijn politieke uitwerking hoefde dat geen consequenties te hebben, zo stelt Woldring in *Politieke filosofie*, een studie naar de politieke denkwijze van de christendemocratie. 'Subsidiariteit vooronderstelt dat individuele mensen primair verantwoordelijk zijn voor hun handelingen, dat samenlevingsverbanden hun eigen zaken behoren te regelen en dat de staat vervolgens eventueel helpend kan optreden,' aldus Woldring.¹⁵ Daarbij vormt 'verantwoordelijkheid' het kernbegrip.

De denktanks van de drie partijen introduceerden een nieuw woord: 'gespreide verantwoordelijkheid', een term die een brug sloeg tussen soevereiniteit en subsidiariteit en die al gauw het centrale en onderscheidende begrip van de nieuwe partij bleek. De idee van soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel waren gefundeerd in de overtuiging dat mensen ten volle tot hun recht kwamen als zij verantwoordelijkheid namen voor hun leven en de gemeenschappen waarvan zij deel uitmaakten.¹⁶ In de meest recente actualisering van het program van uitgangspunten werd gespreide verantwoordelijkheid omschreven als: 'Voor het CDA begint politiek met de erkenning van maatschappelijk initiatief.'¹⁷

Het politieke beginsel van gespreide verantwoordelijkheid bleek in de praktijk ook opgeld te doen bij de eigen fusieperikelen. Toen Steenkamp na een teleurstellende vergadering over de door hem vurig gewenste fusie tussen de ARP, CHU en KVP naar huis reed, besepte hij dat hij het roer moest omgooien. Hij moest de sleutel tot de nieuwe partij niet zoeken in de Haagse binnenkamers van de partijleiders en -bestuurders, maar aan de basis, bij de leden van de drie partijen in het land. Hij trok daarop door Nederland om zijn getuigenis van een nieuwe christendemocratische partij over te brengen. Zijn vrouw hield het aantal spreekbeurten bij dat hij al die jaren had gehouden: 980. In de zaaltjes van de plaatselijke kerk, kroeg of zalencentrum ontdekte hij dat de achterban al veel verder was dan zijn voormannen in Den Haag. In tal van afdelingen was al lang sprake van innige samenwerking tussen de KVP, ARP en CHU. In veel gemeenten en provincies deden ze in 1974 al met een gezamenlijke lijst aan de Provinciale Staten- en gemeenteraadsverkiezingen mee, en in sommige gevallen zelfs al onder de naam CDA. Steenkamp gebruikte die druk van onderop om de weifelaars aan de onderhandelingstafel in beweging te krijgen.

Na een nieuwe impasse startten de voorzitters van de afdelingen in Hoofddorp in 1975 uit ergernis over het stagnerende fusieproces het initiatief 'Wij horen bij elkaar', waarin ze de partijraden aanspoorden om nu uit te spreken dat de partijen bij de volgende Kamerverkiezingen gezamenlijk zouden optrekken. In korte tijd ondertekenden zo'n tachtigduizend leden het bijbehorende manifest.¹⁸ Steenkamp hoorde van het initiatief op de

radio en belde spontaan één van de drie initiators: 'Ik ken je niet, maar ik ben je ontzettend dankbaar.'¹⁹

De beweging van onderop is cruciaal geweest voor de totstandkoming van de nieuwe partij. Uiteindelijk hebben niet de partijleiders en -bestuurders aan de top hun sceptische achterban op sleeptouw genomen en de juiste richting gewezen, het waren de leden die de tanende onderhandelaars aan de top aanspoorden om over hun schaduw heen te stappen en door te pakken.

Meer dan economie alleen

De eerder genoemde polariserende opstelling van de sociaaldemocraten die mede tot doel had de confessionele partijen naar de marge van het politieke speelveld te drijven, verkeerde in het tegendeel. De pvda werd langzaamaan de gezamenlijk gevoelde vijand die de drie christendemocratische partijen in elkaars armen dreef. In 1977 deden de partijen voor het eerst onder de gezamenlijke naam Christen-Democratisch Appèl aan de verkiezingen mee. Het concept van het verkiezingsprogramma was al in de lente van 1976 klaar en droeg niet voor niets de Bijbels aandoende titel 'Niet bij brood alleen'. Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam schrijven in hun kroniek *Het rogge staat er dun bij* over de totstandkoming van het cda: 'Het cda wilde meer politiek perspectief bieden dan het regelen van materiële kwesties. Het zou zich profileren op de dingen die niet in geld of goed zijn uit te drukken.'²⁰

De katholieke minister van Justitie Dries van Agt werd de eerste lijsttrekker van de samenwerkingscombinatie. In 1973 was Van Agt nog door de pvda en d66 aangezocht om als jonge en progressief ingeschatte hoogleraar uit Nijmegen minister van Justitie te worden. Maar Van Agt ontpopte zich op die positie steeds meer als een behoudend minister, die zijn groeiende ergernis over de polariserende opstelling van zijn coalitiegenoten ten aanzien van de christendemocratische partijen niet kon verhullen. Hij legde bovendien enige weerzin over het politieke bedrijf aan de dag. En die relativiserende houding viel mooi samen met het leidende beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid dat eveneens de invloed van de politiek nuanceerde. Boodschap en boodschapper vielen samen.

Van Agt maakte net als eerder Abraham Kuyper en Hendrik Colijn, uitgesproken reacties los. Je hield van hem of verafschuwde hem, een tussenweg leek niet mogelijk. Daarbij kwam dat hij als politieke nieuweling bekend was geworden op een hoogst gepolariseerd beleidsterrein: justitie. Terwijl een nieuwe generatie elke vorm van gezag en autoriteit ter discussie

stelde, stond Van Agt voor de taak om op enkele heikele thema's het gezag te verzekeren van het departement dat over het handhaven van het recht gaat. Het bleek een onmogelijke opgave om geen controverse op te roepen als het ging om de vrijlating van de zogenoemde drie van Breda of het handhaven van het dan nog bestaande verbod op abortus.

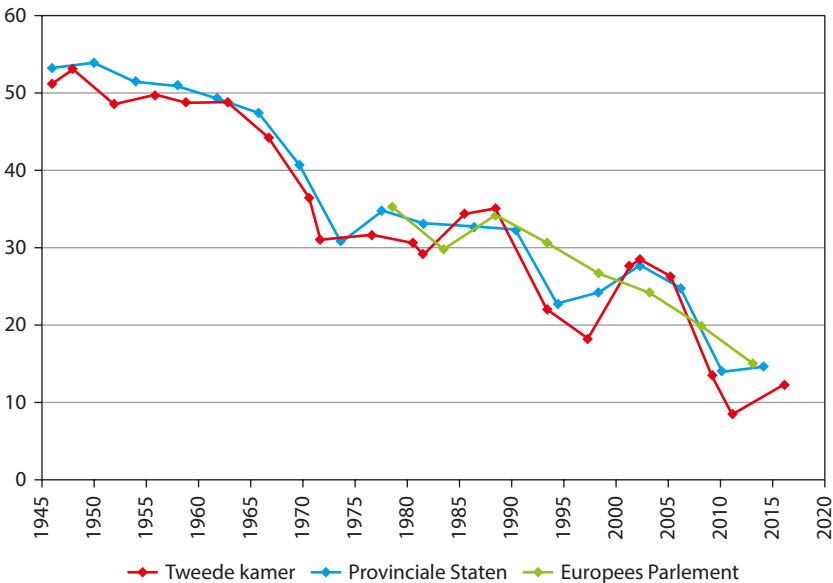
Het was bij dit heftige, en emoties oproepende debat over de vroegtijdige onderbreking van zwangerschappen dat hij voor het eerst een ethisch reveil bepleitte.²¹ Het was voor een deel een poging om – ondanks zijn onvermogen zich als minister van Justitie te weer te stellen tegen de snelle toename van abortusklinieken – zijn weerzin tegen de groeiende abortuspraktijk te uiten. Daarnaast bleek het politiek een belangwekkende zet: Van Agt markeerde scherp het verschil met de seculiere partijen en positioneerde het nieuwe CDA als een partij die uiteindelijk ook stond voor een politiek die werd gedragen door een moraal.

Het hielp de populariteit van Van Agt ter linkerzijde van het politieke spectrum niet dat hij in 1977 na maandenlange onderhandelingen met PvdA-leider Joop den Uyl over de vorming van diens tweede kabinet, uiteindelijk in enkele weken een coalitie vormde met de VVD. Daarmee stond de PvdA als winnaar van de verkiezingen en grootste partij politiek buiten spel en dat werd op dat moment vooral Van Agt zwaar aangerekend. Pas later deed de geschiedschrijving haar nuancerende werk door te laten zien dat de sociaaldemocraten het lot ook hadden getart door steeds weer nieuwe eisen aan het CDA te stellen. Toen op 11 oktober 1980 de vorming van het Christen Democratisch Appèl formeel werd bezegeld op een groot congres, bezette het CDA met premier Van Agt dan toch weer een centrale machtspositie.

Van ethisch reveil naar no-nonsense en weer terug

De goede uitslag bij de verkiezingen van 1977 (31,9 procent van de stemmen, van 48 voor de drie voorgangers naar 49 zetels voor het CDA) kreeg in 1981 een matig vervolg (zie figuur 1.1. en bijlage 1 op p. 302). Het CDA verloor licht (30,8 procent) maar omdat de PvdA van 33,8 was teruggevallen op 28,3 procent, werd het CDA alsnog de grootste partij. Omdat ook de VVD stevig had verloren, was een voortzetting van de coalitie met VVD politiek niet mogelijk en dus moet Van Agt weer met de PvdA van Joop den Uyl en verkiezingswinnaar D66 van Jan Terlouw in zee. Deze coalitie was verre van een succes; al na acht maanden moest Van Agt het ontslag van zijn tweede kabinet bij de koningin indienen. Bij hernieuwde verkiezingen in 1982 kregen het CDA en Van Agt de rekening voor deze mislukking gepresenteerd:

Fig. 1.1: Verkiezingsresultaten CDA (resp. voorgangers ARP, CHU en KVP) 1946-2017 (in procent)

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

1,5 procent verlies (van 30,8 naar 29,3 procent), en daarmee was het CDA niet meer de grootste partij.

Kort na de verkiezingen van 1982 gaf Van Agt onverwacht de pijp aan Maarten. De betrekkelijk jonge en van oorsprong katholieke ondernemer Ruud Lubbers volgde hem op als partijleider en premier. In het kabinet-Den Uyl was hij nog de dark horse die vanuit het niets minister van Economische Zaken werd. Tijdens de kabinetten-Van Agt had hij als fractievoorzitter in de Tweede Kamer de ondankbare taak gehad om zijn fractie mee te krijgen in steun voor het kabinetsbeleid. Daarbij etaleerde hij al zijn grote talent voor het sleutelen aan voorstellen, net zo lang totdat iedereen ermee uit de voeten kon.

Lubbers vormde met de VVD van Ed Nijpels een centrum-rechts kabinet dat zich gesteld zag voor immense (financiële) opgaven. Sinds 1973 (vooral in de jaren 1977-1982) waren de overheidsuitgaven fors uit de hand gelopen. Bovendien dreigde de werkloosheid een naoorlogse recordhoogte te bereiken. Het financieel-economisch beleid van de premier en zijn christendemocratische minister van Financiën, Onno Ruding, moest de overheidsfinanciën op orde brengen. Het kabinet bezuinigde stevig

op onderwijs, werkloosheidsuitkeringen en ambtenarensalarissen en trotseerde daarbij het massale protest van ambtenaren die onder meer dagenlang hun werk stillegden. Lubbers' populariteit leed niet onder het stevige beleid dat hij voerde. Zijn onverstoorbare no nonsense-aanpak en charismatische verschijning trokken ook veel niet-kerkelijke kiezers aan die zijn pragmatisme waardeerden. In 1986 werd hij de grote winnaar van de Kamerverkiezingen; het CDA wist meer dan een derde van het electoraat (34,6 procentueel) aan zich te binden. Wederom vormde het CDA een coalitie met de VVD: het kabinet-Lubbers II.

Na de verkiezingen van 1989 ging het CDA met de PvdA in zee. De christendemocraten wisten procentueel wederom de meeste kiezers aan zich te binden (35,3 procent), maar zagen dat hun coalitiegenoot VVD de prijs betaalde voor de breuk waarop haar fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Joris Voorhoeve, in het voorjaar van 1989 had aangekoerst. Omdat Den Uyls opvolger, Wim Kok, de sociaaldemocraten inmiddels naar een gematigder koers had geleid, bleek die samenwerking zonder grote problemen. Wel begon het gemak op te vallen waarmee het CDA zijn richting afhankelijk van de coalitiepartner verlegde. Het CDA sprak in de eerste twee kabinetten-Lubbers net zo gemakkelijk over het op orde brengen van de overheidsfinanciën, als dat het in het derde kabinet de sociale vernieuwing verdedigde. Het ongemakkelijke gevoel begon te ontstaan dat de roeping om verantwoordelijkheid te dragen vervaagde ten faveure van de drang om macht te behouden. Toen het CDA in 1994 een ongekende electorale afstraffing kreeg (van 35,3 naar 22,2 procent), weet een partijcommissie onder leiding van oud-minister Til Gardeniers het omvangrijke verlies juist aan dat pragmatisme. Haar eindrapport verhaalt over een zelfgenoegzame bestuurderspartij die het haalbare boven het wenselijke stelde en de pragmatiek boven de principes. De beginselen waren uit het zicht geraakt.²²

Een jaar na de verkiezingen kwam Lubbers tot een vergelijkbare conclusie op een door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA groots opgezet afscheidsymposium ter ere van de langst zittende premier uit de Nederlandse politieke geschiedenis. De gewezen minister-president kreeg na twee dagen het laatste woord en hij bleek al flinke stappen te hebben gezet in zijn reflectie over wat er mis was gegaan. Zijn beleid was te eenzijdig gebaseerd geweest op een economische agenda en hij erkende dat een politiek van no-nonsense niet genoeg was. 'Een sterk Nederland vraagt ook om waardenbesef en inzet voor idealen,' aldus Lubbers.

De gewezen christendemocratische voorman wees daarmee de richting aan voor het proces van wat later 'herbronnen' is gaan heten. Het is de algemene opvatting dat het CDA te ver was afgedreven van zijn beginselen

en overtuiging en te veel was gehecht aan het behoud van zijn macht. De partij moest opnieuw uitvinden waar zij voor stond en hoe haar gedachtegoed zich verhiel tot de moderne tijd. Het Wetenschappelijk Instituut vervulde daarin, onder leiding van Ab Klink en met een jonge Jan Peter Balkenende in de gelederen, een leidende rol. Het grondbeginsel van gespreide verantwoordelijkheid en het besef dat politiek gestoeld moest zijn op waarden en beginselen bleken de leidende principes van deze herbronning te worden.

Ploeteren in de oppositie

Het CDA moest als oppositiepartij een spel spelen waarvan het na vele decennia regeringsverantwoordelijkheid de regels niet kende. Het ging de partij zichtbaar moeilijk af. Wanneer zij een milde positie innam, kreeg de fractie het verwijt onzichtbaar te zijn. Als zij wel een grote broek aantrok en het beleid van het kabinet-Kok stevig bekritiseerde, kwam dat als een boemerang terug: waarom had het CDA dat in de afgelopen tachtig jaar zelf niet beter gedaan?²³ Het eerste voorzichtige succesje behaalde de nieuwe fractievoorzitter Enneüs Heerma bij de algemene politieke beschouwingen van 1995. Hij bepleitte daar het belang van familie- en gezinsbeleid en stelde voor een speciale minister voor gezinszaken aan te stellen. Vanuit het paarse regeringsvak klonk hoongelach, maar het CDA vermoedde hiermee een eerste onderscheidend onderwerp in handen te hebben in een poging weer wat kleur op de wangen te krijgen. Naast dit thema probeerde het CDA weer terug te vallen op wat eerder in de geschiedenis de christendemocratie houvast had gegeven: ruimte voor de samenleving en het middenveld en een politiek van waarden. Het verkiezingsprogramma bij de Kamerverkiezingen van 1998 ('Samenleven doe je niet alleen') ademde sterk de terugkeer naar deze twee pijlers.

Het oppositievoeren was voor het CDA extra lastig omdat de partij in 1994 helemaal geen rekening had gehouden met een verlies, laat staan met een rol in de oppositie. De top van de kandidatenlijst bestond uit ministers en staatssecretarissen, met de hoogste nieuwkomer op plek 34; geen ploeg waarmee je in de oppositie veel potten kon breken. Met een sterk vernieuwde ploeg met onder meer Joop Wijn, Gerda Verburg, Theo Rietkerk, Camiel Eurlings en Clemence Ross wilde het CDA vanaf de Kamerverkiezingen van 1998 gaan bouwen aan een scherper christendemocratisch profiel. Daarbij werd Jaap de Hoop Scheffer aangewezen als lijsttrekker. Hij was in 1997 Heerma opgevolgd, omdat die naar de smaak van een deel van de fractie onvoldoende in staat bleek om in debatten weerwoord te

bieden aan de zelfverzekerde kabinetsploeg. De Hoop Scheffer was als buitenlandwoordvoerder juist opgevallen als scherp en slim debater.

De uitslag van de verkiezingen liep echter uit op een nieuwe teleurstelling: het CDA zakte verder weg naar 18,3 procent. Het werd de lijsttrekker Jaap de Hoop Scheffer aanvankelijk niet aangerekend. Toen na verloop van tijd de peilingen nauwelijks een herstel lieten zien, ontstond in de partij niet zozeer discussie over de inhoudelijke koers van de fractie als wel over de oppositiestrategie. Partijvoorzitter Marnix van Rij wilde graag dat de fractie een activistischer houding aannam. De Hoop Scheffer verwachtte dat een gematigde koers kon leiden tot hernieuwde deelname aan een kabinet in 2002. Hij verwachtte dat het voor het CDA eenvoudiger was om als regeringspartij te werken aan volledig electoraal herstel dan als oppositiepartij. Dit meningsverschil culmineerde in een enorme aanvaring, waarbij zowel de partijvoorzitter als fractievoorzitter en beoogd lijsttrekker moest opstappen.²⁴

Jan Peter Balkenende stapte op het juiste moment naar voren en werd bij het vallen van de herfst van 2001 gekozen tot de nieuwe voorman van het CDA. De wetenschapper en partij-ideoloog was een van de vele nieuwe gezichten die met de vernieuwingsgolf van 1998 de Tweede Kamer binnenkwam. Hij had daarvoor bijna vijftien jaar voor het Wetenschappelijk Instituut gewerkt, waar hij samen met onder meer Ab Klink zoals gezegd nauw betrokken was bij de actualisering van het christendemocratische gedachtegoed.

Waarden, normen en hervormen

De Nederlandse politiek kreeg er met de komst van de voormalige hoogleraar en populaire columnist Pim Fortuyn van het rechtse weekblad *Elsevier* een kleurrijk politicus bij. Hij kondigde aan zijn eigen partij op te richten en bekritiseerde in felle bewoordingen het door twee paarse kabinetten gevoerde beleid.²⁵ Bovendien sloten zijn kritische standpunten over immigratie en de integratie van nieuwe Nederlanders na 11 september 2001 goed aan bij de ongerustheid van een deel van het electoraat. Terwijl alle aandacht uitging naar de politieke overlevingsstrijd van PvdA en VVD tegenover Pim Fortuyn, gebruikten het CDA en Balkenende de relatieve luwte om rustig in de peilingen naar boven te kruipen.

Daar waar de nieuwe leiders van de sociaaldemocraten en liberalen telkens met veel verontwaardiging hun afkeuring toonden bij elke provocatie van Fortuyn richting Marokkaanse Nederlanders en de islam, reageerde Balkenende gewoonweg niet op Fortuyn. Achteraf bleken de twee een non-aanvalsverdrag te hebben gesloten. Balkenende voelde aan dat de ideeën bij een deel van de

Nederlandse bevolking aan zouden slaan en introduceerde een gematigde variant op de thema's immigratie en integratie die Fortuyn met succes had geagendeerd. Balkenende stelde dat de multiculturele samenleving niet iets nastrevenswaardigs was en liet zich bovendien kritisch uit over de gebrekkige integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving.²⁶

Toen Pim Fortuyn negen dagen voor de verkiezingen werd vermoord door een dierenactivist, bleek de relatieve onbekendheid van Balkenende een voordeel. De voormannen van de Paarse partijen waren plots omstreden omdat ze Fortuyn verbaal hard hadden aangepakt. Voor de mensen die niet op de lijst van Fortuyn noch de PvdA of VVD wilden stemmen, was het CDA van Jan Peter Balkenende het redelijke alternatief. Op 15 mei 2002 werd het CDA met 27,9 procent veruit de grootste partij.

Balkenende was een man met een missie: alles wat hij afgelopen jaren had bedacht en geschreven over wat anders moest in Nederland, kon hij nu als premier in de praktijk brengen. Balkenende agendeerde in de eerste plaats het thema waarden en normen, had het over verruwing van de omgangsvormen en bracht zijn punt terug tot de leus 'Fatsoen moet je doen'. Hij kreeg veel weerklank met zijn pleidooien over fatsoen, maar gaf er beleidsmatig verder weinig concrete invulling aan. Daarnaast meende hij dat de verzorgingsstaat te ver was doorgevoerd. De overheid had te veel taken op zich genomen en daarmee de ruimte voor het particulier initiatief vanuit de samenleving verdrongen. Vooral zijn tweede kabinet met de VVD en D66 kwam tot ingrijpende hervormingen van sociale wetgeving. De Bijstandswet werd vervangen door de Wet Werk en Bijstand, waarmee de taak van de begeleiding van werklozen bij gemeenten kwam te liggen. De Wet Arbeidsongeschiktheid werd de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen, met een hogere drempel voor een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Bovendien kwam er een nieuwe Zorgverzekeringswet die meer marktwerking in de zorg introduceerde.

Toen het CDA ook na de verkiezingen van 2006 de grootste partij bleef, bleek regeren met de PvdA van Wouter Bos onontkoombaar. Balkenende en Bos lagen elkaar niet goed en de campagne had daar bepaald geen verbetering in gebracht. Het CDA had de PvdA-leider volgens Amerikaans campagne-recept persoonlijk hard aangevallen op vermeende inconsistenties in zijn standpunten. De politieke situatie vroeg van beide heren om over eventuele wederzijdse persoonlijke weerzin heen te stappen. De ChristenUnie met André Rouvoet mocht als derde partij tussen de kemphanen gaan zitten.

Dit vierde kabinet-Balkenende werd na anderhalf jaar geconfronteerd met een wereldwijde financieel-economische crisis. Vooral minister Bos van Financiën kreeg brede waardering voor de wijze waarop hij ABN

Amro en later ook andere financiële instellingen als ING en AEGON van de ondergang wist te redden. De verslechterende economie vroeg om controversiële maatregelen. De coalitiepartijen ruzieden over beperking van de hypotheekrenteaftrek, versoepeling van het ontslagrecht en de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Het onderlinge wantrouwen tussen de partijen stond overeenstemming over de noodzakelijke ingrepen in de weg. Onenigheid over de vraag of een militaire missie in Uruzgan moest worden verlengd was half februari 2010 slechts de aanleiding en niet de reden voor de val van het vierde kabinet-Balkenende.

Balkenende schatte zelf in dat zijn politieke houdbaarheidsdatum ten einde liep, maar de beoogde opvolger Camiel Eurlings bedankte voor de eer om de lijst bij de noodzakelijk geworden verkiezingen aan te voeren. Een andere mogelijke kandidaat, Maxime Verhagen, verwachtte dat het geruzie over Uruzgan hem als minister van Buitenlandse Zaken te veel had beschadigd om de rol van partijleider onbetwist op zich te kunnen nemen. Toen in de nacht na de val van het kabinet een dringend beroep op Balkenende werd gedaan om zich weer als lijsttrekker beschikbaar te stellen, voelde hij zich verplicht om daar ja tegen te zeggen.

's Avonds laat op 9 juni 2010 moest Jan Peter Balkenende voor de eerste maal zijn achterban toespreken nadat hij verkiezingen had verloren. Het was ook meteen de laatste keer, want hij kondigde aan af te treden als partijleider en terug te treden uit de politiek. Het christendemocratisch electoraat werd bijna gehalveerd (van 26,5 in 2006 naar 13,6 procent) en het CDA moest als vierde partij de VVD (20,5 procent), de PvdA (19,6 procent) en de PVV (15,5 procent) voor zich dulden. De ervaren Maxime Verhagen nam voorlopig het stokje over. Na de verkiezingen werd hij door de nieuwe fractie verkozen tot fractievoorzitter.

Ontsporing

Bij de eerste stappen in de onderhandelingen voor de vorming van een nieuw kabinet droeg Verhagen uit dat het CDA bescheidenheid paste en niet op deelname aan een kabinet zat te wachten. Daarop werd eerst tevergeefs geprobeerd weer een paarse coalitie te vormen met GroenLinks. Toen dat mislukte, werd er ook weer bij het CDA aan de deur geklopt. De PvdA blokkeerde echter de vorming van een brede coalitie met CDA en VVD, waarna de PVV in beeld kwam als mogelijke coalitiepartner.

Binnen de fractie en de partij werd totaal verschillend gedacht over een politieke samenwerking met de populistische anti-islam partij van

Geert Wilders. Een kleine groep wilde heel bewust en graag dat de PVV regeringsverantwoordelijkheid ging dragen. De partij had immers gewonnen en de zorgen van haar kiezers dienden nu een plek in het beleid te krijgen. Bovendien had het CDA vooral in het katholieke Zuiden veel kiezers verloren en de (onterechte²⁷) indruk bestond dat kiezers vooral daar naar Wilders waren overgestapt. De hoop was dat de PVV-stemmen konden worden teruggewonnen als de PVV een plek in het centrum van de macht zou krijgen. Ten slotte redeneerden de voorstanders van een PVV-coalitie dat deze politieke beweging het beste geneutraliseerd kon worden door die het systeem in te trekken.

Een ander smaldeel was ronduit tegen deelname van het CDA aan een kabinet dat ook steunde op de PVV. Het stelde dat het CDA als christendemocratische partij nooit moest willen samenwerken met een partij die de islam een politieke ideologie noemt, die zou moeten worden verboden en die Marokkaanse Nederlanders voortdurend wegzette als tweederangs burgers. Waar deze partij voor stond druiste in tegen belangrijke kernwaarden van de christendemocratie, waarvan de vrijheid van godsdienst de belangrijkste vormde. Deze antagonisten vonden het onbestaanbaar dat het CDA, dat in haar geschiedenis consequent het belang van religie had uitgedragen, nu ging samenwerken met een partij die een religie en haar aanhangers continu schoffeerde.

Tussen deze twee uitersten stonden tal van twijfelaars. Zij zagen wat in beide standpunten en wilden de uitkomst van eventuele gesprekken afwachten alvorens een definitief oordeel te vellen. Bovendien voelden zij de verantwoordelijkheid zwaar wegen: als het CDA hier nee tegen zou zeggen, dan raakte het land mogelijk onbestuurbaar.²⁸ Maxime Verhagen kreeg het mandaat om onderhandelingen aan te gaan voor een VVD-CDA-kabinet waaraan de PVV op onderwerpen gedoogsteun zou verlenen, maar niet waaraan met eigen ministers en staatssecretarissen zou worden deelgenomen.

Het spanningsveld tussen de christendemocratische waarden en dat ene beginsel, namelijk dat de mens geroepen was verantwoordelijkheid te nemen, cumuleerde uiteindelijk tijdens dat massaal bezochte en door de nationale televisie uitgezonden partijcongres. Op deze zaterdag 2 oktober 2010 werd in Arnhem de innerlijke strijd tussen enerzijds de principiële overtuiging en anderzijds de gevoelde plicht om het land te besturen zichtbaar. Ieder lid kreeg de gelegenheid het woord te voeren en dus kwamen alle argumenten voor en tegen nog eens voorbij, waaronder die van de oud-premiers Piet de Jong en Dries van Agt. Opvallend was dat ook Ruud Lubbers zich tot tegenstander verklaarde. Hij had namelijk als informateur toegelaten dat Rutte, Verhagen en Wilders buiten hem om verkennende

gesprekken voerden over politieke samenwerking. De teruggetreden Ab Klink kwam in Arnhem nog eenmaal uitleggen waarom hij de gedoogconstructie met de PVV ontraadde. Het resulteerde in emotionele betogen van onder meer Verhagen die zei tijdens de onderhandelingen in de weken ervoor pal te hebben gestaan voor christendemocratische beginselen. Twee derde van de leden stemde voor en dus mocht Verhagen de formatie van het VVD-CDA-minderheidskabinet dat steunde op de gedoogpartner PVV gaan afronden.

De verdeeldheid over de deelname aan een kabinet dat leunde op gedoogsteun van de rechts-populistische PVV had een verwoestende uitwerking op het CDA. Kathleen Ferrier en Ad Koppejan, die zich van begin af aan hadden verzet tegen dit kabinet, hielden de totstandkoming van het kabinet niet meer tegen, maar gaven bij elk controversieel onderwerp omtrent asiel en integratie tegengas. Vooral minister Gerd Leers voor Immigratie, Integratie en Asiel zat in een lastig parket. Geert Wilders leek als een schaduw mee te regeren. De keren dat de CDA-minister ruimte wilde creëren voor een meer empathische houding ten aanzien van vluchtelingen en asielzoekers, werd hij publiekelijk gecorrigeerd door Wilders. Die besloot bovendien in het voorjaar van 2012 na zeven weken onderhandelen zijn steun aan het kabinet in te trekken toen aanvullende bezuinigingen nodig waren vanwege de in Europa en Nederland aanhoudende economische crisis.

De voor september 2012 uitgeschreven nieuwe verkiezingen kwamen voor het CDA te vroeg. De partij probeerde na de electorale afstraffing van 2010 een zelfde reflectie- en herbronningsproces op te zetten als na het verkiezingsverlies in 1994. Een evaluatiecommissie onder leiding van het voormalige Kamerlid Léon Frissen kraakte in november 2010 harde noten over het CDA dat 'zijn inhoud en profiel te lang [had] verwaarloosd en daarmee de verbinding met zijn kiezers, hun zorgen en hun perspectief voor de toekomst [was] kwijtgeraakt'.²⁹ Het kritische rapport vertoonde grote overeenkomsten met het evaluatierapport van de commissie-Gardeniers na het dramatische verlies in 1994. De woorden waren anders, maar de conclusie over een partij die te veel bezig was met het behoud van de macht was dezelfde.

Daarnaast had de in april 2011 nieuw aangetreden partijvoorzitter Ruth Peetoom volgens het in de jaren negentig beproefde recept een zogenoemd Strategisch Beraad ingesteld dat als taak kreeg de koers van de partij voor de toekomst uit te zetten. Met zijn rapport *Kiezen en verbinden* hield dat beraad, conform zijn ondertitel *Politieke visie vanuit het radicale midden*, een pleidooi dat het CDA de partij van het midden was en de verbinding zocht 'tussen jong en oud, nieuwe en geboren Nederlanders, stad en platteland

alsook de wereldschaal van de economie en de menselijke maat van de gemeenschap'.³⁰

De prijs van de deelname aan een kabinet dat mede steunde op de PVV en de daaruit volgende diepe verdeeldheid binnen de partij was hoog. Het CDA verloor in september 2012 nog eens ruim 5 procent en kwam daarmee op een nieuw dieptepunt van 8,5 procent. Niemand rekende dat verlies de eerste vanuit een verkiezing gekozen lijsttrekker Van Haersma Buma aan. Voor hemzelf was ook volstrekt helder dat de restauratie van het CDA nu pas kon beginnen; in de oppositie wel te verstaan.

Wederopbouw?

Van Haersma Buma was beleidsmedewerker van de CDA-fractie toen deze op zoek was naar de juiste oppositiekoeers tijdens de paarse jaren van 1994 tot 2002. Het inspireerde hem vast te houden aan de eigen overtuiging, zelfs toen het tweede kabinet-Rutte (2013-2017) steun van oppositiepartijen zocht voor grote hervormingen op de woningmarkt en de pensioenen, omdat de coalitie een meerderheid in de Eerste Kamer ontbeerde. De regeringspartijen deden – met verwijzing naar de lange bestuurlijke traditie van de christendemocraten in Nederland – nadrukkelijk een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van het CDA. Maar toen de coalitie in de ogen van de nieuwe partijleider te weinig concessies deed aan het CDA stapten de christendemocraten zonder scrupules uit de onderhandelingen voor de deelakkoorden. Het CDA kreeg het verwijt dat het op 'verantwoordelijkheidsvakantie' was gegaan. Het was echter een bewuste strategie. Haersma Buma wilde af van het imago van het CDA als bestuurderspartij; mensen moesten het CDA gaan zien als een partij die vanuit een duidelijke overtuiging politiek bedreef.

Het CDA hoopte daarmee tevens teleurgestelde kiezers weg te lokken van de VVD van premier Rutte. Het wilde zich bovendien positioneren als redelijk alternatief voor mensen die overwogen op de PVV te stemmen. Omdat de verkiezingen van 2017 meer bleken te gaan over de identiteitsvraag 'Wat maakt Nederland tot Nederland?' dan over sociaal-economische vraagstukken, profileerde het CDA van Buma zich in de campagne als de partij die hecht aan de eigenheid van Nederland met zijn door Buma steeds expliciet benoemde joods-christelijke identiteit en die gevrijwaard moet blijven van afkeurenswaardige invloeden van buitenaf. Volgens criticasters maakte Buma van het CDA daarmee een rechtse partij met onmiskenbare nationalistische trekjes, hoewel hij zelf volhield dat het CDA een onvervalste

middenpartij was. De analyse van Marcel ten Hooven dat de Nederlands-Hervormde Buma met zijn koers al dan niet bewust de traditie van de oude CHU volgde, die in het verleden ook al het belang van God, Oranje en het vaderland had benadrukt, in plaats van die van de ARP die altijd ruimte voor een pluriforme samenleving had bepleit, leek preciezer en adequater.³¹

Het bezorgde het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 niet de gehoopte overwinning. Met een score van 12,4 procent wist de partij in vergelijking tot de 8,5 procent in 2012 weliswaar een aanzienlijke vooruitgang te boeken en was zij de op twee na grootste partij na de vvd en pvv. Het verleidde partijleider Buma op de verkiezingsavond zelfs tot de verheugde uitroep dat niemand van zo'n herstel had durven dromen. Met deze euforie verhulde de partijleider dat het na de verkiezingsuitslag van 2012 de op een na slechtste uitslag voor de christendemocraten was. Hoe de christendemocratie in het algemeen en het CDA in het bijzonder er werkelijk voor staan, blijft daarmee voorlopig nog ongewis.

2. De ChristenUnie: pluralistisch uit principe

Rob Nijhoff

Nederland is rond 1600 na een vrijheidsstrijd ontstaan. In die strijd speelden de godsdienstige verschillen tussen het rooms-katholieke Habsburgse Rijk en de protestanten een grote rol. Sinds de breuk tussen Luther en de moederkerk nam het aantal protestanten binnen het Rijk steeds verder toe. Willem van Oranje, graaf van Nassau-Dillenburg, steunde de opstand in ideologisch opzicht en met militaire middelen. Drie van zijn broers sneuvelden in de strijd. Voorzichtig nam Willem van Oranje een protestantse kleur aan, politiek legde hij de nadruk op gewetensvrijheid en tolerantie. Deze houding contrasteerde met die van het rooms-katholieke gezag, waarbij 'afvalligen' of 'kettters' werden vervolgd en op de brandstapels belandden. Maar ze contrasteerde ook met het wangedrag van zijn 'guerrillastrijders', de geuzen, die overal kloosters plunderden en monniken ophingen.

De tolerantie van Willem van Oranje laat zien dat de acceptatie van religieus of, in bredere zin, levensbeschouwelijk pluralisme in Nederland een lange traditie kent. Niet voor niets verbleven filosofen als René Descartes en John Locke ook langere tijd in Nederland. Desondanks moesten katholieken zich in de praktijk nog twee of drie eeuwen terugtrekken in schuilkerken die, uit het zicht, achter huizen verborgen lagen. Maar ze werden niet bedreigd, zoals in Frankrijk waar eerst de protestantse hugenoten en later, tijdens de Franse Revolutie, leden van de katholieke clerus vervolgd en vermoord werden.

De in 2000 opgerichte ChristenUnie (CU) is een duidelijke voorstander van het levensbeschouwelijke pluralisme, ook al doet de naam van de partij bij minder goed ingewijden wellicht anders vermoeden. Ze verenigt christenen en andere met haar sympathiserende kiezers zonder zichzelf als politieke partij tot een 'getuigenispartij' te versmallen. Politiek is in de ogen van de partij een debat over publieke belangen, overheidsmiddelen en de verdeling van die middelen. In deze discussie spelen waarden een grote rol, en deze waarden liggen min of meer expliciet ingebed in verschillende levensbeschouwingen. Dit betekent dat de politiek gedwongen wordt over de wereld om haar heen na te denken en daar welbewust een visie over te ontwikkelen. Een parlementaire partijendemocratie is een zinvolle vertaling van dit 'verdelingsdebat' met de waarden die eraan verbonden zijn.

In deze bijdrage wordt het politieke profiel van de ChristenUnie geschetst. Naast haar centrale politieke waarde, die van het levensbeschouwelijke pluralisme, worden de belangrijkste andere politieke principes van de CU toegelicht. Dit wordt hier gepresenteerd binnen de context van de geschiedenis van de christelijke politiek in Nederland, te beginnen in de 19e eeuw – de eeuw waarin de politieke partijen ontstonden. Daarna volgt een toelichting op de drie kernwaarden en zwaartepunten waarop de CU zich volgens het Wetenschappelijk Instituut van de partij de komende jaren zal moeten richten. Deze zijn geformuleerd in thema's waarvoor de partij zich tegenwoordig sterk maakt. Na de beschrijving van de thema's wordt de vraag gesteld hoeveel vrijheid er in sterk gesecculariseerde westerse culturen bestaat om politiek actief te zijn, uitgaande van expliciet godsdienstige overtuigingen. Is het niet juist de politiek die een neutraal debat noodzakelijk maakt?

Terug naar het verleden

Wanneer men de Tweede Kamer in drie ongeveer even grote parten verdeelt, wordt de ruimte tussen het rechter- en linkerdeel in het midden opgevuld door een aantal partijen. Hieronder bevinden zich drie christelijke of confessionele partijen. Het Christen-Democratisch Appèl (CDA) is de grootste en breedst georiënteerde van de drie; ook moslims, humanisten of andere niet-christenen kunnen er lid van worden. In economisch opzicht is haar visie vaak liberaal. Het CDA heeft de afgelopen jaren sterk aan belang ingeboet: bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 kreeg het nog maar 8,5 procent van de stemmen en bij die van 2017 12,4 procent. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) is met 2,1 procent van de stemmen de kleinste van de drie christelijke partijen. Haar spiritualiteit heeft een piëtistische inslag, haar achterban bestaat voornamelijk uit christenen voor wie de eigen geloofsontwikkeling en de eigen groep belangrijker zijn dan de haar omringende cultuur. Op economisch gebied neemt de partij, net als het CDA, veelal liberale standpunten in.

De ChristenUnie, die bij de verkiezingen van 2012 3,1 en bij die van 2017 3,4 procent van de stemmen kreeg, is opgericht door christenen die openstaan voor culturele ontwikkelingen, maar tegelijkertijd grote waarde hechten aan de ontwikkeling van een politieke opvatting die niet bij voorbaat liberaal of sociaaldemocratisch gekleurd is. De partij verbindt de politieke realiteit met de traditionele christelijke waarden en levenshouding van de leden. Zij zijn divers en stellen zich meer open voor culturele uitingen dan de aanhang van de SGP. Ook zijn ze kerkelijk actiever dan de kiezers van het

CDA. Sinds 2015 kunnen katholieken gemakkelijker lid van de ChristenUnie worden, omdat de gezamenlijke grondslag verruimd is: leden hoeven niet meer in te stemmen met de ongemakkelijke verwijzingen naar protestantse belijdenissen uit de 16e eeuw. De geloofsbelijdenis die geformuleerd is op het Eerste Concilie van Nicea, in 325 n.Chr., waarin bijna alle christenen zich kunnen vinden, vormt nu de gemeenschappelijk basis.

Waar komt deze combinatie van een met ernst beleden christendom en een cultuurbewust maatschappelijk engagement in het Nederlandse politieke landschap vandaan? De wortels hiervan kunnen zonder twijfel worden gezocht bij Abraham Kuyper (1837-1920). Kuyper smeedde orthodox-protestantse kiesverenigingen in 1879 om tot de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de eerste landelijke politieke partij in Nederland.¹ Deze ARP werd een van de voorlopers van zowel het CDA als de ChristenUnie. Tot deze voorlopers behoort ook de Christelijke Historische Unie (CHU), opgericht in 1908 door vrije antirevolutionairen, uit onvrede met de strakke beginselvastheid van de ARP. Het CDA ontstond toen ARP en CHU zich in 1980 verenigden met de Katholieke Volkspartij (KVP), sinds 1945 de opvolger van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP).

Ook andere politieke of levensbeschouwelijke stromingen in Nederland volgden rond 1900 Kuypers voorbeeld en vormden nationale partijen, zoals de Liberale Unie (LU, opgericht in 1885), de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, opgericht in 1894) en de SGP (opgericht in 1918). Aldus ontstond in Nederland een meerpartijstelsel.

Van ARP naar ChristenUnie

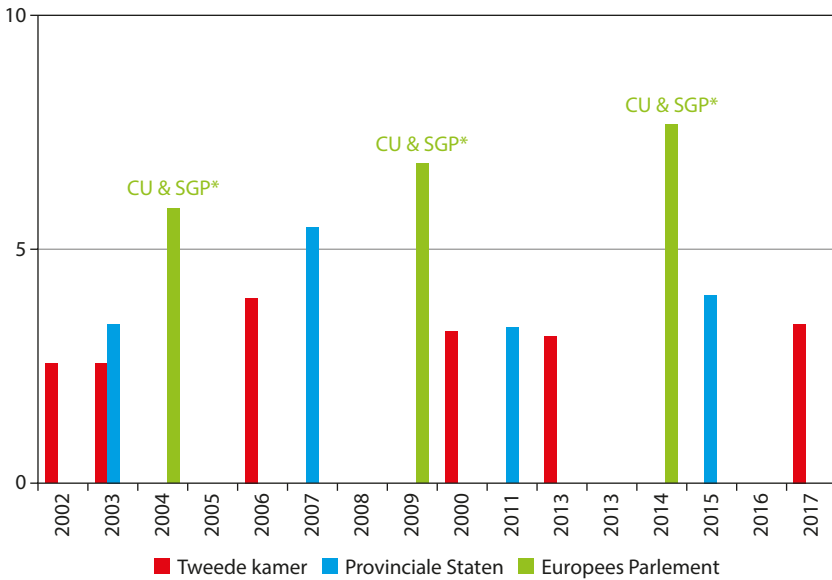
In de Tweede Kamer beschikte de ARP bij haar oprichting over ongeveer 14 procent van de zetels. Dit percentage nam toe tot 24 toen Kuyper in 1901 een kabinet kon vormen door met de katholieken in zee te gaan. Nadien schommelden de uitslagen bij de verkiezingen tot 1937 tussen de 11 en 23, en van 1946 tot 1974 tussen de 9 en 13 procent.² Vlak na de oorlog praatten vertegenwoordigers van verschillende christelijke groepen over samenwerking. Moest je voor de wederopbouw niet over levensbeschouwelijke verschillen en politieke partijgrenzen heen stappen en met elkaar gaan samenwerken? Kon een gezamenlijk politiek ideaal niet evenzogoed verbinden als een gezamenlijk geloof? Een voorbeeld van het overwinnen van levensbeschouwelijke verschillen en politieke grenzen was de pas opgerichte Partij van de Arbeid (PvdA), de opvolger van de SDAP. Bij de oprichting ervan waren vanuit diverse vooroorlogse partijen niet alleen seculiere sociaaldemocraten

en sociaal-liberalen betrokken, maar ook 'christelijk-sociale' predikanten en christelijk-democratische politici.

Ondanks dit streven naar samenwerking ontstond er in 1948 een nieuwe christelijke partij, een afsplitsing van de ARP. Kuiper had als theoloog veel invloed gehad binnen de Gereformeerde Kerken, een afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Na Kuipers dood probeerde de kerkelijke leiding critici van sommige van diens opvattingen echter monddood te maken. Zelfs tijdens de oorlog werden theologen en dominees geschorst. Dit leidde niet alleen tot een kerkscheuring binnen de Gereformeerde Kerken, maar had ook gevolgen voor de ARP. Kuipers politieke opvattingen stuitte op kritiek en in 1948 werd het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) opgericht. Het GPV kwam bij de verkiezingen van 1963 voor het eerst in de Tweede Kamer.³ In de jaren erna was de partij altijd met een of twee zetels vertegenwoordigd. In 2000 fuseerde ze met de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). Deze partij was in 1975 opgericht voor christenen die weliswaar sympathie koesterden voor het GPV, maar er niet lid van konden worden omdat zij geen lidmaat waren van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. In het begin, in 1966, hadden deze sympathisanten een steunorganisatie opgericht, in de hoop dat de voorwaarden voor het partijlidmaatschap op den duur zouden worden versoepeld. Toen dit niet gebeurde en de ARP bovendien in het CDA opging, werd de RPF opgericht, naast het CDA, de SGP en het GPV de vierde expliciet christelijke partij in Nederland. De RPF maakte een valse start: bij de verkiezingen van 1977 verwierf ze geen enkele zetel.⁴ Vier jaar later wist ze wel in de Kamer te komen, in de jaren negentig behaalde ze circa 2 procent van de stemmen, waarmee ze destijds succesvoller was dan het GPV.

RPF en GPV waren politiek inhoudelijk zo nauw met elkaar verbonden dat hun fusie tot de ChristenUnie voor de meeste betrokkenen en commentatoren geen verrassing was en eerder een kwart eeuw te laat kwam dan te vroeg. Opvallend aan de nieuwe partij was de 'linkse' nadruk op het milieu en – waar nodig – op marktregulering, in combinatie met de 'rechtse' eis om ondernemers meer kansen op ontplooiing te bieden en het leven te eerbiedigen (bijvoorbeeld door jonge moeders te steunen, en hen een alternatief voor abortus te geven). Door het verbinden van zulke uiteenlopende standpunten, is het lastig om een etiket op de ChristenUnie te plakken; rechts, links, conservatief, progressief, et cetera.

De nieuwe partij behaalde aanvankelijk teleurstellende resultaten (zoals blijkt uit bijgaande grafiek: 2002: 2,5 procent, 2003: 2,1 procent). Onderzoek wees uit dat de moord op Pim Fortuyn, in mei 2002, vlak voor de verkiezingen, een grote spelbreker had betekend voor de ChristenUnie. Veel van

Fig. 2.1: Verkiezingsresultaten CU 2002-2017 (in procent)

* De SGP en de CU (resp. haar voorgangers) hebben sinds 1984 bij de verkiezingen voor het Europees Parlement een lijstverbinding. De weergegeven resultaten betreffen dus die gemeenschappelijke uitslagen. De verkiezingsuitslagen van de voorgangers van de CU (GPV en RPF) zijn in de overzichten aan het einde van deze bundel te vinden.

Bron: Eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

haar potentiële kiezers weken uit naar het CDA om te voorkomen dat de populistische Lijst Pim Fortuyn (LPF) de grootste partij van Nederland zou worden.⁵ De ChristenUnie wist in 2006 echter 4 procent van de stemmen te behalen. Lijsttrekker André Rouvoet kwam goed uit de verf als een scherp en kundig debater. Op basis van dit stembusresultaat maakte de ChristenUnie tussen 2007 en 2010 samen met het CDA en de PvdA deel uit van het vierde kabinet onder leiding van de christendemocraat Jan Peter Balkenende.

De ChristenUnie als coalitiepartner

Van 2007 tot 2010 zat de ChristenUnie dus voor het eerst in de regering. Voor de ChristenUnie ligt het belang van deze regeerperiode slechts ten dele in de beperkte, maar herkenbare resultaten, onder andere op de gebieden van gezinsbeleid en religieuze vrijheid. Voor de partij zelf betekende

regeringsdeelname veel. Zij heeft laten zien dat twee kleine partijen door hun fusie een relevante politieke speler hebben kunnen worden. Het leidde tegelijk ook tot een soort volwassenwording. In partijformuleringen klinkt sterker dan vroeger de behoefte om gezamenlijk met andere partijen verantwoordelijkheid te dragen voor zinvol regeringsbeleid, minder 'wij' tegenover 'zij' – zij van de regering. Al belandde de ChristenUnie in 2010 weer in de oppositie, zij koos als partij vaak een ondersteunende rol ten opzichte van de opvolgende coalities, een 'constructieve oppositie'.

Toch zijn er ook bescheiden resultaten behaald als regeringspartij, vooral, zoals gezegd, rond gezinsbeleid en religieuze vrijheid. Het kabinet-Balkenende IV was tot op heden het enige met een 'programmaminister' voor Jeugd en Gezin, André Rouvoet. Rouvoet voerde regelmatig overleg met zijn Duitse ambtgenote, de minister van Gezinszaken, en werkte aan de bottom-up-versterking van het maatschappelijke 'weefsel'. Een samenleving ontwikkelt zich, de overheid is daarbij hoogstens dienend, faciliterend. Sindsdien kennen Nederlandse gemeentes Centra voor Jeugd en Gezin.

Daarnaast zette de ChristenUnie zich ook in voor de benoeming van een imam bij het leger – tenslotte zitten er ook geestelijk verzorgers van andere denominaties bij de krijgsmacht. Deze inzet is een bewijs voor haar eigen erkenning van pluriformiteit op levensbeschouwelijk gebied, en haar streven deze erkenning te verbreden. Maar het CDA en oppositiepartij VVD verzetten zich hiertegen. Zowel CDA als VVD bleek gevoelig voor een kritische houding tegenover de islam, die doorgaans door populistische politici zoals Fortuyn (en later Geert Wilders) werd verwoord, benut of zelfs aangewakkerd. CDA en VVD wilden het populisme de wind uit de zeilen nemen door hieraan tegemoet te komen. Dat deze partijen mee kunnen gaan in de allergie voor de islam (of zelfs voor religieuze zelforganisatie in het algemeen) laat zich verklaren uit de liberale invloeden in deze partijen – hoe tegenstrijdig dat ook klinkt wanneer men bedenkt dat juist liberalen vrijheid als kernwaarde verdedigen.

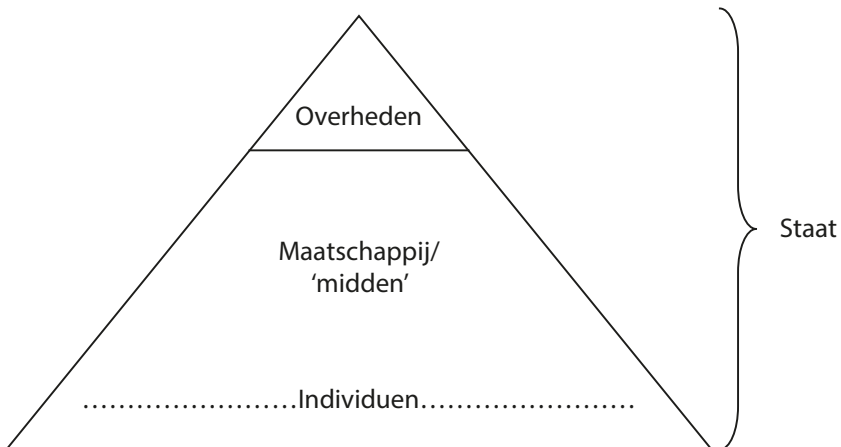
Soevereiniteit: een piramidemodel?

Hoe kan het dat de ChristenUnie een sterkere vrijheid voor pluriformiteit op levensbeschouwelijk gebied verdedigt dan de liberale partijen? Welke personen hebben in het verleden een belangrijke invloed op de ideeënvorming van de ChristenUnie uitgeoefend? Een antwoord op beide vragen begint bij Abraham Kuyper en zijn 19e-eeuwse voorganger Guillaume Groen van

Prinsterer (1801-1876). Groen van Prinsterer woonde en werkte in Den Haag, vlak bij het regeringscentrum. Vrijwel zijn hele leven was hij er archivaris van het Koninklijk Huisarchief. In 1860 verscheen van hem de brochure *De Anti-Revolutionaire en Confessionele Partij in de Nederlands Hervormde Kerk*.⁶ In de Hervormde Kerk, de toenmalige staatskerk, hadden veel liberaal gezinde personen – onder invloed van de Franse Revolutie – vertrouwen in de ‘universele rede’. Door dit ‘revolutionaire’ appèl aan de universele rede hadden zij geen oog voor de diepere lagen van het menselijk bestaan, en dat gold ook op spiritueel en religieus vlak. Dat was althans de opvatting van Groen van Prinsterer, die nog altijd doorwerkt binnen de ChristenUnie.⁷ Zij zagen dit spirituele of religieuze niveau als dweperij die buiten de orde lag; godsdienst zou de mens hooguit in een afgezwakte vorm tot braaf burgerdom bewegen – tot een burger die gedomesticeerd was, en niet op een hinderlijke manier opstandig.

Groen van Prinsterer wilde geen revolutiegeest propageren, maar zag de ‘Franse’ revolutiegeest juist werkzaam in het dwingende en monolithische staatsgezag van de toenmalige liberale elite. Dat gezag legitimeerde zich met een beroep op de ‘universele rede’ en gaf volgens Groen onvoldoende ruimte aan religieus geïnspireerde bottom-up-initiatieven, bijvoorbeeld die van ouders om binnen het openbaar onderwijs christelijk onderwijs te bevorderen, of zelfs christelijke scholen op te richten. Om te begrijpen hoe ingrijpend Groen van Prinsterer kritiek uitoefende op een schijnbaar

Fig. 2.2: Piramidemodel: de staat als één gemeenschap

Bron: D. Petri en F. Visscher, 'Revisiting Sphere Sovereignty to Interpret Restrictions on Religious Freedom' *Philosophia Reformata* 80 (2015), p. 102-103.

vanzelfsprekende staatsopvatting, volgt hier een model dat hij afwees: het piramidemodel.

Dit model laat zien hoe de meeste mensen overal ter wereld zich de opbouw van een staat voorstellen. Doorgaans denkt men aan één grote gemeenschap. Wat in Egypte de farao was, werd in het Romeinse Rijk de keizer en is – vraagt men het aan kritische protestanten in de ChristenUnie – in de katholieke kerk de paus. Landen waarin de overheid vanuit dit piramide-model denkt, kunnen zich nochtans wat de dominantie van de autoriteiten betreft van elkaar onderscheiden. Het is duidelijk dat in landen met een socialistische of communistische oriëntatie de autoriteiten (de regering) nadrukkelijk hun stempel drukken op de ontwikkeling van land en volk. Dat kan zich zelfs uitstrekken tot de eenkindpolitiek in China. De prioriteit die het omvattende collectief krijgt, nodigt uit tot de instelling van een top-downregime.

Het liberalisme draait dit model om, zo lijkt het, en legt de verantwoordelijkheid bij het individu in plaats van de autoriteiten. Desondanks kunnen achter dit zogeheten vrijheidsdenken dwingende ideologieën schuilgaan, ook al neemt men het in liberale opvattingen op voor het individu. In deze opvattingen zijn individuen immers de belangrijkste actoren die verschillende gezamenlijke activiteiten ondernemen, relaties aangaan en zich bij elkaar aansluiten. Maar ook in deze omgekeerde piramide van redelijke individuen krijgt de staat een uitgebreide opdracht met veel top-downbevoegdheden – in eerste instantie als hoeder van de vrijheid van deze individuen. Veel maatregelen die hun veiligheid beogen, ontpoppen zich intussen echter als een gevaar voor hun privésfeer. Ook het katholieke subsidiariteitsbeginsel lijkt het piramidedenken alleen maar te doorbreken. Verantwoordelijkheden moeten op een zo laag mogelijk niveau worden uitgeoefend, en hogere instanties mogen slechts worden ingeschakeld wanneer dat echt nodig is, en ook dan alleen ondersteunend, subsidiair dus. Maar ook dan blijft het hoogste gezag de beheerder van het allesomvattende geheel. Ook een smalle top blijft een top.

In deze modellen krijgt de regering een aanzienlijke macht. Met zijn kritiek op deze monolithische staatsopvatting heeft Groen van Prinsterer in Nederland een opvallende ommekeer voorbereid – een ommekeer die uniek is in de wereld. In de 19e eeuw leidde een opleving van het calvinisme in Nederland tot een politieke aardverschuiving. Terwijl in het Europa van de 16e eeuw Luther en Calvijn de belangrijkste bronnen voor het protestantse leven en denken waren, geldt Abraham Kuyper als de vader van deze Nederlandse revivalbeweging, het neocalvinisme.

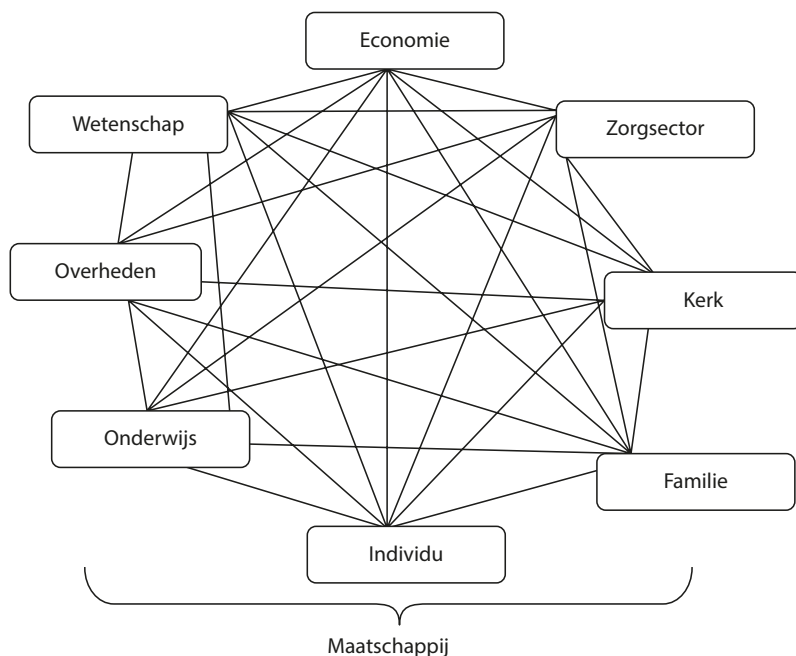
Abraham Kuyper (1837-1920): kringenmodel of spinnenwebmodel

Groen van Prinsterer, zelf visionair, zag in de dominee en journalist Abraham Kuyper met recht een organisator. Kuyper nam van hem de taak over de 'kleine luyden', 'het volk achter de kiezers', te mobiliseren. Hiermee wekte hij de suggestie dat veel burgers als gevolg van het censuskiesrecht in politiek Den Haag slechts een beperkt aantal vertegenwoordigers hadden. Het resultaat was, zoals gezegd, de ARP. Vrijheid van onderwijs op academisch niveau betekende voor Kuyper: de vrijheid om op grond van je eigen calvinistische overtuigingen een erkende vrije universiteit te stichten, vrij van de staat, dus geen rijksuniversiteit, maar ook vrij van de staatskerk of welke kerkelijke autoriteit ook. Zo kwam in 1880 dan ook daadwerkelijk de Vrije Universiteit in Amsterdam tot stand. Met de opleiding van theologen en juristen creëerden de kleine luiden een eigen kader. De afgestudeerden aan de Vrije Universiteit waren zowel een teken als een motor van hun emancipatie.

Aan de vraag of calvinisten inderdaad oververtegenwoordigd waren in de onderste sociale lagen van de bevolking, wordt vandaag de dag getwijfeld,⁸ maar feit blijft dat Kuyper pleitte voor een meer algemeen kiesrecht. De leus 'Kiesrecht voor allen' klonk dus niet alleen bij socialisten, maar ook bij antirevolutionairen. Ze stredden voor godsdienstvrijheid en vrije schoolkeuze door gelijkwaardige financiering door de staat. Met deze opvatting en op basis van een uitgebreid kiesrecht werd Kuyper in 1901 premier van een protestants-katholieke coalitie. De emancipatie van de katholieken en protestanten kreeg een politiek gezicht. Kuyper heeft de toen heersende dominantie van de liberalen doorbroken.

De grote leus die Kuyper van Calvinijn overnam was 'soevereiniteit'. Met deze leus, die de uitwerking had van dynamiet, viel hij het dominante piramidedenken aan. Kuyper erkende slechts één absolute autoriteit: God zelf, dé Soeverein. Politiek betekende dit dat elke absolute aanspraak op macht bedreigend is voor burgers. Geen mens mag van anderen absolute gehoorzaamheid verlangen. De gewetensvrijheid die Willem van Oranje had bepleit gold niet alleen voor het geloof, maar speelde ook bij het vormgeven van het leven op andere gebieden. Met deze behoorlijk liberale opvatting doorbrak Kuyper het monopolie en de dominantie van de liberale elite.

Zijn alternatieve maatschappelijke opvatting vatte hij in zijn toespraak ter gelegenheid van de opening van de Vrije Universiteit in 1880 samen. De titel ervan werd een begrip: 'Soevereiniteit in eigen kring'.⁹ Hier volgt een tweede model: het spinnenweb- of kringenmodel. Dit model verduidelijkt wat Kuyper voor ogen stond.

Fig. 2.3: Het spinnenweb- of kringenmodel

Bron: D. Petri en F. Visscher, 'Revisiting Sphere Sovereignty to Interpret Restrictions on Religious Freedom' *Philosophia Reformata* 80 (2015), p. 102-103.

Kuyper onderscheidde verschillende sectoren die in het maatschappelijk leven van een nationale staat een rol spelen. Hij zag het gezin als het fundament van de samenleving. Maar hij erkende ook een individuele sfeer, de kring van het individu. Bovendien noemde hij andere kringen of sferen, bijvoorbeeld die van het onderwijs (scholen), de wetenschap (universiteiten), de economie (bedrijven), de zorg (ziekenhuizen) en het godsdienstig leven (kerken, moskeeën¹⁰, etc.). De kring van de staat is op zijn beurt ook een van de maatschappelijke kringen – deze onderscheidt zich van andere kringen doordat alleen de staat de gezonde verhoudingen tussen kringen mag bewaken (met wetgeving of zelfs politie), en conflicten tussen kringen mag beslechten (door rechterlijke uitspraken). Naar het heden vertaald, betekent dit – bijvoorbeeld in de recreatieve sfeer – dat een motorclub mag worden opgericht, maar dat in geval van crimineel gedrag de overheid daartegen optreedt.

Met de uitdrukking soevereiniteit in eigen kring bedoelde Kuyper een pluralisme van diverse maatschappelijke kringen, instituties of verbanden die elk over een zelfstandig gezag (soevereiniteit) beschikken. Het gezag van

de staat – of, meer specifiek, het gezag van een politieagent – is geen vaderlijk gezag; de rector magnificus van een universiteit moet de kwaliteit van de wetenschapsbeoefening bewaken; van artsen wordt verwacht dat ze over gezag beschikken als de gezondheid van patiënten in het geding is. Geen van hen heeft macht over de existentiële religieuze of economische beslissingen van de individuen met wie zij te maken hebben. Ook binnen een motorclub mag men een eigen gezagsstructuur opbouwen. Het gezag van de overheid gaat niet over alles, maar is specifiek een juridisch gezag, dat vooral de openbare orde handhaaft. Voor deze handhaving, evenals voor de internationale defensie, heeft de overheid een geweldsmonopolie, zonder daarmee macht boven recht te plaatsen. Interventies vragen om verantwoording in juridische termen. Overheidsgezag is dus beperkt, en de overheidslagen vormen samen maar een van de vele maatschappelijke kringen.

Maatschappelijk pluralisme en levensbeschouwelijk pluralisme

Dit sociale, maatschappelijke of institutionele pluralisme is dus van een geheel andere aard dan het levensbeschouwelijk pluralisme, waarbij het om gewetensvrijheid en tolerantie gaat.¹¹ Maar er is toch een relatie, en die is bijvoorbeeld te vinden bij de Vrije Universiteit in Amsterdam. Amsterdam had al een ‘gemeentelijke’ universiteit, de Universiteit van Amsterdam. Kuyper verdedigde de zelfstandigheid van de wetenschap, van de academische instellingen, tegenover de staat, hetzij op lokaal, regionaal of bovenregionaal niveau. De politiek mocht geen gezag hebben op het gebied van ontwikkelingen in de wetenschap. Dit maakte de weg vrij voor het specifieke doel: wetenschap kunnen bedrijven op basis van de calvinistische opvattingen van zijn eigen Vrije Universiteit. Niet verwonderlijk dat dit vooral bij de theologische faculteit zichtbaar werd. Maar ook voor het vak staatsleer binnen de rechtenfaculteit waren deze calvinistische opvattingen en principes van belang. Aan de orde kwamen onder andere vormen van absolute soevereiniteit (zoals die van de 16e-eeuwse politiek filosoof Jean Bodin). VU-docent en filosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977) beperkte zich niet tot historische beschrijving van vormen van absolutisme. Hij bekritiseerde dergelijke visies op absolute macht, ook vanuit zijn eigen christelijke optiek, in lijn met de opvattingen van de Vrije Universiteit.¹²

Kuyper maakte dus met zijn maatschappelijke pluralisme – zoals een zelfstandige universiteit, niet in beheer van een overheid – ook een levensbeschouwelijk pluralisme mogelijk – in dit geval naast de Universiteit van Amsterdam een specifiek calvinistische universiteit. In Nederland

ontstonden vervolgens naast de rijksuniversiteiten ook katholieke universiteiten (in Nijmegen en Tilburg). Een vergelijkbaar patroon vond plaats in de politiek. Behalve de ARP organiseerden zich nu ook de liberalen, katholieken en sociaaldemocraten op landelijk niveau. Na Kuypers dood ontstond een publiek omroepbestel waarbij de zendtijd op de radio werd verdeeld tussen een aantal omroepen op levensbeschouwelijke grondslag. Kuyper stond aldus aan de wieg van de verzuiling in Nederland.

Hoewel rond katholieke universiteiten of partijen regelmatig kritiek te horen is geweest dat zij door de rooms-katholieke kerk beheerst zouden worden,¹³ was een dergelijke vervlechting niet de bedoeling van de protestant Kuyper. De calvinistische principes van de Vrije Universiteit waren de principes van de individuele, samenwerkende oprichters. De VU was niet opgericht door een kerk, en ook geen verantwoording schuldig aan een kerk. De Vrije Universiteit zou vrij moeten blijven van zowel overheden als kerken.

Met het model van het maatschappelijk pluralisme én de ruimte daarin voor levensbeschouwelijk pluralisme heeft Kuyper het piramidedenken, ondergraven. De eenheid van de piramide houdt, zoals Groen van Prinsterer inzag, een totalitair gevaar in, waartegen het denken in tal van kringen een belangrijk wapen is. Iedere kring heeft in de ogen van Kuyper immers een directe verantwoordelijkheid jegens de enige absolute soeverein: God. De kringen verschillen onderling niet alleen, maar ze mogen zich ook niet aan elkaar opdringen, laat staan macht over elkaar uitoefenen. Een actueel voorbeeld van opdringen is bijvoorbeeld de telemarketing; bedrijven die mensen onder het eten lastigvallen met verkooppraatjes. Een ander voorbeeld van overheersing is een staat die bedrijven niet langer de vrije hand geeft om hun eigen ontwikkeling uit te stippelen, maar daarover in vijfjarenplannen zelf beslist.

Het kringenmodel ontwikkelt zich tot een spinnenwebmodel omdat er uiteraard ontelbare onderlinge contactmomenten en relaties tussen de diverse kringen ontstaan en bestaan. Het zijn immers dezelfde mensen die burger, werkgever of werknemer in een land, vader of moeder voor hun kinderen, of patiënt in een ziekenhuis zijn. Mensen hebben nu eenmaal op hetzelfde moment verschillende rollen in meerdere kringen, of anders gezegd: ze functioneren op hetzelfde moment op meerdere niveaus.¹⁴ Maar ook tussen de verschillende maatschappelijke instituties bestaan tal van relaties. De staat draagt een eigen, specifieke verantwoordelijkheid voor de mensen als burger, ook al zijn zij nog kinderen binnen een gezin. Bij kindermishandeling mag de staat niet alleen ingrijpen, dat móét zelfs. In bedrijven en ziekenhuizen is sprake van toepassing van wetenschappelijk-technische kennis van buitenaf. In de middeleeuwen waren het in eerste instantie vaak kerkelijke instellingen

die ziekenhuizen oprichtten. Tegenwoordig is de staat verantwoordelijk voor de financiering van ziekenhuizen. Regelingen treffen die de kringen verzwakken, waardoor de staat steeds meer totalitaire trekken kan aannemen, is uit den boze. Een gezonde maatschappij is, Kuyper indachtig, een maatschappij met sterke, gezonde kringen. De overheid zal dan het eigene van deze kringen respecteren, of wordt althans geacht dit te doen. Ingrijpen bij bijvoorbeeld kindermishandeling moet dan ook tot doel hebben de 'soevereiniteit van de kring van dit gezin' zo snel mogelijk te herstellen.

De al genoemde filosoof Dooyeweerd heeft onder andere op basis van het functioneren van mensen op verschillende niveaus het sociologische kringenmodel van Kuyper ontwikkeld tot een omvangrijk filosofisch perspectief op de werkelijkheid. Hij onderscheidt ongeveer vijftien gebieden of niveaus waarbinnen niet alleen mensen maar ook instituties en feitelijk alles in de omgeving gelijktijdig functioneren. Toegepast op Kuypers kringen kan een dergelijk fijnmazig model sociale problemen verduidelijken. Zo moet een ziekenhuis altijd rekening houden met het economisch aspect, de eigen begroting, maar zich als instelling op medische taken en zorg richten.¹⁵

De kernwaarden voor de komende jaren

Aan het begin van dit decennium heeft het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie de partij geadviseerd de nadruk te leggen op drie kernwaarden in het bijzonder: (1.) dienende hulpvaardigheid (dienstbaarheid), (2.) vrijheid en (3.) duurzaamheid. Alle drie de kernwaarden onderstrepen diversiteit en pluralisme. Iedere kring biedt de samenleving iets relevant: het bedrijfsleven maakt het economisch functioneren van burgers mogelijk, de kunstsector vormt een bedding voor esthetische uitingen.

Je moet in de maatschappij de vrijheid van verschillende sociale contexten (kringen) behouden om vanuit het eigen karakter ervan en je eigen opvatting de maatschappij te dienen. De mensen moeten ook behoedzaam met het kwetsbare, pluriforme karakter van de schepping als geheel omgaan; zich inzetten voor een duurzame omgang met natuurlijke hulpbronnen, diersoorten, specifieke gebieden en klimaatzones.

De noodzaak van de kernwaarde duurzaamheid, is nog het meest evident. De slinkende hoeveelheid delf- en fossiele brandstoffen en de omgang met klimaatveranderingen vragen overal ter wereld om politieke antwoorden – zonder deze zullen er steeds meer conflicten ontstaan en zullen migratiestromen toenemen. Op dit ecologisch gebied denkt het Wetenschappelijk Instituut van de CU aan rentmeesterschap – en dan gaat

het niet alleen om de partij, maar in een breder verband om *alle* burgers. Deze opvatting heeft Bijbelse wortels. Een rentmeester beheert het bezit van een ander, ontwikkelt dit op een verstandige manier en in nauw overleg met de eigenaar en laat dit bezit niet in een slechtere staat achter dan hij het heeft aangetroffen. Als het gaat om onze planeet aarde zullen velen zich vooral verantwoordelijk voelen voor toekomstige generaties. Ook veel christenen delen dit verantwoordelijkheidsbesef. Hierbij wordt niet alleen gedacht aan de verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties, maar ook tegenover God de Schepper en uiteindelijke eigenaar. Deze visie behelst overigens geen strikte opvatting over hoe het universum is ontstaan; evolutionaire ontwikkelingen in de kosmos en de natuur kan een christen probleemloos erkennen.

In het verleden was duurzaamheid voor christenen zelden een belangrijk thema – voor de franciscanen en amish was dit bij uitzondering juist *wél* het geval.¹⁶ Tegen deze achtergrond is de nadruk die de partij en het Wetenschappelijk Instituut zelf op duurzaamheid leggen een opvallende keuze met een sturende doelstelling, ook ten aanzien van de christelijke achterban.

De andere twee kernwaarden, dienende hulpvaardigheid en vrijheid, hangen in de opvatting van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie met elkaar samen. Bij beide gaat het om een gecompliceerd netwerk van onderlinge afhankelijkheden (zie het spinnenwebmodel op p.44). Afhankelijkheid van elkaar vraagt om een houding van dienende hulpvaardigheid. Het is een misverstand om aan te nemen dat alleen kinderen en ouderen afhankelijk zijn van hulp en zorg. Het geldt voor iedereen. Volwassen-zijn en mondigheid zijn niet synoniem met onafhankelijkheid. Geen kind kan bestaan als afzonderlijk individu, zonder gezin, of gezinsvervangende begeleiders. Bedrijven kunnen zich concentreren op hun voornaamste taken, want medewerkers die ziek zijn ontvangen thuis of in een ziekenhuis de noodzakelijke zorg. Dit is een reële wederzijdse afhankelijkheid, met de onderling noodzakelijke dienende hulpvaardigheid. Het ontkennen van deze onderlinge dienstverlening zou de werkelijkheid geweld aandoen.

Besef hebben van onderlinge afhankelijkheid en hulpvaardigheid is geen 'slavenmoraal', zoals Nietzsche beweerde.¹⁷ Zijn denkschema in termen van heren en slaven verdeelt de mensheid immers in *Übermenschen* en *Untermenschen*. Maar precies deze vorm van denken en handelen heeft Jezus met zijn *Umwertung* (herwaardering) willen deconstrueren, door hoeren en tollenaars alsook de religieuze elite te bewegen zich daadwerkelijk om elkaar te bekommeren. In Mattheus 20, 26-28 staat bijvoorbeeld: 'Maar wie onder u groot wil worden, zal uw dienaar zijn, en wie onder u de eerste wil zijn, zal uw dienaar zijn.'

Tot slot de derde kernwaarde: de vrijheid.¹⁸ Het opkomen voor vrijheid in de maatschappij, door allereerst verzet te bieden aan een opdringerige staat, vergt kracht. Erkenning van de twee soorten pluralisme: het maatschappelijke en het levensbeschouwelijk pluralisme geeft die kracht. Individuele vrijheid, zoals die in het liberalisme centraal staat, is in dit model slechts een van de vele vrijheidssferen die dienen te worden verdedigd. De staat moet ook in het geweer komen tegen individuen die de zelfstandigheid van een organisatie bedreigen. Een ziekenhuisdirecteur die een arts onder druk zet om bepaalde operaties niet te verrichten omdat ze te duur zijn, mag dit niet doen zonder dat hij hierover een bindende afspraak heeft gemaakt. En ouders die voor hun kinderen een vrijstelling willen voor de godsdienstlessen op hun katholieke school kunnen beter een andere school kiezen – tenzij dit de enige school in de wijde omtrek is. Deze laatste uitzondering is belangrijk, want hierin vinden de christelijke en de daaruit voortgekomen liberale traditie elkaar: individuele gewetensvrijheid gaat, zeker als het beslissingen op levensbeschouwelijk gebied betreft, geenszins samen met dwang. Dat kreeg Karel de Grote al te horen van zijn diplomaat, Alcuinus van York (735-804), toen hij de Saksen de keuze liet tussen de dood of de doop. Deze Engelse hofgeleerde en geestelijke beweerde toen al dat het geloof niet met het zwaard, maar alleen door woorden, kon groeien: ‘Geloof komt uit de wil voort, niet uit dwang.’¹⁹

Deze vrijheid van ideeën vormt een van de fundamenteën van onze parlementaire meerpartijdemocratie. Toch kunnen in de huidige tijd de media het karakter van het politieke debat soms diepgaand veranderen. Dient het debat de uitwisseling van, de confrontatie met, en ook het onderlinge begrip voor elkaars ideeën? Of gaat de confrontatie – via de media en het bespelen van het grote publiek – de onderlinge politieke afstemming overheersen, zodat het debat versmalt tot een machtsstrijd?

De politieke werkelijkheid

Vanaf 2010 heeft de ChristenUnie het aantal van vijf zetels in het parlement weten te behouden, al schommelde het percentage (2010: 3,3 procent, 2012: 3,1 procent, 2017: 3,4 procent). De terugval in 2010 ten opzichte van de uitslag van 2006 (4 procent) kostte de partij een zetel. Dat was na regeringsdeelname een bescheiden terugval. De lichte stijging in 2017 leverde weliswaar niet de gewenste extra zetel op, maar kan men opvatten als waardering voor de constructieve opstelling tijdens het laatste kabinet (Rutte II, VVD en PVDA). Potentiële ChristenUnie-kiezers hadden minder waardering voor een

soortgelijke opstelling tijdens Rutte I, een minderheidscoalitie van vvd en cda die mogelijk was dankzij gedoogsteun van Geert Wilders' pvv, die deze steun in 2012 opzegde toen pijnlijke bezuinigingen onontkoombaar bleken.

Na 2010 was vooral de vvd bepalend voor de koers van de regering, eerst dus samen met het cda in een minderheidskabinet. Een dergelijk kabinet moet afspraken maken met oppositiepartijen om zijn plannen te kunnen verwezenlijken. De ChristenUnie nam met andere partijen deel aan de 'constructieve oppositie'. Na lange, bijna ononderbroken onderhandelingen met het kabinet gaven deze partijen hun steun aan wetsontwerpen, in ruil voor compromissen waarin hun bijdrage doorklonk.

De verandering van de verzorgingsstaat in een participatiesamenleving is onvermijdelijk. Het solidariteitsstelsel dat daarbij hoort, moet – in sociaal, ecologisch en financieel opzicht – solide en duurzaam zijn. Dit vraagt om een grote maatschappelijke inzet, om zorg voor anderen, om hulpvaardigheid, zoals bijvoorbeeld vrijwilligershulp aan ouderen.

Tegelijk moeten de burgers of organisaties de vrijheid krijgen dit engagement naar eigen inzicht in te vullen. Dat geldt ook voor religieuze minderheden. Maar juist de vrijheid van die minderheden staat door allerlei vormen van radicalisering onder druk. Niettemin steunt de cu bijvoorbeeld de vrijheid van islamitisch onderwijs. Nog concreter, in Rotterdam heeft het samenwerkingsverband van sgp en ChristenUnie na de Bataclan-aanslag in Parijs (november 2015) en de aanslag op een moskee in Quebec (januari 2017) burgers opgeroepen moskeeën te helpen beschermen, bijvoorbeeld door er de wacht te houden. Dát is levensbeschouwelijk pluralisme: opkomen voor de vrijheid van een godsdienst die niet de jouwe is.

Het spinnenwebmodel brengt de tweede vorm van pluralisme, het maatschappelijk pluralisme, in beeld. Het toont een coöperatieve relatie tussen verschillende sferen. Hierbij gaat het niet alleen om de samenwerking tussen individuen en kringen, maar ook om de onderlinge samenwerking van overheden en burgers, het bedrijfsleven, religieuze instellingen, maatschappelijke dienstverleners, gezinnen et cetera. Je kunt een participatiesamenleving zien als een coöperatiemaatschappij die door een netwerk van wederzijdse hulpvaardigheid wordt gedragen en bijeengehouden.²⁰

Ruimte voor confessionele politiek

Kort wordt hier, tot slot, op een principiële verdiepende vraag ingegaan: wil de westerse burger wel politieke invloed van religieuze groepen, in deze tijd waarin het beeld van islam en religie in het algemeen door terroristische

aanslagen aangetast lijkt te zijn? Binnen de CU wordt de openheid gewaardeerd waarmee de Duitse filosoof en politiek denker Jürgen Habermas (1929) de bijdrage van verschillende levensbeschouwelijke tradities tegemoet treedt. Habermas erkent net als de ChristenUnie het belang van het levensbeschouwelijk pluralisme. Maar tegelijk klinken in sommige van zijn opvattingen de gedachten van zijn belangrijkste gesprekspartner, John Rawls, door. Dat geldt speciaal voor Habermas' opvatting dat de bijdrage van religieuze groepen in politieke organen als het parlement eerst zou moeten worden vertaald in zoiets als *public reason*.²¹ In Habermas' eigen termen zou de communicatie 'machtsvrij' (*herrschaftsfrei*) moeten zijn; geen enkele deelnemer mag een heersende rol in de discussie spelen.

Waarom zouden 'neutrale' anderen dan aan religieuze groepen een bijzondere, afwijkende status toekennen? Discriminatie op grond van ras, godsdienst, geslacht of seksuele geaardheid staat toch tegenover waarden zoals vrijheid en gelijkheid? Echter, de vrijheid van iedere subcultuur of religieuze groep om zich op zijn eigen manier te uiten, tot in het parlement aan toe, is belangrijk.²² Habermas en Rawls lijken het menselijk vermogen om specifieke argumenten van anderen te begrijpen, te onderschatten. Christenen bijvoorbeeld wijzen naar God als Schepper of oorsprong van onze wereld, en naar de mensen als zijn evenbeeld, zijn rentmeesters. Deze uitgangspunten hebben consequenties voor een hele reeks politiek relevante zaken die, in dit licht bezien, een verrassende samenhang hebben: de manier waarop we omgaan met de grondstoffen van planeet aarde, met de natuur, met dieren, het ongeboren leven en de kwaliteit van de zorg. Waarom zou men overtuigingen achter abstracte, algemeen geldige formuleringen moeten verbergen, als het gaat om het respect voor het unieke karakter van het regenwoud, om de vraag hoe men tegenover nertsenfokkerij staat, of om de omgang met embryo's, of met volwassenen met lichamelijke of geestelijke beperkingen? Het politieke debat zou dan in een bloedeloos, onecht, om niet zeggen huichelachtig woordenspel veranderen, dat is losgezongen van de vertrouwde taal van het hart.

Deze discussie over hoe het debat moet worden gevoerd, is te interpreteren als een politieke variant van Immanuel Kants opvattingen van de rede versus die van Alisdair MacIntyre. Waar Kant probeerde strikt onderscheid te maken tussen het privégebruik en het openbare gebruik van de rede, pleitte MacIntyre voor de gelijkwaardigheid van verschillende denktradities. De veelzeggende titel van een van MacIntyres werken luidt: *Whose justice, which rationality?*²³

De vraag is: bestaat er een gedeelde rationaliteit, of brengen diverse partijen hun visies onontkoombaar in het politieke debat in vanuit hun

eigen denktradities en ‘typen’ van rationaliteit? Een combinatie van beide is mogelijk, gezien vanuit de traditie van de ChristenUnie. In deze traditie wordt de rede of rationaliteit niet opgevat als bron van de waarheid, maar als instrument: als middel om je gedachten te ordenen, om met elkaar van gedachten te wisselen.

De inhoud van politieke overtuigingen en waarden moet en mag tot in het politieke debat zelf doordringen. Het debatcentrum, ofwel het parlement, is geen neutraal of ‘leeg’ middenrein. De debatruimte vult zich onvermijdelijk met opvattingen – ook over het debat zelf, en over de grenzen daarvan, en over de zin van democratische procedures. Dat doet denken aan een uitspraak die Mattheus (12, 43-45) aanhaalt van Jezus: Je kunt een duivel uitdrijven, maar als de ruimte vervolgens niet met het goede wordt gevuld, keert de duivel met zeven kompanen terug. We moeten inzien dat de politiek de neiging heeft toneel of machtsspelletjes te spelen, maar we moeten intussen de inhoudelijke, democratische discussie levend houden en tegelijkertijd de rechtsstaat koesteren door vast te houden aan de klassieke, christelijke, humanistische en liberale wortels ervan. We moeten erkennen dat er een keur aan overtuigingen bestaat, en moeten daarom inhoudelijke compromissen sluiten waarin we standpunten van minderheden uit respect en tolerantie zo veel mogelijk laten doorklinken. We moeten bij de samenstelling van de kleuren van een regeringscoalitie over deze kleuren transparant zijn zonder deze door middel van propaganda aan de oppositionele minderheid op te dringen. Kortom, de ChristenUnie streeft ernaar maatschappelijk actieve christenen politiek te verenigen, waarbij haar idee van democratie en samenleving uit principe pluralistisch is.

Slotbeschouwing

Bij de verkiezingen in maart 2017 wisten de christelijke partijen een kleine winst te behalen. Dat is des te verrassender als men bedenkt dat de katholieke en protestantse kerken in Nederland nog steeds leden verliezen, ook al staat daar weer een groei van de vrije kerken tegenover. De verkiezingsresultaten laten bovendien zien dat niet alleen veel christenen de CU een warm hart toedragen. Het is op dit moment nog niet duidelijk welke resultaten Gert-Jan Segers, die in 2015 partijleider werd, op de lange duur zal bereiken. De onderhandelingen om te komen tot een regeringscoalitie van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie, zijn bij het schrijven van deze slotlinea's net afgerond. Al eerder bleek Segers op zoek naar onverwachte samenwerkingspartners, bijvoorbeeld de Socialistische Partij (SP) en de PvdA in de

strijd tegen gedwongen prostitutie. Deze openheid voor samenwerking komt bij Segers niet voort uit een thuis laten van zijn geloof of principes. Hij uit zich juist openhartiger dan zijn voorgangers André Rouvoet en Arie Slob over zijn motieven, geloof en emoties.²⁴ Met deze authentieke stijl kan hij zowel christenen als niet-christenen aanspreken. Maar wie vooral op zoek is naar de politieke zakelijkheid van zijn voorgangers, heeft als alternatieve keuze onder andere het – minder expliciet christelijke en economisch meer liberale, maar ook vertrouwde – CDA. Dat de kiezer dergelijke keuzemogelijkheden heeft en houdt, is een consequentie van de ChristenUnie-visie met haar nadruk op pluralisme. Ten slotte zullen – zoals in een land met veel partijen en een zeer vlottend electoraat gebruikelijk is – de verkiezingsresultaten in de toekomst pas uitkomst geven over de voorkeuren van de burgers.

Uit het Duits vertaald door Jan Bert Kanon

3. Tussen rebelleren en regeren

D66 als factor in de Nederlandse politiek

Joost Sneller en Daniël Boomsma

Democraten'66, tot 1985 met een apostrof geschreven, is opgericht ten tijde van de ontzuiling – de erosie van de strikte scheiding tussen de volksdelen in een katholieke, een protestantse, een socialistische en een 'liberale', niet-godsdienstige zuil.¹ Voor een groot deel van de 20e eeuw bepaalden die zuilen het maatschappelijk leven van Nederland. In de jaren zestig begon dat echter langzaam te veranderen. Er vond ontkerkelijking en emancipatie plaats. Met name jongeren worstelden zich los van de bestaande groepen en conventies. In de politiek uitte dit zich in protestgroeperingen, zoals de Boerenpartij, Nieuw Links, de Politieke Partij Radicalen (PPR) en ook D66.

D66 presenteerde zich bij haar oprichting in 1966 nadrukkelijk als beweging die zich tegen de gevestigde orde keerde, tegen wat toentertijd in Nederland het 'regentendom' werd genoemd. Het meest in het oog springende doel was de vernieuwing van de in hun ogen verouderde democratie. Daarbij koos D66 voor het 'pragmatisme', als tegenovergesteld aan de bestaande, met de verouderde zuilen verbonden, ideologische tegenstellingen. Als D66 haar doelstellingen bereikt had, zou opheffing volgen.

Toch ontstond uit de beweging een politieke partij, met een achterban, een partijorganisatie, en een sociaal-liberaal gedachtegoed. Uit die ontwikkeling vloeide een aantal dilemma's voort, die zich tot op de dag van vandaag in het hart van D66 nestelen: de spanning tussen het deelnemen aan politiek bestuur om veranderingen te verwezenlijken en de oorsprong als anti-establishment partij; het zijn van een geïnstitutionaliseerde partij en het streven naar het karakter van een beweging; en, daaruit voortvloeiend, het willen bedrijven van een pragmatische politiek, terwijl inmiddels net als andere partijen een 'ideologische benaming' is aangenomen.

In deze beschouwing is de geschiedenis van D66 beschreven tegen de achtergrond van die dilemma's.

Oprichting, uitgangspunten en historische wortels

Op 15 september 1966 presenteerde D66 zich aan de Nederlandse kiezer met de publicatie *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* waarin de volgende doelstelling stond opgenomen:

De partij zal streven naar een radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder. Zij zal streven naar volstreekte handhaving van de geestelijke vrijheid en bevordering van de grootst mogelijke ontplooiing van ieders individualiteit op basis van gelijke kansen. De partij beoogt onduidelijkheid in het politieke leven te bestrijden. Zij zal daarom een duidelijke consequente politiek voeren, die steeds het program voorop stelt.²

De partij wierp zich vanaf de formele oprichting op 14 oktober 1966, de dag na de Nacht van Schmelzer³, op als een partij met een brede agenda, die leunde op de frase ‘de grootst mogelijke ontplooiing van ieders individualiteit op basis van gelijke kansen’. Daarbij onderscheidde de partij zich door haar democratische organisatie. Vanaf het allereerste congres gold het systeem van *one man one vote*: ieder lid had in gelijke mate spreek- en stemrecht. D66 was de eerste partij die dat deed.

Het waren echter de staatsrechtelijke hervormingsplannen uit het *Appèl* die in de beginjaren van D66 prioriteit waren.⁴ De belangrijkste ideeën daarin omvatten de rechtstreeks door de bevolking te kiezen premier en invoering van een districtenstelsel. Ook diende er gekozen burgemeesters te komen. Gesproken werd wel – al deed de partij daar zelf niet aan mee – van ‘de kroonjuwelen’ van D66. Met een direct mandaat voor de premier wilde D66 de ‘diepwortelende wederzijdse afhankelijkheid’ tussen regering en parlement ontwarren.⁵ Het districtenstelsel moest de band tussen kiezer en gekozenen versterken. Kiezers stemden in de praktijk op partijen – niet op een persoon. Parlementariërs hadden slechts een band met hun partij.⁶ Bovendien was het evenredig stelsel gebaseerd op het bestaan van verschillende, verzuilde bevolkingsgroepen, die alle zuiver in het parlement vertegenwoordigd werden door de partijen. Toen die bevolkingsgroepen hun eenheid verloren, verslapte het levensbeschouwelijk bindmiddel tussen kiezers en partijen. En dus moest het bestel ‘ontploffen’, zoals de oprichters van D66 dat noemden. Het districtenstelsel achtten zij daartoe een geschikt middel.

D66 stelde zich met de hervorming van de democratie als uitgangspunt als ‘programpartij’ op. Er werden duidelijke doelstellingen geformuleerd, maar

niet op basis van een gedeelde levensbeschouwing. Een beginselverklaring ontbrak. Ze verwierp de links-rechts-tegenstelling, met name die tussen pvdA en vvd. In tegenstelling tot wat de Democraten 'beginselpartijen' noemden, accepteerde de programpartij ideologische en levensbeschouwelijke verschillen tussen leden. In wezen kon het ook niet anders. D66 bood immers mensen met verschillende levensbeschouwingen onderdak, die zich bij de oude partijen niet meer thuis voelden of die hadden verlaten.⁷ De partij stond daarmee met name tegenover de confessionele partijen, die midden jaren zestig nog een flinke machtspositie hadden; de Katholieke Volkspartij (KVP), de Christelijk Historische Unie (CHU), en de Antirevolutionaire Partij (ARP) hadden – vóór de verkiezingen van 1967 – gezamenlijk nog een absolute meerderheid in het parlement.

De programpartij D66 baseerde zich op pragmatisme: een methode van politiek bedrijven, die met zich meebracht dat niet bij voorbaat werd gekozen voor bepaalde middelen – overheidsingrijpen of marktwerking bijvoorbeeld – of voor het ontwikkelen van maatschappijblauwdrukken.⁸ Vanuit die houding verwierp D66 de bruikbaarheid van de 19e-eeuwse ideologieën liberalisme, socialisme en conservatisme. Die zorgden voor schijntegenstellingen en stonden de oplossing van praktische vraagstukken in de weg. 'Laten we dan ook niet praten over die ismen, dogma's en ideologieën,' zei Hans van Mierlo in een congres toespraak in Leiden, twee jaar na de oprichting van zijn partij. 'Laten we proberen om zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen wat we precies willen op de verschillende gebieden van politiek.'⁹ Een analyse maken van de maatschappelijke omstandigheden, zonder ideologische of historisch ingegeven vooringenomenheid; dat zou een belangrijk uitgangspunt blijven door de jaren heen.

Toch kan gezegd worden dat D66 altijd onmiskenbaar historische en ideologische wortels heeft gehad. Deze zouden in drie dimensies kunnen worden opgedeeld. Ten eerste de verbondenheid met de jaren zestig. Ten tweede de politiek-ideologische inspiratie van het liberalisme. En tot slot de verwantschap met de in 1946 opgeheven Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb).¹⁰

Begonnen moet worden met de jaren zestig, waarmee de partij zich in naam verbond, en die de achtergrond vormden voor haar radicale democratiseringsplannen. Het is de periode waarin het leeglopen van de maatschappelijke zuilen, de poging tot bevrijding van bestaand gezag en een streven naar meer zelfbeschikking in de directe werk- en woonomgeving, voor diepgaande sociale veranderingen zorgde.¹¹ De protest- en emancipatiebewegingen die daaruit voortkwamen, zoals de Amsterdamse provobeweging, wilden met ludieke acties de zogeheten gezagscrisis bij met name de rechterlijke en bestuurlijke macht aan de orde stellen. In

Parijs vond in mei 1968 de grote studentenopstand plaats, gericht tegen het verouderde en autoritaire onderwijssysteem. D66'er van het eerste uur Hans Gruijters sprak van de te bestrijden 'fictie van het gezag, het opium van de regenten'.¹² De Democraten deelden het streven om tot een afrekening met de regenten te komen, wat journalist Henk Hofland omschreef als het 'systematisch uitroken van al diegenen die ons wel even zullen vertellen wat goed voor ons is'.¹³

Het D66 van toen was met haar anti-autoritaire, radicale democratiseringsideeën een wezenlijk kind van de jaren zestig. Toch was de partij, in politiek-ideologisch opzicht, ook een kind van vóór haar tijd. Dat wil zeggen: zij borduurde voort op ideeën die al ver voor haar oprichting waren ontstaan. Het is ook geen toeval dat een groeiend aantal D66'ers – onder wie veel oud-VVD'ers – zich gaandeweg de jaren zeventig en tachtig veel duidelijker begon te associëren met het liberalisme. Een aanzienlijk deel van de partijleden erkende dat het pragmatisme een richtlijn was, maar geen basis bood om politiek mee te voeren, al bleef het steeds een opgave om dat subtiële onderscheid ook voor kiezers duidelijk te maken. Langzamerhand begon D66 dan ook meer aandacht te besteden aan haar uitgangspunten en historische wortels.

Dat accentueerde de spanning tussen pragmatisme en ideologie in de partij. In een interview met *Elsevier* uit 1974 sprak Jan Terlouw, de opvolger van de eerste partijleider Hans van Mierlo, nog voorzichtig van liberale elementen uit het 'zuivere liberalisme'. Hij benadrukte echter dat het liberalisme een 'onvolledige ideologie' was, niet in het minst omdat de VVD de term had 'geclaimd' en er een conservatieve invulling aan gaf.¹⁴ Enkele jaren later, in 1980, stelde onder andere Tweede Kamerlid Elida Tuinstra stellig dat D66, een 'moderne liberale partij' was.¹⁵ In haar argumentatie wees ze op de liberale uitgangspunten die D66 altijd had gehanteerd, zoals de nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, en openbaarheid van en controle op de macht.¹⁶ De focus op bijvoorbeeld vrijheids- en burgerrechten in partijprogramma's ondersteunden die stelling. De partij bleef echter huiverig om een ideologisch etiket aan te nemen. Nog steeds werd dat in de beleving van veel partijleden in verband gebracht met de christelijke politiek, en het verouderde links-rechts denken van weleer. Wel ging zij zich onder Terlouw vanaf het midden van de jaren zeventig beschouwen als 'vierde stroming', met een eigenstandige positie in het politieke krachtenveld, een 'redelijk alternatief' voor de VVD, PvdA en het in 1980 uit de confessionele partijen ontstane CDA.

Naast de onlosmakelijke verbondenheid met de anti-autoritaire tijdgeest van de jaren zestig en de politiek-ideologische wortels in het liberalisme,

kende D66 nog een derde historische dimensie: de verwantschap met de in 1946 opgeheven VDB. In zijn proefschrift *Om de democratie* stelt historicus Meine Henk Klijnsma dat zowel de VDB als D66 groot belang hechtte aan staatkundige hervormingen, individuele ontplooiing en de voorwaarden-scheppende rol van de overheid.¹⁷ Ook een aantal vooraanstaande D66'ers heeft de verwantschap tussen de twee partijen benadrukt. Medeoprichter Henk Zeevalking stelde al vanaf de oprichting dat D66 moest laten doorklinken dat het een vrijzinnig-democratische partij was, met nadruk op de gedeelde ondogmatische, pragmatische aanpak.¹⁸

De verkiezings- en beginselprogramma's van de VDB laten duidelijke overeenkomsten met de uitgangspunten van D66 zien. In de beginselverklaring van de VDB uit 1920 werd gesproken van de overheid die door middel van sociale maatregelen 'het materiële en immateriële welzijn van iedereen' wil bevorderen, een doel dat grote overeenstemming vertoont met 'de geestelijke en materiële ontplooiing van alle mensen' waar D66 onder meer in het *Appèl* en haar eerste verkiezingsprogramma over sprak.

Toch zou 'vrijzinnig-democratisch' uiteindelijk niet het ideologische label worden van D66. In 1998 nam D66, na een initiatief van een groep voornamelijk jonge partijleden genaamd 'Opschudding', wél een predicaat aan. Na het partijcongres van november 1998 in Gouda noemde de partij zich sociaal-liberaal, al was daar geen consensus over. Met het oog op de historische wortels was het echter een minder grote breuk met het verleden dan toentertijd werd gesteld.

Rond de eeuwwisseling waren de kerndoelen van de partij nog steeds: 1) vrije individuele ontplooiing van alle mensen (een inhoudelijke doelstelling), 2) radicale democratisering van de samenleving (een doelstelling ten aanzien van het bestuursstelsel), en 3) pragmatisme als methode van politiek. Tegelijkertijd stelden prominente partijleden dat het sociaal-liberale etiket – dat internationaal onder andere met de Britse *Liberal Democrats* in verband kan worden gebracht – weinig afdeed aan de oorsprong van D66.¹⁹ Sociaal-liberalisme mocht dan een isme zijn, en D66 mocht zich daar weliswaar altijd tegen verzet hebben, de nieuwe aanduiding dekte wel de lading van het gedachtegoed dat de partij in haar eerste programma al had geformuleerd.

Dat werd ook verondersteld bij de zogeheten richtingwijzers, die het wetenschappelijk bureau – destijds het Kenniscentrum geheten, en sinds 2011 de Mr. Hans van Mierlo Stichting – in 2006 formuleerde. De partij wilde de grondslagen opnieuw formuleren. Uit die wens vloeiden vijf uitgangspunten 'voor een progressieve sociaal-liberale politiek'²⁰ voort, 'om de meest prangende politieke, sociale en economische vraagstukken van dit moment effectief tegemoet te kunnen treden.'²¹ De richtingwijzers

waren: 1) Vertrouw op de eigen kracht van mensen, 2) Denk en handel internationaal, 3) Beloon prestatie en deel de welvaart, 4) Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving, en 5) Koester de grondrechten en gedeelde waarden. Gezamenlijk vormden ze een gedeelde taal en een nadere invulling van een substroming van het liberalisme, 'een volwassen en eigentijdse invulling van het liberale streven naar individuele vrijheid.'²² Het rapport *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel: een terugblik op twaalf jaar verkiezingsnederlagen* van najaar 2007, dat onder leiding van oud-Tweede Kamerlid Louise Groenman sprak van 'een praktisch probleemoplossende instelling', die vorm kreeg 'binnen de erkenning van een medeverantwoordelijkheid voor het lot van de ander en voor de gemeenschap als geheel', met daarbij 'een zo groot mogelijke individuele vrijheid.'²³ Het sociaal-liberalisme kreeg zo gestalte op een wijze die het eind jaren negentig nog niet had. Waar het toen nog tot twist leidde binnen de partij, werd het nu als een vanzelfsprekendheid ervaren.

Personen en programma's

Eigenlijk beoogde Hans van Mierlo in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 niet het lijsttrekkerschap voor zichzelf. Oud-VVD'er Hans Gruijters was de beoogde man, maar hij wilde niet. En dus werd Van Mierlo de eerste voorman van Democraten'66, een politicus tegen wil en dank, die de 'slechtste smoes van allemaal had om het niet te doen', zoals hij later zei.²⁴

Daarmee brak het eerste tijdperk-Van Mierlo aan, gericht op staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing, met een opstelling tegenover de andere partijen. D66 en Van Mierlo wilden het democratische bestel hervormen en als politieke beweging andere partijen van de noodzaak daartoe overtuigen. Die bewegingsgedachte verdroeg geen al te nauwe samenwerking met de bestaande macht. Tegelijkertijd bleef een groot dilemma dat de Democraten gebruik moesten maken van de instrumenten die ze juist wilden veranderen. Door deel te gaan uitmaken van het bestaande systeem probeerde de partij dat systeem, en degenen die er deel van uitmaakten, tot vernieuwing te brengen. Maar daardoor veranderde ze ook zelf. Daaruit volgde onherroepelijk de spanning tussen een georganiseerde partij willen zijn om effectief invloed te kunnen uitoefenen binnen het politieke bestel, en de wens om in beweging te blijven. Binnen D66 bleven de noodzaak van partijpolitieke organisatie en de roep om buitenparlementaire actie om voorrang vechten. Het was volgens Van Mierlo van groot belang om dat laatste niet uit het oog te verliezen.

Toch is het onvolledig om het D66 van die periode te reduceren tot enkel de ambitie om de democratie te willen vernieuwen. De verkiezingsprogramma's uit die jaren tonen een bredere agenda. Het verkiezingsprogramma van 1967 sprak van uitbreiding van de grondwettelijke vrijheidsrechten, bevordering van internationale samenwerking en Europese integratie, een degelijk en sociaal rechtvaardig economisch beleid, en een actief onderwijsbeleid van de zijde van de overheid.²⁵ Voor het buitenlandbeleid gold als prioriteit het doorbreken van verouderde ideologische uitgangspunten om zo de Oost-West-spanning te verminderen. Rode draad in het eerste programma was ook de maatschappelijke democratisering: het vergroten van de invloed en zeggenschap van mensen – werknemers, gepensioneerden, studenten – in pensioenfondsbesturen, ondernemingsraden, en scholen.²⁶

Ingegeven door de ervaring van de eerste parlementaire periode waarin D66 als kleine en onervaren fractie de hooggespannen verwachtingen niet waar had kunnen maken, ontwikkelde met name Van Mierlo zich tot een sterk voorstander van samenwerking tussen de progressieve partijen.²⁷ Hij zag dit als geschikt middel om tot politieke vernieuwing te komen. In 1972 leidde dat tot een stembusakkoord tussen D66 en de progressieve partijen PvdA en de PPR: *Keerpunt '72*. Het jaar daarvoor was al een schaduwkabinet met vertegenwoordigers van deze partijen tot stand gekomen. Op het congres in mei van dat jaar benadrukte Van Mierlo dan ook het afscheid van het vroegere adagium 'D66 tegen de rest'. De drie partijen spraken af dat ze zich vóór de verkiezingen van 1972 gezamenlijk zouden presenteren als een progressief blok, met als doel de vorming van een zogenaamde Progressieve Volkspartij. Het gezamenlijk programma *Keerpunt '72, Regeerakkoord van de progressieve drie* bevatte daarbij punten over de zo vurig gewenste democratische vernieuwing.²⁸

1972 was ook het jaar waarin de Club van Rome haar alarmerende rapport *De grenzen aan de groei* presenteerde: een rapport van een in 1968 opgerichte, voornamelijk uit Europese academici bestaande groep. D66 nam het rapport nog vóór de officiële verschijning in het programma op.²⁹ Ook *Keerpunt '72* nam de bevindingen uit het rapport over overbevolking, milieuvervuiling en de uitputting van grondstoffen zeer serieus. De verdere tekst van het gezamenlijk programma vormde een combinatie van socialistische, progressieve en democratische ambities. De door de Democraten gewenste Progressieve Volkspartij zou er echter niet komen. In september 1973 stemde de PvdA op haar partijcongres tegen dit voorstel, huiverig om haar sociaaldemocratische imago te verliezen en electoraal in te leveren. Van Mierlo sprak fel van 'het verraad' van de PvdA.³⁰

Verlies bij de verkiezingen het jaar daarvoor, stond deelname aan een kabinet – voor de eerste keer in de geschiedenis van de partij – niet in de weg. D66 stapte in 1973 samen met PvdA, KVP, ARP en de PPR in een kabinet onder leiding van sociaaldemocraat Joop den Uyl – met slechts één minister: Hans Gruijters. De partij had dan ook geringe invloed. Desondanks was voor Van Mierlo steun aan het kabinet de belangrijkste missie. Hij koesterde hoge verwachtingen van het kabinet en Den Uyl als premier, en was bovendien trots op het feit dat D66 zo snel na de oprichting deel kon nemen aan een regering. Zijn positie als fractievoorzitter was echter niet onomstreden. De rest van de fractie vond zijn optreden veelal te solistisch en was het niet eens met de onvoorwaardelijke steun aan het kabinet.

Wat had de partij tot dan toe bereikt? Wat betreft de staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing weinig. Weliswaar was in 1967 de staatscommissie-Cals-Donner ingesteld om zich over de Grondwet en de Kieswet te buigen, maar dit leidde in 1971 slechts tot een aantal bescheiden aanbevelingen. Concreet bleef het bij verlaging van de stemgerechtigde leeftijd en afschaffing van de opkomstplicht. Het succes van *Keerpunt*'72 bleef beperkt tot programmatische consensus tussen de vooruitstrevende partijen, maar leidde niet tot hervormingen. De resultaten toonden zich eerder in de cultuurverandering waaraan D66 had bijgedragen: het doorbreken van de geslotenheid van het bestuur en een breder gedragen hang naar meer openbaarheid.

Van Mierlo werd uiteindelijk niet door zijn fractie gevraagd op te stappen, maar trok wel zélf die conclusie in mei 1973.³¹ Hij werd opgevolgd door natuurkundige en schrijver Jan Terlouw. Dat was geen eenvoudige taak. Een uitgebreid politiek trackrecord had Van Mierlo op dat moment weliswaar niet, maar hij was wel 'de personificatie van de vernieuwingskracht van D66. Van Mierlo was D66 en andersom.'³² Aan Terlouw de taak een eigen naam en stijl te ontwikkelen en de partij weer op de rails te krijgen.

Dat bleek echter nog moeilijker in een partij waar vrijelijk gediscussieerd werd over de vraag of het niet beter was om tot opheffing over te gaan.³³ Aanvankelijk leek het er zelfs op dat D66 zou ophouden te bestaan. Op het partijcongres van 1974 stemden 242 leden vóór en 181 tégen opheffing, maar volgens de statuten was daar een twee derde meerderheid voor nodig. En dus gingen de Democraten door. Het lukte Terlouw, sterk ondersteund door de nieuwe partijvoorzitter Jan Glastra van Loon, om de partij nieuw leven in te blazen, niet in het minst door het aansprekende imago van redelijkheid – met de bijnaam 'ideale schoonzoon' – dat hij zou ontwikkelen.

Onder Terlouw verlegde de partij haar prioriteiten. Meer dan Van Mierlo benadrukte hij de duidelijk afgebakende, onafhankelijke en ook redelijke positie van D66 in het politieke krachtenveld. De Nederlandse kiezer had

meer behoefte aan partijen met heldere uitgangspunten, vond hij.³⁴ Met die visie richtte de partij zich nog nadrukkelijker dan voorheen op thema's als milieuvervuiling, energieschaarste, technologische ontwikkelingen en werkgelegenheid. In het *Beleidsprogramma 1977-1981* was weliswaar het oude thema van democratisering van de maatschappij opgenomen, maar het programma openende met 'welvaart door vernieuwing' en besteedde ruime aandacht aan verduurzaming van de economie, matiging van de consumptie en herverdeling van werk. Bovendien bracht de partij in haar programma haar internationale oriëntatie prominent naar voren. De staatkundige ideeën verdwenen naar de laatste pagina's, al bleven die 'onverminderd noodzakelijk'.³⁵

De algehele conclusie luidde dat de tijd van grenzeloze industriële groei voorbij was.³⁶ D66 wilde daarbij een minder op consumptie gerichte maatschappij teweegbrengen, met meer oog voor individuele ontplooiing, ook buiten de arbeidsmarkt.³⁷ Daarmee onderscheidde de partij zich van de PvdA en de VVD, die in veel mindere mate bereid waren de oude economie ter discussie te stellen. Het ging D66 niet om het verdelen van 'nieuwe brokken' welvaart, maar om het veranderen van de manier waarop die welvaart verkregen werd.³⁸ Dat betekende: nieuwe bronnen van energie aanboren, de productiecapaciteit in verhouding brengen tot de uitputbare bronnen van de aarde, en de economie vernieuwen om de vervuiling en het teveel aan afval(stoffen) tegen te gaan.

Het verkiezingsprogramma van 1981 was somberder dan eerdere programma's. Dat had vooral te maken met de economische stagnatie. Het welvaartsoptimisme van de jaren zestig en vroege jaren zeventig was verdwenen. Het programma bevatte wederom een uitgesproken pleidooi voor meer duurzame energiebronnen, voor reiniging van bodem, water en lucht, en een degelijk sociaal-economisch beleid om de verdubbelde werkloosheid tegen te gaan. Daarbij voegde zich een pleidooi voor kritische herbezinning op de regelgeving van de overheid en collectieve, sociale voorzieningen.³⁹

De programma's zijn exemplarisch voor de inhoudelijke verandering die D66 doormaakte. De 'systeemkritiek' van Van Mierlo maakte plaats voor de redelijke 'cultuurkritiek' van Terlouw. Daarbij werd gepleit voor een redelijke houding in de politiek, niet wars van compromissen en andere politieke noodzakelijkheden. Bovenal bleek uit de lange termijndoelstellingen in de programma's dat de partij niet meer bezig was met haar opheffing, maar met haar toekomst. De intentie was om te blijven bestaan.

Het 'redelijk alternatief' van Terlouw en de inhoudelijke vernieuwing van D66 zorgden bij de verkiezingen van mei 1981 voor een daverende overwinning: 11 procent van de stemmen werd behaald. Vervolgens stapte de partij samen met CDA en PvdA in een kabinet onder leiding van de christendemocraat

Van Agt. Waar D66 in het kabinet Den Uyl met slechts één minister⁴⁰ geen wezenlijke resultaten had kunnen behalen, beloofde het nu anders te worden met belangrijke ministersposten voor Terlouw, Van Mierlo en Zeevalking.

Maar nog voor het kabinet-Van Agt II goed en wel op weg was, kwam het ten val. Voorbereidingen op de voorjaarsnota zorgden voor onenigheid. Het CDA pleitte voor meer bezuinigingen, terwijl de PvdA juist meer wilde uitgeven. Om de impasse te doorbreken, stelde Terlouw een ultimatum: als er vóór 1 april 1982 geen overeenstemming was, moesten er nieuwe verkiezingen worden uitgeschreven. Die overeenstemming kwam er niet en op 12 mei 1981 viel het kabinet.⁴¹ Een demissionair kabinet werd gevormd door CDA en D66. Beide partijen braken met de PvdA.

Bij de daaropvolgende verkiezingen in 1982 werd D66 door de kiezers flink afgestraft: de partij zakte van 11 procent naar 4,3 procent. Het verlies werd met name verweten aan onduidelijkheid over de eigen positie – en door het CDA boven de PvdA te verkiezen bij het vormen van het overgangskabinet in aanloop naar de verkiezingen. Ook zou het regeringsbeleid te weinig door het gedachtegoed van D66 zijn gekenmerkt.⁴² Terlouw besloot de nederlaag voor zijn rekening te nemen om zo ruimte te bieden aan de partij om een nieuwe koers in te zetten ‘zonder de ballast van het verleden.’⁴³ Zo kwam er voor D66 een abrupt einde aan het tijdperk-Terlouw.

De periode die volgde, is het beste aan te duiden als een impasse. Laurens Jan Brinkhorst volgde Terlouw op, maar vertrok al snel naar Tokio om daar ambassadeur te worden namens de Europese Gemeenschap (EG). Maarten Engwirda, econoom en de financieel deskundige van de fractie, werd de nieuwe Democratische voorman. De meest geschikte kandidaat vond hij zichzelf niet, maar door het ontbreken van tegenkandidaten bleef hij aan. De jaren daarna waren een periode met weinig perspectief. D66 likte haar wonden en richtte zich op een herstart, een moeilijke opdracht voor Engwirda en de nieuwe partijvoorzitter Jacob Kohnstamm. Engwirda pleitte voor verbreding van de agenda, met méér aandacht voor de sterk toegenomen werkloosheid, maar ook voor immateriële zaken zoals euthanasie.⁴⁴ Het was de vraag of die verbreding niet al had plaatsgevonden, en of D66 niet met een heel ander probleem zat. Het verloren vertrouwen van haar kiezers bijvoorbeeld, of het ontbreken van een herkenbaar gezicht. De slogan ‘redelijk alternatief’ werd door de partij losgelaten. Het suggereerde volgens Engwirda dat mensen voor D66 kiezen bij gebrek aan iets beters.

D66 bleef vooral vechten tegen de beeldvorming als tegenovergesteld aan het beeld dat de partij van zichzelf had. Veel mensen hadden het gevoel dat de partij ‘de Rubicon was overgetrokken’, in het ‘behoudende kamp’ terecht was gekomen, en met deelname aan de macht vervreemd was geraakt van

haar wortels. De onafhankelijke positie ten opzichte van de PvdA wekte bij sommigen de suggestie dat D66 naar rechts was opgeschoven. ‘Geen leden meer, de inhoud deugde niet, de top was heel gauw weg, en een algemeen idee bij alles wat we dachten en deden: is het wel links genoeg?’, zo omschreef Kohnstamm de crisisperiode.⁴⁵

In 1985 keerde het tij uiteindelijk. Op dringend verzoek van velen keerde Van Mierlo terug als lijsttrekker en veranderden de sombere vooruitzichten in hoopvolle verwachtingen. Op het congres van juni 1985 sprak Van Mierlo zijn ‘Politieke Boodschap’ uit, gebaseerd op het pamflet *Een reden van bestaan* dat hij en Aad Nuis, met ondersteuning van Jan Vis, hadden geschreven. Hierin zette D66 vooruitstrevendheid, de bereidheid om bestaande belangen te doorbreken, en een internationaal gerichte politiek voorop. Actuele thema’s, zoals de opkomende informatiemaatschappij, het einde van het industriële tijdperk en de Europese samenwerking in een veranderende wereld, werden uitvoerig besproken. Daar zouden zich ook belangrijke medisch-ethische vraagstukken bij voegen.

De partij wilde zich opnieuw onderscheiden met de eigenzinnige, tegendraadse houding. De gewone progressief-liberale partij van Terlouw kreeg onder Van Mierlo weer meer het karakter van een partij buiten de gevestigde orde. Een partij mét idealen, maar zonder ideologie.⁴⁶ Er zou campagne worden gevoerd met de slogan ‘andere politiek’. D66 koos weer voor ‘de moeilijke weg’ om het verstarde rollenspel van de heersende politieke cultuur te doorbreken, en het staatkundig bestel ingrijpend te veranderen dat ‘steeds meer beletsels opwierp aan het vinden van passende antwoorden op de vragen die een snel veranderende samenleving stelde.’⁴⁷

D66 en de paarse kabinetten

Met de terugkeer van Van Mierlo werd langzaam de weg naar het eerste kabinet zonder het CDA zichtbaar. Een gedachte waar een aantal partijprominenten – Van Mierlo voorop – al mee speelde. In het zogenaamde Des Indesberaad – vernoemd naar de informele gesprekken over een eventueel ‘paars’ kabinet in het gelijknamige hotel in Den Haag – werd al sinds eind jaren zeventig geprobeerd tot een dergelijke doorbraak te komen. Van Mierlo benadrukte dat het hem niet zozeer om het CDA te doen was, maar om de al sinds 1918 vanzelfsprekende regeringsmacht van de christendemocratie.⁴⁸ De opdracht was die te doorbreken.

Lang leek zo’n paarse coalitie niet reëel – ook in 1989 kon het CDA weer een centrale plek in de regering (Lubbers III) opeisen, en bleven de Democraten

buiten de boot. In 1994 haalde D66 onder leiding van Van Mierlo, weer het boegbeeld van de partij geworden, een uniek hoog resultaat: ruim 15 procent van de stemmen. Het CDA verloor ruim 13 procent en zakte van 35,3 naar 22,2 procent van de stemmen. De uitslag markeerde een doorbreking van de politieke verhoudingen in Nederland en het einde van de spilpositie van het CDA. D66 was ondertussen ‘onmisbaar’ in elk kabinet.⁴⁹

Aanvankelijk leek het er echter op dat paars niet tot stand zou komen. pvda-leider Wim Kok en VVD-voorman Frits Bolkestein zagen in eerste instantie niets in een samenwerking. Na een moeizaam onderhandelingsproces, waarbij Van Mierlo steevast alle andere coalitiemogelijkheden blokkeerde, kwam het kabinet alsnog tot stand. Met paars nam D66 voor de derde keer deel aan een regering, maar deze deelname week af van de vorige keren: er heerste tevredenheid over de beslissende rol die de partij had gespeeld in het machtsspel na de verkiezingen, en over het ook bij andere partijen gedeelde besef dat er zonder D66 geen paars zou zijn geweest. Bovendien bevatte het regeerakkoord *Keuzes voor de toekomst* veel belangrijke punten uit het D66-verkiezingsprogramma *Ruimte voor de toekomst*.⁵⁰

In het kabinet vertaalde die invloed zich in belangrijke posten. D66 leverde vier ministers en drie staatssecretarissen. Van Mierlo werd minister van Buitenlandse Zaken. Verder bezette Hans Wijers Economische Zaken, Winnie Sorgdrager Justitie en Els Borst Volksgezondheid. Op die posten werden belangrijke resultaten behaald. De wapenfeiten van Paars I (1994-1998) varieerden van het verruimen van de winkeltijdenwet, het bevorderen van werkgelegenheid en het terugdringen van criminaliteitscijfers. De Medicijnenwet bracht een daling van de prijzen van medicijnen teweeg.⁵¹ Toch was de samenwerking tussen sociaaldemocraten en liberalen het grootste resultaat. Het doorbreken van de klassieke tegenstelling tussen links en rechts leek gerealiseerd. En bovendien bleek dat juist door het doorbreken van de oude patstelling, een stabiel kabinet kon worden gevormd.

Het was geen grote verrassing dat in 1998 Paars II tot stand kwam, ondanks het verlies van 7 procent van D66 onder Els Borst. Ze had de lastige taak de inmiddels op leeftijd geraakte Van Mierlo te doen vergeten, die afscheid had genomen van het politiek leiderschap.⁵² In zowel Paars I als Paars II – met de nieuwe ministers Roger van Boxtel en Laurens Jan Brinkhorst, respectievelijk voor Grotesteden- en Integratiebeleid en van Landbouw – had D66 belangrijke programapunten gerealiseerd, onder meer de invoering van het homohuwelijk. Daarnaast bracht Borst belangrijke medisch-ethische hervormingen tot stand, waaronder de euthanasiewetgeving.⁵³

Met de democratische vernieuwingsagenda verliep het stroever. Sterker nog, in de nacht van 18 op 19 mei 1999 – de Nacht van Wiegel, vernoemd

naar de tegenstemmende vvd-senator Hans Wiegel – werd het voorstel om het correctief bindend referendum in de Grondwet op te nemen in de Eerste Kamer afgeschoten. Ook andere in het regeerakkoord opgenomen d66-voorstellen om democratische vernieuwing te onderzoeken – zoals de wijziging van het kiesstelsel – kwamen tijdens de paarse kabinetten geen moment dicht bij realisering. Misschien stond de Nacht van Wiegel ook wel symbool voor de moeilijke periode die de paarse kabinetten voor d66 inluidden. Met deze kabinetten leek de oude tegenstelling tussen sociaaldemocraten en liberalen doorbroken, maar dat leverde de Democraten weinig op. Nu links en rechts bij elkaar waren gekomen, werd d66 minder herkenbaar. Paars zat in de genen van d66, zei Van Mierlo in 1998, en dat was ook de reden dat de partij zo slecht zichtbaar was in het kabinet: ‘De twee oevers zijn interessanter dan de brug daartussen. De brug wordt verwaarloosd, de brug zonder welke die twee oevers niets met elkaar kunnen.’⁵⁴

Met het probleem van zichtbaarheid en herkenbaarheid – een terugkerend probleem van d66 bij machtsdeelname – kregen achtereenvolgens Borst, en haar opvolgers Thom de Graaf en later Boris Dittrich als lijsttrekkers te maken. De periode na de eeuwwisseling werd nog complexer toen in de belichaming van Pim Fortuyn zich een breed gedragen gevoel van onbehagen manifesteerde. Met Fortuyn verschoof het zwaartepunt van het politieke debat naar integratie, immigratie en de islam. Na de terroristische aanslagen van 9/11 leek bovendien de mild optimistische sfeer van de jaren negentig definitief achter de rug. Daarbij kwam het einde van de economische hoogtijdagen in zicht. In deze maatschappelijke en economische context werd paars niet meer geassocieerd met vernieuwing en praktische successen, maar ging het symbool staan voor oude, stroperige consensuspolitiek. Fortuyn sprak van ‘de puinhopen van acht jaar paars’, over de inefficiënte publieke sector en over de volgens hem sterk in kwaliteit afgenomen ouderenzorg. De verkiezingen van 2002, sterk getekend door de moord op Fortuyn enkele dagen daarvoor, werden een afrekening. PvdA, vvd en d66 verloren in deze turbulente tijden hun meerderheid. d66 halveerde opnieuw.

Op zoek naar nieuw houvast

Ook uit de verkiezingsprogramma's en pamfletten van d66 in de periode 2002 tot circa 2006 bleek de genoemde verschuiving van het zwaartepunt van het politieke debat. Het verkiezingspamflet *Juist nu!* (2003) benadrukte de waarde van keuzevrijheid, verdraagzaamheid en onderling respect.⁵⁵ De partij sprak zich echter ook uit, onmiskenbaar beïnvloed door de tijdgeest,

voor een 'streng maar rechtvaardig asielbeleid'⁵⁶ en meer veiligheid op straat. Tegelijkertijd bleef de inzet voor het milieu, voor beter onderwijs – onder De Graaf een belangrijk nieuw agendapunt – en een 'andere overheid' bestaan. Dat laatste zou D66 vanaf 2003 doorzetten als regeringspartij in Balkenende II. De Graaf pleitte als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, voor klassieke democratische hervormingen in de traditie van de begindagen van D66. Daarbij formuleerde hij een streven naar 'eigentijds burgerschap', het opnieuw vaststellen 'van de rol van de overheid aan de ene kant en die van de burgers en hun organisaties, de civil society, aan de andere kant'.⁵⁷

Na het vertrek van De Graaf nam Dittrich het roer in de Tweede Kamer over. Onder diens leiding werden de contouren van een inhoudelijke agenda uiteengezet die zich pas later zou onvouwen. In het pamflet *Op weg naar nieuwe solidariteit* sprak Dittrich zich uit voor een aantal hervormingen van de verzorgingsstaat, waaronder het verhogen van de AOW-leeftijd naar 67 jaar en de modernisering van het ontslagrecht. Alleen met ingrijpende sociaal-economische hervormingen, zo stelde hij, konden de kosten van de zorg, de arbeidsmarkt, en de sociale zekerheid voor de toekomst houdbaar blijven.⁵⁸ Ondanks die inhoudelijke vernieuwingspoging, deed regeringsdeelname D66 opnieuw geen goed. In de samenwerking met de conservatieve fracties van CDA en VVD kon de partij zich als 'progressief buitenbeentje' moeilijk herkenbaar opstellen. Bovendien konden CDA en VVD bij hun voorstellen steeds schermen met – mogelijke – steun van de zevenkoppige LPF-fractie, de erfgenamen van Fortuyn. Het voeren van een progressieve politiek binnen een centrumrechtse coalitie bleek lastig.

Dittrich was in 2006 afgetreden na een dramatisch verlopen debat over de uitzending van Nederlandse militairen naar Afghanistan. De fractie van D66 keerde zich tegen de missie. Het kabinet – waaronder D66-ministers Alexander Pechtold (de opvolger van De Graaf) en Laurens Jan Brinkhorst – bleef vóór. Een dreigement met een kabinetscrisis om de PvdA mee te krijgen, bracht de partij vervolgens schade toe; vooral omdat D66 tijdens het debat bekende het dreigement te hebben ingezet uit tactische overwegingen. Het kwam de fractie op de hoon van de Kamer te staan, en leidde tot het aftreden van Dittrich als fractievoorzitter.⁵⁹ Uiteindelijk was het echter het handelen van VVD-minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie dat D66 deed besluiten in juni 2006 uit de regering te stappen. De Democraten achtten haar strenge uitzettingsbeleid sterk in tegenspraak met de eigen morele uitgangspunten. De directe aanleiding voor de door D66 veroorzaakte kabinetscrisis was echter het optreden van minister Verdonk

in de kwestie rond het aan het vvd-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali verleende Nederlanderschap.⁶⁰

Na een stevige lijsttrekkerstrijd met fractievoorzitter Lousewies van der Laan – die de taken van Dittrich in april 2006 had overgenomen – was het aan oud-partijvoorzitter, voormalig Leids raadslid, en wethouder en burgemeester van Wageningen, Alexander Pechtold, om de partij wederom op koers te krijgen. Pechtold was enige tijd minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties geweest (2005-2006). Pechtold was De Graaf in maart 2005 opgevolgd, nadat deze was opgestapt naar aanleiding van het sneuvelen in de Eerste Kamer van het initiatief tot invoering van de gekozen burgemeester (tijdens de Avond van Van Thijn, vernoemd naar pvda-senator Ed van Thijn). Als minister deed Pechtold via een Burgerforum Kiesstelsel (november 2005) en een Nationale Conventie (januari 2006) voorstellen voor democratische vernieuwing, het eerste nationale experiment daartoe. Tot realisering van die voorstellen kwam het echter niet. Het kabinet-Balkenende IV, bestaande uit CDA, ChristenUnie en pvda, zou de plannen niet overnemen. Het was de zoveelste keer dat D66 haar plannen voor democratische vernieuwing zag gedwarsboomd.

Pechtold erfde een partij met een geschonden blazoen in electorale nood, enigszins vergelijkbaar met de situatie begin jaren zeventig. Hij beantwoordde in zijn eerste speech als partijleider op het congres van 7 oktober 2006 de vraag of de partij wel door moest gaan met een volmondig 'ja'. Hij zag geen erfgenamen die de lijn van D66 zouden kunnen doorzetten, noch signaleerde hij een vooruitstrevende politiek op de linker- of rechterflank. Juist de behoudzucht domineerde.⁶¹ Die omstandigheden boden Pechtold voldoende perspectief om door te gaan.

Het verkiezingsprogramma 2006 bevatte enkele voorstellen uit Dittrichs pamflet om de verzorgingsstaat toekomstbestendig te maken.⁶² Investeren in onderwijs en milieu (nu: duurzaamheid) bleven prominent aanwezig. Ingrijpende democratische vernieuwingsplannen, onder invloed van de recente mislukte pogingen daartoe, zouden niet langer 'in de etalage staan' maar 'op voorraad leverbaar' blijven.⁶³ De partij probeerde een nieuw – maar ook, met oog op de geschiedenis van de partij, vertrouwd – hervormingselan tot stand te brengen.

Bij die hervormingsagenda van onderwijsinvesteringen, arbeidsmarkt, woningmarkt, duurzaamheid en democratie voegde zich een tweede element: een scherpe reactie op de opkomst van een nationalistisch populisme, dat zich tegen de open samenleving verzette. Dit inmiddels Europa-breed opgekomen populisme werd en wordt in Nederland met name vertegenwoordigd door de in 2006 opgerichte Partij voor de Vrijheid van oud-vvd'er

Geert Wilders, die in de voetsporen van Fortuyn trad. D66 bood daar van begin af aan weerstand tegen. Toen Wilders tijdens een Radio 1-debat in de aanloop naar de verkiezingen van november 2006 sprak over een 'tsunami van islamisering' bood Pechtold als enige fel weerwoord door te wijzen op het venijn dat in het vergelijken van mensen met natuurrampen zat.

Diezelfde houding kenmerkte D66 ten opzichte van het in 2010 tot stand gekomen kabinet-Rutte I, bestaande uit VVD en CDA, met gedoogsteun van de sterk gegroeide PVV van Wilders. Tijdens de formatie leek paars-plus (VVD, PVDA, D66 en GroenLinks) kort een mogelijkheid, maar VVD-leider Rutte wilde daar niet aan beginnen; het gat tussen de partijen wat de sanering van de overheidsfinanciën betreft, onder meer de hypotheekrenteaftrek, achtte hij te groot.⁶⁴ Ook GroenLinks voelde overigens weinig voor een dergelijke coalitie.

In de oppositie bleef D66 hameren op het belang van hervormingen op de arbeidsmarkt en woningmarkt. Aan de andere kant bekritiseerde de partij Rutte I vanwege haar conservatisme en nationalisme.⁶⁵ D66 legde accenten op individuele vrijheid, tolerantie en mensenrechten. Dat leidde tot voorstellen om privacy beter te beschermen, om de impact van het antiterrorismebeleid op burgerrechten te evalueren, maar ook tot een initiatiefvoorstel om de wet op godslastering af te schaffen. In de rol van constructieve oppositie, werd er – in de traditie van de vroege jaren negentig toen Van Mierlo stelde 'oppositie vóór het kabinet' te voeren – samengewerkt met het tweede kabinet-Rutte (VVD, PVDA).

Dat kabinet werd door de Tweede Kamerfractie dan ook met een knipoog gekenschetst als 'Paars min'. Daarmee gaf D66 er blijk van positief te staan tegenover belangrijke delen van het regeerakkoord. 'Constructief waar het kan, en kritisch waar het moet,' zo omschreven de Democraten zelf hun houding. De noodzaak tot bezuinigen als gevolg van de financiële crisis bood de mogelijkheid om al langer gewenste hervormingen door te voeren. De constructieve oppositie mondde uit in een 'woon- en herfstakkoord'.⁶⁶ De rol van D66 had voor een belangrijk deel te maken met het feit dat de regeringspartijen geen meerderheid in de Eerste Kamer hadden. Voor het realiseren van veel regeringsbeleid waren de Democraten simpelweg nodig. Buiten het kabinet realiseerde D66 een groot deel van de sociaal-economische hervormingen, tot het kabinet in 2016 door verdeeldheid in eigen gelederen geen bereidheid meer toonde om daarmee verder te gaan. In de tussentijd vonden ook agendapunten op medisch-ethisch vlak voorlopig doorgang, zoals een systeem tot invoering van Actieve Donorregistratie. Bovendien ontstond er ruimte voor andere initiatiefwetten, zoals een 'wiet-wet' voor legalisering en regulering van softdrugs, de wet tot invoering van

het raadgevend referendum, en de normalisering van het ambtenarenrecht (het gelijktrekken van de rechtspositie ambtenaren en niet-ambtenaren).

Het programma *Samen sterker – kansen voor iedereen* voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 liet een omslag zien van de hervormingsagenda in de periode 2006-2016 naar een agenda – in lijn met de economische conjunctuur – gericht op investeren in de samenleving: het streven naar kansengelijkheid en nieuwe zekerheden, bijvoorbeeld door te pleiten voor arbeidscontracten voor onbepaalde tijd. Pleidooien voor meer kansen voor starters op de woningmarkt en outsiders op de arbeidsmarkt werden de afgelopen jaren vooral gedaan tegen de achtergrond van bezuinigingen; daar kwam nu verandering in. Klimaatverandering en energie kregen als vanouds een prominente plaats. Ook voor hervormingen van het pensioenstelsel (de overstap naar een persoonlijke pensioenpot) en het binnenlands bestuur was er de nodige aandacht. Na jaren waarin met name hervormingen de agenda bepaalden, verschoof de aandacht naar kansengelijkheid en sociale samenhang.

Toch waren het tijdens de verkiezingscampagne voornamelijk immateriële thema's die de toon zetten. D66 benadrukte haar progressieve houding – vóór de waarden van de open samenleving, met een daarbij behorende 'dynamische opvatting' van de Nederlandse identiteit – en combineerde dat met een pleidooi voor redelijkheid en nuance, te midden van wat Pechtold zag als toenemende polarisatie en wantrouwen.⁶⁷ De Democraten stelden zich in die zin vergelijkbaar op met Terlouw's redelijk alternatief van de late jaren zeventig: bereid tot samenwerking, zich presenterend als een betrouwbare factor in het politieke landschap. Pechtold sprak de ambitie uit om met D66 die agenda te kunnen realiseren in een stabiele, betrouwbare regering.⁶⁸ Aan het begin van de campagne zette Pechtold hoog in door aan te kondigen niet nogmaals lijsttrekker te worden als zijn partij niet aan een volgend kabinet zou deelnemen. Met het behalen van ruim 12 procent van de stemmen veroverde hij een stevige positie om D66 een kabinet binnen te loodsen.

Kiezers en verkiezingen: de vlucht van de kwikstaart

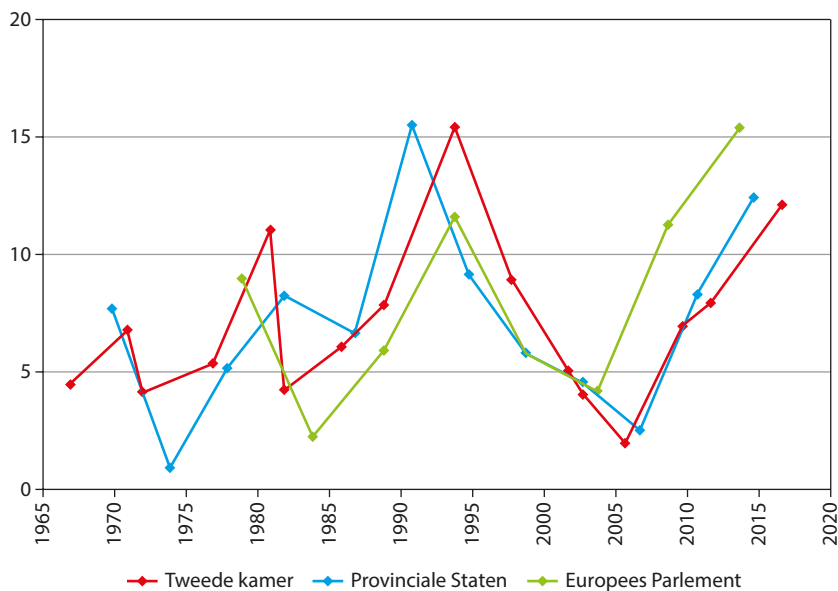
Ondanks dat D66 er oorspronkelijk nooit naar had gestreefd, bleek in de loop van het bestaan dat er wel degelijk sprake was van een vaste schare kiezers.⁶⁹ De steun van die kiezers is echter blijkens verkiezingsuitslagen grillig gebleken. Er zit enige waarheid in een omschrijving van Michiel Scheltema (staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Van Agt II, 1981-1982)

van de D66-kiezer. Hij sprak ‘van mensen die het liberale in zich hebben’, individualisten ‘met afzonderlijke waarden, die ook zo benaderd willen worden’, mensen met een ‘kritische onafhankelijke instelling’ waar ook een zekere mate van wispelturigheid uit voortvloeit.⁷⁰

Of het de wispelturigheid van de kiezer was, of het eigenzinnige karakter van de partij, de verkiezingsuitslagen van D66 vertonen grote verschillen. Lang was er sprake van een aantal golfbewegingen, waarbij reeksen van winst en verlies elkaar opvolgden.⁷¹ Na de verkiezingswinst in 1967 en 1971 bijvoorbeeld, volgden nederlagen bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in 1972, en de Statenverkiezingen van 1974.⁷² Vervolgens werd onder leiding van Terlouw weer de weg omhoog ingezet, richting een wederopstanding midden jaren zeventig, uitmondend in een goede uitslagen bij de Kamerverkiezingen van 1977 en de Europese verkiezingen van 1979, en de enorme overwinning bij de Kamerverkiezingen in 1981. De toen behaalde winst van 11 procent werd overigens verklaard door het aansprekende imago van het ‘redelijk alternatief’, alsmede door het grote aantal met name jonge, kiezers dat D66 van andere partijen wist binnen te halen.⁷³

Snel daarna zette zich een nieuwe neergang in, resulterend in de eerder genoemde historische afstraffing van juni 1982 (4,3 procent van de stemmen).

Fig. 3.1: Verkiezingsresultaten D66 1967-2017 (in procent)

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

Deelname aan de kabinetten-Van Agt II en III was hiervan de belangrijkste oorzaak.⁷⁴ Met de terugkeer van de charismatische Van Mierlo, en met een nieuwe verkiezingsoverwinningen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 en die van de Provinciale Staten van 1987, kreeg de beweging een vervolg, dit keer weer naar boven.

De electorale geschiedenis van D66 is er een van golfbewegingen en cycli waarbij regeringsdeelname steeds een negatieve invloed had (zoals overigens voor vrijwel alle zogenoemde junior partners in kabinetten is gaan gelden): in 1982 en na regeringsdeelname in Paars I en II (1998, 2002), en na Balkenende II in 2006.⁷⁵ In de oppositie volgde daarna opnieuw herstel met zetelwinst in 2010 en 2012. Die groei zette door bij de verkiezingen van 2017: ruim 12 procent van de stemmen was het op een na beste resultaat ooit bij Tweede Kamerverkiezingen.

Bij de Provinciale Statenverkiezingen is een vergelijkbaar patroon zichtbaar, dat Van Mierlo eens omschreef als de 'vlucht van de kwikstaart'. Zo leverden de Statenverkiezingen van 1991 grote winst op, maar verloor D66 in 1995, een jaar nadat de partij in het kabinet was gestapt, weer sterk. Na kabinetsdeelname vond in 2007 opnieuw een duikeling plaats, zelfs naar slechts 2,5 procent van de stemmen, maar werd weer gewonnen in 2011 en 2015. De gemeenteraadsverkiezingen laten dezelfde cyclus zien, met grote winst in 1994, nog vóór de Kamerverkiezingen, tot een zeer laag percentage in 2006, opnieuw ná kabinetsdeelname. Buiten het kabinet volgde opnieuw herstel, met als voorlopig hoogtepunt de verkiezingen van 2014. Bij die verkiezing werd D66 de grootste in 12 van de 20 grote steden, waardoor bijvoorbeeld in Amsterdam voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een andere partij dan de PvdA de grootste partij werd. In hetzelfde jaar behaalde D66 bij de verkiezingen voor het Europees Parlement 15,5 procent van de stemmen, het hoogste percentage van alle partijen; een unicum voor D66.

De recente reeks van verkiezingsoverwinningen is deels toe te schrijven aan de constante dat als de partij zich buiten het kabinet constructief opstelt zij vaak op een positieve waardering van kiezers kan rekenen. Eind jaren tachtig, begin jaren negentig betaalde zich dat uit in verkiezingswinst en ook bij de laatste twee Tweede Kamerverkiezingen werd de rol van constructieve oppositie electoraal beloond. Het ligt voor de hand om te stellen dat kiezers D66 daar inmiddels ook aan herkennen: de redelijke opstelling in de politiek, het in eerste aanleg steeds zoeken naar samenwerking, waarbij vis-à-vis de meeste coalities een te felle oppositie niet in overeenstemming wordt geacht met de uitgangspunten van de partij. Daarbij moet worden opgemerkt dat de lijsttrekker traditioneel een bepalende rol speelt bij winst of verlies, al geldt dat voor vrijwel alle politieke partijen in meer of mindere mate.

In het eerder genoemde rapport *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel* plaatste de commissie-Groenman opeenvolgende verkiezingsnederlagen vanaf 1994 in de context van het sinds de moord op Fortuyn bedrukte politieke klimaat, dat wil zeggen van een toenemend conservatisme (zowel op links als rechts), en het uit de mode raken van veranderingsgezindheid. Gesproken werd van 'doorgeschoten individualisering' en de 'vermarkting' van publieke diensten. Tegelijkertijd verdwenen typische D66-onderwerpen, veelal immateriële vraagstukken als onderwijs, zelfbeschikking en keuzevrijheid, voor enige tijd van de agenda. Sociaal-economische bezuinigingen drongen zich op de voorgrond, evenals de oorlog in Irak, deelname aan een militaire missie in Afghanistan, en integratie van nieuwkomers.⁷⁶ Vooral het CDA kon in dat klimaat electoraal oogsten.

De verkiezingsnederlagen van D66 werden zo niet alleen toegeschreven aan het feit dat de partij aan een aantal kabinetten had deelgenomen, maar ook aan een verschuiving van het politieke debat naar thema's waar D66 onvoldoende zichtbaar was. Die zichtbaarheid kwam ook in het gedrang bij Paars I en II, toen bij de kiezer het beeld ontstond dat D66 tussen PvdA en VVD overbodig was – in 1998 was 9 procent van D66 naast 29 procent en 24,7 procent van PvdA en VVD immers niet noodzakelijk voor een meerderheid in de Tweede Kamer. Vergelijkbaar is de poging tot samenwerking met PvdA en PPR in 1972, die leidde tot een verkiezingsverlies. Tussen deze twee andere, progressieve partijen, bleek het voor de Democraten lastig om het eigen profiel voldoende over het voetlicht te brengen: 30 procent van de in 1972 verloren stemmen ging naar de PvdA.⁷⁷ Vaak is het ook de tweestrijd, naast de samenwerking, waarbij de partij zich electoraal moeilijk kan handhaven. In 2012 stuwde zo'n strijd VVD en PvdA tot grote electorale hoogtes, waarbij D66 in korte tijd daalde in de peilingen en uiteindelijk een lagere uitslag behaalde dan aanvankelijk de verwachting was.

In algemene zin zit er veel waarheid in de uitspraak van oud-partijvoorzitter Glastra van Loon over de electorale geschiedenis van D66: 'Als D66 in zwaar weer komt, dan ligt dat aan D66 én aan het vaarwater.'⁷⁸ Een kant van de medaille is dat de kiezer zich afkeert van de partij als hij niet meer de uitgangspunten herkent die hij met de partij associeert. Kabinetsdeelname speelt daarbij een belangrijke rol, waarbij de stille eisen van de macht het soms moeilijk maken om de eigen uitgangspunten helder voor het voetlicht te brengen.⁷⁹ Telkens vertaalde onduidelijkheid bij de kiezer over de uitgangspunten van D66 zich naar verloren vertrouwen en een krimpende electorale aanhang. De andere kant van de medaille is het politieke klimaat: als het zwaartepunt van het maatschappelijk debat verschuift naar thema's

waar de sociaal-liberalen minder uitgesproken over zijn, dan heeft dat grote invloed op de zichtbaarheid bij het electoraat. Beter gaat het als D66 zich kan concentreren op een vooruitstrevend sociaal-economisch beleid en vrijzinnig-democratische thema's, zoals eerst onder Terlouw en later onder Pechtold – toen problemen die D66 al langer signaleerde dan de 'oude partijen' breder zichtbaar werden.⁸⁰

De jaren sinds 2006 vormen een trendbreuk met het verleden. Het verloop van de campagne en uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen 2017 onderstrepen dat eens te meer. Waar het grootste deel van het electoraal verleden instabiliteit en een golfbeweging of jojo-effect" laat zien, blijkt uit de afgelopen jaren dat de Democraten niet alleen in staat zijn steeds opnieuw aanhang te winnen, maar die ook voor langere tijd en op verschillende bestuurlijke niveaus kunnen binden. Ook is de partij het afgelopen decennium stelselmatig – tegen de algemene trend in van ledenverlies bij politieke partijen – gegroeid in ledenaantal, tot een record van ruim 26.000 leden eind 2016.⁸¹ Deze mate van stabiele groei heeft de partij tot nog toe nooit gekend. De verkiezingsoverwinningen sinds de Europese Parlementsverkiezingen van 2009 zijn sindsdien gecontinueerd op alle bestuurlijke niveaus.

Het verleden in de rug: de toekomst van D66

In de inleiding van dit hoofdstuk werd een aantal dilemma's genoemd, die de inmiddels vijftigjarige geschiedenis van D66 kenmerken: de spanning tussen deelname aan politiek bestuur en de oorsprong als anti-establishmentpartij, spanning tussen het bedrijven van effectieve partijpolitiek en het streven om het karakter van een beweging te behouden, en spanning tussen pragmatisme en de identificatie met een ideologie.

De laatste, die tussen pragmatisme en ideologie, legt op het eerste gezicht een discontinuïteit in de geschiedenis van D66 bloot, waarbij de politieke prioriteiten – ook in verkiezingsprogramma's en pamfletten – behoorlijk verschuiven. In de jaren zestig presenteerde D66 zich onder 'radicaal democraat' Van Mierlo nadrukkelijk als uitdager van de gevestigde politieke orde, waarbij het accent lag op staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing. Vanaf begin jaren zeventig toonde D66 onder leiding van Terlouw een sociaal-liberaal profiel en kwam de nadruk meer te liggen op sociaal-economische vraagstukken. In aanloop naar de totstandkoming van paars in 1994 trad de politieke vernieuwing weer op de voorgrond, maar was deze ingebed in een bredere progressieve agenda. Onder Pechtold verschoof

het zwaartepunt van de politieke agenda naar onderwijs, Europese samenwerking en de hervorming van de verzorgingsstaat.

Daarbij drukten partijleiders, zoals dit hoofdstuk laat zien, een groot stempel op de koers en leken pragmatische oplossingen op basis van een analyse van de maatschappelijke en economische context steeds de agenda te bepalen. Zo hadden de democratisering en politieke vernieuwing in de beginjaren alles te maken met de culturele veranderingen van de jaren zestig en de gevolgen van de ontzuiling. De sociaal-economische agenda van Terlouw draaide om actuele, door de Club van Rome aangekaarte problematiek, zoals de energiecrisis, de milieuvervuiling en de economische stagnatie. Later waren de voorstellen voor hervorming van de sociale voorzieningen onder leiding van Pechtold een reactie op de 'historisch verklaarbare, maar voor de toekomst onhoudbare' arrangementen van de verzorgingsstaat.

Ondanks dat de oprichters dat nooit voor ogen hadden en zich trots tooiden met het etiket pragmatisme, is er een evidente continuïteit in de geschiedenis van de partij als het gaat om het onderliggende gedachtegoed. Wie het allereerste verkiezingsprogramma naast dat van 2017 legt, ontwaart dezelfde doelstelling om individuele ontplooiing en 'geestelijke vrijheid' te bevorderen, dezelfde internationale en Europese oriëntatie en dezelfde democratische (vernieuwings)gezindheid. Op sommige van die punten heeft de partij successen behaald – zoals hier beschreven – op andere, met name de vernieuwing van de democratie, veel minder.

Bovendien werd, deels onbewust, voortgeborduurd op het gedachtegoed van een eigenstandige liberale politieke stroming die veel ouder was dan de partij, zoals onder andere bleek uit de historische overeenkomsten met de VDB. Na een lange twist over welk predicaat het beste bij het gedachtegoed paste, zijn de uitgangspunten inmiddels in een vijftal sociaal-liberale richtingwijzers gevat. Deze codificeren weliswaar enkele oudere opvattingen uit de ideologische geschiedenis van D66, maar zijn tegelijk actueel omdat ze al ruim tien jaar breed binnen de partij gehanteerd worden en vrijwel onomstreden zijn.

Zowel de spanning tussen het zijn van een professionele partij en een beweging, als die tussen deelname aan de macht en de geboortepapieren als ongebonden, anti-establishmentpartij, zijn met het oog op de nabije toekomst van D66 interessant. Vijftig jaar geleden begon D66 als een 'rebellclub' die de gevestigde machtsverhoudingen radicaal wilde veranderen. De partij stond ambivalent tegenover de macht en fungeerde als een schuilplaats voor politiek ontheemden. Deelname aan die macht om programmapunten te realiseren was echter onvermijdelijk, realiseerden de Democraten zich al snel. Telkens diende zich daarbij de vraag aan hoe zij

deel konden nemen aan die macht – en daarmee dichter tegen de gevestigde orde aan opererend – zonder ‘conservatieve neigingen’ te gaan vertonen. Dat wil zeggen: hoe te voorkomen dat men zich door de macht laat inkapselen en aan herkenbaarheid verliest als de gevestigde belangen zich krachtiger laten gelden en kortetermijnoverwegingen gericht op behoud van die verworven macht, dominantanter worden? Uit de hierboven geschetste geschiedenis blijkt hoe moeilijk het was deze wensen met elkaar te verzoenen, zeker wanneer kabinetsdeelname deze spanningen (uit)vergrootte.

Nu D66 in 2017, voor het eerst weer sinds 2006, regeringspartij is geworden, wint ook de spanning tussen de twee karakterologische elementen uit de geschiedenis van de partij terrein – het zijn van een partij enerzijds en het streven om de onbevangenheid van een beweging te behouden anderzijds – voor de Democraten weer aan urgentie. Dan zal ook moeten blijken of de in de afgelopen jaren verworven stabiliteit en herkenbaarheid daartegen bestand zijn. In ieder geval zal D66 zich rekenschap moeten geven van haar verleden dat zij niet áchter, maar ín de rug heeft.⁸² Als steun en als waarschuwing.

4. Groener dan de som der delen?

Ontstaan en ontwikkeling van GroenLinks

Jasper Blom

In de vroege ochtend van vrijdag 19 mei 1989 kwamen vertegenwoordigers van vier kleine linkse partijen bijeen in restaurant De Rode Leeuw in Amsterdam. De partijen hadden een akkoord bereikt om met een gezamenlijk programma en lijst mee te doen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 9 september 1989.¹ Hiermee legden de Communistische Partij Nederland (CPN), de Evangelische Volkspartij (EVP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) de basis voor GroenLinks.²

Als fusie van kleine linkse partijen is GroenLinks een buitenbeentje in de groene partijfamilie. Waar de meeste andere West-Europese groene partijen in de jaren tachtig voortkwamen uit de milieuorganisaties die in de jaren zeventig ontstonden, is dat bij GroenLinks niet het geval.

Hier zullen eerst de ontstaansgeschiedenis en de specifieke accenten in de programmatische en politiek-strategische positionering in vergelijking met andere West-Europese groene partijen worden besproken.³ Daarna worden de programmatische ontwikkelingen geschetst. Het wordt duidelijk dat het programma verschillende inspiratiebronnen kent, met name klassiek-linkse; met als gevolg dat het minder coherent is dan andere groene programma's die volledig geënt zijn op systeemkritische groene politieke filosofie. Dit wordt uitgediept aan de hand van drie overkoepelende thema's: sociaal-economische vraagstukken, internationale veiligheid, en milieu. Hoewel de programma's zich aanpassen aan het vocabulaire van de tijd en specifieke invulling krijgen van de politieke leiders is er een duidelijke continuïteit in standpunten. Wel zijn er twee verschuivingen zichtbaar. Ten eerste zijn groene thema's centraler komen te staan. Dit kwam met name doordat de klassiek-linkse wortels van de partij zich gaandeweg minder prominent manifesteerden. Ten tweede is het programma iets minder systeemkritisch geworden.

Vervolgens worden de programmatische ontwikkelingen in de context van de politiek-strategische positionering geplaatst. Bij het ontstaan werd ervoor gekozen om een 'echt links' machtsblok naast de sociaaldemocratische Partij van de Arbeid (PvdA) te vormen. Dat verklaart de relatief sterke aandacht voor klassiek-linkse sociaal-economische thema's in de beginjaren. Met de opkomst van de Socialistische Partij (SP) als concurrent

'op links' is die strategie complexer geworden. Met name als alle drie de linkse partijen in de oppositie zitten is het lastig voor GroenLinks om zich te profileren. Ook is de partij zich steeds nadrukkelijker als een bestuurderspartij gaan positioneren en heeft daarmee afstand genomen van de meer activistische en systeemkritische opstelling uit de beginjaren.

Aansluitend zal de electorale ontwikkeling van GroenLinks worden geanalyseerd. Het wordt duidelijk dat de partij vooral goede resultaten boekte toen de PvdA in de regering zat. Het is haar daarbij echter nog niet eenduidig gelukt om zich als *groen-links* te onderscheiden. Hoewel de partij in 2017 een doorbraak kende, door de grootste partij 'op links' te worden, zal de tijd leren of hier sprake is van een structurele verandering in het politieke landschap.

De analyse in de voorgaande paragrafen vormt de opmaat naar de conclusies en het toekomstperspectief voor GroenLinks. Een aantal factoren speelt hierbij een rol. Ten eerste blijft het probleem bestaan van profilering op links als de drie linkse partijen alle in de oppositie zitten. Ten tweede is er met de Partij voor de Dieren een politieke concurrent opgekomen die zich ook steeds meer probeert te presenteren als pleitbezorger van groene thema's en daarbij een duidelijk systeemkritische agenda voert. Ten derde 'vergroenen' steeds meer partijen, nu het klimaatprobleem en de grondstoffenvraagstukken urgenter worden; echter, meestal zonder een systeemkritische agenda te volgen. Het is een uitdaging voor GroenLinks om zich in dat politieke landschap te onderscheiden.

Deze bijdrage wordt afgesloten door opnieuw te kijken naar de bredere context van de West-Europese groene partijfamilie. Er wordt betoogd dat GroenLinks inspiratie op zou moeten doen bij andere Europese groene partijen die zich meer uitgesproken baseren op de groene politieke filosofie van het ecologisme. Het unieke mensbeeld van deze ideologie leidt tot een systeemkritische positie die op coherente wijze groen en links samenbrengt. Daarmee zou GroenLinks zich definitief ontwikkelen tot een partij die 'groener dan de som der delen' is. Het verschaft haar tevens een onderscheidende positie als *issue owner* van de steeds belangrijker wordende groene thema's in het Nederlandse politieke landschap.

Ontstaan en ontwikkeling: opkomst groene partijfamilie

De opkomst van groene partijen in West-Europa hangt sterk samen met het ontstaan van de moderne milieubeweging in de jaren zeventig. De groene beweging was van oudsher met name gericht op natuurbescherming vanuit een

romantische waardering voor de schoonheid van de natuur en de emotionele verbintenis van de mens met zijn omgeving. De oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten onder invloed van Jac. P. Thijsse in 1905 is hier een voorbeeld van. In de jaren zestig van de vorige eeuw verschoof de aandacht naar een meer systematische analyse van de relatie tussen politiek-economische processen en wat toen 'het milieu' ging heten. Rachel Carson publiceerde reeds in 1962 haar baanbrekend onderzoek naar de verwoestende effecten van intensieve landbouw op biodiversiteit.⁴ Dit werd in 1972 gevolgd door het rapport *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome. Op basis van trends in grondstoffengebruik en modelberekeningen kwamen de auteurs tot de conclusie dat het pad waarop de industriële economie zich op dat moment bevond onhoudbaar was. De wereld werd door de groene beweging steeds meer gezien als een geïntegreerd ecosysteem; de focus lag niet langer op bescherming van specifieke gebieden.

In reactie op deze nieuwe inzichten ontstond een nieuwe generatie groene maatschappelijke organisaties zoals Greenpeace en Milieudefensie. Ook begonnen in deze periode de eerste lokale politieke partijen zich als groen te afficheren. Deze kwamen vaak voort uit de nieuwe groene maatschappelijke organisaties in samenwerking met pacifistische en emancipatoire bewegingen. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werden deze groene partijen actief op nationaal niveau, zoals het Vlaamse AGALEV (Anders Gaan Leven, inmiddels omgedoopt tot Groen) in 1979 en de Duitse *Die Grünen* in 1980.

Zoals de initiële naam van de Vlaamse groene partij aangeeft propageerden deze partijen een nieuwe, systeemkritische visie op de samenleving. Het onderscheidende kenmerk van de West-Europese groene partijen is dat ze mensen niet alleen in relatie tot elkaar bekijken, maar in verbondenheid met hun omgeving, als integraal onderdeel van het ecosysteem. Hieruit volgt een radicale hervormingsstrategie om tot een betere balans tussen mens en milieu te komen. Deze politieke filosofie staat bekend als het ecologisme.⁵ Ecologisme wordt wel gebruikt door groene partijen om aan te geven dat ze integrale systeemverandering nastreven in plaats van enkel het vergroenen van de status quo – dat laatste wordt in het Engels wel *environmentalism* genoemd.⁶

De meeste West-Europese groene partijen bevinden zich ergens tussen ecologisme en environmentalism. Programmatische discussies vinden veelal plaats rond de positionering op deze as. Bij de Duitse groenen is dit bijvoorbeeld prominent terug te zien in facties van 'realo's' en 'fundi's'. De realo's streven een pragmatische koers na waarbij regeringsverantwoordelijkheid een grote rol speelt. De fundi's streven een systeemkritische koers

na gekoppeld aan activistische vormen van politiek.⁷ Ook in GroenLinks zijn programmatische discussies in deze termen te duiden, zoals verderop zal blijken.

De voorlopers⁸

Anders dan veel andere groene partijen kwam GroenLinks, zoals vermeld, niet direct voort uit de milieubeweging, maar uit een fusie van vier kleine partijen, die zich links van de PvdA bevonden en in zetelaantal altijd beduidend kleiner waren gebleven dan de sociaaldemocraten.

De CPN was de oudste van de voorlopers. Ze was opgericht in 1909 als afsplitsing van de sociaaldemocraten en haalde in haar hoogtijdagen direct na de Tweede Wereldoorlog 10 procent van de stemmen.⁹ Het programma van de CPN richtte zich vooral op klassieke sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeidersklasse. In de jaren tachtig werd tevens enige aandacht geschonken aan de emancipatie van vrouwen en homo's.

De kleinste en jongste van de voorlopers was de EVP. Deze kwam voort uit een afsplitsing van progressieve christenen bij de oprichting van het CDA in 1981. In 1982 haalde de EVP 0,7 procent van de stemmen en kwam daarmee eenmalig in het parlement. Deze partij richtte zich op postmaterialistische waarden, was pacifistisch en stond kritisch tegenover de NAVO.

De PPR was in 1968 ontstaan door een afsplitsing van progressieve en linkse christenen van de Katholieke Volkspartij. In haar hoogtijdagen in de jaren zeventig haalde de partij 4,8 procent van de stemmen en verzilverde dat met deelname aan het centrumlinkse kabinet-Den Uyl (1973-1977). De PPR had geen vastomlijnde ideologie, maar reageerde op actuele thema's die in progressieve maatschappelijke bewegingen speelden. Zaken als milieubescherming, radicale democratisering, en nucleaire ontwapening vonden al snel een weg in het programma, maar de partij was niet als ecologistisch te classificeren.

De laatste voorloper was de PSP. Deze was in 1957 opgericht door progressieven die de PvdA te pro-Amerikaans vonden en de CPN te pro-Russisch. De partij beleefde haar hoogtijdagen in de jaren zestig, toen ze 3 procent van de stemmen haalde. De PSP beschouwde zich als de politieke vertolker van het geluid van maatschappelijke organisaties, met name de vredesbeweging. Later kwamen hier de homo- en feministische beweging bij. Met Bram van der Lek had de PSP in de jaren zeventig een fractievoorzitter die zijn tijd vooruit was in het agenderen van milieuproblemen.¹⁰ In de jaren tachtig verdween dit thema bij de partij echter weer naar de achtergrond.

Het stemaandeel van de vier partijen gezamenlijk piekte in 1972 op 10,8 procent. In 1977 kregen de partijen echter een klap van de grote populariteit van Den Uyl onder de linkse kiezer. Niet alleen de PPR, die deelnam aan het kabinet, verloor maar ook de CPN en de PSP die in de oppositie gebleven waren. Gezamenlijk vielen de partijen terug tot 4,4 procent van de stemmen. Deze tegenvallende verkiezingsuitslag zorgde ervoor dat de roep om linkse samenwerking begon te klinken.

Fusie en programma

Voorjaar 1983 nam de CPN het initiatief om tot een gezamenlijke lijst voor de Europese verkiezingen van 1984 te komen. Dit was mede ingegeven door het feit dat de partijen afzonderlijk waarschijnlijk niet voldoende stemmen zouden halen voor zetels. Hoewel CPN en PSP huiverig stonden tegenover de sterke aandacht van de PPR voor milieuthema's, lukte het toch tot overeenstemming te komen onder de noemer Groen Progressief Akkoord. De EVP deed niet mee aan deze samenwerking. Het Groen Progressief Akkoord reserveerde na kandidaten uit de deelnemende partijen de vierde plek voor een onafhankelijke kandidaat uit de milieubeweging. Op deze plek werd Roel van Duijn geplaatst.¹¹ Het Groen Progressief Akkoord haalde 5,6 procent van de stemmen. Daarmee werd de dalende trend waarin de kleine linkse partijen zich bevonden niet doorbroken.

In de nationale verkiezingen van 1986 haalden de voorlopers gezamenlijk slechts 3,3 procent van de stemmen. CPN en EVP waren zelfs niet langer vertegenwoordigd in het parlement. Ook de ledenaantallen van de partijen namen gestaag af.¹² Tegelijkertijd naderden de partijen elkaar doordat ze minder dogmatisch werden. Dit leidde tot steeds meer samenwerking tussen de partijen op lokaal niveau. Daarnaast werkten partijleden van met name PPR en PSP veel samen in de maatschappelijke bewegingen rond milieu, kernenergie, vrede, vrouwen- en homo-emancipatie. Door deze factoren raakten de geesten in de achterbannen rijp voor verdere samenwerking. Begin 1989 startten de voorlopers dan uiteindelijk serieuze samenwerkingsonderhandelingen, aangemoedigd door een open brief van zo'n tweehonderd ongebonden vertegenwoordigers uit maatschappelijke bewegingen en de culturele sector.¹³

Hoever de programmatische toenadering gevorderd was bleek tijdens de onderhandelingen. Hoewel er stevige discussies plaatsvonden rond thema's als het basisinkomen, de republiek als staatsvorm, en socialisatie van productiemiddelen (zie ook verderop), werd er in relatief korte tijd

overeenstemming bereikt. Opvallend genoeg was er weinig discussie over de positionering als pragmatisch of systeemkritisch op groene thema's, hoewel de partijen zeker niet alle even enthousiast waren over de nadruk op groen. De PSP had bijvoorbeeld al moeite met het expliciete gebruik van het woord 'groen' in de nieuwe partijnaam en bond pas na stevige onderhandelingen in. De PPR overwoog zelfs een zelfstandige koers als groene partij vanwege het beperkte animo bij de samenwerkingspartners. Met name op het organisatorische en personele vlak (de lijstvolgorde) vonden taaie onderhandelingen plaats. In mei 1989 werd overeenstemming bereikt. In het compromis bleven de voorlopers in eerste instantie nog zelfstandig bestaan als politieke verenigingen en werd de lijst met name gevuld met oudgedienden uit de vier partijen. Maar GroenLinks was geboren.

Om de programmatische ontwikkelingen te duiden kan men kijken naar het programma van uitgangspunten (1991) en de geactualiseerde versie daarvan onder de noemer 'GroenLinks, partij van de toekomst' (2008). In beide documenten benadrukt de partij niet 'een leidende ideologie of maatschappijtheorie, maar wel enkele idealen' te hebben en te putten uit 'een veelheid van inspiratiebronnen'.¹⁴

Als we de uitgangspunten in combinatie met de verschillende verkiezingsprogramma's bekijken valt naast continuïteit ook een aantal accentverschuivingen op: we zien een meer pragmatische positie bij sociaal-economische vraagstukken, internationale veiligheid, en milieu. Op deze drie gebieden zien we accentverschuiving waarbij vergroening van de status quo wordt nagestreefd. Tegelijk valt op dat met het naar de achtergrond verdwijnen van klassiek-linkse systeemkritiek groene thema's een belangrijker plaats zijn gaan innemen. Daarmee is GroenLinks meer in lijn met de groene partijfamilie komen te staan, en dan vooral als onderdeel van de environmentalist-tak.

Sociaal-economische vraagstukken

Het originele programma van uitgangspunten wees zowel een centraal geleide planeconomie als het kapitalistische systeem af. De 'ontspannen samenleving', waar andere waarden dan een inkomen uit betaald werk een prominente plaats innemen, was een belangrijke bouwsteen van het GroenLinkse alternatief. Hiertegenover stond een stroming in de partij die streefde naar betaald werk voor iedereen in combinatie met een forse nivellering. Dit spanningsveld tussen pleidooien voor een radicaal andere

economie en meer traditioneel linkse kritieken op de sociaal-economische verhoudingen bepaalde de programmatische discussies.

Al bij de fusieonderhandelingen was de relatie tussen betaald werk en inkomen een heet hangijzer. De PPR was een groot voorvechter van het basisinkomen. De CPN en in mindere mate de PSP waren daarentegen fel tegenstander van het loskoppelen van inkomen en arbeid. Het programma voor de verkiezingen van 1989 stelde uiteindelijk een 'goed voorbereide' brede maatschappelijke discussie over het basisinkomen voor. Met een vergaande arbeidstijdverkorting moest iedereen werk kunnen krijgen en de emancipatie van vrouwen worden bevorderd.¹⁵ Hoewel het programma een recht op werk bepleitte, moest er ook meer waardering komen voor onbetaalde arbeid en zouden de uitkeringen fors moeten worden verhoogd. Het programma zocht dus een middenweg tussen de ontspannen samenleving en betaald werk als ideaal, en zette de toon voor de koers in de jaren negentig.

Onder partijleider Femke Halsema (2002-2010) verschoof de balans naar betaald werk als ideaal. In 2005 publiceerde ze met Kamerlid Ineke van Gent het manifest *Vrijheid eerlijk delen*. Hierin werd gesteld dat de verzorgingsstaat te weinig mogelijkheden bood voor emancipatie en participatie en werd onomwonden voor betaald werk gekozen. De klassiek-linkse tegenstelling tussen arbeid en kapitaal verdween naar de achtergrond, maar werd niet vervangen door een systeemkritische positie in de vorm van een ontspannen samenleving. In plaats daarvan werd de tegenstelling tussen 'insiders' die een goed beschermde vaste baan hadden en 'outsiders' die afhankelijk waren van tijdelijke contracten en flexwerk benadrukt. Er werden voorstellen gedaan om de rechten van insiders te moderniseren, zoals het versoepelen van het ontslagrecht. Tegelijkertijd zouden de rechten van outsiders versterkt moeten worden. Arbeidstijdverkorting werd niet genoemd, enkel een sterker recht op deeltijdwerk en flexibele arbeidstijden.

Met de publicatie van het manifest streefde Halsema naar een scherpe herpositionering vis-à-vis de PvdA en SP (en de vakbeweging in hun kielzog).¹⁶ Die opzet slaagde. GroenLinkse vakbondsbestuurders spraken van 'modieus liberaal geneuzel'¹⁷, terwijl de jongerenorganisatie van de VVD Halsema plagerig uitriep tot 'liberaal van het jaar'. Oud-senator Leo Platvoet en prominent lid van het eerste uur Paulus de Wilt richtten het platform Kritisch GroenLinks op om een terugkeer naar een meer linkse koers te bepleiten. Opeenvolgende congressen namen de inhoudelijke voorstellen van Halsema en Van Gent echter grotendeels over.

Na het vertrek van Halsema in 2010 verschoof het accent weer deels terug naar de positionering uit de beginjaren. De in 2012 aangetreden partijleider Bram van Ojik stelde dat versoepeling van ontslagrecht simpelweg niet aan

de orde kon zijn tijdens een economische crisis met hoge werkloosheid en zocht toenadering tot de vakbeweging. Het idee van arbeidstijdverkorting kwam ook weer nadrukkelijker terug in beeld: tijdens de 1 mei viering van GroenLinks Amsterdam in 2015 stelde Van Ojik de vierdaagse werkweek centraal.¹⁸ Een belangrijke matiging is hierbij wel dat de arbeidstijdverkorting werd gepresenteerd als een wenselijke maatschappelijke norm, niet als de verplichting uit de beginjaren.

In het voorjaar van 2016 hield GroenLinks een partijbrede discussie over 'werken in de 21e eeuw' die werd afgesloten met een enquête onder de leden. De uitkomsten lieten zien dat de leden verdeeld waren over een onvoorwaardelijk basisinkomen, net als de voorgangers bij de oprichting. Een voorwaardelijk basisinkomen kon daarentegen wel op grote steun rekenen, waarbij de belangrijkste genoemde voorwaarden het actief zoeken naar werk, vrijwilligerswerk, of zorg voor jonge kinderen waren.¹⁹ Twee derde van de leden steunde een kortere werkweek als maatschappelijke norm. Ook hier zien we een ambivalente houding tussen betaald werk als ideaal en de ontspannen samenleving. Het verkiezingsprogramma 2017-2021 pleit voor een grootschalig experiment met het basisinkomen en de vierdaagse werkweek als norm. Meer nadruk ligt echter op het creëren van banen door lasten op met name laagbetaalde arbeid te verminderen, en op de 'nieuwe nivelleringspolitiek'.²⁰

Concluderend kan gesteld worden dat GroenLinks in de loop van de tijd minder nadruk is gaan leggen op de uitgesproken ecologistische systeemkritiek die de ontspannen samenleving behelst. Deze wordt gepresenteerd als wenselijke maatschappelijke norm, maar daadwerkelijke beleidsmaatregelen richten zich meer op nivellering en werkgelegenheidsbeleid. De partij is aldus pragmatischer geworden op het sociaal-economische vlak.

Internationale veiligheid²¹

De emoties binnen GroenLinks kunnen hoog oplopen rond internationale veiligheidsvraagstukken, net als bij andere groene partijen. De partij kent een significante pacifistische achterban, en verzet tegen het veiligheidssysteem van de Koude Oorlog was een belangrijk kenmerk van de voorlopers. De heftige discussie in 2010 rond de politietrainingsmissie in het Afghaanse Kunduz, waarbij GroenLinks cruciale steun gaf aan een missie die steeds meer militair leek te worden, werd door velen gezien als een van de oorzaken van de diepe electorale val bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 (zie ook verderop). De programmatische discussies concentreerden zich rond

acceptatie van de NAVO en de voorwaarden waaronder de partij militaire interventies kan steunen.

Het programma van uitgangspunten van 1991 bevatte slechts een uitspraak dat GroenLinks zich inzet voor geweldloze vredespolitiek. Het partijcongres van 1992 breidde dit aanmerkelijk uit, waarbij het totale en wereldwijde ontwapening centraal stelde. De NAVO zou daarbij 'zo snel mogelijk' ontbonden moeten worden. Militair optreden in het buitenland was acceptabel als het ging om vredeshandhaving (*peacekeeping*), terwijl interventies gericht op het opleggen van vrede (*peace enforcement*) alleen aanvaardbaar werden geacht als er zwaarwegende humanitaire gronden waren en 'onder VN-vlag'. De partij volgde hiermee dus niet een zuiver pacifistische lijn, maar stond wel zeer terughoudend ten opzichte van militaire interventies.

In de jaren negentig werd steeds duidelijker dat het door GroenLinks gehoopte alternatieve veiligheidssysteem gebaseerd op VN en OVSE niet van de grond kwam. Voormalige lidstaten van het Warschaupact traden toe tot de NAVO. Tegelijk kende de oorlog in Joegoslavië zijn dieptepunt met de val van de door lichtbepapende Nederlandse VN-troepen beschermde 'veilige enclave' Srebrenica. De NAVO-interventie in Kosovo in voorjaar 1999 stelde de discussie op scherp. De Tweede Kamerfractie steunde deze acties op humanitaire gronden, maar naarmate er meer burgerslachtoffers vielen, zwol de kritiek aan. Voordat dit interne conflict tot een uitbarsting kon komen, werd echter een vredesakkoord voor Kosovo gesloten. In het najaar van 1999 besprak de partij de lessen die het uit deze episode kon trekken. Vooral het standpunt ten aanzien van de NAVO leidde hierbij tot felle discussies. Het congres van maart 2000 werd uiteindelijk twee varianten van een resolutie voorgelegd: terughoudende acceptatie van de NAVO of vasthouden aan afschaffing en vervanging door een regionale vredesmacht van de VN. In een beladen stemming koos het congres voor de tweede variant.

De discussie rond de NAVO speelde opnieuw op bij de actualisering van het programma van de uitgangspunten in 2008. Het aan het congres voorgelegde concept noemde de NAVO en wereldwijde ontwapening niet langer. Het platform Kritisch GroenLinks diende een amendement in dat teruggreep op de eerdere formulering om de NAVO zo snel mogelijk te ontbinden. Dit amendement haalde het niet.²² Dit kan gezien worden als de eerste stap op weg naar acceptatie van de NAVO die ook onder de leden zichtbaar is. In 1992 vond nog 63 procent dat Nederland uit de NAVO moest stappen, in 2002 was het percentage verminderd tot 22 en in 2010 was nog 18 procent van de leden het eens met dit standpunt.²³ In de programma's is deze ontwikkeling terug te zien: van 'afschaffing op termijn' (2010) tot 'hervorming' (2012) tot nog

slechts 'afschaffen van de kernwapentaak' (2016). Daarbij werd de partij een steeds enthousiaster pleitbezorger van Europese defensiesamenwerking.

In reactie op het tumult rond Kunduz en de daarop volgende verkiezingsnederlaag vond in najaar 2014 een partijbrede discussie plaats over militaire interventies.²⁴ In het afsluitende ledenreferendum werden vijf uitgangspunten voorgelegd waaraan militaire interventies zouden moeten voldoen: 1) bijdragen aan de bescherming van groepen burgers tegen gruwelijk en grootschalig geweld; 2) legitimering in het internationaal recht; 3) onderdeel van een geïntegreerde aanpak die diplomatie, humanitaire hulp en wederopbouw omvat; 4) commitment om ook op de lange termijn bij te dragen aan een stabiele, veilige situatie; 5) alle niet-militaire opties moeten zijn overwogen en als onvoldoende effectief worden beschouwd. Een kwart van de leden bracht een stem uit waarvan 87 procent de criteria steunde.²⁵ Dit bevestigt de constatering van Pas (2015) dat er een grote mate van continuïteit in het raamwerk voor interventies is: de uitgangspunten zijn in lijn met die uit eerdere programma's.

Samenvattend heeft GroenLinks zijn standpunt ten aanzien van het internationale veiligheidssysteem aangepast aan de realiteit van een voortdurende centrale rol van de NAVO. De partij is daarmee minder systeemkritisch geworden. De grote betrokkenheid bij internationale vraagstukken, inclusief de optie van militaire interventies, verhield zich niet goed met het afwijzen van de NAVO. Hoewel er incidenteel partijcrises optreden rond concrete militaire interventies zijn er specifieke omstandigheden per geval. Er is geen programmatische tweestrijd zichtbaar, wat blijkt uit het feit dat de algemene voorwaarden die de partij stelt aan interventies vrijwel gelijk zijn gebleven.

Milieu

Zoals hierboven al opgemerkt behoorden groene thema's niet tot de kernidentiteit van enkele van de voorlopers. Sommige waren van mening dat een te sterke nadruk op groen afdeed aan de klassiek-linkse uitgangspunten.²⁶ Toen de schrijfcommissie die het programma van uitgangspunten ontwikkelde GroenLinks expliciet in de ecologistische traditie wilde plaatsen, werd ze dan ook teruggefloten door het partijbestuur. De commissie werd opnieuw aan het werk gezet om meer recht te doen aan de variëteit aan inspiratiebronnen van de voorlopers.²⁷ Een spanningsveld in de programmatische discussies rond dit thema betreft het formuleren van vergroening als economische kans (het environmentalist-perspectief) versus een wens tot radicale verandering van politiek-economische structuren (ecologistisch).

Het programma van uitgangspunten van 1991 stelde als tweede doelstelling 'een leefbaar milieu en herstel van het ecologisch evenwicht, in het besef dat natuurlijke hulpbronnen eindig zijn'. Daartoe moesten de grenzen van de economie bepaald worden door ecologische politiek, met selectieve groei en krimp tot gevolg. Er werd wel uitdrukkelijk gesteld dat de positie van laagstbetaalden beschermd en verbeterd moest worden door drastische nivellering. Daarmee werd een belangrijke klassiek-linkse grens gesteld aan het groene beleid van de nieuwe partij. Het is ook tekenend dat in de programma's in de jaren negentig de groene hoofdstukken pas volgden na uitgebreide behandeling van sociaal-economische en internationale thema's.

De eerste verkiezingsprogramma's benadrukten dat het economische systeem omgevormd moest worden naar een duurzame kringlooeconomie (in huidige vocabulaire: een circulaire economie). Dit vereiste 'een mentaliteitsverandering, maatschappelijke strijd en wetgeving'.²⁸ Met geboden en verboden zou deze systeemverandering vanuit het parlement bevorderd worden. De partij introduceerde echter ook marktconforme maatregelen. Als eerste partij pleitte GroenLinks in zijn programma voor ecotaksen. Gaandeweg werd steeds meer het marktmechanisme gebruikt om nieuwe milieuproblemen aan te pakken. Zo pleitte de partij al in 1998 voor een 'extra hoge btw-heffing' op vlees, vanwege de milieuproblemen rond intensieve veehouderij.²⁹

De toenemende inzet op ecotaksen bood ook de mogelijkheid om belastingen te verschuiven van lage inkomens naar vervuiling. Hiermee werd de angel uit het gepercipieerde spanningsveld tussen klassiek-links en groen gehaald. In lijn met deze ontwikkeling werd in de geactualiseerde uitgangspunten van 2008 niet langer expliciet gesteld dat milieubeleid niet mag leiden tot verslechtering van de positie van lage inkomens. Tevens was het milieu nu het thema van het eerste hoofdstuk, een prominentere plaatsing die we ook in de programma's terugzien.

In toenemende mate werd vergroening gezien als een economische kans. In 2006 lanceerde Halsema met Kamerlid Wijnand Duyvendak het manifest *EKOnomie, inspiratie voor groene innovatie* waarin 'een economie die de innovatieve kracht van Silicon Valley combineert met de ambities van moderne groene politiek' werd bepleit.³⁰ Het Europese programma van 2009 hield een warm pleidooi om een Europees 'supergrid' te bouwen waarmee niet alleen heel Europa van duurzame energie voorzien zou worden, maar ook veel banen gecreëerd zouden kunnen worden.³¹

In 2010 voegde Halsema een nieuwe dimensie aan de discussie toe met een pleidooi voor Bruto Nationaal Geluk en tegen 'hyperconsumptie, haast en hufterigheid'.³² Dit bood een door groene en linkse waarden gedreven alternatief voor de focus op (groei van) het Bruto Nationaal Product, en

paste in de ecologistische traditie. In de programma's sindsdien wordt altijd een punt opgenomen over alternatieve welzijnsmaatstaven, maar een prominente rol speelt dit niet. Wel kreeg Van Ojik het in 2015 voor elkaar dat de parlementaire commissie-Breed welvaartsbegrip opgezet werd. Deze zogenaamde commissie-Breed werd voorgezeten door GroenLinks parlementariër Rik Grashoff.³³

De in mei 2015 aangetreden partijleider Jesse Klaver bekritiseerde in zijn eerste publicatie als partijleider het 'economisme' in de samenleving.³⁴ Hoewel dit in de traditie van de systeemkritiek van Halsema lijkt te staan, richt Klaver zijn pijlen meer op de marktwerking en het efficiency-denken in de publieke sector dan op het economische systeem als geheel. Het programma 2017-2021 besteedt dan ook meer aandacht aan het economisch potentieel van groene investeringen (aangejaagd door de overheid), dan aan het bepleiten van een breed begrip van welvaart.

Samenvattend zijn groene thema's centraler komen te staan met het naar de achtergrond raken van de klassiek-linkse inspiratiebronnen van de voorlopers. Dit brengt de partij meer in lijn met de groene partijfamilie. Ook uit de fundamentele kritiek op economische groei blijkt dat de partij zoekt naar alternatieve welvaartsmaatstaven. Dat impliciete pleidooi om 'anders te gaan leven' past goed bij de kritiek op economische groei van de meer ecologistische groene partijen in West-Europa.³⁵ Het speelt echter geen prominente rol, de nadruk ligt meer op marktconforme ecobelastingen en de kansen van een groene economie.

Politiek-strategische positionering

GroenLinks positioneert zich net als de voorlopers expliciet als links. Hiermee wijkt de partij af van diverse groene partijen in West-Europa die zich positioneren met 'nieuwe politiek: niet links, niet rechts, maar groen'.³⁶ De laatste positionering is gebaseerd op hun ecologistische systeemkritiek op politiek-economische ontwikkelingen in combinatie met nieuwe vormen van partij-organisatie en politiek bedrijven (bijvoorbeeld activisme in de maatschappij naast politieke activiteiten). Toch bevinden groene partijen zich – net als GroenLinks – overwegend links van het centrum.³⁷

Met name als de PvdA in de regering zit positioneert GroenLinks zich als het linkse alternatief. In de profilering wordt daarbij de nadruk gelegd op meer klassieke sociaal-economische standpunten.³⁸ Deze politiek-strategische positionering is tot nog toe electoraal succesvol, zoals hieronder duidelijk zal worden. Een andere lijn die te ontwaren is als het de politiek

strategische positionering betreft, is de ambitie regeringsverantwoordelijkheid te dragen. De sterke traditie van maatschappelijk activisme van de voorlopers raakt daarmee op de achtergrond.

In haar beginselprogramma van 1991 maakte de partij duidelijk zich te beschouwen 'als een politieke beweging die een breder terrein bestrijkt dan alleen het parlementair-politieke. GroenLinks probeert ook in de maatschappij machtsverhoudingen aan te tasten die een groene politiek blokkeren en die sociale ongelijkheid in stand houden'. Dit werd gereflecteerd in de prioriteiten van de leden. In een enquête uit 1992 gaf 31 procent aan het uitdragen van politieke ideeën de belangrijkste doelstelling voor de partij te vinden, 20 procent koos voor de buitenparlementaire actie, en slechts 11 procent gaf de voorkeur aan de vorming van een progressieve coalitie.³⁹

In haar beginjaren slaagde de partij volgens eigen analyse er beperkt in zich te onderscheiden in het politieke landschap met 'groen'.⁴⁰ Paul Rosenmöller, partijleider van 1994 tot 2002, koos daarom voor een nieuwe positionering met 'kwaliteitsoppositie': gedegen en doorgerekende linkse beleidsvoorstellen. Hiermee werd het kabinet (en met name de PvdA in dat kabinet) gedwongen het debat aan te gaan. Waar de partij eerst fundamentele kritiek had op de economische modellen van het Centraal Planbureau introduceerde financieel woordvoerder Kees Vendrik in 1998 een door het CPB doorgerekende 'tegenbegroting' bij Prinsjesdag.⁴¹ Dit versterkte het imago van GroenLinks als partij die klaar was voor regeringsdeelname.

Toen Halsema in 2002 aantrad, werd de positionering als links alternatief bemoeilijkt omdat de PvdA zich in de oppositie bevond en er met de SP een tweede partij ter linkerkant van de PvdA was opgekomen die inmiddels vrijwel net zo groot was als GroenLinks. Naast de sociaal-economische herprofilering die Halsema inzette, zette ze de lijn van het zoeken naar bestuursverantwoordelijkheid voort. GroenLinks profileerde zich als een 'ideeënpartij op zoek naar macht'. Dit was in lijn met een verschuiving onder de leden die in toenemende mate gericht waren op bestuurlijke verantwoordelijkheid.⁴² Op lokaal en provinciaal niveau was dit een succes. In een eigen onderzoek werd trots opgemerkt dat na de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 40 procent van de Nederlanders woonde in een gemeente met GroenLinks in het bestuur.⁴³

Deze toenemende gerichtheid op bestuurlijke verantwoordelijkheid vertaalde zich in minder uitgesproken maatschappelijk activisme. Het geactualiseerde programma van uitgangspunten is sterker gericht op de vertegenwoordigende democratie. Maatschappelijke organisaties en idealisten buiten de politiek zijn nog steeds bondgenoten, maar de partij wil hun geluid op de parlementaire agenda zetten en niet meer expliciet met hen strijden in de maatschappij. In 2010 koos nog maar 2 procent van de leden

voor de buitenparlementaire weg en 91 procent voor regeringsdeelname.⁴⁴ Deze forse verschuiving naar de parlementaire weg is te verklaren door de wens tot regeringsdeelname, veranderde maatschappelijke opvattingen over activisme, en enkele schandalen rond vertegenwoordigers die de grenzen van de wet als activist wel heel nadrukkelijk opgezocht hadden.⁴⁵

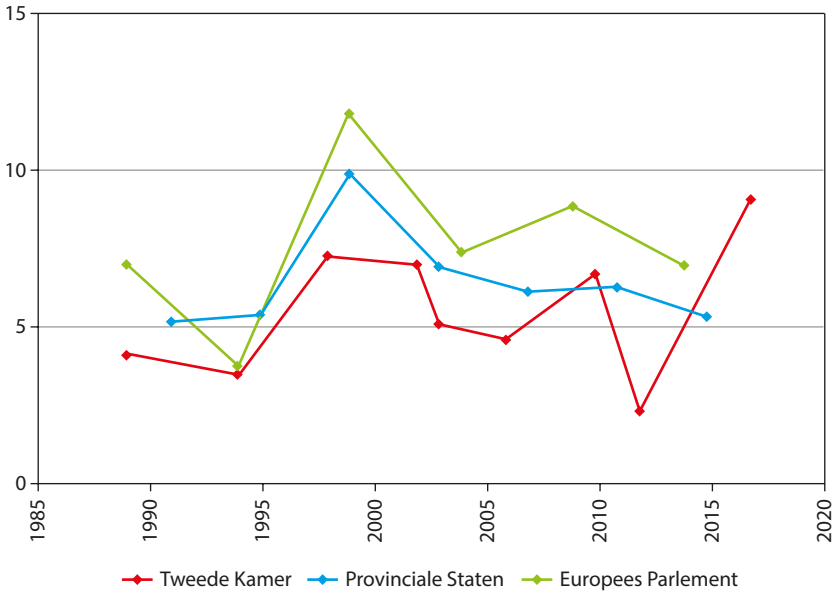
Onder Halsema werd ook gestart met een positievere profilering van de partij. De oude linkse partijen en delen van de milieubeweging hadden soms het imago gelijkhebberig, dogmatisch en wat zurig te zijn. Halsema zocht een optimistischer toon en wilde af van het geheven vingertje en neiging tot verbieden.⁴⁶ Het eerder genoemde manifest *EKO*nomie was hiervan een voorbeeld. Ook werd het logo van de partij veranderd in een opgaande zon met als aanvullende tekst 'zin in de toekomst'.⁴⁷ Jesse Klaver bouwde sinds 2015 voort op deze positionering als positieve, links-progressieve partij die klaar is voor regeringsverantwoordelijkheid. Tijdens groots opgezette bijeenkomsten sprak hij leden en met name ook sympathisanten aan om samen een beweging te vormen 'om Nederland te veranderen'. Daarbij werd een linkse profilering gezocht door te benadrukken dat GroenLinks tegen 'rechts' streed. De ambitie om regeringsverantwoordelijkheid te dragen werd onderstreept toen Klaver uitsprak dat hij premier wilde worden.⁴⁸

Concluderend speelt voor GroenLinks het streven naar regeringsverantwoordelijkheid een toenemende rol in de politiek-strategische positionering. Dit past in de pragmatische groene benadering zoals die ook te zien is bij de Duitse realo's. De partij blijft zich daarbij meer als links profileren dan als groen of uitgesproken ecologisch, met name als de PvdA in de regering zit.

Electoral ontwikkelingen 1989-2017

GroenLinks haalt sinds de oprichting gemiddeld 5,5 procent van de stemmen in Tweede Kamerverkiezingen. Bij de analyse van de elettorale ontwikkelingen valt op dat de partij nadeel ondervindt van de machtsvraag bij Tweede Kamerverkiezingen. Aangezien ze geen deelnemer is in een tweestrijd om de grootste partij komt ze vaak zwakker uit de stembus dan bij andere verkiezingen. Vooral bij Europese verkiezingen scoort zij duidelijk hoger. De resultaten worden meer in het bijzonder bepaald door de positie van de PvdA; GroenLinks doet het goed als de sociaaldemocraten onderdeel uitmaken van de regering. De relatief stabiele stijging van het stemaandeel bij de gemeenteraadsverkiezingen is eenvoudig te verklaren: de partij doet in een groeiend aantal gemeenten mee (in 1989 kon 54 procent van de kiesgerechtigden op GroenLinks stemmen, tegen 72 procent in 2014).

Fig. 4.1: Verkiezingsresultaten GroenLinks 1989-2017 (in procent)

GroenLinks is bij de Provinciale Statenverkiezingen in het jaar 1995 een lijstverbinding met De Groenen aangegaan. De stemmen voor deze verbinding zijn in deze afbeelding opgenomen. De verkiezingen vonden plaats in 2010. De verkiezingsuitslagen van de voorgangers van GroenLinks (CPN, PSP, PPR en EVP) zijn in de overzichten aan het einde van deze bundel te vinden.
 Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

Bij de oprichters waren de verwachtingen hooggespannen, ze hoopten op een structurele doorbraak. De eerste verkiezingen vielen daarom tegen, met 4,1 procent van de stemmen in 1989 en 3,5 procent in 1994. Hoewel GroenLinks tijdens het derde kabinet-Lubbers (CDA/PvdA, 1989-1994) de enige linkse oppositie was, wist de partij dat voordeel niet te verzilveren. In de campagne ontstond toch nog een machtsstrijd tussen CDA en PvdA waar de partij moeilijk tussenkwam. Dit ondanks een zelfverklearde ‘professionele’ campagne – met een enkele frivoliteit als een houseparty om jongeren te bereiken. De matige resultaten leidden ertoe dat Ina Brouwer zich terugtrok en opgevolgd werd door Rosenmöller als fractievoorzitter.

In de jaren erna ontwikkelde GroenLinks zich tot een leidende stem in de oppositie tegen het paarse kabinet-Kok I (PvdA, VVD, D66). Rosenmöller liep te hoop tegen het beleid van privatisering, deregulering en marktwerking dat de paarse kabinetten karakteriseerde. Zeker toen Kok in zijn roemruchte

Den Uyl-lezing van december 1995 'de ideologische veren afschudde' kon GroenLinks zich als het linkse alternatief voor Paars presenteren.⁴⁹ Een reeks succesvolle verkiezingen volgde. In 1998 haalde Rosenmöller 7,3 procent van de stemmen voor de Tweede Kamer. Bij de Europese verkiezingen van 1999 haalde GroenLinks haar hoogste stemaandeel ooit: 11,9 procent. Zelfs bij de altijd gunstiger resultaten voor de Europese verkiezingen stak dat opvallend af.

GroenLinks zag de verkiezingen in 2002 dus optimistisch tegemoet. De komst van Pim Fortuyn veranderde het politieke landschap echter drastisch. Met een felle kritiek op de 'puinhopen van acht jaar Paars', de islam en een onconventionele politieke stijl bepaalde hij de toon van de verkiezingscampagne. Rosenmöller koos ervoor om de confrontatie te zoeken en betitelde Fortuyn in een congresspeech als 'niet gewoon rechts, maar extreemrechts' – tot enthousiasme van het congres. Toen Fortuyn op 6 mei (negen dagen voor de verkiezingen) door een radicale milieu-activist vermoord werd, sloeg de polariserende strategie als een boemerang terug. Peter Langendam, de kersverse voorzitter van de Lijst Pim Fortuyn, deed daags voor de verkiezingen de even venijnige als onterechte uitspraak 'de kogel kwam van links' en noemde daarbij expliciet Rosenmöller en PvdA-leider Ad Melkert.⁵⁰ Hoewel GroenLinks meer stemmen dan ooit behaalde (661.000), daalde het stemaandeel bij een hogere opkomst licht tot 7,0 procent. Links als geheel verloor fors, waardoor eventuele regeringsdeelname niet realistisch was.

Toen het eerste kabinet-Balkenende (CDA, LPF, VVD) na bijna negentig dagen viel gaf Rosenmöller aan dat het tijd was voor een nieuw gezicht en schoof Halsema naar voren. De campagne voor de verkiezingen van januari 2003 liep uit op een tweestrijd tussen de nieuwe PvdA-leider Bos en CDA-leider Balkenende, ten koste van SP en GroenLinks. Bij Halsema's eerste verkiezingen verloor GroenLinks bijna 2 procent en haalde 5,1 procent van de stemmen. Met de vorming van het kabinet-Balkenende II (CDA/VVD/D66) had de partij moeite zich te profileren als kleinste van drie linkse oppositiepartijen. Een periode van neergang volgde. Hoewel de partij in de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 verder verloor (-0,5 procentpunt tot 4,6 procent van de stemmen) werd GroenLinks toch voor het eerst gevraagd om aan te schuiven bij een kabinetsformatie. Uit strategische overwegingen wilde de partij echter pas onderhandelen met CDA en PvdA nadat deze met de ChristenUnie gepraat hadden. Daarmee zette de partij zichzelf buitenspel.

Het electorale tijt keerde toen het kabinet-Balkenende IV (CDA/PvdA/ChristenUnie) aantrad. Bij de Europese verkiezingen van 2009 werd 8,9 procent van de stemmen gehaald. Toen het kabinet in januari 2010 viel, liet Halsema weten nog een keer door te willen als lijsttrekker met de ambitie te gaan regeren. De verkiezingen waren een succes: 6,7 procent van de

stemmen (een winst van 2,1 procent). GroenLinks kwam in beeld voor een Paars-plus-coalitie van vvd, PvdA, D66 en GroenLinks. Na twee weken onderhandelen werd echter duidelijk dat PvdA en vvd niet tot een akkoord wilden komen.⁵¹ D66-leider Pechtold en Halsema bleven met lege handen achter en een rechts kabinet van vvd en CDA met gedoogsteun van de PVV trad aan. In december 2010 droeg Halsema het stokje over aan Jolande Sap.

Het leiderschap van Sap werd meteen op de proef gesteld toen het kabinet een missie in het Afghaanse Kunduz voorstelde. Na onderhandelingen over extra voorwaarden met premier Rutte steunde Sap de missie, maar werd daarbij niet gevolgd door het lang zittende Kamerlid Ineke van Gent. Ook in de partij ontstond veel verzet, culminerend in een 'motie van treurnis' op het congres van februari 2011. Toen het eerste kabinet-Rutte in april 2012 viel, zag Sap de kans schoon om de politiek-strategische ambitie om bestuursverantwoordelijkheid te dragen meer handen en voeten te geven. Met de ChristenUnie en D66 sloot ze met het vvd/CDA-kabinet het zogenaamde Lenteakkoord. Dit zou als het ware als regeerakkoord functioneren tot de verkiezingen. De PvdA deed echter niet mee aan het akkoord en kon dus volop oppositie voeren, terwijl GroenLinks tekende voor een fors pakket aan bezuinigingen. In de voorbereiding van de verkiezingen werd Sap ook nog eens uitgedaagd om het leiderschap door het jonge kamerlid Tofik Dibi. Een chaotische lijsttrekkersstrijd ontstond waarmee de partij haar lot bezegelde: in de verkiezingen van 2012 verloor GroenLinks bijna twee derde van zijn kiezers en zakte het stemaandeel tot 2,3 procent. Sap trad na deze uitslag af; zij werd opgevolgd door de ervaren rot Van Ojik.

Onder Van Ojik werd hard gewerkt aan het herstel van de crisis. Met de grote electorale concurrent PvdA weer gebonden aan een regeerakkoord met de vvd was hier ook ruimte voor. De partij bediscussieerde voorwaarden voor steun aan militaire interventies, koos een meer uitgesproken links profiel en werkte aan haar relevantie als bestuurspartij. Het feit dat het tweede kabinet-Rutte (vvd, PvdA) niet over een meerderheid in de Eerste Kamer beschikte, hielp hierbij. Zo kon financieel woordvoerder Jesse Klaver in 2014 een akkoord met het kabinet sluiten om de studiefinanciering te hervormen en GroenLinks op de kaart te zetten als bestuurlijk nog immer relevante partij. Bij de gemeentelijke, Europese en provinciale verkiezingen werden stap voor stap stemmen teruggewonnen. In mei 2015 nam Klaver het stokje over van Van Ojik. Bij zijn aantreden legde hij een grote ambitie aan de dag: 'We gaan Nederland veranderen.' Hij ging de verkiezingen in met een naar eigen zeggen 'heel groen en kneiterlinks' programma dat overigens geen opvallende wijzigingen op sociaal-economisch of groen vlak liet zien. In de campagne bouwde hij aan een beweging die GroenLinks

aan electoraal succes moest gaan helpen, geïnspireerd door Amerikaanse campagnes. De partij organiseerde groots opgezette *meet-ups* in poptempels in de aanloop naar de verkiezingen – culminerend in 5000 aanwezigen bij de laatste *meet-up* een week voor de verkiezingen. Na deze zeer succesvolle campagne haalde de partij 9,1 procent van de stemmen en was zij voor het eerst de grootste op links.

Er is een aantal verklaringen voor de electorale pieken en dalen. Ten eerste vindt de strijd tussen grotere partijen steeds een negatieve weerslag op de resultaten van GroenLinks, waardoor de partij bij Tweede Kamerverkiezingen structureel slechter scoort dan bij andere verkiezingen. Waar het gemiddelde stemaandeel in de acht Tweede Kamerverkiezingen waaraan GroenLinks deelnam 5,5 procent is, is het vergelijkbare getal voor de zeven Europese verkiezingen 7,3. Dit is in lijn met wat volgens de politicologische theorie van *first order* (verkiezingen met een machtsvraag) en *second order elections* verwacht zou mogen worden.⁵² Ten tweede haalt GroenLinks haar beste resultaten als de PvdA in de regering zit door zich als links alternatief te positioneren. Nu de partij na de doorbraak van maart 2017 de grootste is op links zal die strategie allicht aangepast moeten worden.

Ecologisme als toekomstperspectief?

Na het herstel van de diepe crisis van 2012 en het aantreden van partijleider Jesse Klaver in 2015 is er inmiddels een nieuwe fase in gegaan voor de partij. De verkiezingen van maart 2017 resulteerden onder Klaver tot de beste uitslag voor de Tweede Kamerverkiezingen ooit, maar de coalitieonderhandelingen met VVD, CDA en D66 mislukten. Klaver staan nog meer uitdagingen te wachten.

De uitzonderlijke ontstaansgeschiedenis van GroenLinks als fusiepartij van een viertal kleine linkse partijen biedt een verklaring voor het feit dat de partij in het begin relatief veel nadruk legde op sociaal-economische thema's. Pas sinds 2002 komt 'groen' centraler te staan in de programma's, zonder dat de partij zich daarbij bekent tot het ecologisme. Hoewel de partij systeemkritiek uit door het benadrukken van andere waarden dan efficiency en economische groei, is het programma grotendeels in overeenstemming met een marktconforme benadering van groene vraagstukken. De systeemkritiek die van oorsprong geformuleerd werd op sociale en internationale thema's is gaandeweg milder geworden. De partij spreekt zich tegenwoordig enkel nog uit voor een ontspannen samenleving als maatschappelijke norm, terwijl de toon in de beginjaren dwingender was. Op het internationale vlak

wordt het huidige veiligheidssysteem steeds meer geaccepteerd, hoewel wel sterk gepleit wordt voor een Europese veiligheidsstructuur. Al met al is er dus een accentverschuiving naar een meer pragmatische positie te zien maar de wortels van de partij zijn nog steeds terug te zien in de diversiteit van haar inspiratiebronnen. De uitgesproken linkse positionering brengt GroenLinks in een heftige electorale concurrentiestrijd op het moment dat de PvdA ook in de oppositie zit. De partij haalt de beste resultaten als de PvdA gebonden is aan (centrumrechtse) regeerakkoorden. Onder het derde kabinet-Rutte (VVD, CDA, D66 en CU) is dat niet het geval en het zal interessant worden welke politiek-strategische keuzes de partij gaat maken, nu zij groter is dan de PvdA en samen met de SP de sterkste is aan de linkerkant. Op de langere termijn staat GroenLinks precies voor deze uitdaging. Er is een voortdurende electorale concurrentie met PvdA en SP op links en inmiddels – in mindere mate – ook met de Partij voor de Dieren op ‘groen’. Daarnaast profileren steeds meer partijen zich op het groene vlak zonder dat daaraan een linkse of systeemkritische agenda gekoppeld wordt. Het is een uitdaging voor GroenLinks om in dat politieke landschap zich te onderscheiden met voorstellen die passen in de linkse systeemkritische traditie en ‘groen’ zijn.

De partij kan hiervoor inspiratie opdoen bij andere Europese groene partijen. Een coherente systeemkritische positie vanuit het ecologisme kan een onderscheidende positionering opleveren. De groene politiek van de andere partijen is op zijn best gericht op environmentalism – met uitzondering van de Partij voor de Dieren. Door de noodzakelijke vergroening van de economie te koppelen aan een herwaardering van economische modellen gebaseerd op sociale relaties, democratisering, en gemeengoederen – wat de Fransen de *economie sociale et solidaire* noemen – kan een unieke groenlinkse agenda ontwikkeld worden. De noodzakelijke vergroening van de energievoorziening wordt dan bijvoorbeeld logischerwijs gekoppeld aan de mogelijkheden tot decentralisatie en democratisering die hernieuwbare energiebronnen bieden. Zo streeft de partij zowel verduurzaming als maatschappelijke verandering na waarin meer nadruk ligt op verbintenis met elkaar en met het ecosysteem. Daarmee zou GroenLinks zich definitief ontwikkelen tot een partij die groener is dan de som der delen.

5. ‘Tegen de amorele hardheid van de economie’

Een korte geschiedenis van de Partij van de Arbeid¹

Frans Becker

Op 9 februari 1946 kwamen zo'n 1200 belangstellenden bijeen in de grote zaal van Krasnapolsky in Amsterdam om een nieuwe partij op te richten: de Partij van de Arbeid. Het was een winderige winterdag, met een gevoelstemperatuur van net onder het vriespunt. Binnen deden de sprekers hun best om de gevoelstemperatuur tot aanzienlijk aangenamer hoogte te doen stijgen. Dominee Willem Banning, een van de drijvende krachten achter de nieuwe partijformatie, was zich ervan bewust dat bij de voorbereiding van 'laaiend vuur, van bruisende geestdrift' geen sprake was geweest, eerder van een diep, grimmig besef van de plicht 'om deze concentratie van gelijkgerichte krachten tot stand te brengen'. Maar, zo zei hij in zijn openingsrede van het stichtingscongres, hij had er alle vertrouwen in: 'er *is* een doorbraak, er *wordt* een nieuw begin gemaakt, een nieuwe weg *wordt* geopend. Hier: de Partij van de Arbeid!²

De onderhandelingen waren niet eenvoudig geweest, maar hadden resultaat: een fusie van drie vooroorlogse partijen – de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Daarnaast sloten politiek daklozen, onder wie mensen rond de voormalige verzetsbladen *Je Maintiendrai*, *Christofoor* en *Het Parool*, alsmede hervormden rond *De Nieuwe Nederlander*, zich aan bij de nieuwe partij. Deze beoogde de vooroorlogse politieke scheidslijnen van klasse en geloof te doorbreken en niet alleen de arbeiders van katholieke en protestants-christelijke huize te bereiken, maar ook de middengroepen van kleine zelfstandigen en ondernemers, ambtenaren, onderwijzers en het middenkader in bedrijven. Met een bundeling van alle politiek vooruitstrevende krachten ontstond een waarlijke volkspartij.

Belangrijke voorwaarden voor de totstandkoming van de nieuwe politieke beweging werden al voor en tijdens de oorlog vervuld. Allereerst maakte de Nederlandse sociaaldemocratie in de jaren dertig een ingrijpende vernieuwing door. Met het Plan van de Arbeid (1935) en een nieuw beginselprogramma (1937) nam de SDAP programmatisch afstand van haar klassiek marxistische wortels, waaronder haar exclusieve

oriëntatie op de arbeidersklasse en de klassenstrijd. Zij introduceerde bovendien moderne, keynesiaanse opvattingen over de bestrijding van de crisis en ordening van de economie. Zo opende zij de weg voor contact en samenwerking met andersdenkenden. In de tweede plaats droegen de oorlogsomstandigheden ertoe bij de rigide vooroorlogse scheidslijnen tussen de verschillende maatschappelijke en politieke groeperingen te slechten. Daarbij speelde het 'elite-beraad' in het gijzelaarskamp in Sint-Michielsgestel, waar ruim 450 merendeels leidinggevende Nederlanders voor kortere of langer tijd gedurende de oorlog verbleven, een speciale rol. Daar was vertrouwen opgebouwd en de politieke vernieuwing van na de oorlog voorbereid.³

Opvallend is overigens dat de positieve effecten van de oorlogstijd op het ontstaan van de PvdA aanzienlijk beter zijn gedocumenteerd dan het grote verlies dat werd geleden. Noch in de eerste naoorlogse jaren, noch in de latere geschiedschrijving over de sociaaldemocratie is veel aandacht geweest voor de massale deportatie van en moord op de Joodse bevolking. Zeker in een stad als Amsterdam waren de emancipatie van het Joodse proletariaat en de socialistische beweging hecht met elkaar verweven en sloeg de oorlog een enorm gat.⁴ Heeft de zwijgzaamheid misschien iets te maken met het ongemak over de eigen rol in deze catastrofale periode?

Dat het daadwerkelijk tot de oprichting van de nieuwe partij kwam, paste in de sterke vernieuwingsdrang die direct na de oorlog heerste. De doorbraak was een poging het politieke landschap opnieuw te scheppen en beoogde een grondige herinrichting van het democratisch bestel. Partijvorming hoorde, in de visie van de vernieuwers, niet meer op religieuze grondslag te zijn gefundeerd, maar op positionering ten aanzien van de grote maatschappelijke – en dat betekende vooral sociaal-economische – vraagstukken en conflicten. Confessionele partijen frustreerden het functioneren van de democratie omdat zij een duidelijke keuze tussen vooruitstrevende of behoudende politiek in de weg stonden. Hier speelden de ervaringen op die de SDAP in de jaren dertig had opgedaan bij het zoeken naar coalitiepartners om de economische crisis te bestrijden. Weliswaar lagen de sociaaldemocratische opvattingen dicht bij die van de vooruitstrevende vleugel van de Rooms-Katholieke Staatspartij, maar toch lukte het destijds niet om tot samenwerking te komen.

Uiteenlopende inspiratiebronnen, waaronder religieuze, moesten kunnen leiden tot een keuze voor socialistische politiek. Daarmee ging de PvdA onderdak bieden aan uiteenlopende levensbeschouwingen en werd de aanspraak op het alleenrecht op politieke vertegenwoordiging van de confessionele partijen principieel betwist en doorbroken. Maar

als electorale strategie, noch als breekijzer voor het Nederlandse politieke bestel had de doorbraak het beoogde resultaat. Het verlangen naar een ingrijpende vernieuwing van partijstelsel en democratie bleef levend in de pvdA en kwam in de jaren zestig in een nieuw jasje opnieuw sterk naar voren.⁵ Toen de confessionele partijen hun vaste greep op hun achterban verloren, waren het niet de sociaaldemocraten, maar de liberalen die daarvan het meest profiteerden.

Van de gedroomde 40 procent-partij is het niet gekomen. Dat neemt niet weg dat de pvdA een belangrijke invloed heeft kunnen uitoefenen op het beleid en de maatschappelijke ontwikkeling in Nederland. Van de ruim zeventig jaar van haar bestaan heeft zij ruim de helft aan de regering deelgenomen. In het bestuur van een aantal grote en middelgrote steden en enkele provincies heeft zij lange tijd en zonder onderbreking een vooraanstaande rol gespeeld. Op electoraal of machtspolitiek penibele momenten heeft zij zich weten te herstellen. Vanuit haar historische missie als 'emancipatiebeweging die in de politiek bescherming zocht tegen de amorele hardheid van de economie' heeft zij zich steeds aan nieuwe omstandigheden aangepast.⁶ Voor een overzicht van deze geschiedenis worden hier vier episodes onderscheiden die elk door een eigen dynamiek worden gekenmerkt. Drie ervan dragen het stempel van degene die de leidende positie in de partij innam: Willem Drees, Joop den Uyl en Wim Kok.

Wederopbouw en waarborgstaat

Wat voor partij werd de pvdA? Als 'intellectuele mentor van de partij' vertegenwoordigde Banning bij uitstek het gezindheidssocialisme van de doorbraak.⁷ Hij was ervan overtuigd dat een breuk nodig was met de proletarische levensbeschouwing van de vooroorlogse sociaaldemocratie, die steeds meer remmend en isolerend was gaan functioneren.⁸ Zijn socialisme was een ethisch project, gericht tegen de massaficatie, het materialisme en ongebreideld individualisme van het moderne kapitalisme. Het ging hem om een 'hogere vorm van gemeenschap, waarin het individu zich volledig zou kunnen ontplooiën'.⁹ Zijn streven naar levensbeschouwelijk pluralisme kreeg organisatorisch vorm in de katholieke, protestantse en humanistische werkgemeenschappen en werd zichtbaar aan de top van de partij. Zo gingen bijvoorbeeld de vanuit de CHU doorgebroken Piet Lieftinck en Aart van Rhijn als minister van Financiën respectievelijk staatssecretaris van Sociale Zaken een belangrijke rol spelen in de pvdA. Ook bij de samenstelling van partijbestuur en Tweede Kamerfractie werd rekening gehouden met de

'bloedgroepen', zozeer zelfs dat in de kring van voormalige SDAP'ers de grap de ronde deed dat Katholieke Werkgemeenschap (KWG) stond voor 'Kamerzetel Wordt Gegarandeerd'.¹⁰

Daartegenover bleef de arbeidersaanhang vooral trouw aan de vooroorlogse socialistische partijcultuur en haar socialistische levensbeschouwing.¹¹ Aldus herleefde, tot wrevel van de doorgebroken humanisten, protestanten en katholieken, het Rode Familieverband van Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), vakbond, *Het Vrije Volk* en VARA. Zo bleef de sociaaldemocratie in deze periode een maatschappelijke beweging met een hecht netwerk van uiteenlopende organisaties die ook op bestuurlijk en politiek vlak met elkaar verbonden waren. Vakbondsbestuurders maakten vanzelfsprekend deel uit van de parlementaire vertegenwoordiging van de PvdA. Het kader van de PvdA, die toen zo'n 120.000 leden telde, bestond voor bijna de helft uit arbeiders – van ongeschoolde en landarbeiders tot geschoolde vakarbeiders. Bijna 70 procent had alleen de lagere school doorlopen.¹²

Bij de start van de nieuwe partij was Willem Drees degene die er vooral voor waakte dat de binding met de arbeidersaanhang van de SDAP niet verloren zou gaan. In de programmatische besprekingen hield hij vast aan de socialisatie – het in gemeenschapshanden brengen van belangrijke bedrijven – en aan de banden met de internationale socialistische beweging. Hij vreesde dat een 'al te energieke verbreding' zou leiden tot verwatering van de oude socialistische principes en 'meer kwaads dan goeds zou veroorzaken'.¹³ Drees vertegenwoordigde in de PvdA het gedreven maar praktische wethouderssocialisme, dat in het interbellum grote invloed had gehad op de stedelijke ontwikkeling in Nederland. Hij had een lange loopbaan in de socialistische beweging achter de rug, onder meer als wethouder in Den Haag, lid en voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de SDAP en lid van het partijbestuur. In de oorlogsjaren groeide hij uit tot een van de centrale personen van de illegaliteit. Na de bevrijding werd hij vicepremier in het kabinet-Schermerhorn-Drees, vicepremier en minister van Sociale Zaken in het kabinet-Beel en vervolgens van 1948 tot eind 1958 premier.

Zo werd de PvdA een mix van het bevlogen gezindheidssocialisme van Banning, Koos Vorrink en de in de AJC groot geworden generatie, van vakbondsrealisme, en van de gedreven nuchterheid van het wethouderssocialisme van Drees. Dit laatste zou duidelijk de overhand krijgen. In de PvdA kwamen vooral politici naar voren 'die meer door hun handelen dan door hun spreken wilden tonen waar hun voorkeuren lagen', zoals Drees, Lieftinck en Ko Suurhoff. 'Ideologen' als Willem Schermerhorn, Vos en Marinus van der Goes van Naters 'verdwenen na kortere of langere tijd naar de achtergrond', aldus politicoloog J.Th.J. van den Berg.¹⁴ Maar zonder

richting was de politiek van de PvdA niet. In haar eerste beginselprogramma van 1947 formuleerde zij als doelstelling de bestrijding van niet slechts 'de uitwassen der kapitalistische produktiewijze, maar het stelsel zelf, de daaruit voortvloeiende sociale verhoudingen en de deze maatschappij beheersende geest'. Om 'iedere werkende mens recht en bestaanszekerheid te waarborgen' wilde de PvdA de arbeidsverhoudingen plaatsen 'in een rechtsorde, uitgaande van het beginsel, dat de arbeid een voorname zedelijke factor is en het centrale element in het voortbrengingsproces'.¹⁵

Aan het vooroorlogse politieke isolement van de sociaaldemocratie op nationaal niveau kwam nu voor langere tijd een einde. Maar als regeringspartij werd de PvdA al direct geconfronteerd met een van de lastigste beslissingen in haar nog jonge bestaan: wel of niet militair ingrijpen in Indonesië. Voor een belangrijk deel van de achterban werd de instemming met de zogenoemde politionele acties een uitgesproken negatief identificatiepunt met hun partij. Ruim 7000 leden verlieten de PvdA in de tweede helft van 1947 na de eerste grootschalige militaire actie; na de tweede grote militaire operatie in 1948 verloor de partij bijna 8000 leden – zonder twijfel voor een belangrijk deel uit onvrede met het gewelddadig ingrijpen. In de regeringsploeg en de parlementaire fracties was twijfel, maar deze werd niet omgezet in daden.

Misschien minder dan door de 'ideologen' gewenst, kwam er wel degelijk vernieuwing tot stand. De georganiseerde arbeid nam plaats in belangrijke overleginstituties zoals de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad. Stabiele economische groei en volledige werkgelegenheid, beheerste loonontwikkeling, leniging van de woningnood en een stelsel van sociale zekerheid werden doelstellingen van een regeringsbeleid dat gedragen werd door de rooms-rode coalitie. Theo van Lier, lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA van 1952 tot 1973, omschreef de inbreng van de PvdA daarbij als volgt: 'Zij wilde opkomen voor de noden van de brede massa, van de grote groep van inkomenstrekkers, die ook overigens in de maatschappij het minst aan hun trekken plegen te komen.' Er werd 'hard gewerkt voor sociale zekerheid, werkgelegenheid, gelijke kansen en een krachtige positie voor de overheid om dat geheel aan idealen mogelijk te maken.' Belangrijke inspiratiebronnen, aldus Van Lier, waren daarbij het werk van John Maynard Keynes en het boek van William Beveridge, *Full Employment in a Free Society* uit 1944.¹⁶

Bij de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat speelden de denkbeelden van Beveridge voor de PvdA een belangrijke rol, maar in de concrete sociale politiek trok de coalitiepolitiek natuurlijk haar sporen.¹⁷ De Nederlandse verzorgingsstaat werd een mengsel van liberale, sociaal-democratische, protestantse en katholieke elementen. Het katholieke was

daarbij misschien wel het meest kenmerkende.¹⁸ Maar de meest in het oog springende verbetering in de eerste periode en een bijzonder krachtig positief identificatiepunt van sociaaldemocratische politiek vormde de ouderdomsvoorziening, waarvoor in het bijzonder Drees terecht de credits kreeg. 'Van Drees trekken' werd een begrip. In 1947 loodste hij zijn Noodwet Ouderdomsvoorziening door het parlement, waarmee een voorziening voor een aanzienlijke groep ouderen, zij het met karige bedragen, werd gerealiseerd. De respons uit het land was overweldigend. Er kwamen brieven uit alle kringen, vaak met geschenken. Een brief van katholieke zijde luidde: 'Excellentie, Morgen laat ik voor U een kaarsje branden bij de H. Antonius. Want Moeder zal U altijd dankbaar blijven, omdat U haar, en zoveel andere ouden van dagen hun ouden dag verlicht hebt. Iedere avond bidt zij een Onze Vader en Weest gegroet voor U. Dat is die goede mijnheer wel waard.'¹⁹

Een definitieve regeling kwam in 1956 tot stand onder verantwoordelijkheid van Suurhof als minister van Sociale Zaken. In de AOW werd het noodzakelijke compromis bereikt tussen PvdA en KVP: een verplichte verzekering met een bodemuitkering voor iedereen boven de 65 jaar. De katholieken konden zich vinden in het verzekeringsaspect, de sociaaldemocraten in het verplichte en algemeen geldende van de regeling. Het bleef in de jaren vijftig bij sobere regelingen. Zo stond het Drees ook voor ogen: 'Mij gaat de uitdrukking "verzorgingsstaat" te ver.' Hij gaf de voorkeur aan 'de waarborgende Staat' die bestaanszekerheid waarborgt als deze 'tekort gaat schieten, terwijl geen particulieren de verantwoordelijkheid voor de zorg kunnen dragen'.²⁰

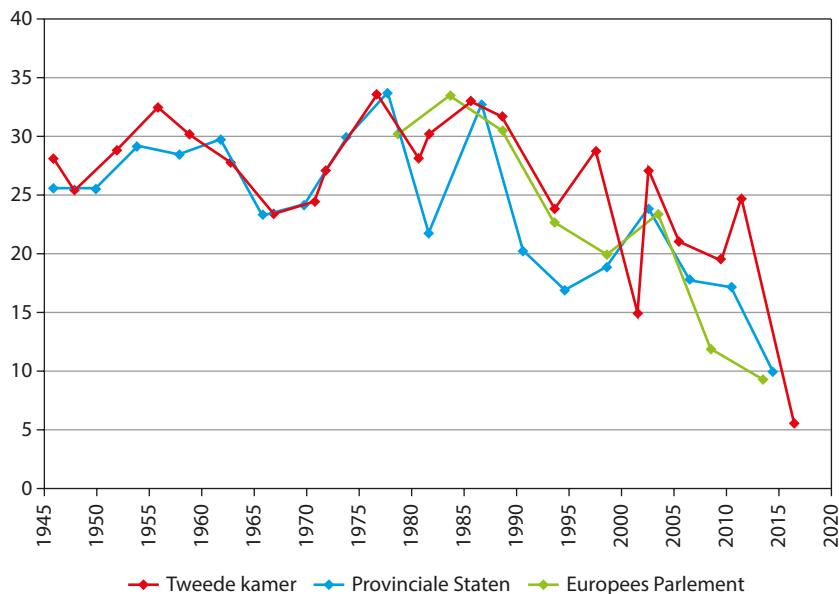
Drees bevestigde, als architect van de ouderdomsvoorziening en als minister-president, het gevoel onder de arbeidersbevolking van volwaardig burgerschap. Aan dat burgerschap was ook een culturele kant verbonden. Volksverheffing, ook als afweer tegen de commercie en vermaaksindustrie, werd als opdracht van sociaaldemocratische politiek gezien. De VARA speelde daarbij een belangrijke rol. In 1959 sprak Drees van het belang van de rode omroep 'om aan heel ons volk en heel ons land te brengen een stuk cultuur, een stuk menselijke ontplooiing, een stuk vrijetijdsbesteding, waardoor ze in werkelijkheid niet vervlakken tot massamens, maar groei tot een ruimer ontwikkelde persoonlijkheid bevordert'.²¹ Om haar publiek te kunnen aanspreken balanceerde de VARA op het vinkentouw tussen verheffing en vermaak, zo laat haar geschiedschrijver Huub Wijfjes zien.

Aan het traditionele internationalisme van de sociaaldemocratie gaf de PvdA een nieuwe richting. De tijd van antimilitarisme en neutraliteitspolitiek was voorbij; de PvdA werd een trouwe steunpilaar van het democratische Westen in de Koude Oorlog tegen het communisme. De

verdediging van de vrije wereld was, aldus het PvdA-congres van 1951, 'de belangrijkste taak geworden van alle nationale en internationale politiek'.²² Voor de eigenzinnige buitenlandwoordvoerder in de Tweede Kamer en scherpe polemist Jacques de Kadt was het volkomen duidelijk 'dat onze eerste en ergste vijand niet het kapitalisme is, doch het communisme'.²³ Hoe reëel de dreiging werd gevoeld verwoordde Jan Barents in 1950: 'We moeten ons, willen we de situatie reëel bezien, instellen op de mogelijkheid van een oorlog en, als die mogelijkheid onverhoopt werkelijkheid mocht worden, op de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid van een vijandelijke bezetting'.²⁴ De PvdA wilde dat risico voorkomen.

Op het tweede belangrijke internationale terrein, dat van de Europese integratie, bestond een sterke grondstroom binnen de PvdA ten gunste van vergaande Europese samenwerking c.q. een federaal Europa. Op de prioriteitenlijst van het kader bleek midden jaren vijftig Europese integratie het hoogst te scoren.²⁵ In het maandblad *Socialisme en Democratie* en in haar partijprogramma's liet de PvdA zich van haar pro-Europese kant zien.²⁶ Maar aan de top van de partij waren de meningen verdeeld. Er waren de Atlantisch georiënteerden, zoals De Kadt; de Europese gemeenschapsaanhangers, zoals Sicco Mansholt; en de confederalisten, zoals Drees: pragmatische voorstanders van samenwerking met nadruk op intergouvernementele samenwerking.²⁷ Ook in het kabinet botsten de meningen. Terwijl Mansholt hoge verwachtingen had van de Europese integratie, maakte Drees zich daarover geen illusies.²⁸ De lijn-Drees zou in de praktijk prevaleren. Mansholt, van 1945 tot 1958 minister van het voor de PvdA atypische departement van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, werd het eerste Nederlandse lid van de Europese Commissie, van 1958 tot 1973.

De electorale verwachtingen bij de PvdA waren in 1946 hooggespannen, maar de verkiezingsuitslag viel bitter tegen. De nieuwe partij kreeg met 28,3 procent zelfs minder aanhang dan de drie constituerende partijen tezamen bij de laatste vooroorlogse Tweede Kamerverkiezingen (1937) hadden behaald (30 procent). Niet alleen mislukte de doorbraak omdat de confessionele partijen hun rangen weer hadden gesloten, op links bleek de Communistische Partij van Nederland (CPN) – met zijn sterke verzetsreputatie – een geduchte concurrent. Pas in de jaren vijftig ging de PvdA, met Drees als electorale troef, het beter doen: in 1952 en 1956 werd zij de grootste partij in stemmenaantal. Dat voedde de hoop op een doorbraak, die tegelijkertijd als inzet van de verkiezingen fungeerde. De angst daarvoor in katholieke kring en de daarmee samenhangende wens zich van de PvdA af te grenzen, leidden tot het Mandement van 1954, waarin de katholieken tot eenheid werden opgeroepen.²⁹ De verkiezingen van 1956 liepen uit op

Fig. 5.1: Verkiezingsresultaten PvdA 1946-2017 (in procent)

De PvdA is bij meerdere Provinciale Statenverkiezingen lijstverbindingen met andere partijen aangegaan. De stemmen voor deze verbindingen zijn in deze afbeelding opgenomen.

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

een harde confrontatie tussen PvdA en KVP, met name in de zuidelijke provincies. Suurhof omschreef de campagnemethoden van de katholieken als 'Goebbels gedoe'.³⁰ De PvdA behaalde met 33 procent een van de beste resultaten uit haar geschiedenis, maar brak niet definitief door en kon dit resultaat in de jaren daarna niet vasthouden.

Spreiding van inkomen, kennis en macht

Na het uiteenvallen van de rooms-rode coalitie in 1958 maakte de PvdA een buitengewoon lastige periode door. Met een korte uitzondering in de jaren 1965-1966 zou zij tot 1973 in de oppositie blijven. Het rode vaandel was onder de kabinetten-Drees danig verbleekt; de PvdA had sterk aan herkenbaarheid ingeboet. De traditionele socialistische cultuur verloor haar bindingskracht, mede als gevolg van de toenemende welvaart; de Rode Familie viel uiteen. Nieuwe generaties bleken bovendien andere culturele oriëntaties te hebben.

De partijorganisatie raakte in slechte conditie. Er is, zo stelde partijsecretaris Eibert Meester, 'te weinig medewerking voor het partijwerk, het kader dreigt te verouderen, de geschooldheid wordt geringer, vergaderingen worden slecht bezocht'.³¹ Electoraal viel de partij bovendien terug naar een naoorlogs dieptepunt in 1967, met 23,6 procent van de stemmen.

De noodzakelijk geworden wisseling van de wacht in de PvdA was – overigens evenals in de jaren tachtig – een delicaat en complex proces. Politicoloog en politicus Ed van Thijn beschreef deze en andere politieke leiderschapswisselingen onder de veelbetekenende titel *Kroonprinsenleed*. Nadat Drees en Jaap Burger – de laatste als voorzitter van de Tweede Kamerfractie – uit de voorste linies waren teruggetreden, werd de uit vrijzinnig-democratische hoek afkomstige Anne Vondeling fractievoorzitter. Als oppositieleider in de Tweede Kamer maakte hij furore, maar als minister van Financiën in het kabinet-Cals (1965-1966) verloor hij snel aan populariteit. Joop den Uyl werd vervolgens als lijstaanvoerder aangewezen. Onomstreden was hij aanvankelijk niet. 'Hij werd in die eerste jaren,' aldus Van Thijn, 'heftig bestreden door Nieuw Links, die hem als een zondige representant van de "oude politiek" beschouwde.'³²

De PvdA leek in deze periode te voldoen aan het beeld dat in de sociaal-wetenschappelijke literatuur werd geschetst van westerse partijen. Er was sprake van het 'einde van de ideologie'. Het verschil tussen oppositie- en regeringspartijen was aan het verdwijnen en partijen ontwikkelden zich tot 'Allerweltpartijen' of 'catch-all parties' die geen eigen sociologisch profiel meer hadden. Was er inderdaad nog wel ruimte voor een duidelijk geprofileerde sociaaldemocratische partij in de welvaartsstaat en welk profiel zou zij dan moeten hebben?

Al in de eerste helft van de jaren zestig ontstond beweging in de PvdA om tot een scherpere opstelling en koers te komen, maar deze pogingen zorgden in eerste instantie nog niet voor een nieuw elan en het gewenste herstel. Vanuit het wetenschappelijk bureau van de partij, de Wiardi Beckman Stichting (WBS) werd oppositie georganiseerd tegen het partijstandpunt inzake Nieuw-Guinea – geen soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. De staf van het instituut ging zich organiseren als 'anti-partijgroep'. Hen sprak het werk van de jonge politicoloog Andries Hoogerwerf aan, die in een artikel onder de titel 'De Veenbrand' erop wees 'dat er wel degelijk maatschappelijke tegenstellingen aan het smeulen' waren.³³ Van Thijn, destijds werkzaam bij de WBS, bepleitte bovendien al in 1963 een vernieuwing van het partijstelsel om bij verkiezingen te komen tot een duidelijke strijd tussen een regeringscoalitie en een oppositiecoalitie die de macht wil overnemen. Een partijcommissie onder leiding van Jaap Burger hield een vergelijkbaar pleidooi en stelde daartoe een herziening van het kiesstelsel voor.³⁴

De belangrijkste impuls voor een nieuw en scherper programmatisch profiel kwam van de hand van Den Uyl in de vorm van de WBS-publicatie *Om de kwaliteit van het bestaan*.³⁵ Het was de titel van een rapport uit 1963 van het wetenschappelijk bureau, alsmede van het verkiezingsprogramma van de PvdA in datzelfde jaar. Ook werd het de verzamelnaam van een reeks WBS-uitgaven over onder meer wonen, gezondheidszorg en onderwijs. In de naoorlogse periode was, aldus het rapport, de private welvaart gegroeid, maar de publieke voorzieningen waren daarbij sterk achtergebleven. Juist deze konden een belangrijke bijdrage leveren aan socialistische doelstellingen als maatschappelijke gelijkwaardigheid en vrijheid. 'In de geduldige cijfers van het nationale inkomen,' aldus Den Uyl in 1963, 'telt de elektrische tandenborstel evenzeer als de verpleeghulp, de reclame-uitgaven voor het definitieve kalmeringsmiddel evenzeer als de entreprijzen voor de schouwburg, het commissarissentantième evenzeer als de blindenrente.' Met het pleidooi voor versterking van de collectieve voorzieningen kreeg het rapport niet alleen een economische, maar ook een culturele lading. 'Groei van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking op zichzelf is geen waarborg voor het welzijn, voor de verbetering van de kwaliteit van het bestaan.'³⁶ Het was een programma dat de achterban van de PvdA in volle breedte kon aanspreken. De oorsprong ervan is te vinden in artikelen van Den Uyl in de jaren vijftig, maar een beslissende invloed had het boek van de in Amerika werkzame econoom John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society*.³⁷ Waar het Galbraith om ging was dat 'increased production is not the final test of social achievement. [The book] challenged the very foundation of Keynesian policy with its nearly total emphasis on the expansion of economic output and income.'³⁸

Den Uyls politieke opvattingen kregen grotendeels vorm in zijn tijd als directeur van de WBS (1949-1963) – voordat hij een leidinggevende positie in zijn partij ging innemen, als wethouder van Amsterdam, minister van Economische Zaken, voorzitter van de Tweede Kamerfractie, minister-president en minister van Sociale Zaken en werkgelegenheid. *Om de kwaliteit van het bestaan* werd in die jaren de programmatische ruggengraat van de PvdA – ook ten tijde van het kabinet-Den Uyl (1973-1977).³⁹ De krachtige doorwerking ervan is niet het minst te verklaren uit het feit dat de auteur de politicus werd die er later praktische vorm aan kon geven.⁴⁰

Een tweede, consistente, lijn in Den Uyls denken had betrekking op de democratisering van politiek en maatschappij. Hij benadrukte, eind jaren vijftig, de ongelijkheid in bezit en macht die, ondanks de naoorlogse sociale hervormingen, nauwelijks verminderd was en die de opwaartse mobiliteit belemmerde. Er was nog steeds sprake van een 'vervaarlijke'

geslotenheid van de toplaag, constateerde hij. Vooral op het gebied van kennis en opleiding was de macht ongelijk verdeeld. Hij pleitte daarom voor meer investeringen in het onderwijs, omdat een hoger scholingspeil de openheid van de samenleving zou vergroten.⁴¹ Hij voelde zich aangesproken door het streven naar democratisering van de nieuwe generatie: 'In de democratisering in alle geledingen en op alle niveaus ligt de grote uitdaging voor de PvdA in de jaren zeventig.'⁴²

Waar macht wordt uitgeoefend, aldus Den Uyl, moet macht worden gecontroleerd. Dat gold niet alleen voor het politieke systeem: doorzichtigheid van bestuur en verantwoordingsplicht van bestuurders; een heldere keuze tussen regerings- en oppositieblok; het verkleinen van de afstand tussen kiezer en gekozenen; directe participatiemogelijkheden voor burgers. Democratisering had voor hem ook betrekking op 'het doortrekken van een nog onvoltooide politieke democratie in andere sectoren van de samenleving'.⁴³ Zo legde Den Uyl veel nadruk op de 'hervorming van de onderneming'. Kleine politieke stappen plaatste hij in een groter hervormingsperspectief: 'Muizen hebben kleine pootjes, maar zeer lange staarten!' Waar de mogelijkheden om van de ene dag op de andere de steven te wenden beperkt zijn, is de optiek van waaruit dit gebeurt beslissend, en dat kan 'precies het verschil uitmaken tussen uitzichtloosheid en het openen van een perspectief'.⁴⁴

Een beslissende impuls voor revitalisering van de PvdA werd geleverd door het optreden van Nieuw Links – een informele vernieuwingsbeweging van 'oudere jongeren' binnen de PvdA die in 1966 het manifest *Tien over rood* publiceerde. Het gezelschap schudde met een enorme energie-explosie de sukkelende PvdA op en zorgde voor de dynamiek die nodig was voor nieuwe aantrekkingskracht van de partij en aansluiting bij de tijdgeest.⁴⁵ Door de directe en soepele stijl, de stevig aangezette kritiek op de PvdA en een paar ruige politieke punten had hun geschrift een enorme impact. Onder invloed van Nieuw Links maakte de PvdA een snelle radicalisering door – in program, politieke strategie en interne verhoudingen. De beweging pleitte voor een grondige aanpak van inkomens- en vermogensverschillen, en in de buitenlandse politiek voor een drastische koerswijziging in Koude Oorlog-kwesties. Politiek-strategisch richtte Nieuw Links zijn pijlen vooral tegen de confessionele partijen – de KVP kon na de Nacht van Schmelzer weinig goed meer doen – en zette een harde polarisatiekoers in, gericht op een tweedeling in de politiek tussen vooruitstrevende en behoudende formaties die het confessionele midden moest splijten.⁴⁶

In de partijcultuur leidde het optreden van Nieuw Links een breuk in met paradoxale gevolgen. Het wist een andere, aanzienlijk levendiger, organisatiecultuur te introduceren en een nieuwe generatie politici en kaderleden

op de voorgrond te brengen. De overname van de macht in de PvdA was duidelijk zijn bedoeling – op landelijk en plaatselijk niveau. Het gevolg was dat de oude aanhang zich er steeds minder thuis voelde. Zij die het met de nieuwe radicale koers niet eens waren vertrokken en richtten de meer behoudende Democratisch Socialistische Partij 1970 (DS'70) op – een partij die een korte tijd succesvol was. Het opleidingsniveau binnen de partij verschoof. Bedroeg het percentage kaderleden met een hogere opleiding in de jaren vijftig maar enkele procenten, in de jaren zeventig liep het ledental met hbo en universitaire achtergrond op tot 40 procent.⁴⁷ Bij de rekrutering van parlementaire vertegenwoordigers voltrok zich een vergelijkbaar proces.⁴⁸ Congressen en partijraden, in de jaren vijftig nog toonbeeld van rust en volgzzaamheid, werden nu een theater met scherpe discussies en kleine veldslagen, waar het actieve kader zich danig roerde – niet het minst op het gebied van de buitenlandse politiek.⁴⁹ Het vanzelfsprekende vertrouwen dat eerder tussen politici en achterban heerste werd vervangen door een georganiseerd wantrouwen, waarbij het actieve kader de politieke vertegenwoordigers nauwgezet volgde.

Inhoudelijke en maatschappelijke voeding kreeg de PvdA voorts van de 'nieuwe' sociale bewegingen die zich vanaf de jaren zestig gingen aandienen. Het milieuvraagstuk werd krachtig geagendeerd door Mansholt, die op latere leeftijd doordrongen raakte van de ernst ervan. Hij nam het rapport van de Club van Rome als inspiratiebron voor de aanbevelingen die een door hem in het begin van de jaren zeventig geleide commissie van progressieve politici aan de PvdA, PPR en D66 deed. Irene Vorrink zou als enige vrouwelijk minister in het kabinet-Den Uyl dit thema vertegenwoordigen. De democratiseringsbeweging vond een pleitbezorger en vertegenwoordiger in Van Thijn. Het ging hem niet alleen om democratisering van het politiek bestel maar om een veel breder programma. 'Dat betekent dat onze hele politieke en maatschappelijke besluitvormingsmachinerie op participatie moet worden afgestemd.'⁵⁰ Deze ideeën mondden onder meer uit in voorstellen voor staatkundige vernieuwing en democratisering van de onderneming.

Op de PvdA had ook de tweede feministische golf forse invloed. De vrouwenbeweging ontwikkelde net als de andere bewegingen uit deze tijd aanvankelijk initiatieven en ideeën buiten de gevestigde politieke instituties, maar zij trof binnen de PvdA een vruchtbare voedingsbodem en organisatorische mogelijkheden aan. Hedy d'Ancona en Joke Smit waren belangrijke pioniers die de koers van de PvdA in feministische richting wisten te verleggen. Het feminisme bepleitte een radicale cultuurverandering in maatschappelijke en politieke instituties om een einde te maken

aan uitsluiting van vrouwen op tal van terreinen en aan de dwang tot bepaalde rolpatronen. Het introduceerde een systematische uitwerking van het gelijkheidsprincipe, niet alleen op sociaal-economisch gebied maar ook waar het de verdeling van zorg en huishoudelijk werk, en de deelname en vertegenwoordiging in politiek en openbaar bestuur betrof.⁵¹ Het uitgangspunt van de vrouwenbeweging van zelfbeschikkingsrecht over eigen lichaam vond een politieke vertaling in het streven naar een wettelijke regeling van de abortuskwestie die het recht van vrouwen om zelf over een dergelijke ingreep te beslissen mogelijk moest maken. De PvdA nam in 1970 het initiatief tot vooruitstrevende wetgeving op dit terrein, maar de confessionele partijen en weifelende liberalen zorgden voor grote vertraging bij de oplossing. Binnen de PvdA drong de feministische kritiek op de bestaande verhoudingen – met de nodige ambivalentie – door, ook door de sterke presentie van de Rooie Vrouwen, zoals de vrouwenorganisatie van de PvdA sinds 1975 heette. Zij ontwikkelde zich tot een centrum voor discussie, actie en invloed, dat zich niet alleen op inhoudelijke kwesties richtte, maar ook op evenredige vertegenwoordiging van vrouwen binnen en namens de PvdA.

In de late jaren zeventig en begin jaren tachtig kwam verbinding tot stand met de anti-kernenergie- en de vredesbeweging – deze laatste verzette zich tegen plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlandse bodem. In al deze gevallen was sprake van een spanningsvolle relatie: de bredere politieke oriëntatie, de continuïteit in de buitenlandse politiek, de bestuurlijke optiek en de sociale en democratische traditie van de partij botsten met de radicale opvattingen, strategie en tactiek van de bewegingen. De poging om beide elementen in het verband van de PvdA te verenigen in de 'actiepartij', waartoe het PvdA-congres van 1973 besloot, kon niet anders dan mislukken.⁵²

In het roerige maatschappelijke klimaat van deze jaren werd het kabinet-Den Uyl een politiek brandpunt – overladen als het werd met verwachtingen van vergaande maatschappijhervorming. Een zweem van nostalgie is het aan blijven kleven.⁵³ De drie progressieve partijen, PvdA, Politieke Partij Radikalen (PPR) en D66, met een gezamenlijk programma de verkiezingen ingegaan, waren ondanks hun parlementaire minderheidspositie niet bereid tot programmatische concessies. Kabinetsformateur Jaap Burger slaagde er met een uitgekookte tactiek in een aantal confessionele politici het kabinet binnen te halen en gedoogsteun voor de regering te organiseren. Het moest, aldus Burger, geen gewoon coalitiekabinet maar 'een heel duidelijk progressief kabinet worden'.⁵⁴ Onder het motto 'Spreiding van inkomen, kennis en macht' presenteerde Den Uyl het regeringsprogramma:

Het kabinet wil zich in haar beleid laten leiden door het streven naar opheffing van ongelijkheid en achterstelling. [...] Het wenst voorrang te geven aan de verbetering van de kwaliteit van het bestaan, aan behoud en verbetering van de dagelijkse leef-, woon- en werkomstandigheden boven een slaafs volgen van technische ontwikkelingen. Het wenst welvaart te richten op welzijn. Voor het sociaal-economisch beleid betekent dit afremming van de groei van de particuliere consumptie om daarmee ruimte te scheppen voor verbetering van het woon- en leefmilieu. Een dergelijk beleid vergt offers in de persoonlijke sfeer.⁵⁵

Het streven naar verreikende maatschappijhervormingen werd gefrustreerd door economische terugslag – de oliecrisis en de daaropvolgende crisisverschijnselen –, weerstand van ondernemers, argwaan van de sociale bewegingen en de eigen achterban, en politieke spanningen in het kabinet. Het kwam voortijdig, met de verkiezingen in zicht, ten val als gevolg van onenigheid over de grondpolitiek.⁵⁶ Het kabinet voldeed uiteindelijk niet aan de hooggespannen verwachtingen. Den Uyl meende dat het maatschappelijk klimaat was verschoven: 'Ik had en heb de opvatting,' zo zei hij in 1981, 'dat je moet profiteren van het tij als het gunstig is, als het tij gaat verlopen zijn een heleboel dingen niet meer mogelijk. Ik vind dat het kabinet-Den Uyl in Nederland wat te laat aan bod gekomen is, het had er eigenlijk al in 1969-'70 moeten zijn.'⁵⁷ Het is begrijpelijk dat Den Uyl wijst naar externe factoren. Maar ook de opstelling, inclusief de contraproductief geworden polarisatiestrategie, en de al te uitbundige ambities en radicale uitgangspunten van de vernieuwde sociaaldemocratie zelf droegen bij tot de problemen waarin het kabinet-Den Uyl verzeild raakte.⁵⁸

Op de hoofdpunten van beleid wist het kabinet echter ook een aantal belangrijke resultaten te boeken. In het bijzonder had het inkomensbeleid gunstige resultaten voor de laagste inkomens en uitkeringen, door de koppeling van de volksverzekeringen aan het netto-minimumloon dat bovendien verhoogd werd. De ontwikkelingshulp nam fors toe. Het kabinet nam de verantwoordelijkheid voor de onafhankelijkheid van Suriname. Het krachtige optreden van minister van Buitenlandse Zaken, Max van der Stoep, ten behoeve van de mensenrechten maakte indruk. Versterking van de positie van de ondernemingsraad werd in een wetsontwerp vastgelegd, dat uiteindelijk na 1977 werd aanvaard. Misschien wel een van de belangrijkste, blijvende effecten van het regeringsbeleid leverde de volkshuisvestingspolitiek, met Hans Gruijters (D66) als minister, en Marcel van Dam en Jan Schaefer (beiden PvdA) als staatssecretarissen. Hun beleid gaf een geweldige impuls aan de stadsvernieuwing die lokaal in

gang werd gezet, dikwijls door PvdA-wethouders, al dan niet geïnspireerd door Nieuw Links. Hun keuze voor kleinschaligheid, zorgvuldige omgang met bestaande stadsplattegronden, 'bouwen voor de buurt', betekende een radicale breuk met de generatie van 'moderniseerders': de wethouders die in de jaren vijftig en zestig kozen voor cityvorming, modernisering van de stad door middel van grote doorbraken, en een strikte functiescheiding tussen wonen en werken. De stadsvernieuwers, van Groningen tot Amsterdam en Maastricht, behoedden daarmee 'de Europese stad' zoals Nederland die kende voor de ondergang.⁵⁹

Het kabinet-Den Uyl sloot in stijl en communicatie aan op de ontvoogding van de burger. Op zijn wekelijkse persconferenties probeerde Den Uyl de kabinetsbesluiten zo uit te leggen, 'dat gewone mensen er iets van zouden vinden en zich er liefst ook mee gingen bemoeien. De herkenbaarheid van het beleid was voor het kabinet-Den Uyl een van de voornaamste prioriteiten.'⁶⁰ Electoraal klom de PvdA met Den Uyl als lijstaanvoerder niet alleen uit het dal van de jaren zestig, maar behaalde zij ook de twee beste verkiezingsresultaten uit haar geschiedenis: 33,8 procent in 1977 en 33,2 procent in 1986. Zijn rol daarbij was beslissend, aldus politicoloog Philip van Praag. Dat het politieke leiderschap stevig in handen bleef van Den Uyl, ondanks de stormloop van Nieuw Links, noemt hij 'een zegen' voor de PvdA. Veel Nieuw Linkers hadden, aldus Van Praag, weinig affiniteit 'met de leefwereld van veel PvdA-kiezers. Het feit dat de PvdA daar geen electorale prijs voor betaald heeft is vooral te danken aan Den Uyl, die veel meer oog had voor hun dagelijkse problemen en waakte over het sociaaldemocratisch profiel van de partij.'⁶¹ Maar tegenover deze uitstekende verkiezingsresultaten stond een beperkte regeringsdeelname. De formatie van een tweede kabinet-Den Uyl mislukte – vers van de lever beschreven door Van Thijn in zijn *Dagboek van een onderhandelaar*.⁶² Het kabinet-Van Agt-Den Uyl (1981-1982) was als een vliegtuig dat nooit echt goed van de grond kwam.

Hoe is dat te verklaren? Coalitievorming tussen confessionelen en sociaaldemocraten – de mogelijkheid van een liberaal-sociaaldemocratische 'paarse' samenwerking was toen nog uitgesloten – werd in de weg gezeten door tegenstellingen in persoonlijke verhoudingen en stijl, zoals tussen Den Uyl en Dries van Agt, christendemocratisch minister van Justitie (1973-1977) en premier (1977-1982). De scherpe polarisatiestrategie hielp ook niet. Reële, niet altijd gepercipieerde politieke krachtsverhoudingen speelden een rol. Het goede resultaat voor de PvdA ging vooral ten koste van de 'linkse' rivalen, maar leidde niet tot een grote doorbraak naar het midden. De confessionele partijen wisten zich te consolideren in het CDA. En de VVD groeide. De polarisatiestrategie was succesvoller in electoraal

dan in machtspolitiek opzicht. En er waren ten slotte verschillen in politieke richting die gaandeweg moeilijker overbrugbaar werden. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig liepen de opvattingen over de bestrijding van de economische problemen dermate uiteen dat een centrumlinkse coalitie niet meer werkbaar was.

De activerende verzorgingsstaat

In 1986 werd Den Uyl opgevolgd door Wim Kok. Er waren toen al heel wat kroonprinsen afgefallen. Na matige verkiezingsuitslagen in 1981 en 1982 wist de PvdA in 1986 maximaal te profiteren van haar engagement met de beweging tegen de plaatsing van kruisraketten en van de onvrede over het bezuinigingsbeleid van het eerste kabinet-Lubbers. Zij behaalde een uitstekend resultaat met 33,2 procent. Maar regeringsdeelname afdwingen kon zij niet. Het CDA bleef de grootste partij en de coalitie van CDA en VVD behield haar meerderheid. Vandaar dat dit verkiezingsresultaat in de PvdA de geschiedenis inging als de 'overwinningnederlaag'. Zij leidde – onder nieuw leiderschap van Marianne Sint, die voorzitter Max van den Berg was opgevolgd – tot grondige introspectie. Er leefde het gevoel dat de partij onvoldoende aangesloten was op de maatschappelijke ontwikkelingen om nog een effectieve machtsfactor te kunnen zijn.⁶³

Daar was wel aanleiding voor. Was de PvdA in de jaren zeventig 'auf der Höhe der Zeit' geweest, het politieke klimaat was inmiddels drastisch veranderd. In de Angelsaksische wereld was de aanval geopend op het naoorlogse sociaal-economische model van keynesiaanse bijsturing en een sterke verzorgingsstaat. Bij de bestrijding van de economische crisis begin jaren tachtig kwam in de nieuwe beleidsfilosofie het accent te liggen op bezuinigingsbeleid, op de markt in plaats van de staat, op individuele in plaats van collectieve verantwoordelijkheid. Het ging daarbij niet alleen om een economisch-politiek recept, maar ook om een achterliggende opvatting over een verzorgingsstaat die te zwaar drukte op de private sector en de individuele verantwoordelijkheid verstikte. In Nederland gingen de kabinetten-Lubbers (1982-1994) deze beleidsrichting vertegenwoordigen. De sociaaldemocratie werd – niet alleen in Nederland – door de economische problemen in verlegenheid gebracht en door het 'neoliberale' politiek-ideologische offensief in de verdediging gedrongen.

Terwijl zij de sociale gevolgen afwees van wat zij het conservatieve bezuinigingsbeleid noemde, slaagde de PvdA er niet in zelf een overtuigend alternatief te bieden. Vergaande voorstellen tot overheidsplanning (in

het verkiezingsprogramma *Weerwerk*, 1981) werden al snel weer verlaten. Het meest eigene wat de PvdA aan werkgelegenheidspolitiek inbracht waren voorstellen voor drastische arbeidstijdverkorting in de vorm van een 25-urige werkweek, maar bij gebrek aan steun daarvoor bij de sociale partners bleven deze voorstellen in de lucht hangen. Ook in eigen kring ontstond kritiek op de verzorgingsstaat, maar daarop reageerde de PvdA afhoudend.⁶⁴ Zij identificeerde zich sterk met de bestaande verzorgingsarrangementen – terwijl deze toch bepaald niet alleen van eigen makelij en snit waren. De scherpe polarisatiestrategie bleek niet het gewenste effect te hebben gehad. En ondanks de goede uitslag van 1986 was duidelijk geworden dat de PvdA moeite had potentiële kiezers uit de maatschappelijke middengroepen te bereiken.⁶⁵ Tijd dus voor commissies en rapporten, naar goede sociaaldemocratische traditie.

Een commissie onder leiding van Jan Pronk – onder meer Tweede Kamerlid en voormalig minister – bepleitte in *Schuivende panelen* (1987) een politiek-inhoudelijke koerswijziging van de PvdA in het licht van internationalisering van economie en cultuur, aantasting van het milieu, technologische ontwikkeling en individualisering. Kok was voorzitter van de commissie die zich boog over de maatschappelijke positie en strategie van de PvdA. Haar rapport *Bewogen beweging* (1988) nam afscheid van de polarisatie en de eenzijdige gerichtheid op de nieuwe sociale bewegingen en pleitte voor een bredere oriëntatie op het maatschappelijk veld, waaronder de onderneming en de vakbeweging. Beide geschriften spraken zich uit voor een hernieuwde aandacht voor het lokale niveau en voor een uitgesproken Europese koers van de PvdA.⁶⁶ Vooral het eerste rapport leidde tot een uitgebreide discussie binnen de PvdA, maar deze mondde niet uit in een coherente toekomstvisie. In de woorden van socioloog, bestuurder en politicus Bram Peper had het debat meer het karakter van 'de partij bijpraten over wat zich in haar maatschappelijke omgeving afspeelt'.⁶⁷ De werkelijke heroriëntatie van de PvdA vond regerenderwijs plaats, vanaf 1989 in het derde kabinet-Lubbers.

Door de vroegtijdige val van het tweede kabinet-Lubbers kreeg de PvdA de inmiddels zo begeerde kans om weer mee te regeren in een coalitie met het CDA. Kok werd vicepremier en minister van Financiën. Het PvdA-verkiezingsprogramma had investeringen in de publieke sector beloofd na de jaren van bezuiniging, maar al snel bleken de financieel-economische randvoorwaarden voor het kabinetsbeleid in een geheel andere richting te wijzen. Kok was genoodzaakt een fors bezuinigingsprogramma door te voeren. Hij zag zich bovendien in de zomer van 1991 gedwongen in te grijpen in de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). Daar

waren vakbeweging en partijachterban niet op voorbereid, temeer daar hij kort tevoren publiekelijk had verklaard hoogte en duur van de WAO-uitkeringen niet te zullen beperken. Maar het extreem hoge beroep op de regeling – bijna één miljoen Nederlanders maakten er gebruik van – noopte toch tot actie. De beleidsvoornemens leidden tot een crisissituatie in de pvdA. Partijvoorzitter Sint trad af, Kok overwoog af te treden, maar wist ondanks felle oppositie zijn positie te consolideren op een buitengewoon partijcongres. Bijna 20.000 leden verlieten tussen 1990 en 1992 de PvdA – en er ontstond een ernstige vertrouwensbreuk tussen partij en vakbeweging.⁶⁸

Kok had, anders dan zijn voorgangers Den Uyl en Drees, geen lange weg in de partij afgelegd voordat hij het leiderschap op zich nam, maar was in de vakbeweging geworteld. Daar had hij niet alleen een naam opgebouwd als een strijdvaardig actievoerder, maar ook als een buitengewoon vakkundig onderhandelaar en bestuurder. Dat was gebleken bij de fusie van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) in 1975, waarvan hij ook de eerste voorzitter werd, en bij het zogenoemde Akkoord van Wassenaar in 1982, waarbij werkgevers en werknemers afspraken maakten over loonmatiging in ruil voor arbeidstijdverkorting ten behoeve van de werkgelegenheid. Het waren vooral zijn bestuurlijke kwaliteiten die hem als minister-president van de paarse kabinetten (1994-2002) een ongekennde populariteit verschaften, waarvan ook zijn partij profiteerde. Hij liet zich kennen als een nuchter, praktisch politicus: 'Ik houd niet zo erg van droomkastelen.'⁶⁹ Met de zinsnede in zijn Den Uyl-lezing van 1995 over het 'afschudden van ideologische veren' als een in bepaalde opzichten 'bevrijdende ervaring' vestigde hij definitief een reputatie als pragmaticus.⁷⁰ Kok koos, aldus de historicus Piet de Rooy, 'voor een beleid dat de kans op werk – en daarmee zelfrespect – structureel groter maakte. Dat vergde het inzicht dat – zo kort mogelijk uitgedrukt – de winsten van de ondernemingen de banen van morgen opleverden.'⁷¹

En het vergde een sociaal zekerheidsstelsel dat meer de nadruk legde op terugkeer naar de arbeidsmarkt dan alleen op inkomensoverdracht. De WAO-crisis betekende een omslag in het sociaaldemocratisch beleid. Van een verdediging ging het van nu af om hervorming – en dat betekende dikwijls versobering – van de verzorgingsstaat. Belangrijke leidraad daarbij werd het begrip van de activerende verzorgingsstaat. Al in 1991 toog een pvdA-commissie aan het werk om de scherven na de WAO-herziening bij elkaar te vegen en een bindend perspectief te schetsen op de toekomst van de verzorgingsstaat. Het rapport *Niemand aan de kant*, dat onder leiding van Dik Wolfson tot stand kwam, koos onverkort voor vergroting van de

arbeidsparticipatie en een sociaal zekerheidsstelsel dat arbeidsparticipatie stimuleerde.⁷² In het eerste paarse kabinet, dat in 1994 aantrad, werd vervolgens 'werk, werk, werk' het richtinggevende motto. De naam van minister van Sociale Zaken, Ad Melkert, werd verbonden aan door de overheid gesubsidieerde banen in de collectieve sector voor langdurig werklozen.

De kiezer rekende in 1994 hard af met de partijen van het kabinet-Lubbers-Kok, maar met een sterk rond Kok georganiseerde campagne werd de PvdA ondanks een fors verlies van bijna 8 procent toch de grootste partij.⁷³ D66 wist in spilpositie een paars kabinet af te dwingen van liberalen en sociaaldemocraten, waarvan Kok premier werd. Achterliggend motief voor de Democraten was daarbij om een breuk tot stand te brengen met de zeer langdurige, ononderbroken machtsuitoefening van de confessionelen. Wederzijdse uitsluiting van liberalen en sociaaldemocraten had een paarse coalitie voorheen verhinderd. Dat de PvdA zich inmiddels gevoegd had in de heersende economisch-politieke consensus was een belangrijke voorwaarde voor de totstandkoming van samenwerking met de VVD.

Het sociaaldemocratisch profiel raakte in de paarse jaren verder verweven met de sociaal-liberale samenwerking. Wat werden de belangrijkste kenmerken? Ten eerste: de nadruk, zoals geschetst, op werk en een activerend sociaal stelsel. Vervolgens een programma van publieke investeringen in de infrastructuur om de concurrentiepositie van de 'BV Nederland' te versterken. Dan het bevorderen van marktwerking in de publieke sector, met privatisering en verzelfstandiging van publieke voorzieningen en de introductie van bedrijfsmatige elementen in het bestuur – niet alleen uit bezuinigingsoverwegingen maar ook op grond van de gedachte dat de markt het beter zou doen dan de overheid. En ten slotte de opvatting dat de burger ook als het om publieke voorzieningen ging primair als consument moest worden beschouwd. De bevrijding van de burger, niet als werker of citizen, maar als consument werd onderdeel van het sociaaldemocratisch program. Daarover ontstond een intern debat naar aanleiding van het wetsvoorstel tot verruiming van de openingstijden van winkels. Sociaal-liberaal georiënteerde Tweede Kamerleden zoals Rick van der Ploeg en Marjet van Zuylen, die de behoeften van consumenten centraal stelden, kwamen daarbij tegenover hun collega en voormalige vakbondsbestuurder Ruud Vreeman te staan, die de positie van de werknemers vooral in het oog wilde houden. De controverser zette niet door, de economische wind in de rug deed in deze jaren veel onenigheid verwaaien.⁷⁴

In weerwil van de pretentie van Paars om het politieke primaat te herstellen, werd het poldermodel van overleg met en tussen de sociale partners beeldbepalend voor het Nederlandse succes van economische groei met

behoud van een behoorlijk sociaal zekerheidsstelsel. De pvdA kwam als een vroeg en waardevol voorbeeld te boek te staan van de zogenoemde Derde Weg: een door de Democraten van Bill Clinton en New Labour van Tony Blair gepropageerde nieuwe synthese tussen socialisme en liberalisme. In de woorden van Blair: 'We are taking the historic values of the Left, and we are applying them to our new world of dynamic markets.'⁷⁵ Was de Nederlandse premier een vroege vertegenwoordiger van deze richting? Clinton meende van wel. 'Wim Kok, from the Netherlands actually was doing all this before we were,' zo zei hij op een bijeenkomst over de Derde Weg in april 1999.⁷⁶ Maar Kok bleef afstand houden van het label 'Derde Weg', net zoals hij ook reserves hield bij de bewieroking van het poldermodel. In de praktijk was de koers van de pvdA, zeker in het paarse verband, echter een tamelijk typerend voorbeeld van Derde Wegbeleid, met zijn herwaardering van de private sector en de markt, de nadruk op plichten tegenover rechten, de voorliefde voor 'empowerment' boven financiële ondersteuning, de introductie van bedrijfsmatige elementen en marktwerking in de collectieve sector en de wending naar een 'enabling state'. De verzorgingsstaat moest worden getransformeerd van een 'safety net of entitlements into a springboard of personal responsibility'.⁷⁷

De sociaaldemocratie of centrumlinks maakte in de jaren negentig, na in het daaraan voorafgaande decennium in de politieke woestijn te hebben gebivakkeerd, een comeback in de macht – in de VS en Europa. Op het zijtoneel daarvan ontstond een netwerk van aan de sociaaldemocratie gelieerde denktanks, academici en beleidsadviseurs – een soort denk-en-discussie internationale, die via bijeenkomsten en papers een uitwisseling van ervaringen en opinies organiseerde en een ontmoetingscentrum werd voor (toekomstig) politiek leiderschap. Aanvankelijk zonder bijzondere politieke bijbedoeling opgezet door de WBS, de Duitse Friedrich Ebert Stiftung en het Oostenrijkse Renner Instituut, werd het initiatief vanaf medio 1998 overgenomen door het aan Clinton gelieerde Progressive Policy Institute, de Policy Unit van Downingstreet 10 en later de dicht bij Blair staande denktank Policy Network. De drang om veranderingsgezinde denkers en politici bijeen te brengen nam daarmee toe – met het oogmerk de Derde Wegpolitiek verder te verbreiden. Ook al werd de Third Way een belangrijk referentiepunt voor het internationale debat, op het continent bleef de variëteit van 'multiple third ways' overheersen.⁷⁸

Niet alleen programmatisch maar ook organisatorisch nam de pvdA afscheid van haar recente radicale verleden. Onder gezamenlijk voorzitterschap van Felix Rottenberg en Vreeman werd de kandidaatstellersprocedure voor de parlementaire vertegenwoordigers gecentraliseerd en werd de partijraad afgeschaft. Daarmee werd de regionale, gewestelijke

infrastructuur van de partijorganisatie ontmanteld en kwam een einde aan de machtspositie van de zogenoemde partijbaronnen. Het ging om een binnen de PvdA gewenste aanpassing van de organisatie aan de ontwikkelingen in het politieke bedrijf, maar tegelijkertijd ging daarmee ook een samenhang in de partij-als-vereniging verloren. Het risico van verlies aan democratische checks-and-balances bleef daardoor ook later, na de invoering van directe lijsttrekkersverkiezingen, bestaan.⁷⁹

De verzakelijking van de koers van de PvdA sinds de jaren negentig bleef overigens niet zonder tegenspraak, maar de kanttekeningen kwamen hoofdzakelijk van de kant van hen die niet (meer) een direct politieke functie uitoefenden, maar wel betrokken waren bij de programmatische ontwikkeling van de PvdA. Er ontstond onbehagen over het gebrek aan inhoudelijk profiel, onder meer verwoord door socioloog en voormalig parlementariër Frans Leijne, die meende dat de 'afkeer van ideologische concepten heeft geleid tot een volkomen apolitieke politiek; nergens heeft het technocratische denken zo'n overheersende positie verworven als in Den Haag.'⁸⁰ De kritiek had ook betrekking op de richting die het beleid nam, op het gebied van infrastructuur, onderwijs, belastingen, het ondernemingsbestuur, marktwerking in de publieke sector, het 'klantdenken'. Illustratief hiervoor waren onder meer publicaties van WBS-directeur Paul Kalma tussen 1995 en 2012.⁸¹ Tot het centrum van de macht drong deze kritiek slechts incidenteel door.

Het eerste paarse kabinet bracht de PvdA – na de benarde uitslag van 1994 – electoraal herstel, in het bijzonder dankzij de populariteit van premier Kok. Het leek er zelfs op dat de partij, aldus haar campagnestrategen, over goede mogelijkheden beschikte 'om zich als "marktleider" op de Nederlandse kiezersmarkt te vestigen, waarbij de PvdA zich een politieke en electorale spilpositie kan toe-eigenen die zich ook op de langere termijn zou kunnen uitbetalen'.⁸² Lees: de klassieke spilpositie van de confessionelen zou kunnen overnemen. De PvdA kwam met een winst van 5 procent op 29 procent uit. In de aanloop naar de verkiezingen van 2002 – Kok had zijn terugtreden bekendgemaakt en Melkert was lijstaanvoerder voor de PvdA geworden – leek het erom te gaan wie de grootste zou worden: PvdA of VVD. Maar Pim Fortuyn gooide roet in het eten. Dat gebeurde bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart, toen hij in Rotterdam een klinkende overwinning behaalde en de PvdA voor het eerst sinds 1946 buiten het college van B&W wist te houden. In de aanloop naar de landelijke verkiezingen werd Fortuyn vermoord – zijn partij Lijst Pim Fortuyn (LPF) bracht vervolgens de PvdA een historische nederlaag toe. De partij viel terug van 29 naar 15,1 procent van de stemmen. Melkert trad nog op de avond van de verkiezingsuitslag terug.⁸³ De uitslag zou de partijgeschiedenis ingaan als De Dreun.

In de electorale achtbaan

Was deze electorale dreun te voorzien geweest? Voor de goede verstaander waren er in de lokale politiek al eerder tekenen van electorale onrust en onvrede zichtbaar. De sterke verzakelijking die het sociaaldemocratisch gemeentebestuur in de jaren tachtig had doorgemaakt onder invloed van het financiële beleid van de kabinetten-Lubbers, met bezuinigingen, privatisering van gemeentelijke diensten en grootschalige ontwikkelingsprojecten ter versterking van de economische positie van de stad, had een deel van de pvdA-achterban van de partij vervreemd.⁸⁴ Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 verloor de pvdA de helft van haar kiezers in Amsterdam; in Rotterdam, Den Haag en Utrecht ging een derde van de zetels verloren. In de laatste drie steden zakte de pvdA in 1994 nog verder weg. Zij werd in de grote steden van een 40 tot 50 procent-partij een 15 tot 30 procent-partij. Gerard van Westerloo legde met zijn onderzoeksjournalistiek al vanaf het begin van de jaren tachtig niet alleen de vervreemding van de achterban van de pvdA van haar partij bloot, maar ook de geslotenheid van de lokale pvdA aan de macht, zoals in Arnhem. Hij interviewde in 1984 samen met Elma Verhey trambestuurders van lijn 16 in Amsterdam. 'Ik ben iemand voor law and order. Dat wil links toch niet en die hele handel die het in de stad voor het zeggen heeft?' Moest de trambestuurder pvdA stemmen? 'Die [partij, FB] koos niet voor de arbeiders, dat waren socialen die de asocialen de hand boven het hoofd hielden.'⁸⁵

In Rotterdam had de pvdA tussen 1986 en 1994 al de helft van haar aanhang bij de gemeenteraadsverkiezingen verloren – van 48,1 naar 24,7 procent. Na licht herstel in 1998 (30,1 procent) zakte ze in 2002 naar 22,4 procent – maar werd nu ook voor het eerst buiten de collegevorming gehouden. De extreemrechtse Centrum Democraten en Centruumpartij hadden zich al duidelijk gemanifesteerd tussen 1986 en 1994. Veel van de grootstedelijke problematiek had zich in Rotterdam samengeballd en geleid tot een verwijdering tussen de pvdA en haar achterban. Het was niet alleen een probleem van politiek program en prioriteiten, maar ook van stijl en van bijna onoverbrugbaar geworden verschillen in leefwereld. Oud-wethouder Henk van der Pols van de pvdA – die de verantwoordelijkheid voor de gegroeide situatie zeker niet alleen bij zijn eigen partij legde – zei daarover in 2004: 'De mensen herkenden hun stad gewoon niet meer. Ze voelden zich er niet meer thuis. Ik sprak mensen die nog maar één medebewoner in hun flat hadden die Nederlands sprak. Een jaar later was zo iemand dan ook verhuisd.' En hij voegde eraan toe: 'Er was een generatie bestuurders aan

het bewind gekomen, ook bij de PvdA, voor wie de afstand tot de leefwereld van de bevolking te groot was. Dat is in feite nog zo.⁸⁶

Drong het door? Van Westerloo sprak na De Dreun PvdA'ers toe in een bomvol Felix Meritis, waar je een speld kon horen vallen. Een commissie onder leiding van oud-minister Margreeth de Boer analyseerde de oorzaken van de verkiezingsnederlaag van 2002. Haar rapport repte van 'internbestuurlijke gerichtheid' en 'kleurloosheid', programmatische 'onzekerheid' en 'verdeeldheid' als diepere oorzaken. Het ontbrak aan debat over belangrijke kwesties. De PvdA was een 'banenmachine' geworden en werd gekenmerkt door 'controlepolitiek'.⁸⁷ In 2006 herhaalden kwaal en recept zich. Nu bracht een commissie onder leiding van Vreeman een rapport uit, waarin gepleit werd voor een politiek-ideologische herprofilering. Het partijbestuur noemde het rapport een 'welkome bijdrage aan de revitalisering van de PvdA', maar meende ook: 'We moeten ons niet in de put laten praten'.⁸⁸ Het commissierapport ging als een pleister fungeren voor een politieke wond zonder het genezingsproces wezenlijk te beïnvloeden.

Wouter Bos wist als nieuwe lijsttrekker in 2003 een deel van de schade te repareren, maar de PvdA bleef in een electorale achtbaan, van 15,1 procent in 2002 naar 27,3 in 2003, 21,2 in 2006, 19,6 in 2010, 24,8 in 2012 en 5,7 in 2017. De dynamiek van de verkiezingscampagnes en het optreden van de lijsttrekkers bij televisiedebatten zorgden voor onverwachte verrassingen.⁸⁹ Maar onmiskenbaar werden de dalen dieper, de pieken minder hoog, de trend – al vanaf 1986 – dalend. De PvdA raakte vanaf 2002 bovendien haar dominantie op links kwijt en verloor – soms langs indirecte weg – ook aan de PVV.

Onder de kleiner wordende arbeidersklasse ondervond de PvdA sterke concurrentie van andere partijen en verloor zij terrein, ter linker- en ter rechterzijde. Onder de zeer heterogene middengroepen compenseerde zij dat verlies niet. De verantwoordelijkheid die zij heeft genomen voor de hervorming van de verzorgingsstaat heeft haar electorale basis onder beide groepen ernstig verzwakt – een lot dat ook andere sociaaldemocratische partijen in Europa heeft getroffen.⁹⁰ Daar komt bij dat er zich onder invloed van technologische ontwikkelingen en de internationalisering van het economische en culturele leven een nieuwe scheidslijn voordoet in het electoraat tussen hen die daarvan makkelijk profiteren dankzij opleiding en maatschappelijke startpositie en hen die daarvan in baan en leefomgeving eerder de nadelen ondervinden. Die scheidslijn loopt dwars door de sociaaldemocratische achterbannen heen en de PvdA heeft er, net als haar zusterpartijen, grote moeite mee om deze groepen bijeen te houden.⁹¹

Er was sprake van snelle leiderschapswisselingen, waarbij Bos, Job Cohen, Diederik Samsom en Lodewijk Asscher steeds hun eigen accenten

zetten. Bos trad aan met een programma van radicale verandering van het democratisch systeem in de richting van een kiesstelsel naar Amerikaanse of Britse snit en een relativering van het klassieke sociaaldemocratische gelijkheidsideaal; Cohen ging het vooral om binding, een herneming van Den Uyls 'de boel bij elkaar houden';⁹² voor Samsom stond na alle onrust stabiliteit van het landsbestuur voorop; Asscher bepleitte een 'progressief patriottisme'. Tweemaal nam de PvdA deel aan de regering – van 2007 tot 2010 in een coalitie met CDA en ChristenUnie, die voortijdig ten val kwam als gevolg van onenigheid over verlenging van de inzet van Nederlandse troepen in Afghanistan. Bos bouwde krediet op met zijn voortvarende aanpak van de bankencrisis, maar het kabinet werd in toenemende geplaagd door wrijving en irritatie tussen de coalitiepartners, in het bijzonder tussen de christendemocratische premier Jan-Peter Balkenende en minister van Financiën Bos – een functionele as die vaak van groot belang is voor de stabiliteit in een kabinet.

Van 2012 tot 2017 vormden VVD en PvdA een coalitiekabinet, het tweede kabinet-Rutte, dat niet op een meerderheid in de Eerste Kamer kon rekenen en mede daardoor steeds naar verbreding moest zoeken van het parlementaire draagvlak met andere partijen. Minister van Financiën Jeroen Dijsselbloem koos in de Europese economische en monetaire crisis voor een strakke handhaving van begrotings- en schuldnormen – waardoor de financiële ruimte voor het regeringsbeleid sterk beperkt bleef – en voor een straffe combinatie van financiële steun aan Griekenland en het opleggen van ingrijpende hervormingen. In de coalitieverhoudingen had de PvdA het bijzonder moeilijk een eigen, herkenbaar stempel op het beleid te drukken. En met de gekozen coalitievorming ontstond ruimte op de flanken, zowel ter rechter- als ter linkerzijde.

Was niet ook de keuze voor de Derde Weg-politiek de achtergrond voor de instabiliteit waarin de PvdA was terechtgekomen? In 2010 wierp Bos in zijn Den Uyl-lezing deze vraag op en stelde vast dat de aanhangers van de Derde Weg de dynamiek van de markt in combinatie met globalisering hadden onderschat: 'Om het maar eens plastisch uit te drukken, de derde weg-progressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.'⁹³ Maar deze verbale bezinning leidde niet tot een wezenlijk andere programmatische koers.⁹⁴

Drie thema's bepaalden in belangrijke mate de programmatische agenda van de PvdA. Om te beginnen: de Europese samenwerking. Onder Kok had de PvdA, met enige tegengeluiden op het zijtoneel, een uitgesproken pro-Europese koers uitgezet. Tijdens het derde kabinet-Lubbers deed PvdA-staatssecretaris Piet Dankert zelfs een serieuze poging tot meer federale

samenwerking te komen – een initiatief dat in zijn mislukking als ‘Black Monday’ te boek kwam te staan.⁹⁵ Maar de visie van de PvdA bleef gericht op overdracht van soevereiniteit van het nationale naar het Europese niveau. Sociaaldemocraten, niet alleen in Nederland, waren krachtige supporters van de EMU. Zij stelden zich achter het constitutioneel verdrag in 2005, maar moesten tot hun verrassing en teleurstelling constateren dat een duidelijke meerderheid van de kiezers – ook van de PvdA-achterban – het verdrag afwees. Opnieuw moest een commissie uitkomst brengen. Met een rapport *Europa: vertrouwen herwinnen* werd stelling genomen tegen Eurosceptis, maar werd wel een Euro-kritischer geluid verwoord.⁹⁶ De financiële crisis, problemen in de Eurozone en de grote toestroom van migranten naar Europa brachten de PvdA terug op het pad van verdergaande Europese integratie en gezamenlijke Europese verantwoordelijkheid. Kernvraag blijft hoe de zo gewenste sociale dimensie van de EU kan worden gecombineerd met een project waarin de logica van de interne markt overheerst en de verschillen tussen Noordwest- en Zuid-Europa bijzonder groot zijn.⁹⁷

Op het terrein van immigratie en integratie had de PvdA een lange weg afgelegd: van verzet tegen het werven van gastarbeiders begin jaren zeventig via diepe afkeer van dreigend racisme in de jaren tachtig naar een visie op interculturaliteit in de jaren negentig, met het rapport *Wisselwerking* van een commissie onder voorzitterschap van Van Thijn.⁹⁸ Ook binnen de PvdA werd werk gemaakt van integratie, zoals in de afdeling Amsterdam-Zuidoost, waarover Wouter Gortzak rapporteerde. Wrijving was er, ongemak, achterdocht en verschil van politieke cultuur. ‘Lastig allemaal,’ schreef hij in 2002, maar ‘niet onmogelijk en in ieder geval noodzakelijk. De multi-etnische samenleving van morgen vraagt om multi-etnische partijen.’ Hij benadrukte het belang daarbij van ‘de partij als vereniging’.⁹⁹

Begin 2000 luidde Paul Scheffer, voormalig medewerker van de WBS, met een geruchtmakend essay de noodklok over falende integratie.¹⁰⁰ Hoe succesvol was het gevoerde overheidsbeleid geweest? Het debat verscherpte als gevolg van 9/11, het optreden van Fortuyn (2001-2002), de moord op Fortuyn (2002), de moord op Theo van Gogh (2004) en de veenbrand onder een deel van de klassieke achterban van de PvdA. De PvdA was al eerder de weg opgegaan van een aanzienlijk strikter immigratiebeleid. Zij koos nu ook voor een hardere koers inzake integratie, getuige de resolutie *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst* uit 2008. Handhaving van de rechtsstaat kreeg een centrale plaats. De culturele kant van het integratieproces werd nu sterker benadrukt, de wrijving die immigratie oproep evenzeer. ‘De Partij van de Arbeid gaat het conflict niet uit de weg. We normeren waar het moet, we tolereren waar het kan, we confronteren waar het nodig is.’ Tegelijkertijd

nam de resolutie stelling tegen segregatie langs etnische lijnen. Discriminatie diende slagvaardig te worden bestreden.¹⁰¹

Het bleek niet eenvoudig de evenwichtskunst tussen deze hardere lijn en het streven naar een open, inclusieve samenleving te beoefenen. Tijdens het kabinet-Rutte II ontstond grote wrijving tussen partijleiding en achterban over de uitvoering van het kinderpardon – een regeling die bepaalt aan welke voorwaarden kinderen die langdurig in Nederland verblijven en in het land geworteld zijn, moeten voldoen om in Nederland te mogen blijven. En uit onvrede over het integratiebeleid van minister van Sociale Zaken Asscher richtten twee PvdA-Kamerleden een eigen partij op, DENK, nadat zij kort daarvoor uit de PvdA-fractie waren gezet. Hervorming van de verzorgingsstaat bleef ook in deze periode de agenda van de PvdA bepalen – en als eerder vonden aanpassingen vooral regerenderwijs plaats. Activering en een groter beroep op de individuele verantwoordelijkheid van burgers zijn daarbij leidend gebleven. Het pensioenstelsel werd op de schop genomen als uitkomst van onderhandelingen in het vierde kabinet-Balkenende – wat tot diepe verdeeldheid en een existentiële crisis in de FNV leidde.¹⁰² Sociaaldemocraten namen in het tweede kabinet-Rutte verantwoordelijkheid voor een grootscheepse decentralisatie van, annex bezuinigingen op belangrijke delen van de zorgsector – een van de meest ingrijpende herzieningen van de verzorgingsstaat sinds de jaren vijftig. Ook de arbeidsvoorziening voor hen die door een handicap ver van de arbeidsmarkt af staan, werd grondig op de schop genomen en gedecentraliseerd. Op het gebied van de arbeidsmarkt werden maatregelen genomen om de vergaande flexibilisering van de arbeid aan banden te leggen en om oneerlijke concurrentie als gevolg van vrij verkeer van werknemers in de EU tegen te gaan.

De coalitievorming met de VVD en de hervormingen van de verzorgingsstaat – inclusief de fricties die in de uitvoering daarvan zichtbaar werden – leidden tot buitengewoon slechte resultaten voor de verkiezingen van de gemeenteraden en het Europese Parlement in 2014 en de Provinciale Staten in 2015. Lokaal en regionaal verloor de PvdA niet alleen een belangrijk deel van haar electorale aanhang, maar ook haar bestuurlijke overwicht. In Amsterdam verdween zij voor het eerst uit het college van B&W. De Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 betekenden voor de PvdA een ongekende electorale nederlaag: van 24,7 procent in 2012 viel de partij terug naar 5,7 procent – een nog nooit vertoond verlies, niet alleen in de geschiedenis van de PvdA maar ook in de parlementaire geschiedenis. In enkele etappes raakte zij haar strategische positie als belangrijke bestuurderspartij op links kwijt. Noch in het traditioneel rode noorden, noch in belangrijke steden als Amsterdam is zij nog de grootste partij. Haar kiezers zijn alle

kanten opgegaan: niet alleen naar de concurrenten op links, GroenLinks en de SP, maar ook naar D66, de VVD, de PVV en andere partijen. De stem van burgers met een migrantenachtergrond, eerder goed voor aanzienlijke steun aan de PvdA, ging nu in sommige gebieden massaal naar de partij DENK. Lijsttrekker Asscher bleef, partijvoorzitter Spekman kondigde aan in oktober 2017 te zullen vertrekken.

Het verlies paste in de hiervoor beschreven trend, maar was in deze omvang exceptioneel groot. Welke factoren speelden een rol? De koers van de Partij van de Arbeid – met aanpassing aan de liberale tijdgeest – stond al lange tijd bloot aan kritiek: te weinig herkenbaar sociaaldemocratisch. De kabinetsdeelname aan een VVD-PvdA-coalitie heeft daarbij niet geholpen. Na een harde verkiezingscampagne tegen Rutte in 2012 leidde een snelle formatie tot een kabinet en een beleid waarin een belangrijk deel van de electorale achterban van de PvdA zich niet kon herkennen. Ook (de aanloop naar) de verkiezingscampagne van 2017 was niet onproblematisch: in de open verkiezingsprocedure voor een nieuwe lijsttrekker leidde de strijd tussen Asscher (vicepremier) en Samsom (voorzitter van de Tweede Kamerfractie) niet tot de verwachte nieuwe dynamiek, maar kreeg eerder de gedaante van een shakespeariaans drama. In de campagne bleef lijsttrekker Asscher beknelde tussen zijn verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid en de wens een nieuw begin te maken. Onder de kiezers is zich ten slotte een nieuwe tweedeling of fragmentatie gaan aftekenen tussen hen die meer en hen die minder profiteren van economische, sociale en culturele ontwikkelingen. Het is voor de PvdA steeds moeilijker geworden die verschillen te overbruggen. Welke conclusies dient de PvdA te trekken? 'De partij,' zo schreef *NRC Handelsblad*, 'kan zich veel onderzoekstijd besparen door de eigen archieven in te duiken waarin stapels vol zelfkastijding over hetzelfde onderwerp zijn te vinden.'¹⁰³

Epiloog

De sociaaldemocratie heeft steeds een grote veerkracht getoond om zich aan nieuwe omstandigheden aan te passen. Na de serie verkiezingsnederlagen sinds 2014 is het er niet eenvoudiger op geworden. Herstel is niet vanzelfsprekend, maar evenmin onmogelijk. De maatschappelijke urgentie is ernaar. De tweedeling en fragmentatie die zich maatschappelijk aftekent vraagt dringend om verbinding in de politiek. Dan moeten wel de basics op orde zijn: openheid voor ideeënontwikkeling, contact met de wereld van de arbeid, voortreffelijke selectie van politici, checks-and-balances

in de organisatie, nieuwe aantrekkelijke vormen van binding tussen wat maatschappelijk beweegt en de sociaaldemocratie, stabiel en overtuigend leiderschap. Samenwerking op links zou een nieuwe dynamiek kunnen geven. Maar de PvdA zal er ook in moeten slagen om vanuit centrale sociaaldemocratische waarden een nieuwe 'post-liberale' koers uit te zetten.¹⁰⁴ Juist in een periode van heftige verandering, zo schreef cultuurhistoricus en WBS-medewerker René Cuperus in 2009, 'met een cocktail van neoliberale globalisering, technologische en culturele innovatie, een acceleratie in de Europese eenwording, en grootscheepse migratiebewegingen', biedt de elite geen tegenwicht en brengt ze geen rust, maar omarmt ze deze turbulente veranderingen gretig en blaast ze stormachtig aan. Overheid en partijen van het centrum hebben 'een te grote wissel getrokken op de bereidheid tot verandering en hebben de burgers overvraagd'.¹⁰⁵ Dat geldt ook voor de sociaaldemocratie.

Vertrouwen herwinnen: het zal even duren. Het kan niet zonder een herkenbaar en bindend perspectief: een verzorgingsstaat die bescherming biedt tegen de risico's en fricties van onze huidige maatschappij. Dat heeft op meer dan alleen de economie betrekking. Zoals de Britse socialist en historicus Richard Tawney het in 1931 uitdrukte: 'Wat een samenleving tot samenleving maakt, is niet zozeer wat ze bezit als wel hoe ze haar bezit gebruikt. Een samenleving is beschaafd naar de mate waarin haar gedrag wordt voortgedreven door een juist oordeel van geestelijke waarden, naar de mate waarin ze haar materiële voortbrengselen en bezit gebruikt om de waardigheid en innerlijke beschaving van de mensen te versterken, waaruit die samenleving bestaat.'¹⁰⁶ Een *Om de kwaliteit van het bestaan 2.0*, kortom.

6. De zwakste verdedigen tegen het recht van de sterkste

Het belang van de Partij voor de Dieren

Niko Koffeman

De oprichting van de Partij voor de Dieren in 2002 vormde een heel bijzondere gebeurtenis: het was de eerste politieke partij ter wereld die de belangen van 'non-humans' als uitgangspunt van haar programma nam. De oprichters waren veelal vertegenwoordigers van organisaties als Bont voor Dieren, de Dierenbescherming, de Faunabescherming, de Nederlandse Bond tot Bestrijding van Vivisectie, en Wakker Dier; deze organisaties trachtten destijds het beleid op het gebied van het dierenwelzijn van politieke partijen te beïnvloeden. Jaarlijks brachten deze ngo's verslag uit op het gebied van dierenwelzijn en dierenrechten tijdens lobbybezoeken aan vrijwel alle Kamerfracties; zij beoordeelden de daadwerkelijke verbetering van wetgeving op dit gebied echter als volstrekt onvoldoende. In hun ogen stond dit onderwerp nog steeds veel te laag op de prioriteitenlijst van de partijen in het toenmalige politieke landschap. Dit vormde de aanleiding na te gaan denken over een andere manier van belangenbehartiging: het oprichten van een eigen politieke partij.

Van politieke belangenbehartiging naar politieke vertegenwoordiging

Het idee bleef lang sluimeren. Op enig moment in de jaren negentig werd bij Niko Koffeman aangeklopt voor advies – hij was actief betrokken bij diverse dierenwelzijnsorganisaties en extern campagneadviseur van de SP. Zijn advies luidde een eigen politieke partij op te richten die de dierenbelangen als uitgangspunt van haar agenda zou nemen. Die gedachte werd door veel betrokkenen zowel met enthousiasme als met huiver ontvangen. Om dierenrechten ook zelf in de Tweede Kamer te verdedigen in plaats van volksvertegenwoordigers indirect te beïnvloeden leek voor veel dierenbeschermers weliswaar een grote stap dichterbij het doel om dierenwelzijn te verbeteren, maar tegelijkertijd vreesde men ook voor het afbreukrisico. De mogelijkheid bestond immers dat zo'n partij slechts een handvol kiezers zou

trekken. Bovendien zou een onsuccesvolle deelname aan de verkiezingen bij andere politieke partijen kunnen bevestigen dat mensenbelangen bij kiezers zwaarder wegen dan die van dieren, of in ieder geval dat de belangen van dieren niet voldoende zwaarwegend zijn om bij politieke keuzes de doorslag te geven.

Daartegenover stond de overweging dat er een brede belangstelling bestond voor het welzijn van het dier en voor het milieu en dat juist het Nederlandse parlement daar een zeer geschikt platform voor zou kunnen zijn. Nederland was (en is) immers het meest 'veedichte' land ter wereld; in de bio-industrie sterven jaarlijks meer dan 600 miljoen dieren, tijdens de jacht worden jaarlijks 2 miljoen dieren afgeschoten. Ook vindt hier onverdoofd ritueel slachten op grote schaal plaats, wordt de regelgeving voor de behandeling en verzorging van proefdieren hier nauwelijks nageleefd, en was Nederland een van de grootste bontfokkers van Europa. Wanneer gevestigde politieke partijen duidelijk kon worden gemaakt dat dierenrechten in de ogen van de Nederlandse kiezer onvoldoende behartigd werden, dan zou een speciaal daartoe opgerichte partij die rechten alsnog hoger op de politieke agenda kunnen krijgen.

Deze laatste afweging leverde in 2002 de doorslag toch de Partij voor de Dieren op te richten. Lieke Keller en Marianne Thieme, respectievelijk directeur en beleidsmedewerker van de stichting Bont voor Dieren, kwamen tot dit besluit tijdens een demonstratie tegen de verkoop van zeehondenbont. Kort voor de door de Kiesraad gestelde deadline werd de Partij voor de Dieren bij de Kiesraad en bij de Kamer van Koophandel ingeschreven zodat kon worden deelgenomen aan de vervroegde verkiezingen voor de Tweede kamer in 2003.¹ De naam werd: Partij voor de Dieren. Dit om ondubbelzinnig duidelijk te maken van waaruit de partij politiek wilde bedrijven. De belangen van de zwaksten in de samenleving – de dieren – moesten centraal staan; een 'planeetbreed' partijprogramma zou worden ontvouwd.

De verkiezingsdeelname in 2003

Aanvankelijk was deelname aan de verkiezingen vooral bedoeld om een signaal af te geven aan de politiek, met de gedachte dat sommige partijen hierop hun beleid op het gebied van dierenwelzijn zouden bijstellen. In de aanloop naar de verkiezingen had GroenLinks een prioriteiten-top 50 vastgesteld, waarin dierenwelzijn in het geheel niet voorkwam.² Toen de PvdD daarop wees, publiceerde GroenLinks een aanvullende lijst, getiteld 'Eerst te nemen Maatregelen', waar dierenwelzijn alsnog ruime aandacht kreeg. Ook vanuit de VVD-achterban werd een initiatief gelanceerd dierenwelzijn hoger

op de partijagenda te plaatsen. De Leidse hoogleraar rechtsgeleerdheid Paul Cliteur vestigde met zijn tot oproep ‘Laat de Dieren niet links liggen’ de aandacht op het thema. Hij stond al geruime tijd bekend als iemand die vond dat dierenwelzijn meer aandacht verdiende; eerder schreef hij in een artikel dat ‘dierenrechten de morele blinde vlek van onze samenleving vormen’ en dat we als samenleving ‘binnen 50 jaar in schaamte zouden omkijken naar wat we dieren aangedaan hebben’.³ Uit kiezersonderzoek was bovendien gebleken dat de vvd relatief veel kiezers had die het milieu en de dierenrechten belangrijke thema’s vonden, en de overstap naar de Partij voor de Dieren zouden kunnen overwegen.⁴

In de media werd een mogelijk succesvolle verkiezingsdeelname van de Partij voor de Dieren overigens als weinig kansrijk gezien. Tekenend in dat verband was de analyse van journalist Fons de Poel, begin 2003, in het actualiteitenprogramma *Netwerk*: ‘[...] die mensen voeren een dappere strijd, ondanks het feit dat ze diep in hun hart wel weten dat hun partij nooit in de Kamer zal komen’. Campagnebudget was er voor deze verkiezingen nauwelijks. In Overijssel kon door een administratieve fout zelfs niet op de pvvd gestemd worden, waardoor ook het recht op ‘Zendtijd voor Politieke Partijen’ verviel; voorwaarde daarvoor was immers dat in alle kiesdistricten werd deelgenomen aan de verkiezingen. In maart 2003 verwerfde de partij desondanks driekwart van het aantal stemmen dat nodig was om de kiesdrempel te halen: de kiesdeler bedroeg 64.363 stemmen, de pvvd behaalde er 47.754. Niet genoeg voor een Kamerzetel, maar wel om veruit de grootste nieuwkomer te zijn (de partij behaalde zelfs meer stemmen dan alle andere nieuwkomers samen), en om de wettelijke borgsom teruggestort te krijgen. Deze uitslag vormde voor de oprichters aanleiding de partij niet langer te beschouwen als een buitenparlementaire ‘aanjager’ die de partijen in het huidige politieke landschap zou kunnen beïnvloeden, maar bevestigde de gedachte dat vertegenwoordiging door middel van een Kamerzetel zeker haalbaar was. De voorbereidingen werden getroffen om bij de eerstvolgende parlementaire verkiezingen een entree in de Tweede Kamer te kunnen maken.

Entree in de politiek en de uitbreiding van de politieke entourage

Aan deze verkiezingsdeelname leverde klamboefabrikant Niek Pierson, woonachtig in Bangkok en actief op de Thaise markt, een belangrijke bijdrage.⁵ Deze nazaat van de Nederlandse sociaal-liberale politicus Nicolaas Pierson – van 1897 tot 1901 minister-president in een liberaal kabinet, vaak genoemd ‘kabinet van de sociale rechtvaardigheid’ – wekte in een interview

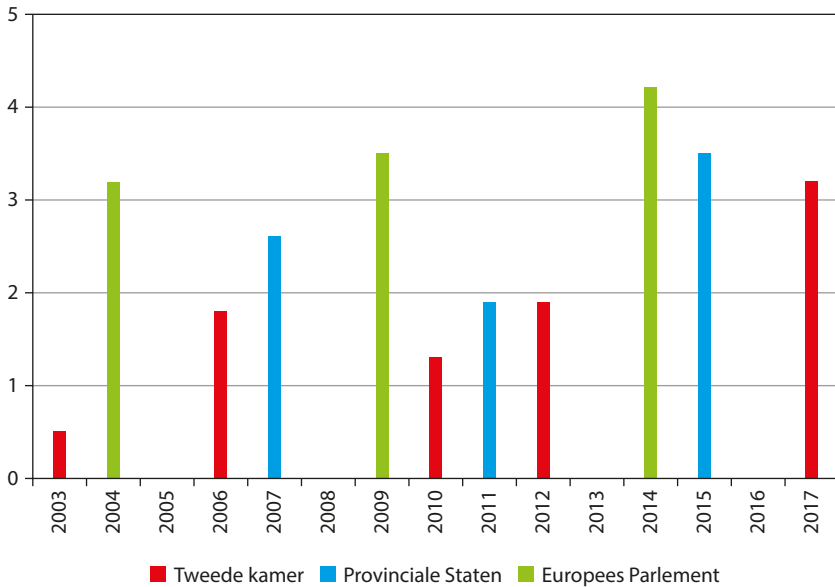
in *De Telegraaf* de belangstelling van de pvdd-oprichters. Pierson sprak in dat interview over zijn idealen en zorgen op het gebied van milieu en dierenrechten. 'Als ik in de politiek iets te vertellen had, zou ik enorme belastingen leggen op dierlijke producten, zodat een kip niet meer voor twee euro vijftig in de winkel ligt na een afschuwelijk leven. Ons DNA komt voor 98 procent overeen met dat van een chimpansee en voor 50 procent met een fruitvliegje. Een kip is in die zin ook een zuster van ons', aldus Pierson.⁶

Pierson vermeldde in dat vraaggesprek ook dat zijn klamboes weliswaar 60.000 kinderen per jaar redden, maar dat hij zich zorgen maakte over het feit dat deze kinderen vervolgens 'opgroeien tot klanten van Kentucky Fried Chicken' en daarmee natuur en milieu letterlijk geweld zouden aandoen. De klamboefabrikant vertelde verder te lijden aan een terminale vorm van kanker, die hem er helaas van zou weerhouden zijn idealen via politieke invloed te kunnen verwezenlijken. Marianne Thieme, inmiddels directeur van stichting Wakker Dier, nam contact op met Pierson en wees hem op de overeenkomsten tussen zijn idealen en die van de jonge partij, die nu juist bezig was die politieke invloed te bewerkstelligen. Pierson droeg het politieke initiatief een warm hart toe en stuurde een 'verkenner' naar Den Haag om te beoordelen of de Partij voor de Dieren kansrijk zou zijn in het Nederlandse politieke landschap. Hij liet weten positief geadviseerd te zijn en zei dat hij open stond voor een mogelijke samenwerking. Op zijn vraag of Thieme weleens in Bangkok kwam, stapte ze twee dagen later op het vliegtuig naar Thailand. In Bangkok bespraken Pierson en Thieme hun beider idealen; na de overeenkomsten tussen Piersons idealen en de partij-ideologie van de pvdd te hebben vastgesteld, stelde Pierson 300.000 euro beschikbaar voor de verkiezingscampagne.

Nog voor Piersons overlijden op 12 augustus 2007, was hij getuige geweest van de doorbraak van de jonge partij. De naam van Pierson leeft voort in het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren, de Nicolaas G. Pierson Foundation. Vier maanden na Piersons dood, op 10 december 2007, bracht dit bureau de klimaatdocumentaire 'Meat the Truth' uit, die aan de naamgever werd opgedragen.⁷

'Morele doorbraak' of teken van verregaande decadentie'?

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2006 kreeg de Partij voor de Dieren 179.988 stemmen (1,8 procent), goed voor twee zetels in de Tweede Kamer. Kort daarop, in 2007, behaalde de partij zelfs 2,55 procent van de stemmen bij de verkiezingen voor Provinciale Staten, goed voor

Fig. 6.1: Verkiezingsresultaten PvdD 2003-2017 (in procent)

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

negen Statenzetels, evenveel als D66. Die uitslag resulteerde vervolgens in de eerste zetel in de Eerste Kamer. Deze toegang tot de verschillende parlementaire gremia leidde tot de mogelijkheid van directe politieke invloed. Het succes van de PvdD bracht ook de gemoederen in de media en aan universiteiten in beweging. Cliteur noemde de 'doorbraak' van de Partij van de Dieren een 'belangrijke stap op weg naar de erkenning van de rechten van de dieren'. Andreas Kinneging, eveneens hoogleraar rechtsgeleerdheid in Leiden, beschreef de verkiezingswinst van de PvdD in het *Reformatorisch Dagblad* daarentegen als 'een teken van verregaande decadentie'.⁸ Een grote groep Nederlanders, aldus Kinneging, was kennelijk zo verworden dat zij het dierenwelzijn belangrijker vonden dan andere zaken, zoals armoede: 'Je kunt je stem beter geven aan een partij met een bredere maatschappijvisie, al was het de SP.' Volgens Kinneging getuigde het van 'grote lichtzinnigheid' om dierenwelzijn tot voornaamste politieke prioriteit te verheffen: 'Het doet me denken aan de Romeinse keizer Caligula, die zijn paard consul maakte.' Met deze 'mate van decadentie in de maatschappij' waaraan Kinneging de verkiezingswinst toeschreef, hing volgens hem de toekomst van de PvdD samen: 'Ik hoop dat die afneemt.'

Historica Amanda Klувeld stelde kort na de verkiezingen in 2006 in *de Volkskrant* dat de Partij voor de Dieren zichzelf bij voorbaat diskwalificeerde

als serieuze speler in het politieke veld door de ‘zelfverklaarde morele superioriteit, die blijk geeft van een ongenueanceerd wereldbeeld – goed tegen kwaad – en een simplistische voorstelling van de politiek’. De kiezers die aan deze partij hun stem gaven, namen volgens Kluveland ‘de politiek niet meer serieus’. Hierop reageerde op 6 januari 2007 historica Maartje Janse in dezelfde krant met het opinieartikel ‘Dierenpartij daagt het politieke establishment uit’. Volgens Janse kon ‘de expressieve politieke stijl van de Partij van de Dieren grote bijval organiseren, zo leert de geschiedenis’. Janse onderzocht in haar dissertatie *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (2007) hoe de Nederlandse politiek onder invloed van partijen die begonnen waren als ‘single issue’-organisaties en pressiegroepen het politieke landschap veranderden van een elite van notabelen tot de huidige vorm van partijpolitiek. Zij zag een parallel met onder andere de door Abraham Kuiper opgerichte Antirevolutionaire Partij (ARP), opgegaan in het huidige CDA. Over het onderzoek van Janse later meer.

Het beeld in de media van PvdD na de verkiezingsdoorbraak

Een uitgebreide media-analyse is gemaakt door Christine Teunissen tijdens haar studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Teunissen is op dit moment (2017) namens de PvdD lid van de Eerste Kamer en van de Haagse gemeenteraad. In het kader van haar doctoraalscriptie documenteerde zij berichtgeving over de Partij voor de Dieren in de periode 2002-2008. Met *Voor elke duif een truitje?* leverde ze een belangrijke bijdrage aan het in kaart brengen van de wijze waarop in de beginjaren verslag werd gedaan van de PvdD. Om een representatief beeld te krijgen van ‘de opinie’ in de landelijke pers, voerde Teunissen een inhoudsanalyse uit van negen landelijke kranten en opinietijdschriften: *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant*, *Trouw*, *De Telegraaf*, *Agrarisch Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad*, *Vrij Nederland*, *Elsevier* en *Opzij*. Zij signaleerde in de berichtgeving drie hoofdbenaderingen van de Partij.

Ten eerste was er de ‘ridiculiserende benadering’: de media creëerden het beeld van een niet serieus te nemen ludieke actiep partij. Dit beeld overheerste vooral in de eerste jaren, toen de partij nog niet in de Tweede Kamer zetelde en vlak daarna. Onder anderen de columnist Ephimenco (*Trouw*) en Montag (*NRC Handelsblad*) droegen actief bij aan dit beeld. De Partij voor de Dieren zou een initiatief zijn vanuit het dieractivisme met een beperkte achterban die voornamelijk bestond uit ‘vleesverlaters’ en mensen die actief waren binnen dieren- en natuurbeschermingsorganisaties. Dezelfde framing was ook terug te zien in veel redactionele commentaren en

in de manier waarop over de partij verslag werd gedaan. Dat gebeurde door uitvergrotingen van programmapunten, bijvoorbeeld het hengelverbod, en door middel van stereotypingen, zoals 'dierenaanbidders'. Omschrijvingen die in het kader van de berichtgeving over de pvvd werden gebruikt, waren: 'one-issue partij', 'overbodige luxe', 'hilarische voorstellen', 'doorgeschoten dierenliefde' en 'fopspeen voor decadente intellectuelen'. Elke actie van de Partij voor de Dieren die bij dit beeld aansloot, zoals het indienen van een 'goudvissenkom-motie', kon voor media aanleiding zijn het beeld van een ludieke actiepartij te bevestigen. Het karikaturale beeld van een partij die 'voor elke duif een truitje' zou willen breien kwam Teunissen in haar onderzoek veelvuldig tegen.

Ten tweede was er de 'demoniserende benadering'. De pvvd was een politieke partij met twijfelachtige motieven en wortels in het radicale actiewezen. Kwalificaties die in dit verband gebezigd werden in artikelen waren bijvoorbeeld: 'eenzijdig', 'luguber (over de opvattingen van de partij)', 'gewelddadig' (betreffende dierenactivisme), en 'eng'. Ook werd negatief geschreven over de 'Zevendedagsadventisten' met hun 'moreel superioriteitsgevoel' en 'demagogie'. Deze toon werd voornamelijk ingezet vanaf het moment dat de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer werd gekozen, en was het meest overheersend in de berichtgeving over Thiemes lidmaatschap van de Adventkerk. Het feit alleen al dat de religieuze achtergrond van de partijleider zo uitvoerig beschreven werd, noemde Teunissen een uiting van deze trend; deze contrasteerde nogal met de (grotendeels afwezige) mediale belangstelling voor de kerkelijke achtergrond van haar collega-Kamerleden. De media toonden meer belangstelling voor Thiemes religieuze achtergrond dan voor haar stemgedrag in de Kamer. En dit terwijl de Partij van de Dieren zichzelf profileerde als een seculiere partij, en Thieme meermaals haar voorkeur uitsprak voor een strikte scheiding van kerk en staat.⁹

Ten slotte signaleerde Teunissen ook een meer serieuze benadering, waarbij de 'eigen stijl' werd beschreven, bijvoorbeeld in termen als 'uitdaging' en 'expressief'. De serieuze commentaren werden vooral gebezigd na de verkiezingsoverwinning van 2006. De media begonnen de partij inmiddels te erkennen als vertegenwoordiger van een thema dat een publiek belang diende. Die erkenning leidde tot inhoudelijke discussies en serieuze beschouwingen over de achtergronden van de partij, haar belangrijkste vertegenwoordigers en haar (absolute) stellingname op morele gronden – wat de partij zelf 'expressieve politiek' noemde. Hierbij werden termen als 'aanjager', 'actiepartij', 'wij tegen de rest!', 'uitdaging van het politieke establishment', 'vatbaar', 'kordaat', 'emancipatiebeweging' en 'beschavings-offensief' gebruikt. Een serieuze benadering was overigens niet automatisch

positief; in dit frame werd ook wel degelijk kritiek geuit. Hier ging het echter meer om kritische beschouwingen over bijvoorbeeld stemgedrag en partijprogramma, waarbij de stereotyperingen die de 'ridiculiserende' en 'demoniserende' trends kenmerkten, achterwege bleven.

In welk verdwaald hoekje van het Kamergebouw is de PvdD-fractie eigenlijk gevestigd?

De drie benaderingen werden in verschillende media in verschillende mate gebruikt. In *De Telegraaf* waren de ridiculiserende en demoniserende benaderingen dominant. De commentaren, de onderwerpkeuze en de interviewvragen waren doorgaans voorzien van een cynische ondertoon. Vrijwel elke gebeurtenis werd aangegrepen om negatieve stereotypen te bevestigen. Er was in deze krant bovendien geen aandacht voor inhoudelijke discussie, zo stelde Teunissen. *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw* waren het meest gebalanceerd in hun berichtgeving en boden ruimte voor zowel inhoudelijke discussie over het concept van de Partij voor de Dieren als over de eerder beschreven stereotyperende benaderingen. Opvallend is dat *de Volkskrant* de meeste aandacht besteedde aan de opkomst van de partij terwijl *NRC Handelsblad* dat pas na de verkiezingsoverwinning in 2006 deed. Laatstgenoemde krant bracht de partij op een gegeven moment in diskrediet door een publicatie over vermeende betrokkenheid van sponsor Niek Pierson bij diersprouwen en de uitlatingen van schrijver Maarten 't Hart over het lidmaatschap van Marianne Thieme van de zevendedagsadventisten. De parlementair verslaggever van deze krant liet zich in 2014, dus acht jaar na de entree van de PvdD in de Kamer, in een column ontvallen nog nooit bij de fractie van de partij langs geweest te zijn: 'Ik wist niet eens in welk verdwaald hoekje van het Kamergebouw de PvdD-fractie gevestigd was'.¹⁰ Maar *NRC Handelsblad* bood ook ruimte voor inhoudelijke discussie, bijvoorbeeld over de boven genoemde documentaire 'Meat the Truth', en benadrukte expliciet het succes van de Partij voor de Dieren in het parlement aan het eind van 2008.

Trouw publiceerde de meest negatieve columns, onder meer, zoals reeds vermeld, van columnist Ephimenco, maar schreef ook positief, bijvoorbeeld over haar 'expressieve stijl'. Ook besteedde de krant ruime aandacht aan het achterliggende beschavingsideaal van de partij. *Trouw* had de meeste waardering en aandacht voor de ethische uitgangspunten en de 'wij tegen de rest!'-houding. In de 'Duurzame 100', een ranglijst die de krant jaarlijks uitbrengt met daarop de meest invloedrijke honderd mensen op het gebied van

verduurzaming en milieubeleid, staan de Kamerleden Marianne Thieme en Esther Ouwehand al jaren hoog genoteerd. Het *Agrarisch Dagblad* besteedde vooral aandacht aan inhoudelijke aspecten van de Partij voor de Dieren. Het blad was kritisch naar het de houding van de partij ten aanzien van de boeren en de omvorming van de landbouw betrof; maar de kritiek die de partij kreeg werd ondersteund door inhoudelijke visies, feiten en cijfers. Marianne Thieme stond steeds hoog genoteerd in de jaarlijkse ranglijst die het *Agrarisch Dagblad* uitbrengt van mensen die het meest invloedrijk zijn voor de agrarische sector. Het *Reformatorisch Dagblad*, dat relatief veel aandacht besteedde aan inhoudelijke discussies binnen de PvdD, was kritisch met betrekking tot het politieke optreden van de partij en haar gedachtegoed ten aanzien van ethische kwesties. De berichtgeving in de onderzochte opiniebladen, *Vrij Nederland*, *Elsevier* en *Opzij*, was summier; trends vielen hierin niet te ontdekken. In *Opzij* werd Marianne Thieme positief beschreven als een strijdbare en invloedrijke vrouw, vooral in het kader van vrouwenemancipatie en de Nederlandse politiek. *Vrij Nederland* was lange tijd overwegend sceptisch; in 2014 begon zij voor het eerst ook positieve achtergrondartikelen over de partij te publiceren.¹¹ Opvallend is dat *Elsevier*, net als de kwaliteitskranten, op verschillende manieren berichtte, waarbij de inhoudelijke en stereotyperende benaderingen duidelijk zichtbaar waren. Het blad kon waardering opbrengen voor de resultaten die de PvdD behaalde, maar deed ook met nadruk aan karikatuurvorming.

Tot 2006 toen de partij twee zetels in de Tweede Kamer behaalde, overheerste dus het beeld van de Partij voor de Dieren in de kranten als een niet serieus te nemen ludieke actiepartij, en daarna als een meer serieuze politieke speler, die overigens wel kritisch werd gezien. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat na de verbazing over het electorale succes er plaats kwam voor reflectie over de vraag wat het nu betekende om voor het eerst een 'dierenpartij' in het parlement te hebben. De kritiek richtte zich vooral op de wijze waarop de partij expressieve politiek bedreef, zonder dat die invalshoek expliciet in de berichtgeving naar voren kwam.

Het aantreden van de PvdD in de Provinciale Staten, maart 2007, luidde een korte nieuwe fase in van demonisering, met als katalysator de commentaren van onder anderen Maarten 't Hart op Thiemes lidmaatschap van de zevendedagsadventisten. Op meer en minder subtiele wijze werd de geloofwaardigheid van de partij in twijfel getrokken. Enkele media speelden in op de ophef en suggereerden dat er banden zouden zijn met gewelddadig dierenactivisme. Na het behalen van een zetel in de Eerste Kamer, mei 2007, toen de indruk onstond dat de partij geen politieke eendagsvlieg zou zijn, werd de berichtgeving meer beschouwend en inhoudelijk van aard. De

belangstelling van de media ging vooral uit naar het optreden van de partij in de Tweede Kamer, dat in verband gebracht werd met de toegenomen aandacht voor milieu en dierenrechten op de politieke agenda.

De documentaire 'Meat the truth', over de rol die de bio-industrie speelt in de opwarming van de aarde, werd in de media over het algemeen positief ontvangen. Zij leidde tot discussies over de vraag of de claims die hierin naar voren werden gebracht terecht waren, bijvoorbeeld de stelling dat de veehouderij meer broeikasgassen uitstootte dan alle verkeer en vervoer samen. De toenmalige minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Gerda Verburg (CDA), opende het gesprek in de media door de claims van de klimaatdocumentaire af te wijzen. Zij vroeg onderzoekers aan de Universiteit van Wageningen de inhoud van de documentaire te onderzoeken. Drie maanden later volgde het resultaat: 'We constateren na bestudering van de film en de feiten, dat die zijn gebaseerd op actuele kennis in de wetenschap, en op enkele onjuistheden na, geen grote (reken)fouten bevatten.'¹² Maar ook na de uitkomst van het Wageningse onderzoek bleven – tot op de dag van vandaag – naast de inhoudelijke discussies, de ridiculisering en demonisering bestaan.

Zoals eerder gesteld werd in de media de 'expressieve eigen stijl' van de partij uitgebreid besproken, een stijl die zich onder meer kenmerkte door het veelvuldig indienen van Kamervragen en moties. Enerzijds werd inhoudelijk op de moties ingegaan, anderzijds werd de veelheid van de moties kritisch besproken. Bij de presentatie van het verkiezingsprogramma 2017, Plan B getiteld, waarin 550 verbeterpunten voor een houdbare samenleving gepresenteerd werden, gaf een journalist van het ANP de hoofdlijn weer als 'een verbod op dierentuinen en het invoeren van statiegeld op kleine flesjes en blikjes'. Ondanks het feit dat hiermee uiteraard geen recht werd gedaan aan het partijprogramma, namen vrijwel alle dagbladen en andere media die selectieve keuze kritiekloos over. Dat vertegenwoordigers van de media moeite hebben hun professionele houding te bewaren bij de bejegening van de Partij voor de Dieren, lijkt een terugkerend fenomeen. Nog in 2017 sprak presentator Jeroen Pauw in zijn talkshow Marianne Thieme aan als 'jongedame' hoewel zij op dat moment zojuist de leeftijd van 45 had bereikt.¹³

Partij voor de Dieren en historische parallellen

De 'wordingsgeschiedenis' van de PvdD is nog vrij vers, maar toch zijn er historische parallellen met eenzelfde soort (politieke) bewegingen in de 19e eeuw; sommige daarvan zijn te beschouwen als voorlopers van partijen die

op dit moment in het parlement vertegenwoordigd zijn. De eerdergenoemde historica Maartje Janse wijdde haar dissertatie *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* aan de intrede van 'pressiegroepen' in de politiek. Deze groepen transformeerden na verloop van tijd in politieke partijen, in een tijd waarin zulke partijen een nieuw fenomeen waren.

Maartje Janse laat zien hoe de Nederlandse politiek veranderde van een politiek die gedomineerd werd door een elite van notabelen naar partijpolitiek. Zij onderzocht de groeiende belangstelling en participatie van burgers in de politiek tussen 1840 en 1880. In 1840 bestonden er in het geheel nog geen politieke partijen in Nederland. Abraham Kuyper richtte in 1879 de Antirevolutionaire Partij (ARP) op, de eerste politieke partij van Nederland, inmiddels samen met CHU en KVP opgegaan in het CDA. Deze partij was begonnen als een 'single issue'-organisatie die zich sterk maakte voor overheidssubsidiëring van het christelijk onderwijs. Pressiegroepen die stredden voor afschaffing van maatschappelijke misstanden op allerhande gebieden, variërend van slavernij tot alcoholmisbruik, waren de eerste die de mogelijkheden van politieke representatie verkenden. Naar buitenlands voorbeeld probeerden Nederlandse single-issue organisaties, zoals de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (1842-1899), de Nederlandsche Bond ter bestrijding der Vivisectie (vanaf 1890) en de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij (1853-1862) invloed te krijgen op het politieke besluitvormingsproces. De grondwet van 1848 gaf ruimte voor burgerparticipatie en de 'afschaffers' verkenden deze ruimte, zo schrijft Janse. Ze toonden door een voorzichtige strategie aan dat kritiek op de politiek niet direct tot radicalisme en revolutie hoefde te leiden. De pressiegroepen probeerden burgers te betrekken bij het landsbestuur, maar veranderden daarmee ook het wezen van de politiek. Door politieke kwesties als morele kwesties voor te stellen en omgekeerd, morele kwesties op de politieke agenda te zetten, legden ze een verbinding tussen de belevingswereld van burgers en het politieke domein. In die zin ziet Janse grote overeenkomsten tussen de situatie aan het eind van de 19e eeuw en die aan het begin van de 21e eeuw.

De expressieve en kritische stijl is iets wat Janse in de PvdD herkende, maar ook het uitgangspunt en de transitie van de partij. 'Vertrekpunt' is, zoals kort beschreven in de inleiding, de bescherming van het dier zoals dat bij de beschreven pressiegroepen de afschaffing van vivisectie of alcoholgebruik was; als dat gestopt was, was het doel bereikt. Maar 'non-humans' als uitgangspunt van de Partij voor de Dieren wil niet zeggen dat de partij zich uitsluitend richt op dierenwelzijn. Over alle politieke kwesties

zijn standpunten ingenomen, over alle onderwerpen die in het parlement besproken worden spreekt de PvdD een actief oordeel uit tijdens debatten en stemmingen, en het programma wordt door de partij als 'planeetbreed' omschreven. Wat verder ook een sterke overeenkomst tussen de 'afschaffers' en de Partij voor de Dieren is, zijn de lijstduwers die zich vanaf het begin aan de partij hebben verbonden. De PvdD-kandidatenlijst bestond voor de helft uit BN'ers, zoals Kees van Kooten, Mensje van Keulen, A.F.Th. van der Heijden, Jeroen Siebelink, Georgina Verbaan, Charlotte Mutsaers, Maarten Biesheuvel, Peter Nicolai en vele anderen. De steun van een intellectuele voorhoede maakte duidelijk, zo verklaarde Thieme in haar eerste reactie op de verkiezingsuitslag, dat het 'geen partij voor louter onnozelen is' hoewel de partij vanaf aanvang ook een speciaal verkiezingsprogramma in eenvoudige taal uitbrengt.

Eigen idealen, eigen strategie in de kamers

De Partij voor de Dieren bedient zich dus van expressieve politiek in tegenstelling tot de instrumentele politiek van de traditionele politieke partijen. Deze laatste wordt gekenmerkt door een hoge mate van 'compromis': het ervan uitgaan dat in een coalitieland idealen per definitie niet heel gehouden kunnen worden, en dat dus het hoogst haalbare voor een politieke partij is het aan de onderhandelingstafel binnenhalen van enkele afgezwakte idealen.

In 2012 schreef de Rotterdams hoogleraar sociologie Willem Schinkel dat er volgens hem in het huidige politieke klimaat nauwelijks nog idealen te vinden waren. Politiek was naar zijn mening hoofdzakelijk verworpen tot 'probleemmanagement'. Schinkel: 'Het punt is dat politiek veel meer moet zijn dan alleen probleemmanagement. Politiek is ook de articulatie van de meest fundamentele verschillen die tussen mensen bestaan. En van de meest fundamentele machtsverschillen. Die moet je niet onderdrukken of wegmoffelen. Mensen hebben niet expliciet in de gaten dat de ideologische verschillen van vroeger zijn verdwenen en dat we bestuurd worden door een dominante elite met dominante belangen.' Het kwalijke van politiek als probleemmanagement is juist, aldus Schinkel, die zogenaamde ideologische neutraliteit; er wordt gedaan alsof politiek neutraal is, maar dat is absoluut niet het geval. Het huidige politieke systeem is nauw verbonden met een economisch systeem dat sterk ideologisch geladen is. Gevraagd naar de verschillen tussen de politieke partijen die op dat moment (2012) in de Tweede kamer vertegenwoordigd waren, zei Schinkel: 'Ik zeg niet dat er

helemaal geen verschillen zijn tussen politieke partijen, ik zeg alleen dat die verschillen nooit echt heel fundamenteel zijn; de Partij voor de Dieren is misschien de enige uitzondering... D66, dat is typisch de partij van een niet-ideologische politiek. In feite zijn alle partijen in meer of mindere mate D66 geworden.¹⁴

Stemgedrag en toetsing beleid

Opiniepeiler Maurice de Hond hield enkele jaren bij in hoeverre het stemgedrag van partijen in de Kamer overeenkwam met het door hun kiezers gewenste stemgedrag. Over een breed spectrum van moties en wetsvoorstellen bleek dat de Partij voor de Dieren het hoogst scoorde. In meer dan 90 procent van de gepeilde gevallen bleek het stemgedrag van de Tweede Kamerfractie overeen te komen met het door haar kiezers gewenste stemgedrag.¹⁵ Uit het stemgedrag van veel andere politieke partijen blijkt aanzienlijk minder overeenstemming. Partijen waarvan veel kiezers denken te weten hoe hun partij er in de praktijk uitziet als het gaat om vraagstukken op het gebied van militaire missies, internationale verdragen, studiefinanciering en moreel ethische vraagstukken, stemmen in veel gevallen anders dan het verkiezingsprogramma belooft of doet vermoeden. De Partij voor de Dieren, zo kan dus geconcludeerd worden, is opmerkelijk consistent in haar stemgedrag. Ondernemer en oud-vvd lid Jan-Peter Cruiming, bekend van de Nationale Vacaturebank en 'Jobbird', schreef in dit verband: 'Hoe meer ik me erin verdiepte, hoe meer me duidelijk werd dat er vooral veel negatieve framing gebruikt werd rond de pvdD.'¹⁶ De verklaring voor het met de wensen van haar kiezers congruente stemgedrag van de partij, is dat zij niet alleen helder is in haar idealen, maar daaraan ook stevig vasthoudt, zonder compromissen aan te gaan.¹⁷ Daarin komt de door historica Maartje Janse eerder gesignaleerde expressieve politiek tot uitdrukking, in tegenstelling tot de door de meeste andere partijen gehanteerde instrumentele, meer pragmatische politiek die bijvoorbeeld coalities mogelijk maakt tussen partijen die zich kort voor de vorming van zo'n coalitie tegenover de kiezer nog als water en vuur gepresenteerd hebben.

De Partij voor de Dieren ijkt elke kwestie die vraagt om een politieke keuze – ten aanzien van een wetsontwerp of een motie bijvoorbeeld – aan vier toetsstenen: mededogen, duurzaamheid, persoonlijke verantwoordelijkheid en persoonlijke vrijheid. De pvdD-fractieleden hebben die toetsstenen zodanig geïnternaliseerd dat daaruit een consistent stemgedrag

ontwikkeld is, zoals ook uit het onderzoek van De Hond blijkt. Praktisch gezien zijn er wekelijks gemiddeld veertig tot zeventig moties in de Tweede Kamer waarover een oordeel gegeven moet worden. De Kamerleden en fractiemedewerkers ontvangen in het weekend voorafgaand aan de stemming de moties thuis, waarbij ze elke motie op basis van de vier genoemde toetsstenen van een persoonlijk oordeel voorzien. Na het weekend worden de moties in een fractievergadering plenair doorgenomen, waarbij blijkt dat het oordeel van de gemiddeld vijftien betrokkenen vrijwel gelijklopend is. Na een korte discussie over de enkele motie of het enkele wetsvoorstel waarover het oordeel niet gelijklopend is, wordt op basis van genoemde toetsstenen al snel overeenstemming bereikt.

De Partij voor de Dieren presenteert zich sinds haar oprichting als een partij die niet gelooft in de traditionele links-rechtstegenstelling, maar als een partij die wil uitgaan van het overstijgend belang dat samenhangt met het 'heel' houden van de aarde, het respecteren van de grenzen van de aarde voor wat betreft de ecologische draagkracht en met respect voor alles wat leeft. De partij wijst er bij voortduring op dat de focus op economische vraagstukken (de economie moet groeien, het begrotingstekort mag maximaal 3 procent bedragen) onevenredig veel aandacht krijgt, terwijl er sprake is van een ecologisch begrotingstekort van zo'n 30 procent – aldus het Wereld Natuurfonds in zijn *Living Planet Report*.¹⁸ De PvdD is de enige partij in het Nederlandse parlement die als uitgangspunt heeft dat de oplossing van 'de ecologische schuld' centraal zou moeten staan in het beleid, en dat de vraag wat we ons wel en niet kunnen veroorloven niet beantwoord zou moeten worden in termen van geld, maar in termen van zaken die het leven werkelijk de moeite waard maken en de aarde leefbaar kunnen houden voor komende generaties. Binnen het paradigma van het *Living Planet Report* gebruikt de wereldbevolking een jaarvoorraad aan ecologische mogelijkheden in acht maanden. Economische groei is, kortom, volgens de PvdD niet de oplossing van veel problemen, maar eerder de oorzaak daarvan.

What's in a name?

De naam 'Partij voor de Dieren' heeft sinds het ontstaan van de partij controverserend veroorzaakt. Voor veel mensen, ook politici, is het moeilijk te accepteren dat een politieke partij niet de belangen van de mens, maar die van dier en milieu centraal stelt. Toch spreekt het partijprogramma wel degelijk een breder publiek aan. Dat blijkt onder meer uit het feit dat

de verschillende kieswijzers veel meer mensen het advies 'Partij voor de Dieren' geven dan tot uitdrukking komt in het aantal behaalde zetels van die partij – niet zelden tot ongemak van de opstellers van de kieswijzers zelf. In 2010 ontstond er discussie bij de samenstellers van het Kieskompas nadat de complete redactie van *Vrij Nederland* en schrijver Ronald Giphart bij een demonstratie van deze stemwijzer het advies hadden gekregen Partij voor de Dieren te stemmen, 'tot hun eigen, niet geringe gêne'. Politicoloog André Krouwel, de maker van het Kieskompas, werd ter verantwoording geroepen. Hoe kon het dat vaker PvdD werd geadviseerd dan de PvdA? Volgens Krouwel hoefde niemand zich zorgen te maken: er was maar één stelling over dierenrechten en dat de 'Dierenpartij' en de PvdA voor de overige stellingen nu eenmaal op één lijn zaten, daar kon hij ook niets aan doen. Over Giphart en de VN-redacteuren zei hij: 'Ze zijn geen dierenfanatici, maar gewoon beschaafde linkse mensen'.¹⁹

Sinds haar oprichting en vooral na haar entree in het parlement heeft de Partij voor de Dieren talloze ongevraagde adviezen ontvangen om haar naam te wijzigen, bijvoorbeeld door het kernwoord 'dieren' te vervangen door een weidser begrip als 'aarde', 'planeet' of 'duurzaamheid'. Opinielers zoals Rob Wijnberg, oprichter en hoofdredacteur van het online journalistieke platform *de Correspondent*, vonden het onbegrijpelijk dat een politieke partij met een zo groot kiezerspotentieel (12 à 18 procent volgens de peilingen van Maurice de Hond, omgerekend goed voor 18 à 27 Kamerzetels) maar niet wilde inzien dat een andere naam een bredere voorkeur zou vormen voor veel meer kiezers.²⁰ In een recent artikel (2017) laat Wijnberg echter zien dat hij van zijn aanvankelijke bezwaren is teruggekomen; als hij nu voor de keuze zou staan, dan zou ook hij kiezen voor de naam 'Partij voor de Dieren'.²¹ Onderzoeksjournalist Jelmer Mommers van diezelfde *Correspondent* schrijft over de opmars van de partij en haar principes; hij lijkt geen moeite te hebben met de 'beperkte' naam.²²

De kans op een naamswijziging is op dit moment niet groot. De partij wijst erop dat de discussie over de vraag in hoeverre een Partij voor de Dieren bestaansrecht heeft alsook de gevoelens die het debat daarbij losmaakt, op zichzelf al van grote waarde zijn. Emoties en rationele overwegingen zijn samen nodig, aldus de partij, om mensen in beweging te brengen voor een rechtvaardiger samenleving. Waar de naam 'Partij voor de Dieren' voor sommige mensen eerst een drempel is, kan die vervolgens, na nadere kennismaking met het programma, toch een juiste zijn; een naam die de kern van de idealen en standpunten van de PvdD adequaat weergeeft – het opkomen voor de allerzwaksten. Wellicht heeft ook het feit dat de Partij voor de Dieren hoog eindigde, zoals reeds vermeld, in veel adviezen van

stemwijzers, potentiële kiezers aan het denken gezet; hoe dan ook behaalde de partij in 2017 meer zetels dan ooit (van twee naar vijf; 1,9 naar 3,2 procent).

‘Haas in de marathon’

Over de invloed van de Partij voor de Dieren heeft de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de PvdD, een documentaire gemaakt, getiteld: *De haas in de marathon*.²³ Daarnaast is er ook wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van de partij gedaan. De politicologen Simon Otjes en Tom Louwerse hebben de reactie van bestaande politieke partijen op de aanwezigheid van nieuwe partijen in het parlement onderzocht. Uit hun onderzoek komt naar voren dat er in de periode november 2006 (toen de Partij voor de Dieren in de Tweede Kamer werd gekozen) tot maart 2010 een grote toename waarneembaar was in aandacht voor landbouw en dierenwelzijn. Een deel van de wijzigingsvoorstellen in de Tweede Kamer kwam van de Partij voor de Dieren zelf (106 van de 390), maar ook andere partijen gingen zich duidelijk meer met landbouwbeleid en dierenwelzijn bemoeien dan eerder het geval was. GroenLinks, SP en D66 stemden vrijwel steeds voor de voorstellen (amendementen en moties) van de PvdD.

Fig. 6.2: Instemming met voorstellen van de PvdD november 2006 – maart 2010 (in procenten)

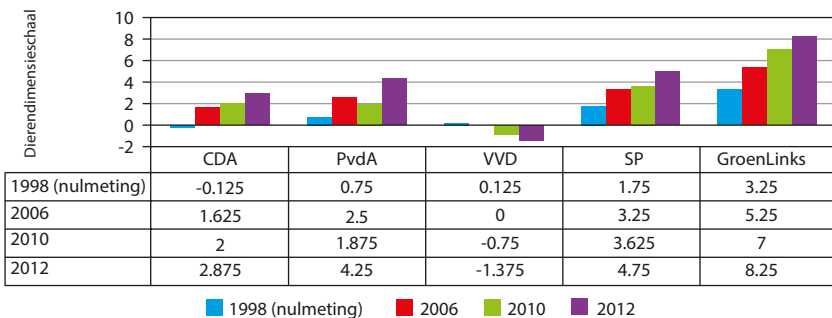
Partij	Stemt voor PvdD-voorstellen
PvdA	14%
D66	79%
CDA	2%
VVD	8%
SP	81%
GL	94%
SGP	10%
CU	13%
PVV	22%
Verdonk	5%
N	354

Simon Otjes en André Krouwel publiceerden in 2015 de uitkomsten van een onderzoek naar de verschillen tussen de kiezers van Groenlinks en de kiezers van de Partij voor de Dieren. Opvallend is dat de onderzoekers de

Partij voor de Dieren met name op dierenissues ijkten, terwijl de partij toch een veel bredere agenda heeft.²⁴ In 2012 deed Otjes de voorspelling dat de Partij voor de Dieren haar ‘unieke karakter’ zou opgeven voor een breed partijprogramma.²⁵ In 2016 introduceerde Tessa van Beelen in haar BA-thesis, die werd genomineerd voor de Prof. dr. J.Th.J. van den Berg-scriptieprijs, de ‘Dierendimensieschaal’, die laat zien in welke mate andere partijen dan de pvdd onder invloed van die partij meer aandacht zijn gaan schenken aan thema’s op het gebied van dierenwelzijn en dierenrechten. De titel van de scriptie, waarin de politieke aandacht voor dierenrechten centraal stond, luidde: ‘Waarom een kleine partij groot kan zijn’. In dit onderzoek staat de vraag centraal in welke mate de standpunten van de PvdD waren opgenomen in de verkiezingsprogramma’s van CDA, PvdA, VVD, SP en GroenLinks bij de verkiezingen van 2006, 2010 en 2012. Op basis van de resultaten en bevindingen van het onderzoek trok Van Beelen de conclusie dat er bij deze meeste politieke partijen in de onderzochte verkiezingsprogramma’s standpunten van de PvdD in meer of mindere mate zijn opgenomen. Op de Dierendimensieschaal is dit zichtbaar door een toenemende positieve congruentie van de standpunten van de PvdD in de verkiezingsprogramma’s van CDA, PvdA, SP en GroenLinks; ten aanzien van de VVD is er echter sprake van een (kleine) negatieve positie.

Uit de afbeelding blijkt dat bij de geselecteerde partijen in 1998 sprake was van een relatief neutrale positie en dat na de komst van de PvdD in de Tweede Kamer in 2006 een verschuiving in positieve richting op de Dierendimensieschaal is waar te nemen. Natuurlijk is daarmee niet gezegd dat dit uitsluitend het gevolg is van het optreden van de PvdD – een dergelijke invloed is immers niet exact meetbaar – maar de stelling is wel gerechtvaardigd dat de agendasetting door de PvdD in deze ontwikkeling

Fig. 6.3: Positie op de Dierendimensieschaal per partij

een belangrijke rol heeft gespeeld. Dierenwelzijn deed in ieder geval sinds 2006 zijn intrede als nieuwe politieke dimensie.

Internationale betrekkingen en de toekomst

Ook buiten Nederland neemt de aandacht voor de thema's van de PvdD toe en de partij onderhoudt intensieve contacten met vergelijkbare bewegingen en partijen in het buitenland. Marianne Thiemes verslag van de activiteiten van de PvdD wordt in twaalf talen verspreid en zij wordt dikwijls als spreker uitgenodigd op internationale evenementen waarbij milieu of dierenrechten centraal staan. Er is een Animal Politics Foundation die (aspirant)politici uit andere landen schoolt en inmiddels zijn er zeventien zusterpartijen in de wereld. De Duitse Tierschutzpartei heeft een zetel in het Europees Parlement behaald, de Portugese Partido Pan verwierf er een in het nationale parlement en de Australische Animal Justice Party kwam eveneens met een zetel in de Senaat. Zo wordt het internationale politieke netwerk steeds omvangrijker. Vooral in een 'Pan-Europese partij' ziet de PvdD een mogelijkheid verdere Europese samenwerking te bewerkstelligen en meer zetels in het Europees Parlement te behalen. Een Pan-Europese partij waarop alle Europeanen kunnen stemmen, zal immers makkelijker de kiesdrempel halen en minder versplintering opleveren. Maar het is nog wachten op de Europese Unie, die op dit moment een dergelijk Europees partijstelsel wel in voorbereiding heeft, maar nog niet mogelijk heeft gemaakt. Ook wanneer het bij de PvdD en haar zusterpartijen steeds om relatief kleine groeperingen gaat, en dit ondanks de gegroeide electorale aanhang ook in de toekomst waarschijnlijk zo zal blijven, mag in terugblik worden vastgesteld dat zichtbaarheid en invloed niet alleen van zetelaantallen afhangen.

7. De stem van de onvrede: de Partij voor de Vrijheid

André Krause en Markus Wilp

Het Nederlandse partijlandschap, waarin decennialang een grote mate van stabiliteit en continuïteit heerste, is al geruime tijd onderhevig aan ingrijpende veranderingen.¹ Een van de belangrijkste is zonder twijfel dat populistische bewegingen, die voorheen in de Nederlandse geschiedenis nauwelijks een rol van betekenis speelden, vanaf het begin van het nieuwe millennium een vooraanstaande plaats in het politieke spectrum wisten te veroveren.² De belangrijkste vertegenwoordiger van het Nederlandse populisme is op dit moment de oprichter van de Partij voor de Vrijheid (PVV), Geert Wilders. Door zijn controversiële standpunten en polariserende optreden weet hij al jaren zijn stempel te drukken op het publieke en politieke debat in Nederland. De enorme belangstelling die Wilders en zijn partij ten deel valt, kan daarnaast ook worden verklaard uit het feit dat hij de afgelopen jaren een belangrijke positie in de Nederlandse politiek wist te veroveren: zijn partij behaalde bij verschillende verkiezingen meer dan 10 procent van de stemmen; bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 werd zij met 13,1 procent zelfs de op een na grootste. De PVV maakte ondanks haar successen nog nooit deel uit van het kabinet, wel steunde zij tussen 2010 en 2012 als gedoogpartner het minderheidskabinet van de VVD en het CDA.

De uitspraken, activiteiten en het succes van Geert Wilders leiden niet alleen in Nederland zelf altijd weer tot hevige discussies, ook in het buitenland kijkt men er met belangstelling en vaak ook met een zekere verbazing naar. Uit de vele commentaren blijkt wel dat de opkomst van de PVV zich maar moeilijk laat rijmen met het traditionele beeld van Nederland als een zeer tolerant en liberaal land, dat ook in zijn zakelijke wijze van politiek bedrijven, de samenwerking tussen politieke en/of maatschappelijke groeperingen en de omgang met ingewikkelde maatschappelijke vraagstukken, vaak als voorbeeld wordt gezien.³ Ook tegen deze achtergrond roepen de successen van de PVV vragen op waar in deze bijdrage kritisch naar wordt gekeken. Hieronder zullen de geschiedenis, het programma en het electoraat van de partij nader worden belicht.

De ontwikkeling van de pvv in kort bestek

De geschiedenis van de pvv is onlosmakelijk verbonden met de biografie van haar oprichter Geert Wilders, die de koers en het gezicht van de partij nog altijd nadrukkelijk bepaalt. Wilders werd op 6 september 1963 in Venlo geboren. Na zijn eindexamen begon hij in 1982 aan een lange buitenlandse reis naar Israël, waarbij hij ook landen als Egypte, Cyprus en Turkije bezocht. Een jaar later keerde hij naar Nederland terug omdat hij in dienst moest. Daarna werkte hij bij de voormalige Ziekenfondsraad en bij de eveneens niet meer bestaande Sociale Verzekeringsraad. Naast zijn werk volgde hij een opleiding op het gebied van sociale verzekeringen en studeerde hij rechten aan de Open Universiteit. In 1989 leerde Wilders Krisztina Marfai kennen, met wie hij drie jaar later in Boedapest trouwde.⁴

Carrière binnen en afscheid van de vvd

Niet alleen privé, maar ook in politiek opzicht was 1989 van grote betekenis voor Wilders, want in dit jaar werd hij lid van de vvd. Als medewerker van de Tweede Kamerfractie was hij van 1990 tot 1998 onder meer actief als auteur van speeches en partijstandpunten. Hierbij hield hij zich op basis van de kennis die hij beroepshalve had verworven vooral bezig met sociaal-politieke onderwerpen. Tevens toonde Wilders grote belangstelling voor de buitenlandse politiek. Deze belangstelling was tweeledig: hij richtte zich enerzijds op de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa (met name Hongarije) en anderzijds op de gebeurtenissen in de Arabische wereld, waarover hij zich op zijn talrijke reizen informeerde. Wilders zag destijds in de toenmalige fractievoorzitter van de vvd, de conservatief-liberaal Frits Bolkestein, zijn politieke mentor. Deze maakte zijn partij als lijsttrekker tot een groot succes en zorgde met zijn controversiële standpunten altijd weer voor politieke en maatschappelijke discussies. In toespraken en diverse publicaties liet hij zich kritisch uit over de grenzen en gevaren van een multiculturele samenleving, daarbij vooral verwijzend naar de spanning tussen 'westerse waarden' en 'de islam'. Hoewel zijn stellingen op scherpe kritiek uit verschillende politieke en maatschappelijke kampen stuitten, werd het integratiedebat in Nederland er toch blijvend door veranderd.⁵

Tussen oktober 1997 en april 1998 kreeg Wilders in de gemeenteraad van Utrecht voor het eerst een politiek mandaat. Vervolgens had hij van augustus 1998 tot september 2004 – met een korte onderbreking in 2002 – een zetel voor de vvd in de Tweede Kamer. Wilders viel destijds al op als een zeer bevlogen en actieve parlementariër wiens leven voor een groot deel

in dienst stond van de politiek en die door zijn werk steeds meer invloed kreeg.⁶ Inhoudelijk hield hij zich verder vooral bezig met sociaal-politieke en buitenlandpolitieke vraagstukken. In zijn kritiek op de (radicale) islam eiste hij samen met vvd-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali in een krantenartikel in april 2003 een 'liberale jihad'.⁷ Zijn waarschuwingen tegen de gevaren van het islamitisch terrorisme, waarover hij zich al eerder in 1999 in een rapport had uitgelaten, wonnen na de aanslagen van 11 september 2001 aan betekenis.

Wilders' standpunten en die van de vvd-leiding liepen in de loop van de tijd steeds verder uiteen. Een reden hiervoor was dat Bolkestein in 1998 de landelijke politiek vaarwel zei en de partij vervolgens met Hans Dijkstal en Jozias van Aartsen opschoof naar het politieke midden – een ontwikkeling die Wilders, die altijd op de rechtervleugel van de partij actief was, afkeurde en hevig bekritiseerde. Al voor de verkiezingen van 2002 ontstonden er – onder andere tegen de achtergrond van de successen van de politieke nieuwkomer Pim Fortuyn – grote spanningen tussen hem en de partijtop – die Wilders, in elk geval kortstondig, zijn zetel kostten.⁸ In de zomer van 2004 escaleerde de situatie toen Wilders samen met een medestander, Gert-Jan Oplaat, met zijn tienpuntenplan *Recht(s) op je doel af* publiekelijk een 'rechtsere' koers van de partij eiste. Met name de verschillende opvattingen over de vraag of Turkije lid kon worden van de EU, en zo ja, onder welke voorwaarden, leidden er ten slotte toe dat er op 2 september 2004 een breuk tussen Wilders en de vvd-fractie ontstond.⁹ Vanaf dat moment ging hij verder als onafhankelijk Kamerlid en begon zijn eigen politieke beweging. Zijn afscheid van de vvd lichtte hij nog een keer toe in zijn in maart 2005 gepubliceerde *Onafhankelijkheidsverklaring*. Hij verklaarde zich niet alleen onafhankelijk van zijn voormalige partij, maar ook van de politieke elite als geheel en haar (door hem herhaaldelijk als 'links' afgeschilderde) idealen.¹⁰

Oprichting en eerste successen van de pvv

Met zijn afscheid van de vvd begon een nieuwe fase in de politieke loopbaan van Wilders. De belangrijkste uitdaging voor hem als onafhankelijk Kamerlid was nu om aandacht en steun te verwerven. Deze taak was des te moeilijker omdat hij sinds de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 in Amsterdam permanent moest worden beveiligd – iets wat zijn leven nog altijd sterk bepaalt. De stemming van oproer in de maatschappij na deze misdaad had tot gevolg dat Wilders met zijn stellingname nog bekender werd en nog meer steun kreeg.¹¹

Wilders baarde al snel opzien met controversiële standpunten en acties. Hij uitte zijn kritiek op de islam en zijn waarschuwingen tegen de door

hem gevreesde ‘islamisering’ van Nederland in 2005 onder meer door de fel bediscussieerde Mohammed-cartoons uit de Deense krant *Jyllands-Posten* op zijn website te publiceren. Ook op het gebied van de Europese politiek trok hij veel aandacht door een TOURNEE tegen het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa te organiseren. Toen het verdrag op 1 juni 2015 in een referendum door een duidelijke meerderheid werd afgewezen, was dit een groot succes voor hem.

Op 22 februari 2006 liet Wilders zijn nieuwe partij met de naam Partij voor de Vrijheid (pvv) registreren. De naam was een verwijzing naar de van 1946 tot 1948 actieve Partij van de Vrijheid (pvdv), die volgens Wilders – in het licht van zijn kritiek op de programmatische oriëntatie van de vvd – de laatste werkelijk liberale partij in Nederland was.¹² Door een nieuwe partij op te richten, koos hij voor een onafhankelijke koers en dus ook tegen een fusie met andere groeperingen die een partij rechts van de vvd wilden oprichten.¹³ Vanwege zijn zeer kritische houding tegenover de gevestigde partijen – met organisatievormen en werkwijzen die naar zijn mening te statisch en inefficiënt zijn en te ver van de burgers af staan – legde hij bij de oprichting van ‘zijn’ partij vast dat deze de vorm van een ‘politieke beweging’ met een totaal andere organisatiestructuur moest krijgen. Burgers kunnen nog altijd geen lid van de partij worden – maar ze kunnen haar wel als vrijwilliger of door middel van donaties steunen. Wilders zei dat deze juridisch mogelijke, maar nooit eerder toegepaste constructie heel dicht bij de burgers staat. De specifieke structuur van zijn partij stelt hem vooral in staat zelf de koers te bepalen en interne conflicten te vermijden – een les die hij onder meer heeft getrokken uit de ineenstorting van de LPF, nadat de lijsttrekker vlak voor de verkiezingen in mei 2002 werd vermoord.¹⁴ Hij kan bij verkiezingen dus ook zelf over de kandidaten van de pvv en hun plaats op de verkiezingslijst beslissen.¹⁵

Door zijn controversiële standpunten en polariserende optreden lag Wilders bij de vertegenwoordigers van de andere politieke partijen en delen van de maatschappij onder vuur. Tegelijkertijd slaagde hij er wel in om voor de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2006 grote bekendheid en een duidelijk herkenbare positie in het politieke debat te verwerven. Ondanks de vele kritiek die hij kreeg, behaalde de pvv toch 5,9 procent van de stemmen en werd daarmee de vijfde partij in de Tweede Kamer.¹⁶ Tot invloed via regeringsdeelname leidde dit niet. Tussen 2006 en 2010 werd het land door een coalitie van het cda, de sociaaldemocratische Partij van de Arbeid (pvda) en de orthodox-protestantse cu geregeerd.

In de jaren erna hield Wilders vast aan zijn strategie om met controversiële en polariserende uitspraken, die zich meestal tegen de islam richtten,

aandacht van het publiek te genereren. Zo noemde hij in de zomer van 2007 de Koran bijvoorbeeld een fascistisch en gevaarlijk boek dat je met *Mein Kampf* kon vergelijken en verboden diende te worden.¹⁷ Eind 2007 bracht hij nog meer beroering teweeg door alleen al met de aankondiging een islam-kritische film te willen produceren maandenlang voor verhitte discussies te zorgen. In maart 2008 ten slotte met zijn onder de titel *Fitna* uitgebrachte film waarschuwt Wilders met heftige beelden tegen islamitisch extremisme en de 'islamisering van Nederland'.¹⁸ Geconfronteerd met het gepolariseerde debat, zag toenmalig premier Jan Peter Balkenende zich genoodzaakt duidelijk afstand te nemen van de film en de opvattingen die erin werden verkondigd.

Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni 2009 kreeg de PVV met haar kritische standpunten over het Europese integratieproces en de EU 17 procent van de stemmen. Met dit verrassend goede resultaat kwam ze na het CDA als grootste uit de bus; ze was voortaan met vier (van de in totaal 25 Nederlandse) zetels in het Europees Parlement vertegenwoordigd. Ook de gemeenteraadsverkiezingen van begin 2010, waaraan de PVV om personele en tactische redenen slechts in twee gemeenten meedeed, verliepen heel succesvol: in Den Haag werd de PVV met 16,8 procent van de stemmen de tweede, in Almere met 21,6 procent de grootste partij. Dit succes werd in de hand gewerkt door de beginnende financiële en Europese crisis, en bovendien pakte het resultaat nog gunstiger uit doordat de concurrent Trots op Nederland (TON) door interne strubbelingen geen potten wist te breken.¹⁹

De verkiezingen van 2010 en het kabinet-Rutte I

Hoewel in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in juni 2010 vooral economische vraagstukken de aandacht vroegen – een thema dat bij de PVV niet direct centraal stond – behaalde Geert Wilders een verrassend goed resultaat, dat in binnen- en buitenland veel aandacht kreeg: 15,5 procent van de kiezers stemde op de PVV, die daarmee van alle partijen de meeste winst boekte en achter VVD en PVDA de derde partij in de Kamer werd. Ze kreeg tegen deze achtergrond ook bij de kabinetsformatie een belangrijke rol toebedeeld. Maandenlange, uiterst moeizame onderhandelingen leidden in oktober 2010 uiteindelijk tot de vorming van een door de PVV gedoogd minderheidskabinet van VVD en CDA – het kabinet-Rutte I.²⁰ Concreet betekende de gedoogsteun die de PVV aan het kabinet gaf dat zijzelf geen minister of staatssecretaris zou leveren, maar het kabinet op specifieke punten zou steunen. De inhoudelijke doelstellingen van de samenwerking werden in

een gedoogovereenkomst vastgelegd. Hierin werd tevens gesteld dat de drie partijen een zeer uiteenlopende houding tegenover de islam hebben.²¹

De vorming van dit verbond was vanaf het begin zeer omstreden. Velen toonden zich bezorgd over de gevolgen die deelname van de PVV op de koers van de Nederlandse politiek zou kunnen hebben. Tal van commentatoren trokken bovendien de bestendigheid van de constructie – een minderheidskabinet met steun van de polariserende PVV en het zwaar aangeslagen CDA – in twijfel.²² Een belangrijke reden voor de scepsis was ook nog eens de zwakke parlementaire basis van het kabinet: de drie betrokken partijen beschikten na de verkiezingen in juni 2010 over slechts 76 van de 150 zetels in de Tweede Kamer.²³ In de Eerste Kamer, die wetten moet goedkeuren, bezaten de drie partijen geen meerderheid toen de coalitie werd gesmeed. Ook na de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2011, bepalend voor de samenstelling van de Eerste Kamer, veranderde dit beeld niet: het succes van de PVV, die voor de eerste keer aan deze verkiezingen meedeed en 12,4 procent van de stemmen behaalde, kon niet voorkomen dat de drie bij het kabinet betrokken partijen bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer slechts 37 van de 75 zetels behaalden en dus op de steun van oppositiepartijen waren aangewezen.²⁴ Ondanks deze problemen waren de verkiezingen voor de Provinciale Staten een succes voor de PVV: in alle provincies veroverde ze zetels, landelijk gezien werd ze de vierde partij, in Wilders' eigen provincie Limburg (met een stemmenpercentage van 20,6) zelfs de grootste. Hier vormde ze samen met CDA en VVD een coalitie.

De bezwaren die vanaf het begin tegen de ongewone alliantie werden uitgesproken, bleken al snel gegrond: de samenwerking van de drie bij het kabinet-Rutte I betrokken partijen was van meet af aan moeizaam, en bij verschillende gelegenheden ontstonden er scherpe conflicten. Wilders' partij oefende vooral stevige kritiek uit op de door de Nederlandse regering gesteunde inspanningen om de euro te stabiliseren, en ook de nieuwe inzet van Nederlandse troepen in Afghanistan wees ze af. Het minderheidskabinet kon toch met deze thema's aan de slag omdat ze bij oppositiepartijen de daarvoor noodzakelijke ondersteuning vond.

Ook in de periode dat de PVV indirect meeregeerde, nam ze initiatieven die het nodige stof deden opwaaien. In februari 2012 lanceerde de partij een website waarop Nederlandse burgers problemen met nieuwkomers uit Polen, Roemenië en Bulgarije konden melden. De achtergrond hiervan was dat de partij zich eerder ook al fel had gekeerd tegen migranten uit EU-landen in Midden- en Oost-Europa, die naar haar mening allerlei problemen in steden en dorpen en op de arbeidsmarkt zouden veroorzaken. De actie leidde niet alleen op Europees niveau tot verhitte discussies en felle reacties,

maar ook in Nederland zelf. Onder meer premier Rutte kreeg zware kritiek te verduren omdat menigeen vond dat hij zich niet duidelijk genoeg van het gedrag van de PVV distantieerde.²⁵

Op 21 april 2012 kwam het kabinet-Rutte I ten val. De oorzaak hiervan lag in het mislukken van de gesprekken over een extra pakket aan bezuinigingsmaatregelen die op grond van de slechte economische cijfers en de Europese stabiliteitsnormen opnieuw aanzienlijk zouden moeten zijn. Deze uitkomst was geen complete verrassing omdat de PVV altijd al had gezegd dat ze verdere bezuinigingen niet zomaar zou accepteren, tenzij deze in lijn waren met de doelstellingen van de partij. Wilders' kritiek op de beoogde bezuinigingen richtte zich vooral op het feit dat het koopkrachtverlies van gepensioneerden en de bezuinigingen te groot waren. Zoals gebruikelijk ging het er hard tegenaan en schilderde hij de PVV af als de partij die de Nederlandse burgers tegen de 'bezuinigingsdictaten uit Brussel' beschermde. Vertegenwoordigers van VVD en CDA interpreteerden de gebeurtenissen anders – zij verweten Wilders dat hij wegliep voor zijn verantwoordelijkheid en het partijbelang boven het landsbelang stelde.

Verkiezingsnederlagen vanaf 2012

Doordat de gedoogconstructie geen standhield, waren er nieuwe verkiezingen nodig, die op 12 september 2012 plaatsvonden. In de verkiezingsstrijd die volgde, probeerde Wilders zich als uitgesproken tegenstander van de EU te profileren; zijn voornaamste eis was nu zelfs dat Nederland de EU moest verlaten. De andere thema's van de PVV, zoals de kritiek op de islam, de immigratie, de criminaliteit en de uitgevoerde bezuinigingsmaatregelen, verschoven naar de achtergrond. Veelzeggend genoeg maakte Wilders van de verkiezingen een referendum over Europa en had het verkiezingsprogramma van de partij de titel *Hún Brussel, óns Nederland*.²⁶

De PVV zag zich bij deze verkiezingen voor het eerst met een verlies geconfronteerd: het percentage stemmen daalde van 15,5 naar 10,1.²⁷ Voor dit verlies zijn verschillende verklaringen. Een ervan was ongetwijfeld dat velen Wilders de val van het kabinet-Rutte I aanrekenden en in de gebeurtenissen de onbetrouwbaarheid van de partij bevestigd zagen.²⁸ Daar kwam nog een tweede belangrijk punt bij: de mensen zagen voor de PVV, op basis van haar standpunten en de ervaringen met het kabinet-Rutte I, geen werkelijke perspectieven op regeringsdeelname. Concreet betekende dit dat geen van de andere partijen een kabinet met Wilders wilde vormen en dat ook de burgers een coalitie met deelname van de PVV niet reëel vonden. Vooral ook omdat veel kiezers strategisch stemmen, was

dit gebrek aan perspectief voor de PVV een groot probleem.²⁹ Daarnaast eisten interne problemen hun tol. De PVV heeft een organisatiestructuur waarin Wilders een dominante positie inneemt. Hij zat jarenlang boven op de selectie en scholing van zijn kandidaten, waardoor de partij lange tijd een professionele uitstraling had.³⁰ Dat beeld veranderde sterk voor de verkiezingen van 2012: verschillende Kamerleden kwamen negatief in het nieuws, andere verlieten de fractie na ruzie.³¹ Als verklaring voor het verlies moet ten slotte ook een inhoudelijk punt worden genoemd: Wilders' kritiek op 'Europa' viel bij een deel van de bevolking zonder twijfel in goede aarde, maar de polariserende en ten dele ook scherp getoonzette eisen, vlak voor de verkiezingen, bleken niet voor iedereen even aantrekkelijk. Bovendien kreeg de PVV minder aandacht dan bij vorige verkiezingscampagnes; ook Wilders zelf kon zijn stempel niet langer zo nadrukkelijk op het debat drukken als in voorgaande jaren.

Ook bij de volgende verkiezingen op verschillende politieke niveaus boekte de PVV verlies. Bij de raadsverkiezingen van 19 maart 2014 kwam de partij in Den Haag (14 procent) wederom als tweede en in Almere (20,6) als grootste uit de bus; in beide gemeenten vielen er ten opzichte van 2010 lichte verliezen te noteren. Bij de Europese verkiezingen ongeveer twee maanden later kreeg de PVV 13,3 procent van de stemmen, en ondanks het verlies ten opzichte van 2009 kwam ze door dit resultaat met opnieuw vier (van de inmiddels in totaal 26 Nederlandse) zetels in het Europees Parlement. In maart 2015 stonden de Statenverkiezingen op de rol. In totaal behaalde de partij met 11,7 procent van de stemmen een iets slechter resultaat dan in 2011; in Limburg was ze voortaan niet meer de grootste. In de Eerste Kamer kwam ze daardoor met één zetel minder uit op negen zetels.

Internationale verwevenheid en juridische problemen

De afgelopen jaren intensiverde Wilders, die al jaren nauwe banden met gelijkgestemde organisaties en personen in met name de VS en Israël onderhield, de relaties met partners in andere Europese landen.³² Hiermee wijzigde hij zijn koers, die er eerder op gericht was afstand te nemen van andere nationaal-populistische partijen om zijn imago te beschermen. Het opvallendste resultaat hiervan was de samensmelting van verschillende partijen (behalve de PVV onder andere het Franse Front National, het Italiaanse Lega Nord, de Freiheitliche Partei Österreichs, het Poolse Kongres Nowej Prawicy en het Vlaams Belang) tot één fractie in het Europees Parlement onder de naam Europa van Naties en Vrijheid. Met deze fractie willen de partijen die kritisch of vijandig tegenover Europa staan hun krachten tegen

de EU bundelen. Buiten deze geïnstitutionaliseerde vorm van samenwerking vonden er verschillende ontmoetingen tussen vertegenwoordigers van deze partijen plaats. Op deze bijeenkomsten klonk het populistische geluid en maakte men zich sterk voor het behoud van nationale soevereiniteit en identiteit. Er bestaan bijvoorbeeld nauwe banden met Marine Le Pen. Zo zorgde ook het optreden van Wilders op de Pegida-demonstratie in Dresden in april 2015 voor veel ophef.

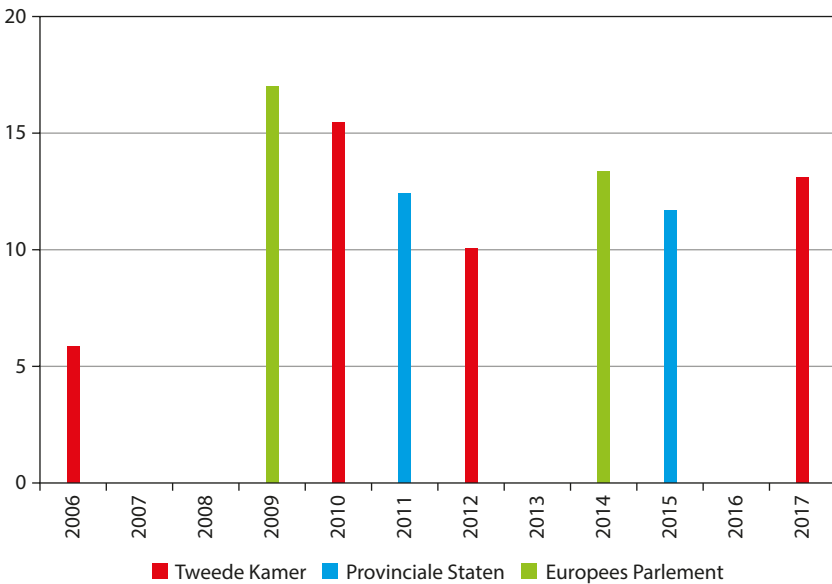
De successen van de PVV worden in de hand gewerkt door een politieke cultuur waarbij van oudsher veel waarde wordt gehecht aan het recht op vrije meningsuiting, en door het feit dat de toon van het maatschappelijk debat vanaf het begin van het nieuwe millennium duidelijk is verhard. Op basis hiervan slagen Wilders en zijn medestanders er telkens weer in door provocerende uitspraken de aandacht op zich te vestigen en zich te distantiëren van iedere vorm van politieke correctheid en de opvattingen van andere partijen. De eerste pogingen een dergelijk optreden door juridische stappen te bestrijden mislukten in juni 2011, toen een proces tegen Wilders op grond van groepsbelediging en het aanzetten tot haat en discriminatie in vrijspraak eindigde. Het hof besliste in zijn vonnis dat Wilders' uitingen weliswaar beledigend, grof, laattunkend, schokkend en aanstootgevend waren, maar dat ze – gelet op het maatschappelijk debat en de vrijheid van meningsuiting die een parlementslid in het politieke debat heeft – niet als strafrechtelijk relevant dienden te worden beschouwd.³³

Een tweede proces vond plaats na een nieuwe provocatie op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2014: op een verkiezingsbijeenkomst in Den Haag vroeg Wilders zijn aanhangers of ze meer of minder Marokkanen in de stad wilden. De menigte scandeerde 'Minder, minder', waarop hij aankondigde: 'Dan gaan we dat regelen.'³⁴ Deze gebeurtenis wekte zowel in het buitenland als in Nederland zelf veel beroering. Veel partijen en het kabinet namen nadrukkelijk afstand van Wilders. Ook diverse afgevaardigden van de PVV hadden kritiek en vertrokken uit de partij. Op basis van ruim zesduizend aangiften vond er een tweede proces plaats, dat eind 2016 in een veroordeling eindigde. De rechtbank achtte bewezen dat Wilders zich schuldig had gemaakt aan groepsbelediging op grond van afkomst en het aanzetten tot discriminatie. De rechter legde geen straf op. Wilders beschouwde zichzelf als slachtoffer van een politiek proces en trok daarom de onafhankelijkheid van de rechtbank (een 'neprechtbank' in zijn woorden) in twijfel. Het vonnis betitelde hij als 'knettergek'; hij kondigde dan ook aan in beroep te zullen gaan. In zijn slotpleidooi meldde hij bovendien dat het Nederlandse volk hem bij de verkiezingen van 15 maart 2017 van de beschuldigingen zou vrijpleiten.³⁵

De verkiezingen van 15 maart 2017

De vooruitzichten van de PVV voor deze verkiezingen waren lange tijd rooskleurig: de partij was in veel peilingen de grootste. Een belangrijke reden daarvoor was dat de twee grote winnaars uit 2012, de VVD en de PVDA, met tegenzin een coalitie hadden gevormd die bij de meeste burgers niet in goede aarde viel. Vanaf het najaar van 2015 profiteerde de PVV van de vluchtelingen crisis, waarover veel burgers hun zorgen en bedenkingen uitten. Door de gunstige peilingen werden de PVV goede kansen toegedicht om bij de verkiezingen op 15 maart 2017 de grootste partij te worden. Wilders zelf formuleerde dit doel altijd zelfbewust, waarbij hij de steun voor zijn partij als onderdeel van een ‘patriottische lente’ zag. Hij verbond dit succes met de uitslag van het Brexit-referendum in Groot-Brittannië, de verkiezing van Donald Trump in de VS, de mogelijke zege van Marine Le Pen in Frankrijk en de entree van de Alternative für Deutschland (AfD) in de Bondsdag. Om verschillende redenen verloor de partij – die met de slogan *Nederland weer van ons!* en een verkiezingsprogramma van slechts één pagina kwam – vanaf begin 2017 echter steun.³⁶ Een belangrijk aspect was, zoals ook al in 2012, dat de meeste andere partijen haar als coalitiepartner hadden uitgesloten en de kans dus nihil was dat zij zou meeregeren. De VVD onder Rutte slaagde er de laatste weken voor de verkiezingen in het voorspelde verlies te beperken, wat misschien ook te verklaren is door de manier waarop het kabinet in de ruzie met Turkije optrad, een aanpak die bij de bevolking op veel steun mocht rekenen.³⁷ Daarnaast dienden zich andere partijen, zoals het Forum voor Democratie (FVD) en VoorNederland (VNL), aan als nieuwe concurrenten van de PVV.³⁸ Wilders zelf was lange tijd niet erg aanwezig in de verkiezingsstrijd, waardoor de focus sterker op andere partijen kwam te liggen. De oorzaken hiervan kunnen worden gezocht bij problemen met zijn beveiligingspersoneel, waardoor hij afzag van openbare optredens, en bij zijn besluit om belangrijke televisiedebatten te laten schieten.

Bij de verkiezingen in maart 2017 stemde uiteindelijk 13,1 procent PVV. Ondanks de ten opzichte van 2012 geboekte winst en het feit dat men de tweede fractie in de Kamer was geworden, werd dit resultaat door de achterban met teleurstelling en door andere partijen en talloze politici in Europa met een zucht van verlichting ontvangen. In de gesprekken over de vorming van een regering stond de PVV buitenspel omdat de andere partijen niet met haar wilden onderhandelen. De PVV zal in de nieuwe Kamer dus weer de rol van grootste oppositiepartij spelen. Wilders kwam inmiddels al met verschillende initiatieven: de PVV zal bij

Fig. 7.1: Verkiezingsresultaten PVV 2006-2017 (in procent)

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

de raadsverkiezingen van maart 2018 niet meer in twee, maar in enkele tientallen gemeenten deelnemen en zo haar wortels in de lokale politiek verstevigen. Bovendien baarde Wilders opzien met de aankondiging dat hij van plan was negen nieuwe delen van *Fitna* te maken, waarin hij opnieuw wilde wijzen op het gevaar van de islam en de noodzaak tot 'de-islamiseren'.

Het programma van de pvv

Na in het eerste deel de partijgeschiedenis te hebben geschetst, komen in dit deel de programmapunten van de Partij voor de Vrijheid uitgebreider aan bod. Eerst wordt aan de hand van onderzoeksliteratuur en politieke essays nagegaan welke etiketten op de politieke beweging van Geert Wilders worden geplakt. Vervolgens worden de centrale politieke standpunten van de pvv nader belicht. In dit verband gaat het dan vooral om de onderwerpen immigratie, integratie en islam en om Europa, want die zijn te beschouwen als de kernpunten van de pvv. Maar ook Wilders' standpunten over veiligheid, misdaadbestrijding en sociale thema's worden toegelicht.

Karakterisering van de PVV

Veel auteurs beschouwen Geert Wilders en diens politieke beweging (met soms afwijkende oordelen) als ‘populistisch’.³⁹ Paul Lucardie komt in 2009 tot de conclusie dat de PVV ‘als rechts, liberaal nationalistisch en populistisch, maar niet als rechts-extremistisch beschouwd (moet) worden’.⁴⁰ Koen Vossen maakt bij zijn etikettering van de voormalige VVD-politicus in 2011 een onderscheid tussen een liberale (1990-2002), een neoconservatieve (2002-2006) en een nationaal-populistische fase (vanaf 2006).⁴¹ Over het laatste etiket moet nog worden opgemerkt dat dezelfde auteur Wilders’ politiek in 2009 hooguit een ‘half’ populisme noemt.⁴² Volgens Vossen rust het programma van de PVV op vier pijlers: behalve het populisme noemt hij de elementen ‘islam-alarmisme’, ‘nationalisme’ en ‘tucht en orde’.⁴³ Paul Lucardie en Gerrit Voerman leggen in 2012 net als Vossen de nadruk op de programmatische ontwikkeling van de PVV-leider: Wilders heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld ‘van een conservatief-liberaal parlementariër op de rechterflank van de VVD tot nationaal-populistisch leider van een eigen partij’.⁴⁴ Ten aanzien van de politieke thema’s ‘immigratie’ en ‘misdaadbestrijding’ is hij conservatief, maar onder andere op het gebied van ethische kwesties (homo-emancipatie, euthanasie) is hij eerder ‘liberaal’ te noemen.⁴⁵

Al met al kun je constateren dat actueel onderzoek en politieke verhandelingen bijna altijd gaan over het populistische karakter van de PVV. Ze gebruiken bovendien een opvallend breed scala aan mogelijke benamingen, die in de ogen van de desbetreffende auteurs op z’n minst in bepaalde fasen of op afzonderlijke gebieden van toepassing zijn. Dat komt vooral ook omdat het populisme meestal niet als een volwaardige ideologie wordt gezien (zoals het liberalisme of socialisme), maar als een ‘dunne’ ideologie die je daarom met andere inhoudelijke standpunten kunt combineren.⁴⁶ Andere auteurs beschouwen het populisme als een specifieke politieke stijl c.q. een ‘mentaliteit’ (Maarten van Rossem)⁴⁷ of als combinatie van ideologische elementen, zogenaamde ‘ideologemen’ (Tim Houwen).⁴⁸

De drie i’s: immigratie, integratie en islam

Zoals reeds genoemd, moeten de thema’s ‘immigratie, integratie en islam’ alsmede – soms ook nauw hiermee samenhangend – ‘Europa’ als centrale elementen van programmapunten van de PVV worden gezien. De hierna uitgevoerde analyse van de politieke standpunten van het electoraat van de politieke beweging van Wilders onderbouwt deze these. De vier verkiezingsprogramma’s die de PVV tussen 2006 en 2017 voor de Tweede

Kamerverkiezingen heeft gepubliceerd, dienen als bronbestanden voor de studie van deze thematische gebieden.

In het *Verkiezingspamflet* – het programma dat de PVV voor de verkiezingen van 2006 publiceerde – is het hoofdstuk ‘Immigratiestop/integratie’ net als het complete, grotendeels puntsgewijs opgestelde document niet erg uitgebreid. Opvallend is vooral de eis om het eerste artikel van de Grondwet aan te passen.⁴⁹ Het algemene verbod op discriminatie dient te worden vervangen door een artikel waarin de nadruk ligt op de verankering van een dominante ‘christelijk/joods/humanistische’ cultuur.⁵⁰ Deze eis staat ook nog in het volgende verkiezingsprogramma uit 2010, *De agenda van hoop en optimisme*⁵¹, maar ontbreekt in die van 2012 (*Hún Brussel, óns Nederland*) en 2017 (*Nederland weer van ons!*).

Ten aanzien van de thema’s ‘moskeeën’ en ‘islamitische scholen’ vallen er tussen 2006 en 2017 duidelijke veranderingen te constateren: in 2006 spreekt Groep Wilders/PVV zich in dit verband uit voor een moratorium van vijf jaar. In deze periode mogen er geen nieuwe moskeeën en islamitische scholen in Nederland bij komen.⁵² In het hoofdstuk ‘Kiezen voor islambestrijding en tegen de massa-immigratie’ staat bijna vier jaar later te lezen dat er geen enkele moskee meer mag worden gebouwd en alle islamitische scholen gesloten moeten worden.⁵³ Van een tijdelijke beperking is nu geen sprake meer. Deze twee eisen worden in 2012 in het hoofdstuk ‘Ons immigratiebeleid’ herhaald. Er is op dit gebied een verdere radicalisering zichtbaar omdat nu alle moskeeën uit de ‘bebouwde kom’ moeten verdwijnen.⁵⁴ In het één pagina lange verkiezingsprogramma uit 2017 is ook de laatste beperking geschrapt: alle moskeeën moeten – net als alle islamitische scholen – worden gesloten.⁵⁵

Al in de aanloop naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 22 november 2006 pleitte Wilders voor een algeheel boerkaverbod en voor een verbod op hoofddoekjes voor vrouwen die een publiek ambt bekleeden.⁵⁶ Terwijl het eerste punt ongewijzigd wordt overgenomen in de verkiezingsprogramma’s uit de jaren 2010-2017, is wat het tweede punt betreft nogmaals een verdere radicalisering waar te nemen: in *De agenda van hoop en optimisme* (2010) en in *Hún Brussel, óns Nederland* (2012) wordt niet alleen uitbreiding van het verbod, maar ook belastingheffing op hoofddoekjes bepleit⁵⁷ – een pleidooi dat in het recente programma uit 2017 is verdwenen.⁵⁸

Al in 2007 pleitte Wilders in *de Volkskrant* voor een Koranverbod.⁵⁹ In 2010 dook deze eis ook voor het eerst op in een verkiezingsprogramma van de PVV, in dat voor de Tweede Kamerverkiezingen.⁶⁰ Wat het aantal asielzoekers betreft dat per jaar in Nederland mag worden opgenomen, is na 2006 een verscherping van de PVV-standpunten zichtbaar: in het *Verkiezingspamflet* wordt de grens nog bij vijfduizend gelegd.⁶¹ In 2010 en

2012 is in de verkiezingsprogramma's van de PVV nog maar sprake van hooguit duizend op te nemen asielzoekers.⁶² In het verkiezingsprogramma van 2017 wordt zelfs geëist dat er geen enkele asielzoeker meer het land in mag.⁶³

Daarnaast wil de PVV vanaf 2010 Oost-Europese migranten – Polen, Roemenen en Bulgaren – de toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt ontzeggen.⁶⁴ In het verkiezingsprogramma uit 2006 staat nog dat de toestroom van niet-westerse allochtonen – genoemd worden Turken en Marokkanen – de komende vijf jaar onwenselijk is⁶⁵, in de volgende verkiezingsprogramma's is al sprake van een algehele, niet aan een termijn gebonden immigratiestop voor mensen uit moslimlanden.⁶⁶

Maar ook op andere punten is er sprake van radicalisering: vanaf 2010 wordt de islam een politieke en totalitaire ideologie genoemd. De PVV spreekt zich vanaf dat moment uit tegen het bezit van een dubbel paspoort. De partij wil nieuwkomers vanaf 2010 bovendien verplichten assimilatiecontracten te tekenen. Wie niet werkt, moet het land uit.⁶⁷ Alleen mensen die al tien jaar in Nederland wonen en de taal van hun nieuwe vaderland machtig zijn hebben recht op een uitkering.⁶⁸ De in deze paragraaf genoemde eisen staan niet in het verkiezingsprogramma uit 2017, hetgeen is toe te schrijven aan het feit dat de PVV, anders dan in de jaren 2006-2012, een verkiezingsprogramma van slechts één pagina presenteerde. In de campagne en bij redevoeringen in de Tweede Kamer werden deze standpunten wel duidelijk naar voren gebracht.

Europa

Ten aanzien van het tweede centrale thema in het programma van de PVV is er een parallel te trekken met de standpunten op het gebied van 'immigratie, integratie en islam': ook de standpunten van de politieke beweging van Geert Wilders over Europa zijn tussen 2006 en 2017 aanzienlijk verscherpt. In het *Verkiezingspamflet* uit 2006 wordt het thema 'Europa' amper genoemd.⁶⁹ In de volgende verkiezingsprogramma's is dat al heel anders: de PVV beschouwt de Europese Unie, die zij vanwege de in haar ogen ontbrekende democratische legitimatie en totalitaire aard met de voormalige Sovjet-Unie vergelijkt, als een bedreiging van de Nederlandse identiteit.⁷⁰ De PVV stelt de EU bovendien verantwoordelijk voor de 'massa-immigratie' en de volgens de partij steeds grotere rol van de islam in de Nederlandse maatschappij.⁷¹ Bovendien wordt tegen de achtergrond van de crisis in Griekenland in het verkiezingsprogramma uit 2012, dat de demonstratieve titel *Hún Brussel, óns Nederland* heeft, gewezen op de kosten die met het EU-lidmaatschap gepaard gaan.⁷²

Gelet op deze standpunten wekt het geen verbazing dat Wilders soms met radicale voorstellen komt: in 2012 pleitte hij onder andere voor de opzegging van de Schengen-overeenkomst om zo de eigen grenzen weer beter te kunnen controleren. Bovendien zou Nederland de EU moeten verlaten en de gulden weer moeten invoeren.⁷³ De laatste eis staat overigens niet meer in het meest recente verkiezingsprogramma, *Nederland weer van ons!* uit 2017.⁷⁴

Over de hele linie blijkt na bestudering van de standpunten die de PVV bij haar kernthema's 'immigratie, integratie en islam' en 'Europa' inneemt dat de politieke beweging van Geert Wilders in de loop van de afgelopen tien jaar duidelijk is geradicaliseerd en zich aldus in sterke mate heeft geïsoleerd in het Nederlandse politieke landschap. Zolang de PVV bijvoorbeeld alle moskeeën wenst te sluiten, de Koran wil verbieden of de EU wil verlaten, is samenwerking met andere partijen moeilijk voorstelbaar; het is daarom niet zo vreemd dat, zoals blijkt, de andere partijen de PVV bij de coalitiebesprekingen na de verkiezingen van 15 maart 2017 links laten liggen.

Verdere onderwerpen: veiligheid, misdaadbestrijding en het sociale vraagstuk

Op het gebied van veiligheid en misdaadbestrijding presenteert Wilders zich al jaren als hardliner: al in 2006 pleitte hij voor hogere straffen. Hij wilde onder andere minimumstraffen voor 'misdrijven en overtredingen' invoeren. Na het plegen van drie ernstige geweldsmisdrijven zou bovendien altijd een levenslange gevangenisstraf moeten volgen. Tevens zou de staat meer geld voor de politie moeten vrijmaken. Deze standpunten komen terug in alle volgende verkiezingsprogramma's, soms kracht bijgezet met een aantal eisen. Opvallend is dat *De agenda van hoop en optimisme* uit 2012 na het voorwoord zelfs met het hoofdstuk 'Kiezen voor veiligheid' begint. Zodoende profileert de PVV zich nadrukkelijk als de partij die dit thema na aan het hart ligt.

Terwijl Wilders' programmapunten hierover in de loop der jaren niet wezenlijk veranderen, wijzigt hij bij sociale thema's opvallend en scherp van koers en gaat de zwaartepunten anders leggen. In 2006 spreekt de PVV zich vooral uit voor belastingverlaging. Nauwelijks vier jaar later wordt in *De agenda van hoop en optimisme* een heel hoofdstuk gewijd aan het thema 'Kiezen voor een sociaal Nederland'. Wilders' belangrijkste eis hierin: 'En vooral: de AOW blijft op 65 jaar, geen dag later.' In 2012 bekrachtigt de PVV dit standpunt, ofschoon ze deze eis al meteen de eerste dag na de Tweede Kamerverkiezingen in 2010 liet vallen om eventueel een kabinet met VVD en CDA te kunnen vormen. Bovendien pleit Wilders er in 2012 onder andere

voor de hoogte en duur van de ww te handhaven en niet verder op de kinderopvang te bezuinigen. Ook in 2017 probeert de PVV zich met een sociaal gezicht te profileren door – naast het bovengenoemde standpunt over de leeftijd waarop de AOW begint – ook te pleiten voor het afschaffen van het eigen risico. Je kunt dus stellen dat Wilders in de loop der jaren een ruk naar links heeft gemaakt op sociaal-maatschappelijke gebied: een partij die vooral voor belastingverlaging pleit is een politieke factor van belang geworden die op dit vlak dicht bij de Socialistische Partij (SP) staat.

De kiezers van de PVV – Wie zijn Henk en Ingrid?

Op de volgende pagina's staan de kiezers van de Partij voor de Vrijheid centraal, die Wilders zelf graag met het in zijn ogen ideaaltypische echtpaar Henk en Ingrid aanduidt. Uitgangspunt bij de beschouwingen zijn de in maart 2017 gepubliceerde studies van de bureaus voor opinieonderzoek Ipsos en Peil van Maurice de Hond, alsmede in een eind 2016 gepubliceerd onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

PVV-kiezers: demografische kenmerken

Wie de demografische kenmerken van het PVV-electoraat bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 onder de loep neemt, moet in de eerste plaats constateren dat de PVV volgens Ipsos meer mannelijke dan vrouwelijke kiezers heeft: 44,9 procent van de kiezers was vrouw, 55,1 procent man.⁷⁵ Volgens De Hond heeft 13 procent van de vrouwelijke en 14 procent van de mannelijke kiezers hun stem aan de politieke beweging van Wilders gegeven.⁷⁶

Het valt op dat volgens Ipsos vooral kiezers tussen de 35 en 64 jaar op de politieke beweging van Geert Wilders hebben gestemd: zij maakten 67,2 procent uit van het totale PVV-electoraat.⁷⁷ Bij geen enkele andere partij was deze leeftijdscategorie zo sterk vertegenwoordigd, alleen de SP kwam met 65,8 procent in de buurt. Er waren echter opvallend weinig 65-plussers onder de PVV-stemmers: 11,4 procent.⁷⁸ In de jongste leeftijdsgroep (18 tot 35 jaar) nam de beweging van Wilders met 21,4 procent vergeleken met de andere onderzochte partijen een middenpositie in.⁷⁹ Deze cijfers komen grotendeels overeen met de uitkomsten die opiniepeiler Maurice de Hond op 18 maart 2017 publiceerde.⁸⁰ Opgemerkt moet worden dat laatstgenoemde studie zes leeftijdscategorieën onderscheidt en dus nog gedetailleerder inzicht biedt in de leeftijdsopbouw van het Nederlandse electoraat. Wat

opvalt, is volgens deze bron het slechte presteren van Wilders' beweging onder 18- tot 25-jarigen: slechts 5 procent van hen gaf bij de afgelopen verkiezingen zijn stem aan de pvv – hiermee bleef deze groep duidelijk onder het verkiezingsresultaat van 13 procent.⁸¹ Ook bij de 25- tot 35-jarigen moest de partij zich tevredenstellen met een resultaat onder de dubbele cijfers (8 procent).⁸² De leeftijdscategorieën 45-54 lagen met 18 procent, 55-64 met 17 procent en 35-44 met 15 procent boven het landelijk gemiddelde. Bij de 65-plussers die op 15 maart hadden gestemd, kreeg de pvv volgens De Hond 13 procent.

Uit het Ipsos-onderzoek bleek bovendien dat het electoraat van de pvv slechts voor 14,4 procent bestond uit kiezers met een hoog opleidingsniveau. Hiermee bevonden de populistische partijen zich met afstand op de laatste plaats van de geanalyseerde partijen.⁸³ Volgens De Hond behaalde de pvv onder alle hoogopgeleide kiezers maar 6 procent van de stemmen – een waarde die duidelijk onder het totaal van 13 procent lag.⁸⁴ Het electoraat van de pvv bestond in maart 2017 daarentegen opvallend vaak uit burgers die volgens Ipsos een laag opleidingsniveau hebben: 39,1 procent van de kiezers hoorde bij deze groep. Daarmee ging de politieke beweging van Wilders met afstand aan kop. De Hond registreerde in deze categorie een stemmenpercentage van 23, en ook dat was duidelijk meer dan bij de andere partijen.⁸⁵ De grootste groep pvv-kiezers (46,6 procent) had een gemiddeld opleidingsniveau. Volgens De Hond kreeg de politieke beweging van Wilders in deze categorie 15 procent van de stemmen.

Anders dan in de Ipsos-studie onderzocht De Hond ook de hoogte van het inkomen van de burgers die op 15 maart 2017 de gang naar de stembus hebben gemaakt. Bij kiezers met een laag inkomen of een 'midden'-inkomen behaalde de pvv bovengemiddeld goede resultaten (bij beide groepen 16 procent). Bij mensen met een 'midden+'-inkomen kreeg Wilders slechts 12 procent van de stemmen. Onder de hoge inkomens deed de pvv het met 7 procent nog aanzienlijk slechter.

Resumerend kun je stellen dat de pvv beschikt over een electoraat dat overwegend uit de middelste leeftijdscategorieën afkomstig is. Met name jonge stemmers voelen zich kennelijk minder sterk dan oudere kiezers door Wilders' politieke standpunten aangesproken. Uitgaande van bovengenoemde getallen kun je verder niet concluderen dat de pvv voornamelijk door mensen met een laag opleidingsniveau en een laag inkomen wordt gesteund. Wel zie je dat de partij het bij deze groepen bovengemiddeld goed doet. Kiezers met een hoog opleidingsniveau en inkomen spelen in het electoraat van de politieke beweging van Wilders om die reden een relatief kleine rol.⁸⁶ Henk en Ingrid zijn dus van middelbare leeftijd, hebben

geen erg hoge opleiding genoten en hebben eerder een gering dan een hoog inkomen.

Overgangen tussen partijen

Opiniepeiler Maurice de Hond liet na de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 15 maart 2017 bovendien zien op welke partijen de PVV-aanhangers uit 2017 bij de verkiezingen in 2012 hebben gestemd.⁸⁷ Opvallend is dat het electoraat van Wilders buitengewoon trouw is: 74 procent van de PVV-kiezers uit 2012 stemde vierenhalf jaar later weer op zijn partij. Daarnaast wist de politieke beweging van Wilders 14 procent van de VVD-, 9 procent van de SP- en 7 procent van de PVDA-stemmers uit 2012 aan zich te binden. Daarbij kwamen nog 5 procent van de jongeren die voor het eerst mochten stemmen, 1 procent van de CDA- en ook 1 procent van de D66-stemmers.

Verder is de vraag van belang aan welke partijen de PVV in 2017 kiezers heeft verloren. Volgens De Hond verdeelden die hun stem over diverse partijen: in de eerste plaats de nieuwe partij FVD met 5 procent. Daarna volgden de VVD en het CDA met ieder 4 procent, en de SP en de 'ouderenpartij' 50PLUS kregen hier respectievelijk 3 en 2 procent. GroenLinks, de PVDA en D66 kregen elk 1 procent, de overige zwevende kiezers gaven hun stem aan andere partijen.

Op basis van deze gegevens mag je concluderen dat de PVV diverse, in programmatisch opzicht zeer uiteenlopende electorale concurrenten heeft. Opvallend zijn vooral de uitwisselingsprocessen met de VVD. Kennelijk is dit terug te voeren op de kritische programmapunten over immigratie en het af en toe nationalistische geluid waarmee de partij van premier Rutte voorafgaand aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 2017 vooral ook naar de gunsten van potentiële Wilders-stemmers dong. Een soortgelijke these zou je ten aanzien van het CDA en vooral het FVD kunnen formuleren. Overgangen tussen PVV en SP laten zich in eerste instantie met de linkse sociaal-politieke agenda van de twee partijen verklaren, die met 50PLUS met de gezamenlijke eis de pensioenleeftijd naar 65 jaar te verlagen. Ergo: het eclectische gedachtegoed van de politieke beweging van Wilders, waarin nationalistische, liberale en linkse standpunten te vinden zijn, zorgt voor uitwisselingsprocessen met tal van andere partijen die tegen deze achtergrond als serieuze electorale tegenstrevers voor de PVV moeten worden gezien.

Over het negativisme van de PVV-kiezers

De studie *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (COB, uitgave 4/2016), gepubliceerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), laat zien dat de PVV-kiezers in 2016 meer dan gemiddeld ongelukkig en pessimistisch waren.⁸⁸ De onderzoekers beschrijven ook hoe deze gemoedstoestand te verklaren is. Aan de deelnemers aan het SCP-onderzoek was gevraagd de eigen financiële situatie, de Nederlandse economie, de Nederlandse samenleving en hun vertrouwen in de Tweede Kamer een cijfer van een tot tien te geven.⁸⁹

Opmerkelijk is dat de PVV-kiezers in alle gevallen (en soms met afstand) de laagste cijfers gaven. Voor hun eigen financiële situatie hadden ze een zes over. Ter vergelijking: de kiezers van de conservatief-liberale VVD en het sociaal-liberale D66 gaven hier het hoogste cijfer, een 7,5. Al net zo pessimistisch waren de ondervraagde thuisblijvers en de aanhangers van de SP. Over de Nederlandse economie waren de PVV-kiezers nog kritischer en gaven een vijf. Ook op dit vlak verschilden ze niet wezenlijk van de thuisblijvers en de SP-sympathisanten. Het waren opnieuw de aanhangers van de twee liberale partijen die de hoogste cijfers uitdeelden, beide een zeven. Ook over de Nederlandse samenleving en het vertrouwen in de Tweede Kamerleden bleken de thuisblijvers, SP- en PVV-kiezers erg kritisch. In beide gevallen waren de cijfers van de Wilders-sympathisanten echter veruit het slechtst: een vijf en een 3,5. Vooral het bijzonder lage vertrouwen in Kamerleden moet in dit verband worden benadrukt. Ook al kregen zij zelfs van de kiezers van de toenmalige regeringspartijen VVD en PvdA en van D66 slechts een zes, het nog lagere cijfer dat de PVV-aanhangers gaven duidt op groot wantrouwen, en dat onderscheidt deze groep significant van de rest van het electoraat.

Dit beeld wordt in de SCP-studie nog eens op twee andere punten bevestigd: geen enkele andere kiezersgroep is zo kritisch over de multiculturele samenleving en het Nederlandse lidmaatschap van de EU. De ondervraagden hoefden nu geen cijfers te geven, maar in plaats daarvan werd hun 'netto steun' in percentages gemeten. Een ronduit positieve houding betekende '+100 procent', een ronduit negatieve houding '-100 procent'. De netto steun van de PVV-sympathisanten voor de multiculturele samenleving was -60 procent, met betrekking tot het EU-lidmaatschap vonden de onderzoekers een waarde van -50 procent. Als tegenpolen dienden in dit verband de kiezers van GroenLinks (+75 procent, multiculturele samenleving) en D66 (+70 procent, EU-lidmaatschap). De radicale posities die Wilders inneemt ten aanzien van de bovengenoemde onderwerpen ('de-islamisering', uit de

EU stappen en afschaffing van de euro), die zijn programma met dat van alle andere partijen doet verschillen, worden in deze cijfers weerspiegeld.

Het negativisme van de PVV-aanhang is ook elders zichtbaar: geen enkele kiezersgroep was volgens het SCP eind 2016 zo ontevreden over zijn persoonlijke en maatschappelijke positie en zo negatief over de politiek in het algemeen en over globalisering. Ook hier moet worden benadrukt dat de aanhangers van Wilders vanwege hun pessimistische oordelen een bijzondere positie innemen omdat er wat hun opvattingen over relevante maatschappelijke, politieke en persoonlijke vraagstukken betreft een opvallende kloof met vrijwel alle andere kiezers gaapt. Vaak was het de achterban van de SP, 50PLUS en de thuisblijvers die een vergelijkbaar, hoewel nooit echt sterk uitgesproken negativisme aan de dag legden.

De geraadpleegde SCP-studie levert over de hele linie verhelderende antwoorden op over de in de vorige paragraaf belichte vraag over de overgangen tussen de PVV en andere partijen. Het is duidelijk dat het – zich in verschillende vormen manifesterende – negativisme op de hiervoor geschetste niveaus PVV-, SP- en 50PLUS-aanhangers tot op zekere mate met elkaar verbindt.⁹⁰

Belangrijke thema's

In de hiervoor aangehaalde SCP-studie *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (COB, 4/2016) hebben de onderzoekers naast de genoemde aspecten ook onderzocht welke maatschappelijke problemen de achterbannen van de verschillende partijen heel belangrijk vinden.⁹¹ Het werd al duidelijk dat de PVV-stemmers ook hierin duidelijk van de andere ondervraagden verschillen. 35 procent van de Wilders-sympathisanten noemde eind 2016 'immigratie en integratie' het grootste maatschappelijke probleem. Dat was voor hen dus het belangrijkste thema. En dit percentage was aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van 24. Het valt op dat er geen enkel ander beleidsterrein is dat de PVV-kiezers net zo problematisch vonden: op grote afstand volgden 'gezondheids- en ouderenzorg' en 'inkomen en economie', beide keren met 11 procent op de plaatsen twee en drie. Daarmee week de aanhang van Wilders niet significant af van de andere kiezers die zich ook vooral zorgen maakten om het thema 'immigratie en integratie'. Een blik op de gemiddelde cijfers laat zien dat het thema 'samenleven en normen en waarden' met 16 procent als de op een na belangrijkste maatschappelijke kwestie wordt beschouwd. Maar dit speelt voor de PVV-achterban geen noemenswaardige rol (6 procent).

Het is dus van belang om te onthouden dat Wilders' kernthema 'immigratie en integratie' eind 2016 zeer veel burgers aansprak. Zijn aanhang was hierover bezorgder dan de rest van de bevolking. Wat dit betreft, is de nadruk die de PVV-leider legt op problemen over de multiculturele samenleving dus consequent. De cijfers over 'samenleven en normen en waarden' doen vermoeden dat zijn electoraat zich eind 2016 nauwelijks interesseerde voor thema's die gepaard gaan met de toenemende polarisatie in het land – met name bij culturele vraagstukken of ten aanzien van de felheid van het politieke debat. Dit wekt geen verbazing omdat juist Wilders door media of politieke tegenstanders wordt bekritiseerd, vaak op grond van zijn al genoemde radicale standpunten en van zijn zonder twijfel polariserende stijl van politiek bedrijven.

Slotbeschouwing

De PVV doet intussen al meer dan tien jaar haar invloed op de Nederlandse politiek nadrukkelijk gelden. Telkens opnieuw zijn Wilders en zijn medestanders erin geslaagd de aandacht op bepaalde onderwerpen te richten, vermeende misstanden aan de kaak te stellen en duidelijke maatregelen te eisen. De standpunten en successen van de PVV waren er mede de oorzaak van dat de stemming in de maatschappij, de houding van veel burgers tegenover het politieke systeem alsook de grondtoon en resultaten van politieke discussies zijn veranderd. De gevolgen van het politieke klimaat werden ook voor de verkiezingen van maart 2017 weer duidelijk: in de debatten tussen de lijsttrekkers van de afzonderlijke partijen roerden zich nauwelijks nog voorstanders van het multiculturalisme, en ook het Europese integratieproces vond nog maar zelden veel bijval. Diffuse eisen over de bescherming van een lastig te definiëren Nederlandse identiteit of over een strenge toelating van immigranten worden echter door veel partijen gesteund.

De toekomstperspectieven van de PVV hangen natuurlijk van verschillende factoren af, waarvan de ene relevanter zal zijn dan de andere en waarvan er hier maar op enkele nader wordt ingegaan. Er kan zonder meer worden geconstateerd dat het voornemen van de oprichter om de teugels stevig in handen te houden tot gevolg heeft dat het lot van de partij ook in de toekomst in belangrijke mate van één persoon zal afhangen. Niettemin is het voor de partij natuurlijk van belang dat haar stem in de verschillende vertegenwoordigingen adequaat doorklinkt. Tegen deze achtergrond is de vraag actueel of de voor de verkiezingen van 2018 geplande uitbreiding

van de partij in gemeenten gunstig uitpakt of dat deze haar positie – bijvoorbeeld als de selectie van geschikte kandidaten problemen oplevert – vooral zwakker maakt. De bijzondere organisatiestructuur van de PVV heeft verder tot gevolg dat de partij geen overheids subsidie krijgt, waardoor zij in belangrijke mate afhankelijk is van het werven van giften. Door geen leden toe te laten, was de partij nog meer dan haar concurrenten afhankelijk van media-aandacht om burgers te bereiken en hen van haar standpunten te overtuigen.⁹² De afgelopen jaren slaagde Wilders er uitstekend in om aandacht van de media te trekken – of dit in de toekomst in dezelfde mate zal lukken, blijft de vraag. Bij de laatste Kamerverkiezingen legden vooral buitenlandse journalisten een buitengewoon grote belangstelling voor Wilders aan de dag: er werd regelmatig gesuggereerd dat de PVV weleens de grootste partij en Wilders premier zou kunnen worden. Dat dit scenario praktisch uitgesloten was, speelde in veel bijdragen totaal geen rol.⁹³ Een centrale vraag is hoe de partij zich in de toekomst inhoudelijk en strategisch gaat opstellen. Er is hierbij een spanning tussen de mogelijke doelen: door sterk polariserende standpunten kan de partij zeker verdere aandacht genereren, maar daarmee staat zij samenwerking met andere partijen wel in de weg. Het is een open kwestie of de partij langdurig in de oppositie wil blijven of dat ze, bijvoorbeeld door een gematigder koers en een grotere bereidheid om inhoudelijk compromissen te sluiten, de kansen op regeringsdeelname en dus op de uitvoering van haar doelstellingen wil vergroten.

Resumerend kan worden vastgesteld dat de PVV inmiddels kan terugkijken op een ruim elfjarige geschiedenis waarin sprake was van veel controverse en waarin ook een aantal opmerkelijke successen is behaald. Rekening houdend met de bovengenoemde factoren is het waarschijnlijk dat zij ook in de toekomst een rol in het Nederlandse partijenstelsel zal kunnen spelen. De steun die Wilders met zijn polariserende standpunten en eisen al jaren krijgt, biedt in elk geval inzicht in de onvrede en de politieke voorkeuren van veel burgers. Dergelijke onvrede, of zij nu verwoord wordt door de PVV of door andere populistische stromingen, zal ook in de toekomst haar invloed op de Nederlandse politiek niet missen.

Uit het Duits vertaald door Jan Bert Kanon

8. De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weideland

Protestants, conservatief en stabiel

Jan Schippers

Bij het 70-jarig bestaan van de SGP in 1988 werd de partij getypeerd als ‘een knoestige eik in het politieke landschap’.¹ Een rake typering, want zo’n solitaire eik valt meteen op – en dat doet de SGP in politieke zin ook. Vooral doordat zij regelmatig standpunten inneemt en opvattingen uitdraagt die door een groot deel van de Nederlandse bevolking niet worden gedeeld en soms met verbazing worden aangehoord.² Daar komt bij dat de partij een zeer stabiel kiezerscorps heeft: meestal behaalde zij drie zetels in de Tweede Kamer. Ook worden haar vertegenwoordigers en bestuurders door politici van andere partijen als betrouwbaar gezien. ‘Het is een hele betrouwbare partij. Er gaat een hoop vrolijkheid en degelijkheid van uit,’ zo verklaarde minister-president Rutte in 2011 over de SGP.³

Deze combinatie van eigenschappen maakt de partij uniek. De onbekendheid met de relatief geïsoleerde achterban van de partij en het eigenzinnige karakter van haar conservatieve politieke profiel maken mensen ook wel nieuwsgierig. Wat is dat voor een aparte partij, waarop baseert zij haar standpunten en hoe is het mogelijk dat zo’n kleine partij al bijna een eeuw bestaat?

Oprichting van de SGP in 1918

De directe staatkundige aanleiding voor het ontstaan van de SGP ligt in de grondwetwijziging van 1917. De langdurig slepende kwestie van de schoolstrijd die gedurende de tweede helft van de 19e eeuw met toenemende heftigheid werd gevoerd, werd eindelijk beslecht door een ingenieus bedacht compromis tussen de drie belangrijkste politieke stromingen. De confessionelen verkregen de gelijke financiering van openbaar en bijzonder (christelijk) onderwijs. De socialisten wensten het algemeen kiesrecht en kregen dat ook. Het censuskiesrecht dat de liberalen in de kaart speelde verviel. Om het wegvagen van de liberale partijen bij de nationale verkiezingen te

voorkomen, werd bovendien het districtenstelsel ingeruild voor evenredige vertegenwoordiging.

De achterban van de SGP bestond ten tijde van de oprichting vooral uit arbeiders in de land- en tuinbouw en kleine middenstanders. Onder het censuskiesrecht hadden de meesten van hen niet aan het criterium voldaan om het kiesrecht uit te mogen oefenen. Het ging om een gereformeerde bevolkingsgroep die vaak geïsoleerd leefde. Qua godsdienstige opvattingen kon het merendeel zich niet vinden in de hoofdstroom van de Nederlandse Hervormde Kerk. Velen uit deze kring waren in 1834 meegegaan met de Afscheiding, of later, met de Benthuizer predikant L.G.C. Ledebroer (1808-1863), die in 1841 was afgezet omdat hij zich had verzet tegen besluiten van het kerkbestuur. Zo ontstond een stroming buiten de nationale kerk die vasthield aan de gereformeerde leer en de kerkorde, die in 1619 door de Nationale Synode te Dordrecht was vastgelegd. Een deel hiervan sloot zich in 1892 aan bij de Gereformeerde Kerken, waarvan Abraham Kuiper (1837-1920) de leidinggevende figuur was.⁴ Een ander deel vormde de Christelijke Gereformeerde Kerken. Bij degenen die zich niet bij een van deze kerkgenootschappen aansloten, zetten in geestelijk opzicht vaak berusting en lijdelijkheid de toon. Men was veelal wars van politiek en keerde zich vaak af van de samenleving, omdat de vrees bestond dat betrokkenheid op het publieke leven hun geloof zou ondermijnen. Geestelijk welzijn was voor hen van veel groter belang dan materiële welstand. Het was dit volksdeel dat dominee G.H. Kersten (1882-1948) met zijn SGP motiveerde tot politieke participatie. Vandaag de dag wordt het algemeen aangeduid als 'de bevindelijk gereformeerden', een term die pas in de jaren tachtig in zwang is gekomen.

Typerend voor dit volksdeel is dat het zich qua religieuze overtuiging oriënteerde op het gereformeerde piëtisme, een beweging die een 'tweede of voortgaande reformatie' binnen het protestantisme bepleitte en wilde bevorderen. De sterke aandacht voor vroomheid en geloofservaring was een reactie op de toenemende rationaliteit in de hoofdstroom van het protestantisme vanaf het midden van de 17e eeuw. Deze beweging manifesteerde zich in Schotland in het Puritanisme en in Nederland in de Nadere Reformatie uit de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw.⁵ Inspiratie werd – en wordt – ontleend aan preken en theologische werken van predikanten uit die tijd.⁶ De jonge predikant Kersten was er in 1907 in geslaagd een aantal verdeelde afgescheiden gemeenten (met name de gereformeerden onder het Kruis en Ledebroeriaanse gemeenten) te verenigen in één kerkverband: de Gereformeerde Gemeenten. Zijn organisatorische gaven wendde hij vervolgens aan om ook bijzondere scholen op te richten, gelieerd aan de lokale kerkgemeenschappen. Het is mogelijk dat Kersten

politieke beïnvloeding nodig achtte om de fragiele maatschappelijke positie van deze scholen te kunnen verstevigen.⁷

De mogelijkheden daartoe waren in gunstige zin gewijzigd nu de evenredige vertegenwoordiging was ingevoerd. Als het districtenstelsel was gehandhaafd, zou de SGP buiten de Tweede Kamer zijn gebleven.⁸ Verder speelde de invoering van de opkomstplicht een rol. Op welke partij zou een behoudend gereformeerde kunnen stemmen? Bij gebrek aan beter stemde zo iemand vaak conservatief-liberaal of antirevolutionair. Toch herkende men zich niet echt in de liberale ideologie, noch in het neocalvinisme dat Kuypers Anti-Revolutionaire Partij (ARP) aan de dag legde.

Op 8 januari 1917 werd door leden van de Gereformeerde Gemeente een lokale kiesvereniging in Krabbendijke (Zeeland) opgericht.⁹ In de loop van dat jaar en in het voorjaar van 1918 kwamen acht andere plaatselijke verenigingen tot stand.¹⁰ Op woensdag 24 april 1918 kwamen de bestuursleden van acht Zeeuwse kiesverenigingen bijeen in Middelburg met als doel een politieke partij op te richten. Als voorlopige naam werd gekozen voor Staatkundig Gereformeerde Partij. Kersten gaf persoonlijk de voorkeur aan Vrije Antirevolutionaire Partij, zo blijkt uit correspondentie,¹¹ maar het voorlopige besluit van 24 april is nooit meer gewijzigd. Terugblikkend bleek dat verstandig, want de naam Vrije Antirevolutionaire Partij wekt de suggestie dat de SGP een afsplitsing is van de in 1879 opgerichte ARP, wat niet het geval is.¹² De theologische opvattingen en het daaruit voortvloeiende geestelijk klimaat in de achterban van de SGP verschilden te veel van dat bij de ARP-aanhangers.¹³ Verder was er bij de SGP sprake van een contrarevolutionaire onderstroom, die deelname aan het politieke leven afwees, omdat men dan meeging met de verwerpelijke idee van de volkssoevereiniteit.

Wat waren nu de motieven om naast de bestaande ARP en de CHU een derde protestantse partij op te richten? Met deze partijen deelde de SGP immers de politieke strijd tegen ongeloof en revolutie. 'Gewichtige zaken scheiden ons van hen,' zo stelde SGP-voorman Kersten. Waar doelde hij dan op? Hierbij zijn de volgende vijf zaken te noemen die een zwaar gewicht hadden in die tijd.

Als eerste de verzekeringsdwang van staatswege. Door de invoering van sociale verzekeringswetten werden werkgevers en werkegevers verplicht zich te verzekeren.¹⁴ Kersten vond dat de overheid burgers hier niet toe mocht dwingen. Hij achtte de praktijk van verzekeren tegen de gevolgen van onheil in strijd met het gereformeerde geloof in de voorzienigheid van God, die immers heel de wereld regeert en het leven van ieder mens leidt. Een mens dient in voor- en tegenspoed alleen te vertrouwen op God.¹⁵ Door burgers te verplichten tot het afsluiten van een verzekering, bracht de overheid mensen met deze overtuiging in gewetensnood. Verder betoogde Kersten dat

een wettelijk afgedwongen verzekering de Bijbelse opdracht tot onderling dienstbetoon uitholt. Wie zichzelf verzekert, hoeft immers geen hulp van zijn naaste, maar zal ook minder genegen zijn om een ander in nood te helpen. Principieel was de zorg voor armen volgens Kersten een taak van de kerk. Door te vergaande bemoeienis verdrong de staat de kerk van haar plaats.

Een tweede kwestie betrof de indirecte vaccinatiedwang. Kinderen mochten alleen onderwijs op school volgen als zij tegen besmettelijke ziekten waren ingeënt. Door de invoering van de leerplicht in 1901 ontstond een indirecte plicht tot vaccineren. Kersten fulmineerde tegen deze vorm van staatsdwang die strijdig was met het recht op lichamelijke integriteit. De overheid mocht mensen niet verplichten tot een 'kunstbewerking aan den lijve'.¹⁶ Verder achtte hij het ongeoorloofd dat mensen zich moedwillig in gevaar begeven door willens en wetens ziektestoffen in het lichaam in te laten brengen.¹⁷ Het belangrijkste bezwaar gold de strijdigheid met het geloof in de voorzienigheid van God. Vooral daarom was die staatsdwang voor Kersten onwettig. Zij was in strijd met de gewetens- en geloofsvrijheid, omdat de Nederlandse overheid niet toestond dat burgers hun leven inrichten overeenkomstig de Bijbelse geloofsovertuiging.¹⁸

In de derde plaats was de politieke samenwerking door ARP en CHU met de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) Kersten een doorn in het oog. In zijn geïdealiseerde visie op het verleden was Nederland een protestantse natie die zich in een Tachtigjarige Oorlog ontworsteld had aan 'het Roomse juk' dat het Nederlandse volk door de Spaanse koning was opgelegd. In behoudende gereformeerde kringen – maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld bij socialisten – vreesde men een steeds sterkere opmars van 'Rome' in Nederland. Een tendens die sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 al aan de gang was en ook na ruim zestig jaar nog steeds niet leek te stoppen.

Als vierde onderscheidende punt noemde Kersten de visie op het kiesrecht. In de gereformeerde maatschappijvisie stond het gezin als eenheid centraal, niet het individu. De SGP bepleitte dan ook een gezinshoofdenkiesrecht.¹⁹ Daaruit vloeide voort dat het individuele kiesrecht voor vrouwen in strijd werd geacht met de plaats van de vrouw aangegeven in het Woord van God.²⁰ De ARP had echter in 1917 ingestemd met het algemeen kiesrecht en de CHU kandideerde vrouwen. Daar distantieerde Kersten zich van. Zijn fractiegenoot de predikant Pieter Zandt, hoofdbestuurslid vanaf 1923 en lid van de Tweede Kamer van 1925 tot aan zijn overlijden, nam hierover een genuanceerder standpunt in. Overigens conformeerde hij zich in publieke uitlatingen wel aan het partijstandpunt.²¹

Het vijfde verschil van inzicht betreft de taak van de overheid ten aanzien van de religie. Terwijl Kuypers ARP uitging van een binding van de overheids-personen aan de Wet van God, wilde de SGP streven 'naar een regering van ons volk geheel op de grondslag van de ordening van God die in de Heilige Schrift wordt geopenbaard'.²² Het uitgangspunt van de SGP is dat de overheid geroepen is om God te dienen, net als het volk. De overheid stelt dan ook niet haar eigen normen, maar dient in het publieke leven de Bijbelse normen te handhaven en te bevorderen. Deelname aan het openbaar bestuur ziet de SGP als een opdracht van God om in het publieke leven de naam van Christus te belijden en om mee te werken aan een goed beleid tot welzijn van het volk.

Politiek gedachtegoed: theologie zet de toon

Het politieke denken van de SGP is onlosmakelijk verbonden met, en kenmerkt zich ook door, een benadering van maatschappelijke vraagstukken waarin de gereformeerde geloofsovertuiging en reformatorische theologie een grote rol spelen. Van meet af aan hechten de partijleden veel waarde aan de Bijbelse uitgangspunten van de SGP. Vanuit deze beginselen wordt de visie op een politiek of maatschappelijk vraagstuk gevormd.

Een politieke vergadering van de SGP begint dan ook meestentijds met het lezen van een Bijbelgedeelte en een meditatieve overweging daarvan. Dit berust op de overtuiging dat politieke en maatschappelijke vraagstukken alleen op een goede manier benaderd kunnen worden in het licht van een open Bijbel. Aan het Woord van God komt volgens de gereformeerde overtuiging immers het hoogste gezag toe. Daarbij is de actieradius van de Bijbel niet beperkt tot het religieuze leven, maar het strekt zich uit tot alle terreinen van het leven, het politieke inbegrepen.

Voor SGP'ers is het geloof niet de uitgang, maar het voorportaal van het denken. Het legt de basis en geeft de politieke oriëntatie aan. Deze benadering betekent niet dat er geen denkwerk nodig is om de maatschappelijke en politieke vragen van de dag te beantwoorden. Aanvankelijk beperkte de schriftelijke weerslag van de bezinning op politieke vraagstukken zich tot de uiteenzetting en toelichting van beginselprogramma en gemeenteprogram. Vooral SGP-Kamerlid Zandt heeft hier werk van gemaakt. Daarbij streefde hij niet naar een systematische of alomvattende behandeling van politieke beleidsterreinen en maatschappelijke vraagstukken. In het partijorgaan *De Banier* verschenen vaak integraal de bijdragen van SGP-Kamerleden, zonder een reflectie op de vraag hoe de concrete standpunten zich tot elkaar verhielden.

Deze werkwijze verklaart wellicht dat er verschillende inconsistenties zijn aan te wijzen in de standpuntbepaling van Kersten.²³ Zo was hij een verklaard tegenstander van het algemeen kiesrecht, maar liet hij zich intussen wel met gebruikmaking van dit recht tot lid van de Tweede Kamer verkiezen. Hij riep zijn achterban, met name de mannen, op om naar de stembus te gaan, stimuleerde de oprichting van kiesverenigingen in het land en bepleitte het deelnemen aan verkiezingen op provinciaal en gemeentelijk niveau.

Kersten schuurde tegen het liberalisme aan als het ging om zijn afwijzing van staatsbemoeienis met het maatschappelijk leven en de economie. Omgekeerd kende hij een haast onbeperkte macht toe aan de overheid om de ware religie te handhaven en te bevorderen. En in weerwil van zijn liberaal-aandoende voorkeur voor staatsonthouding, schroomde hij niet om in de crisistijd van de jaren dertig met verve te pleiten voor steunmaatregelen aan de landbouw en visserij.

Een belangrijk wapenfeit van de SGP vormt de 'Nacht van Kersten' van 10 november 1925, toen de leden van de SGP-fractie een amendement indienden op de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het beoogde dat er geen budget meer beschikbaar werd gesteld voor de vertegenwoordiging van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Heilige Stoel. De volgende dag werd het wijzigingsvoorstel door de Tweede Kamer aangenomen, doordat naast de voltallige oppositie ook Kamerleden van ARP- en CHU-huize dit voorstel steunden. Daarop dienden de katholieke ministers hun ontslag in. Zo kwam het eerste kabinet Colijn al na vier maanden ten val.

Overigens wringt het indienen van dit amendement door de SGP-fractie wel met het partijstandpunt dat niet de volksvertegenwoordiging, maar de regering moest regeren. Dit berust op de afwijzing van het principe van de volkssoevereiniteit. Het gezag dat God aan de overheid had toevertrouwd was volgens Kersten ondeelbaar. Daarom mocht de regering dit gezag niet delen met de volksvertegenwoordiging. Deze benadering verhinderde de SGP-fractie niet om volop mee te doen aan het debat in het parlement en mee te stemmen over wetsvoorstellen. Een overweging is dat de SGP in de praktijk haar theoretische of principiële uitgangspunten niet star volgde.

Deze tegenstrijdigheden deerden Kersten en zijn achterban in het geheel niet. Zij waren ervan overtuigd dat hun standpunten gebaseerd waren op de Bijbel, het Woord van God. Een logisch samenhangende en belijnde politieke filosofie had voor de partij blijkbaar geen toegevoegde waarde. Dit komt mede doordat Kersten zijn politieke arbeid in het verlengde zag liggen van zijn ambt als predikant. Hij identificeerde zich met de profeten die in het oude Israël optraden om het volk terug te roepen tot gehoorzaamheid aan Gods geboden. Parallel hieraan was het ware welzijn

van het Nederlandse volk gelegen in een terugkeer tot de dienst aan God.²⁴ Zijn opvolgers Zandt, en later Cornelis van Dis, dachten en handelden in deze lijn. Zij publiceerden een uitgebreide toelichting op het *Program van Beginselen van de SGP*.²⁵ Praktische vraagstukken voor bestuurders in de gemeentelijke en provinciale politiek werden besproken door hoofdbestuurder David Kodde, die onder meer burgemeester was van de Zeeuwse gemeente Zoutelande en vanaf 1956 lid van de Tweede Kamer.²⁶

Een andere verklaring voor het achterwege blijven van een doordacht ontwerp van een politieke filosofie voor de SGP is dat het belang van wetenschappelijke studie van politieke en beleidsmatige vraagstukken in SGP-kring aanvankelijk niet hoog werd ingeschat. Maar naarmate meer jongeren in de achterban een academische studie volgden, veranderde deze onderwaardering. Kritische bevraging van de stellingnames door de Tweede Kamerfractie stimuleerde ook tot bezinning. Gaandeweg trad er verandering op. Een eerste aanzet vormde de oprichting van het blad *Onderling Kontakt* begin jaren zestig door studenten van de christelijke lerarenopleiding De Driestar in Gouda. Een volgende stap is de oprichting van de Stichting Studie- en Voorlichtingscentrum in 1974, vier jaar later omgevormd tot Stichting Studiecentrum SGP en vanaf 1992 Guido de Brès-Stichting²⁷ genoemd. Ook kwamen er meer mogelijkheden voor ambtelijke ondersteuning van de SGP-fractie in de Tweede Kamer. Vooral Henk van Rossum, Tweede Kamerlid van 1967 tot 1986, heeft zich ingespannen voor uitbreiding van de fractiestaf.

Programmatistische ontwikkelingen

Programmatistische wijzigingen komen bij de SGP geleidelijk tot stand. De partij zal niet ineens een scherpe draai maken. Incrementeel beleid dat zich stap voor stap ontwikkelt en verandert, is ook typisch voor bestuurlijk Nederland. In die zin is de SGP een op en top Nederlandse partij. ‘Langzaam-aan, dan breekt het lijntje niet’, zo luidt een bekend gezegde. Dit betekent overigens niet dat er in de loop van de tien decennia geen veranderingen bij de SGP zijn aan te wijzen. Wat is er sinds 1918 zoal veranderd in haar opstelling? Zonder volledig te zijn, worden hieronder zes opmerkelijke wijzigingen besproken die zich bij de SGP hebben voorgedaan.

Democratie en theocratie

Democratie als regeringsvorm stond in de periode 1920-1940 niet hoog aangeschreven bij diverse partijen, waaronder de SGP. Kersten relativeerde

het stelsel van de parlementaire democratie, al gebruikte hij de term theocratie bewust niet om het ideaal van de SGP te omschrijven. Volgens hem was theocratie voorbehouden aan het oudtestamentische Israël. Zijn visie had meer weg van een 'bibliocratisch ideaal', waarbij de overheid gehoor geeft aan de goddelijke instructies vanuit de Bijbel.²⁸

De kerkverlating die in de jaren zestig in Nederland op gang kwam, vertaalde zich ook in de politieke representatie. In 1967 verloren de confessionele partijen hun meerderheid in de Tweede Kamer, wat de trend van massale kerkverlating en het verwerpen van de traditionele christelijke moraal door een meerderheid van de Nederlanders illustreerde. 'Het is verboden te verbieden,' was de protestleus van die tijd, waarbij gezag, orde en wet onder druk kwamen te staan. Deze culturele wending ontlokte bij SGP-voorman Hette Abma de uitspraak: 'Wie het gezag van God verwerpt, erkent op den duur ook geen gezag van mensen meer.' Waar deze uitspraak enerzijds een afwijzing van de tijdgeest betekende, bracht zij anderzijds ook bezinning teweeg over de manier waarop de SGP haar boodschap uit moest dragen. De intentie van de SGP was niet om het volk met dwang het Woord van God op te leggen. Dat beeld moest de partij dan ook niet oproepen. Daarom bracht Abma de SGP-boodschap bij voorkeur op een positieve manier onder woorden: het Woord van God heeft een weldadige betekenis voor alle mensen. Deze gewijzigde benadering maakte een veel positievere waardering van democratie mogelijk, maar de discussie hoe democratie zich verhoudt tot de Bijbelse uitgangspunten van de partij bleef bestaan.²⁹

Over deze vraag ontspoon zich een breedvoerige discussie in SGP-kring die in allerlei artikelen en andere publicaties is terug te vinden. In de jaren negentig kwamen studies tot stand over het karakter van de politiek die de SGP voorstond en de consequenties daarvan voor haar opereren in een democratie.³⁰ De SGP bepleitte een theocratische politiek binnen de gegeven kaders van een democratisch bestel. De vorm is niet wezenlijk, wel de norm dat de Bijbelse waarden leidend zijn voor het openbaar bestuur. In 2008 stelde SGP-fractievoorzitter Bas van der Vlies dat de SGP haar politieke idealen niet langer zou aanduiden met de term theocratie, omdat deze bij het publiek al snel het misverstand oproept als zou de SGP een gereformeerde variant van Iraanse toestanden bepleiten. Om nodeloze verwarring te vermijden, koos de partij voor de omschrijving 'Bijbels genormeerde politiek'.³¹

Een actualisering van de SGP-visie is neergelegd in de studie van het wetenschappelijk instituut *Gerechtigheid verhoogt een volk* met beschouwingen over staatsrechtelijke, historische en theologische aspecten van Bijbels genormeerde politiek.³² Een kernachtig uitgangspunt van de SGP blijft dat de oorsprong van het overheidsgezag in God berust. De bron van het overheidsgezag leidt

niet automatisch tot een keuze voor de manier waarop dat overheidsgezag wordt uitgeoefend, of de macht door één, door enkelen of door velen wordt uitgeoefend. Immers, zowel op basis van de volkssoevereiniteit als op basis van Gods soevereiniteit zijn meerdere staatsvormen te construeren.

Dit uitgangspunt heeft zijn weerslag op de basale normen waaraan de overheid zich bij haar taakuitoefening heeft te houden. Die beslissende normen over goed en kwaad, over recht en onrecht, zijn samengevat in de Bijbelse Tien Woorden (Decaloog), ook wel de Wet van God genoemd. Binnen de democratische kaders streeft de SGP ernaar dat wetgeving en beleid voor het publieke leven harmoniëren met de Bijbelse richtlijnen voor het leven en samenleven van mensen. Dit botst uiteraard met de gangbare opvatting van menselijke autonomie, die stelt dat mensen zelf mogen bepalen wat hun waarden en normen zijn. De SGP brengt daartegen in dat, wanneer in de politieke besluitvorming de regel van 'de meeste stemmen gelden' allesbepalend is, dit een samenleving naar de chaos kan voeren. Dan belanden we in een situatie waarin geen mens veilig kan leven.

Een brandpunt betreft de verhouding tussen kerk en staat. In de calvinistische opvatting zijn beide door God ingesteld om Zijn glorie te bevorderen, maar ze vallen niet samen en ze mogen elkaar niet overheersen.³³ Dit betekent: geen staatskerk (zoals bijvoorbeeld in Zweden, het Verenigd Koninkrijk of Griekenland), geen kerkstaat (zoals Vaticaanstad) maar wel een vruchtbare samenwerking van staat en kerk met behoud van ieders zelfstandigheid. De SGP beoogt geen overheid die burgers een bepaald geloof of levensbeschouwing oplegt of opdringt, maar wel een die kleur bekent. Een overheid kan immers niet neutraal zijn als het gaat om de morele aspecten die verkleefd zijn met haast ieder politiek vraagstuk. Met deze visie bruuskeert de SGP niet de democratie, maar opponeert zij tegen het secularisme, dat iedere godsdienst uit het openbare leven wil verbannen en de invoering van een seculiere variant van 'overheidsreligie' voorstaat. Zoals andere politieke partijen een liberale, socialistische of populistische politiek nastreven, zo wil de SGP, met inachtneming van de democratische spelregels, Bijbels genormeerde politiek bevorderen. Haar doel is een bijdrage te leveren aan een beter openbaar bestuur, met het oog op het fysieke en geestelijke welzijn van het hele volk.³⁴

Van antirooms naar islamkritisch

Zoals eerder vermeld, idealiseerden Kersten en Zandt het protestantse verleden van Nederland, dat zich in een tachtig jaar durende strijd had

ontworsteld aan het rooms-katholieke bewind in Spanje. Ook bij andere protestanten in die dagen werd deze visie aangehangen. Zij zagen Nederland in de 17e en 18e eeuw als een calvinistische natie met de rijke gouden eeuw als ideaalperiode. Tot aan de jaren zestig legde de SGP regelmatig een antiroomse houding aan de dag. Dit veranderde echter stap voor stap. Vooral tijdens de culturele en seksuele revolutie in de jaren zestig en zeventig bleek dat conservatieve protestanten in het behoudende deel van de rooms-katholieke kerk steeds vaker een bondgenoot hadden als het ging om het bestrijden van de losse huwelijksmoraal, zedenverwildering en de ideologie van het feminisme. Conservatieve katholieken achtten dit evenzeer in strijd met de christelijke ethiek als de SGP. De overeenkomst qua visie werd nog eens bevestigd bij de politieke strijd tegen de legalisering van ongehuwd samenwonen, abortus, euthanasie, de bevordering van de zogenoemde 24 uurseconomie en het homohuwelijk.

De kentering bij de SGP wordt zichtbaar als SGP-leider Van der Vlies in 2004 stelt dat hij geen politiek punt meer wil maken van de rooms-katholieke kerk, 'in een situatie waarin een slinkend deel van de samenleving zich christen noemt'.³⁵ Een nog trefzekerder illustratie van de gewijzigde bejegening is het volgende. In het voorjaar van 2010 verstoorden activisten een mis in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Zij hekelden het weigeren van de hostie tijdens de communie aan een homoseksuele prins carnaval door een pastoor te Reusel. Ze maakten hun protest kenbaar door tijdens de preek weg te lopen, lawaai te maken en kerstliedjes te zingen. SGP-Kamerlid Van der Staaij stelde de volgende dag kritische Kamervragen over deze 'hostierel'. De ordeverstoringen in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch noemde hij een criminele actie.³⁶ De SGP'er vroeg aan de minister om maatregelen te nemen zodat nieuwe ordeverstoringen konden worden tegengegaan. Hiermee oogstte de SGP de sympathie van vele katholieken.

De SGP lijkt vandaag de dag het gevaar van Rome ingeruild te hebben voor het gevaar van de (politieke) islam. Met dit verschil dat er geen sprake is van een fixatie, zoals bij Kersten. In de politieke profilering speelt het behoud van de joods-christelijke cultuur een belangrijke rol. De SGP beargumenteert haar opstelling in de publicatie *De islam in huis*, die verscheen in 2005.³⁷ Breder bekend zijn de voorstellen van de SGP-fractie om mega-moskeeën, opzichtige minaretten en publieke gebedsoproepen waarin de islamitische geloofsbelijdenis op straat weerklinkt tegen te gaan. Dit betekent niet dat moslims volgens de SGP geen geloofsvrijheid zouden mogen hebben. Haar verzet richt zich tegen de publieke manifestatie van deze religie.³⁸

Europese Unie: van afwijzing naar kritische acceptatie

Ook als het gaat om de bejegening van internationale samenwerking in Europa heeft de SGP een ontwikkeling doorgemaakt. Zandt was een verklaard tegenstander van alles wat zweemde naar internationale organisaties. Hij riep telkens het jammerlijke falen van de Volkenbond in de jaren dertig in herinnering. Vanuit dat gezichtspunt wees hij de Verenigde Naties, de Raad van Europa, de NAVO en de vorming van de Europese Gemeenschappen af. Het feit dat nogal wat katholieken aan de wieg van de Europese samenwerking stonden, was voor hem reden te meer voor een tegenstem: 'Nederland komt alzo geheel te staan onder de leiding van rooms-katholieke landen, zoals Frankrijk, Italië, West-Duitsland en België zijn.'³⁹ Alleen wat de NAVO aanging, keerde Zandt snel op zijn schreden terug.

In 1979 besloot de SGP deel te nemen aan de verkiezingen voor de leden van het Europees Parlement. Dit had heel wat voeten in de aarde. Een minderheid in de partij weigerde hieraan mee te werken. Partijvoorzitter Abma vreesde zelfs een splijting van de partij. Maar tijdens de periode-Van der Vlies (1986-2010) kwam de SGP gaandeweg tot een kritische acceptatie van de Europese samenwerking. Nut en noodzaak ervan werden ingezien – alsook bepleit – op terreinen van economie, landbouw, milieubescherming, verkeer en vervoer. Tegelijk benadrukte de SGP het grote belang van de zelfstandigheid van de EU-lidstaten, zeker als het gaat om belastingheffing, onderwijsbeleid, gezondheidszorg en ethische kwesties. De vorming van de Economische en Monetaire Unie en de komst van de euro wees de SGP af met economische en politieke argumenten. De ontwikkelingen van de laatste jaren waren voor de partij een bevestiging van haar gelijk. Verder dient het subsidiariteitsbeginsel volgens de SGP van onderop benaderd te worden: niet de Europese Commissie bepaalt of Europese regelgeving gewenst is, maar de lidstaten en hun parlementen. Deze benadering voorkomt een centralistische interpretatie van 'subsidiariteit' die de zelfstandigheid van de lidstaten te veel inperkt. De EU moet verankerd blijven in de lidstaten en die ten dienste staan, niet andersom.⁴⁰

Bejegening van het joodse volk en de staat Israël

In de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog zochten steeds meer joden uit Duitsland een goed heenkomen, ook in Nederland. Kersten keerde zich tegen het openstellen van de grenzen voor joodse vluchtelingen. Hij veroordeelde de anti-joodse maatregelen in Duitsland, maar vreesde tegelijk een te grote joodse invloed in Nederland. In 1938 zei hij in de Tweede Kamer:

‘En toch, Mijnheer de Voorzitter, de volharding in den weg, waarin de Joden den beloofden Messias verwerpen, maakt het menigmaal zoo, dat de volken, waarbij zij schuiling gevonden hebben, hen uitwerpen.⁴¹ Aan dit standpunt lagen theologische opvattingen ten grondslag. Net als Kuyper hing Kersten een destijds gangbare vervangingsleer aan die stelde dat de christelijke kerk in plaats van Israël was gekomen. De joden waren immers ‘vijanden van Christus’. Door Jezus te kruisigen hadden zij het bloed over zich heen geroepen en daarvan getuigden nu de vervolgingen, zo stelde Kersten. De SGP hield wel afstand van het politieke antisemitisme – dat was te extreem. In brede protestantse kringen was in die tijd sprake van een anti-joodse houding en maakte men zich schuldig aan negatieve beeldvorming, door joden als onbetrouwbare burgers en als handlangers van het communisme, liberalisme en socialisme te stigmatiseren.

Toen de regering plannen maakte om een groot opvangkamp op het Elspeterveld (Gelderland) te lokaliseren, kwamen er protesten, onder andere van de VVV en de ANWB. De SGP uitte bezwaren vanwege verstoring van de zondagsrust. Het SGP-blad *De Banier* kopte: ‘Van Uddel tot Elspeet een groot Jodenkamp. Blijft er voor ons óók nog wat heide over?’⁴² Het besluit van de Ermelose gemeenteraad werd overruled door niemand minder dan koningin Wilhelmina. Zij vond de gekozen locatie op te korte afstand van haar zomerverblijf Paleis Het Loo in Apeldoorn.⁴³ Het opvangkamp werd vervolgens gevestigd nabij het Drentse Westerbork.

Terwijl Kersten de ideologie van de NSB klip-en-klaar afwees, had hij toch een blinde vlek voor de ware aard van het nationaalsocialistische bewind in Duitsland. Dat kwam door zijn merkwaardige fixatie op het rooms-katholicisme. In zijn taxatie was ‘Rome’ en de coalitie van ARP en CHU met de RKSP een groter gevaar voor het land dan het opkomend nationaalsocialisme. ‘Veel meer dan voor socialist en voor NSB’er heeft ons protestantse volk voor Rome te vrezen en tegen Rome zich te wapenen’, schreef hij in 1938. Verder bekritiseerde Kersten de regering onophoudelijk, omdat zij niet optrad tegen de ‘roepende zonden’ in de samenleving. Vroeg of laat zou dit morele kwaad door God worden gestraft. Toen in mei 1940 Nederland werd overrompeld door de inval van nazi-Duitsland, met het bombardement op de stad Rotterdam als schrikwekkende dwangmaatregel tot capitulatie, zag Kersten deze catastrofe als een oordeel van God. Deze religieuze visie motiveerde hem tot een passieve houding jegens de Duitse bezetter in de jaren 1940-1945. Het Nederlandse volk kon zich maar het beste onderwerpen aan Gods straffende hand, zo stelde Kersten.⁴⁴ Een standpunt waarin hij niet alleen stond, maar dat ook in eigen kring niet altijd werd gedeeld. Kerstens berustende houding gaf na de oorlogsperiode aanleiding tot het besluit om hem het lidmaatschap

van de Tweede Kamer te ontnemen. Ook binnen de SGP rees protest tegen zijn handelwijze. De kiesvereniging van Rotterdam-West eiste een grondig onderzoek naar de gang van zaken in de oorlogsjaren, maar dat kwam er niet. Leden die aanhoudend protesteerden, werden eenvoudigweg geroyeerd. Dit laat zien dat het hoofdbestuur niet op een goede manier met kritiek kon omgaan. Ook al had het gezag van Kersten een forse deuk opgelopen, voor de meeste partijleden was hij nog steeds hun onbetwiste aanvoerder.

De oprichting van de staat Israël in 1948 en met name zijn standhouden tegenover een Arabische overmacht in de oorlogen van 1956, 1967 en 1973, hebben eraan bijgedragen dat steeds meer SGP'ers sympathie kregen voor Israël en het joodse volk. Predikanten uit de achterban noemden de overwinningen van Israël een wonder van God dat vergeleken kon worden met de bevrijding eertijds uit Egypte.⁴⁵ De vervangingsleer kwam onder kritiek te staan, doordat een studie werd gemaakt van opvattingen uit de tijd van de Nadere Reformatie. De gangbare opvatting dat God de Joden had verworpen, werd ingewisseld voor een hoopvol toekomstperspectief. In de eindfase van de wereldgeschiedenis zouden de Joden zich massaal tot het christendom bekeren, waarbij ook terugkeer naar het Heilige Land tot de mogelijkheid behoorde. In deze piëtistische stroming werd, mede ook door de gedeelde focus op het Oude Testament, een nauwe verbondenheid ervaren met 'het oude bondsvolk', de 'beminden om der vaderen wil'.⁴⁶

In de Kamerbijdragen en partijredes van Zandt (partijvoorzitter van 1946-1961) valt overigens niets te merken van een gewijzigde opvatting.⁴⁷ Hij zweeg over Israël, zelfs in zijn partijrede van 1957 waarin hij de Suez-crisis memoreerde. Een voorzichtige wijziging wordt zichtbaar in 1968, toen Abma stilstond bij de Zesdaagse Oorlog van 1967 en daarbij de Schotse puritein Samuel Rutherford (1600-1661) citeerde, die het joodse volk een geliefde zuster van de christelijke kerk noemde.⁴⁸ In de partijrede van 1974 ging hij uitgebreid in op de spannende situatie in het Midden-Oosten, en hekelde de draai van het kabinet in zijn houding jegens Israël tijdens de Yom Kippur-oorlog in het najaar van 1973. Het kabinet zou zich laten chanteren door de olieboycot die Arabische landen aan Nederland oplegden als sanctie voor de steun aan Israël. Ook wees Abma expliciet op de altijddurende verbondstrouw van God aan het volk Israël.⁴⁹ Daarmee sloeg hij heel andere tonen aan dan indertijd Kersten en Zandt deden. Deze wending mondt in 2000 uit in de opname van een afzonderlijk artikel in het beginselprogramma van de SGP dat het belang van goede diplomatieke betrekkingen met de staat Israël en veilige en erkende grenzen voor het land bepleit.⁵⁰ Met haar pro-Israëliëse opstelling bekritiseert de SGP andere partijen die de staat Israël een bezetter noemen en uitsluitend verantwoordelijk stellen voor het leed dat de Palestijnen wordt

aangedaan. In 2012 was in het parlement een initiatiefwetsvoorstel aan de orde dat beoogde de niet verdoofde rituele slacht te verbieden. In het belang van de joodse gemeenschap in Nederland keerde de SGP zich hier ferm tegen.⁵¹ Ook horen we vandaag de dag van SGP-zijde niet enkel een pleidooi voor een protestantse of gereformeerde natie, maar veel vaker worden de joods-christelijke wortels en traditie van Nederland benadrukt. De conclusie is dat de SGP ten aanzien van het joodse volk een fundamentele verandering heeft doorgemaakt. De hedendaagse visie van de partij staat haaks op die tijdens de eerste decennia na haar oprichting.

Economisch en sociaal beleid

De SGP stond ronduit argwanend tegenover invloed van de staat op economie en samenleving. De overheid moest zich bij haar optreden beperken tot het publieke domein. Gaandeweg trad een verandering in deze denkwijze op. Vooral de financiering van het reformatorisch onderwijs door de overheid heeft hieraan bijgedragen. Dit leidde ertoe dat, terwijl onder president Reagan (1981-1989) in de Verenigde Staten en premier Thatcher (1979-1990) in het Verenigd Koninkrijk het neoliberale beleid opkwam, de SGP juist de scherpe liberale kanten van haar sociaal-economische visie afvijlde. Kritiek van de SGP op de vrijemarktwerking mocht zich niet langer beperken tot zondagsarbeid en onzedelijke reclame-uitingen. Met name Van der Vlies heeft de SGP een meer sociaal gezicht gegeven, bijvoorbeeld door zijn inzet voor de regeling van een 'compliment' voor mantelzorgers.⁵² Daarnaast vond hij dat Nederland achteropraakte bij de steun aan gezinnen met kinderen, waarvan er te veel onder de armoedegrens belandden. Ook pleitte hij voor meer middelen ten behoeve van de zorg voor chronisch zieken, gehandicapten en extra budget voor mensen die langdurig afhankelijk zijn van een overheidsuitkering. Hij was enorm verontwaardigd jegens het tweede kabinet-Kok (1998-2002) toen dat extra geld uittrok voor het subsidiëren van de topsport en even later besloot om het budget voor sociaal zwakkeren omlaag te schroeven.⁵³

Een verklaring voor deze gewijzigde opstelling van de SGP ten aanzien van sociaal-economische vraagstukken ligt enerzijds in de uitbouw van de welvaartsstaat waar ook zorg- en onderwijsinstellingen uit de SGP-achterban in meegingen en van profiteerden. Uit oogpunt van een rechtvaardige verdeling van overheidsgeld, bepleitte de SGP ook meer en meer de belangen van deze reformatorische identiteitsgebonden instellingen. Een andere verklaring is het gegeven dat vanuit de achterban meer jongeren een academische opleiding volgden, waaronder economie. Een aantal van deze christen-economen organiseerden zich in het platform *Economos*, schreven artikelen in het

SGP-studieblad *Zicht* over de consequenties van Bijbelse waarden en normen voor het economisch leven, zetten vraagtekens bij liberaal gekleurde en soms prokapitalistische partijstandpunten en droegen ook bij aan studies ten behoeve van het wetenschappelijk instituut.⁵⁴

Politieke participatie van vrouwen

Net als de ARP keerde de SGP zich tegen het individualistische kiesrecht. Vanuit een organische maatschappijvisie bepleitten deze partijen een gezinshoofdenkiesrecht. Zij waren dan ook gekant tegen het vrouwenkiesrecht. Na de invoering van het algemeen kiesrecht verschoof de opinie in de kring van de ARP. Nu het kiesrechtstelsel eenmaal gewijzigd was, hoorde het vrouwenkiesrecht daar gewoon bij. Kersten vond dit geen houdbare redenering. Hij verweet de ARP het opgeven van beginselen, omdat ze in 1917 niet tegen de voorstellen voor invoering van het algemeen kiesrecht had gestemd.⁵⁵

Overigens bleef de ARP een vrij traditionele partij tot aan de jaren zestig. In 1963 werd het eerste vrouwelijke Kamerlid voor de ARP gekozen. Deze veranderingen vond men in SGP-kring een teken aan de wand. Intussen was het wel een feit dat het in SGP-gezinnen steeds vanzelfsprekender werd dat ook vrouwen naar de stembus gingen. In 1982 vroeg de kiesvereniging van Den Haag het SGP-hoofdbestuur om een bezinning op dit standpunt, gelet op de sterk veranderde positie van de vrouw in de samenleving, alsook in de achterban van de partij. Geconstateerd werd dat de meeste vrouwen en meisjes uit de SGP-achterban hun stem uitbrachten en meestal op de partij stemden. Hoe viel dit te rijmen met artikel 12 uit het beginselprogramma van de partij dat het vrouwenkiesrecht afwees?⁵⁶

In 1984 liet het partijbestuur twee geschriften verschijnen met een visie op vrouwenemancipatie en overwegingen bij het stemmen door vrouwen. Concrete voorstellen ontbraken, als gevolg van verdeeldheid in het bestuur. De kiesverenigingen reageerden ook verdeeld. Na een moeizaam intern debat besloot de algemene ledenvergadering in 1989 tot wijziging van het beginselprogramma. Het vrouwenkiesrecht werd niet langer categorisch uitgesloten. Iedere vrouw was vrij in haar geweten om al dan niet naar de stembus te gaan. Tegelijk achtte de partij het regeerambt voorbehouden aan mannen, omdat de Bijbel een onderscheid aangeeft in de roeping van man en vrouw.⁵⁷

Intussen ging de discussie over het partijlidmaatschap voor vrouwen verder. Er waren namelijk kiesverenigingen die vrouwen inschreven als lid, omdat de partijstatuten zich daartegen niet verzetten. Dit leidde tot protesten door leden die van mening waren dat partijleden meebeslisten over

zaken die gerelateerd waren aan het regeerambt – zoals het vaststellen van kandidatenlijsten. Na een hooglopende interne discussie legde de partij in 1996 in de statuten vast dat het gewone lidmaatschap was voorbehouden aan mannen, terwijl er voor vrouwen een buitengewoon lidmaatschap werd gecreëerd. Paradoxaal aan dit besluit was dat de partij hiermee een juridisch handvat bood aan tegenstanders die de SGP ongeoorloofde discriminatie van vrouwen verweten. Het duurde tot 2005 vooraleer de Clara Wichmann Stichting succes had bij de rechter. De Haagse rechtbank droeg de Nederlandse Staat op om de subsidies aan de SGP stop te zetten. Na lang slepende juridische procedures wees in 2010 de Hoge Raad arrest en droeg de Staat op om effectieve maatregelen te nemen die ertoe zouden leiden dat de SGP de discriminatie formeel zou beëindigen. Het inhouden van subsidies was geen passend middel. Ook mocht de partij in vrijheid haar visie op de verhouding van man en vrouw uitdragen. Na een mislukt appel bij het Europees Hof besloot de SGP om juridische beletselen tegen het kandideren van vrouwen uit de partijstatuten te verwijderen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in het voorjaar van 2014 werd in Vlissingen voor het eerst een vrouw als gemeenteraadslid namens de SGP gekozen.

Terugblikkend is er sprake geweest van een aanvankelijk gebrek aan zichtbaar politiek leiderschap in deze discussie. Vanwege de enorme verdeeldheid in de partij is het begrijpelijk dat Van der Vlies als net aangetreden fractievoorzitter behoedzaam opereerde. Verder heeft de SGP-fractie een steek laten vallen door in 1990 bij de ratificatie van het VN-verdrag inzake uitbanning van discriminatie van vrouwen niet aan te dringen op een uitzonderingsclausule voor de partij op grond van haar Bijbelse uitgangspunten. Een ander signaal is dat in het voorjaar van 1993 Van der Vlies pas na de opiniërende partijvergadering – waarin 91 procent van de afgevaardigden opteerde voor uitsluiting van vrouwen van het partijlidmaatschap – aangaf dat hij wel voor een vorm van participatie van vrouwen in de partij was. Ongetwijfeld heeft hij daarna achter de schermen zijn invloed steviger aangewend, want uiteindelijk draaide de partij in 2006 de statutenwijziging uit 1996 terug en werd het partijlidmaatschap wel opengesteld voor vrouwen.

De langdurige discussie binnen de SGP over deze kwestie laat zien dat er sprake is van verschil in opvattingen en in de mate van acceptatie van maatschappelijke ontwikkelingen. Net als in de rest van de samenleving steeg het opleidingsniveau van vrouwen (en mannen) in SGP-kring. Dat leidde tot veranderingen waartegen een deel van de partij zich ferm verzette. Verontruste leden wilden vasthouden aan geijkte standpunten van vroeger. De verwijten die SGP-voorman Kersten vroeger aan de ARP adresseerde, weerklonken nu tussen SGP'ers onderling. Met dit verschil dat de oorspronkelijke notie van

het organisch kiesrecht (dat immers geen onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen)⁵⁸ geheel uit het gezichtsveld was verdwenen. Dit toont dat ook de SGP-achterban beïnvloed is door het individualisme.

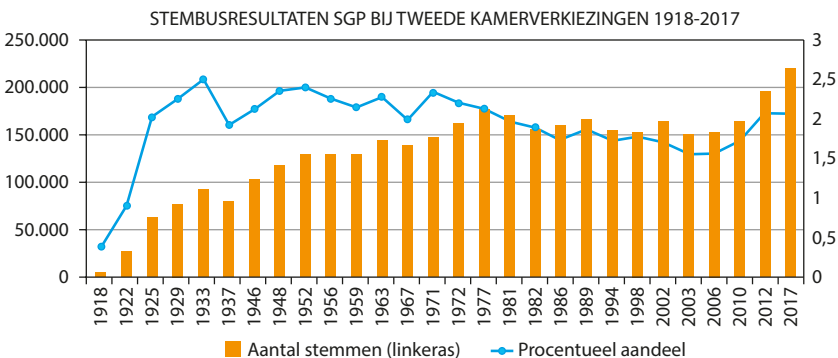
Electoraal ontwikkelingen

Hieronder worden alle resultaten van de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen in beeld gebracht over de gehele periode van 1918 tot heden. Het grootste aandeel in de uitgebrachte stemmen bereikte de SGP in 1933, met 2,51 procent. Het hoogste aantal stemmen werd behaald in 2017, toen 219.750 kiezers op de SGP stemden (2,08 procent).

In de grafiek is een aantal fluctuaties zichtbaar. Bij de eerste vijf verkiezingen, van 1918 tot 1933, is er sprake van een duidelijke groei. De partijoprichter Kersten wist nieuwe kiezersgroepen aan te boren en sprak ook behoudende ARP-stemmers aan. Doordat de SGP in november 1925 het eerste kabinet-Colijn ten val bracht (zie boven), haalde zij de voorpagina's van alle kranten. Tijdens de economische crisis begin jaren dertig kwam de SGP op voor de economische belangen van de achterban. De combinatie van principiële stellingname en praktische belangenbehartiging legde de SGP geen electorale windeieren.⁶⁰ Bij de Kamerverkiezingen in 1937 was er sprake van een terugval. De SGP verloor haar derde zetel, met name door concurrentie van de pas opgerichte Christelijk Nationale Actie (CNA).⁶¹ Van een opmerkelijk stemmenverlies van de SGP aan de NSB was geen sprake, in tegenstelling tot wat wel is beweerd.⁶²

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de SGP met 2,1 procent terug in de Tweede Kamer en lag in de vroege jaren vijftig rond de 2,4 procent. Bij

Fig. 8.1: Behaalde stemmen en procentueel aandeel SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen (1918-2017)⁵⁹

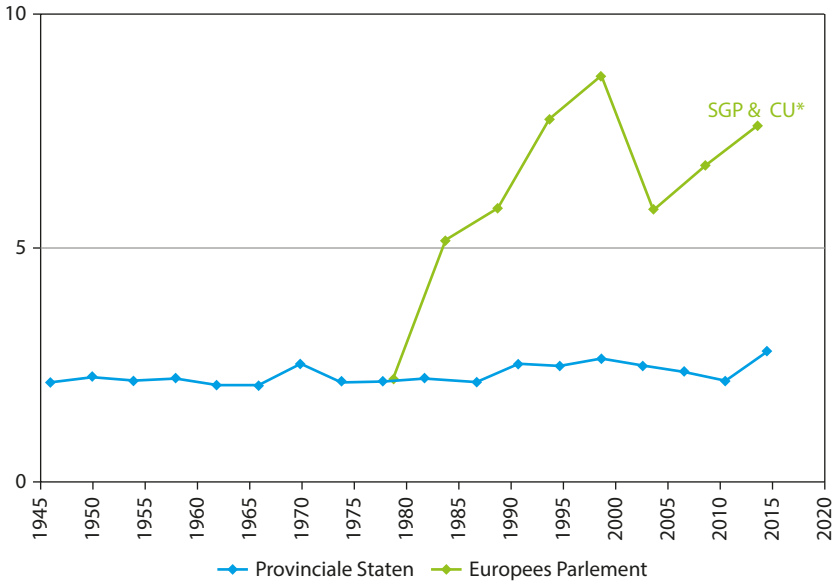

de Kamerverkiezingen in 1967 verloor de partij voor het eerst sinds 1937 in stemmenaantal en kwam uit op 2,0 procent. Blijkbaar stemden de vele babyboomers in de achterban niet meer vanzelfsprekend op de SGP. Ook was er sprake van significant verlies aan de Boerenpartij van Henk Koekoek, vooral in de provincie Gelderland. In 1971 herstelde de SGP zich weer. De winst van 10.000 stemmen was te danken aan verjonging van de kandidatenlijst en wervende activiteiten onder de jeugd. Daarnaast werden er stemmen geworven van behoudende ARP-kiezers die ontevreden waren over de linkse koers van hun partij.⁶³ De groei zette door en in 1977 behaalde de SGP het hoogste stemmental tot dan toe: 177.010. Daarna vond in de jaren tachtig en negentig een gestage afkalving plaats. De partij verloor telkens stemmen aan haar concurrenten, met name aan de in 1975 opgerichte RPF, maar ook aan GPV en CDA. Een belangrijke factor daarbij was de interne verdeeldheid in de SGP over de acceptatie van het partijlidmaatschap voor vrouwen, waarover discussies werden gevoerd van circa 1982 tot 1995. Verder wist de CDA-leider Jan Peter Balkenende in 2003 ook SGP-stemmers te trekken met zijn initiatief voor een maatschappelijk debat over waarden en normen.

Na het dal in 2003 en 2006 boekte de SGP bij de Kamerverkiezingen in 2010 en 2012 enige stemmenwinst en kon in 2017 het resultaat van 2010 vasthouden (2,1 procent). Bij de laatstgehouden verkiezingen doorbrak zij de grens van 200.000 stemmen. De toename van SGP-kiezers was mede te danken aan de verruiming van het mediastandpunt van de partij: SGP'ers kwamen vaker op televisie en radio. Via sociale media werd het veel gemakkelijker om de eigen achterban met nieuws te bereiken. Een andere factor van betekenis was dat de SGP gedoogsteun verleende aan het eerste kabinet-Rutte en in 2011 een 'wippositie' in de Eerste Kamer krijgt. Dit ontzenuwde het veelgehoorde argument dat je als (christelijke) kiezer pas echt invloed hebt als je op een grotere partij zoals het CDA stemt.

Niet veel anders is het beeld van de verkiezingsresultaten op provinciaal niveau. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement vallen de veel betere resultaten sinds de jaren tachtig op. In 1979 nam de SGP zelfstandig deel aan deze verkiezingen. Vanaf 1984 werd samengewerkt in een lijstverbinding met GPV en RPF, later ChristenUnie. De zeer lage opkomst verklaart de bijzonder goede stembusresultaten van deze combinatie (zie fig. 8.2).

Waar haalt de SGP haar stemmen vandaan? In veel beschouwingen over de SGP worden plaatsen genoemd als Staphorst, Urk, Rijssen, Katwijk, Nunspeet, Barneveld, Ede en Neder-Betuwe. Dit zijn inderdaad bolwerken waar veel SGP-stemmers wonen. Genoemde plaatsen liggen in de zogenoemde Biblebelt, een band die loopt van de eilanden in het zuidwesten in

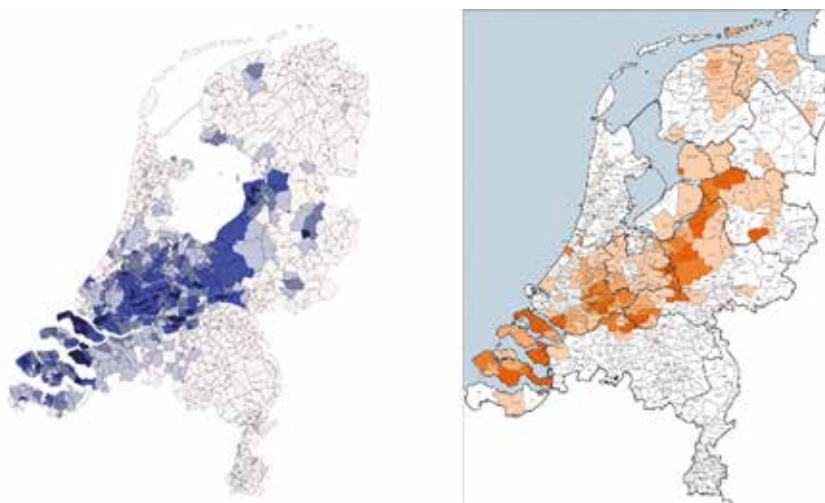
Fig. 8.2: Verkiezingsresultaten SGP 1946-2017 (in procent)

*De SGP en de CU (resp. haar voorgangers) hebben sinds 1984 bij de verkiezingen voor het Europees Parlement een lijstverbinding. De weergegeven resultaten betreffen die gemeenschappelijke uitslagen.

Bron: Eigen samenstelling op basis van gegevens van website Verkiezingsuitslagen.nl

Nederland via het rivierengebied en de Veluwe naar de kop van Overijssel. De kaarten op p. 186 (zie fig. 8.3) met de relatieve scores van de SGP per gemeente in 1933 en 2012 tonen dat het patroon van de Biblebelt in de loop van de tijd nauwelijks is gewijzigd. Over het algemeen treedt er geen grotere geografische concentratie van de SGP-achterban op. Het aantal SGP-stemmen in Biblebelt-gemeenten neemt wel toe, maar het aandeel wijzigt marginaal. Alles bij elkaar genomen blijft de SGP-achterban, ook geografisch, in Nederland in hoge mate stabiel.⁶⁴

De grote mate van continuïteit wil niet zeggen dat er geen veranderingen zijn opgetreden. De tabel hieronder geeft hiervan een indruk. Zo behaalde de SGP in de eerste vijftig jaar van haar bestaan een groter deel van haar stemmen in de vier grote steden, vooral Rotterdam. Tot en met de Kamerverkiezingen in 1972 staat deze stad aan kop als het gaat om het aantal SGP-stemmen. Vanaf 1977 is dat de Gelderse gemeente Ede. De daling van het aantal SGP-stemmen in de steden komt door het wegtrekken van SGP-kiezers vanaf de jaren zestig naar omliggende gemeenten. Het vissersdorp Urk laat een andere tendens

Fig. 8.3: SGP-aandeel van uitgebrachte stemmen per gemeente

Een vergelijking van de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen in 1933 (links) en in 2012 (rechts). In de lichtgekleurde gemeenten ligt het SGP-percentage op 1 procent, in de meest donkergekleurde gemeenten hoger dan 15 procent.

Bron: Kiesraad

zien. In 1933 geeft zo'n 80 procent van de Urkers z'n stem aan de ARP, terwijl de SGP de tweede partij is met een kleine 7 procent. Mede door de vorming van het CDA wordt de SGP voor Urkers een aantrekkelijker alternatief. In 2017 stemt een meerderheid van de Urkers op de SGP. De gemeente Rijssen vormt een reformatorische enclave in Twente. De partij behaalde hier ruim 40 procent van de stemmen, maar door de samenvoeging met de buurgemeente Holten in 2001 daalt het aandeel fors. De samenvoeging van zes Zeeuwse gemeenten tot de gemeente Reimerswaal in 1970 pakte voor de SGP gunstiger uit.

Typerend voor de SGP is dat een groot deel van haar kiezers lid is van een van de protestantse kerken. Van meet af aan heeft de partij werk gemaakt van het betrekken van bevindelijk gereformeerden uit andere kerkverbanden dan de Gereformeerde Gemeenten. Met name behoudende voorgangers en kerkleden uit de Nederlandse Hervormde Kerk (veelal behorend tot de Gereformeerde Bond), uit de Christelijke Gereformeerde Kerken en uit de Oud Gereformeerde Gemeenten werden bij de SGP betrokken. Precieze gegevens over de kerkelijke samenstelling van de SGP-achterban zijn niet bekend, doordat in steekproeven en opinieonderzoeken het aantal respondenten met een voorkeur voor de SGP te laag is. In het ledenbestand van de SGP werd bovendien de kerkelijke achtergrond lange tijd niet genoteerd. Een

Fig. 8.4: Ontwikkeling van SGP-stemmenaantallen en -aandelen in zes gemeenten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1933, 1977 en 2017

Jaar →	1933		1977		2017	
Gemeente ↓	stemmen	aandeel	stemmen	aandeel	stemmen	aandeel
Ede	2883	21,2%	6369	13,1%	9173	12,7%
Reimerswaal ^a	1230	20,0%	2638	23,6%	4390	33,4%
Rotterdam ^b	6855	2,6%	6216	1,7%	2323	0,7%
Rijssen(-Holten) ^c	1625	43,1%	4930	41,0%	5891	23,6%
Staphorst	711	21,4%	2183	32,1%	3663	33,9%
Urk	98	6,8%	1450	29,1%	6635	56,1%

- a. De gemeente Reimerswaal is per 1 januari 1970 ontstaan uit de samenvoeging van zes gemeenten. Voor 1933 zijn de cijfers in deze tabel berekend.
- b. Na 1933 is de gemeente Rotterdam uitgebreid met Hilleegersberg, Kralingen e.d. Hiermee is geen rekening gehouden.
- c. In 2001 zijn de gemeenten Rijssen en Holten samengevoegd. In de voormalige gemeente Holten is het SGP-aandeel zo klein (0,7%), dat het in 1933 en 1977 buiten beschouwing is gelaten. Het veel lagere aandeel in 2017 is hierdoor te verklaren.
- Bron: Eigen berekeningen op basis van gegevens Kiesraad.

beredeneerde schatting uit 2006 geeft aan dat ongeveer een derde van de SGP-achterban gerekend kan worden tot de Gereformeerde Gemeenten.⁶⁵ Circa een kwart van de SGP-stemmers is lid van de Protestantse Kerk in Nederland, terwijl ongeveer een zesde behoort tot de Hersteld Hervormde Kerk. Vanuit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland betreft de SGP circa 8 procent van haar stemmen. De stemmers vanuit zowel de Christelijke Gereformeerde Kerken als de Oud Gereformeerde Gemeenten vormen elk zo'n 7 procent van het SGP-kiezerskorps. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 en 2017 is het stemmental op de SGP in totaal met 55.000 toegenomen. Het blijkt dat de SGP ook kiezers trekt van buiten haar traditionele achterban. Bijvoorbeeld uit de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), uit evangelische gemeenten en uit rooms-katholieke kring.⁶⁶ Het consequent opkomen van de partij voor bescherming van het leven en het traditionele gezin, blijkt behoudende rooms-katholieken aan te spreken. Verder krijgt de SGP stemmen uit de joodse gemeenschap en van conservatieve kiezers.

Politieke verantwoordelijkheid

Vanaf 1922 is de SGP in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Tot nu toe heeft zij op nationaal niveau geen deel uitgemaakt van een regerings-coalitie. Het dichtst bij deelname aan de regering kwam de partij na

de verkiezingen van 2003. Toen werden SGP en CU door de twee grotere partijen CDA en VVD betrokken bij de onderhandelingen voor de vorming van een regeringscoalitie. Uiteindelijk kozen deze partijen voor D66 als coalitiepartner.

De SGP-fractie in de Tweede Kamer heeft de gewoonte om zich niet op te stellen als een oppositiepartij, maar wil alle voorstellen op hun merites beoordelen. De enige uitzondering hierop vormde het tweede kabinet-Kok (1998-2002), dat met een serie voorstellen in de zomer van 1999 voor het legaliseren van euthanasie en homohuwelijk de SGP regelrecht tegen de haren instreek. Toen verklaarde de SGP zich tot oppositiepartij.⁶⁷

Halverwege de jaren tachtig verleende de SGP, samen met GPV en RPF, informele gedoogsteun aan het kabinet-Lubbers, dat door dissidenten in de CDA-fractie niet altijd kon vertrouwen op de steun van een Kamermeerderheid, met name rondom de kwestie van de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied. Meer in het oog sprong de gedoogsteun van de SGP aan de kabinetten-Rutte I en Rutte II in de jaren 2010-2015. De regering voerde een terughoudend beleid ten aanzien van zaken die voor de SGP gevoelig waren, zoals versoepeling van het euthanasie- en abortusbeleid, het schrappen van het verbod op smalende godslastering en verruiming van het aantal koopzondagen. Daarnaast werden bijvoorbeeld bezuinigingen op het budget voor passend onderwijs en hulp aan ongewenst zwangere vrouwen geschrapt.⁶⁸

Ook op lokaal en provinciaal niveau is de SGP anno 2017 in circa 100 gemeenten en in zeven provincies vertegenwoordigd, alsook in diverse waterschapsbesturen en in het Europees Parlement. De partij telt elf burgemeesters onder haar leden en 53 wethouders. Het dragen van verantwoordelijkheid in het openbaar bestuur wordt binnen de SGP verschillend gewaardeerd. Aanvankelijk zet een sterke terughoudendheid de toon, omdat de partijleiding zich concentreerde op – vaak ook beperkte tot – een Bijbels getuigenis en de oproep tot gehoorzaamheid aan God. Scherp veroordelende uitspraken van wat in de visie van de voormannen daarvan afweek, werden niet geschuwd. Kersten opteerde voor een antithetische houding. Zoals het volk Israël indertijd apart moest leven van de andere volkeren om zich voor allerlei verleidingen te behoeden, zo moest een gereformeerd christen zich niet vermengen met andersdenkenden en zich niet inlaten met wereldse vermakelijkheden.

Te midden van de maatschappelijke veranderingen in de jaren zeventig wierp partijvoorzitter Abma de vraag op of SGP'ers Kersten en Zandt zouden moeten imiteren. Dan zou de SGP haar opdracht kunnen beperken tot het citeren van een aantal geijkte standpunten uit het verleden. Anderen

namen die slechts voor kennisgeving aan, vaak omdat ze die niet eens meer begrepen. Welk effect had dan het optreden van de SGP? Kwam de inhoud van de boodschap wel over bij de ontvanger, zo vroeg Abma zich openlijk af. De kernopdracht van de SGP bracht hij als volgt onder woorden: 'Christelijke politiek is Christus present maken in het midden van een verwarde maatschappij.'⁶⁹ Hij betoogde dat de oproep van Jezus om het zout der aarde te zijn, betekent dat dit niet in een zoutvaatje naast het gerecht moet blijven maar uitgestrooid wordt om het op smaak te brengen. Met deze beeldspraak en in vele andere bewoordingen probeerde Abma de leden van de partij ervan te overtuigen dat in een andere tijd een andere manier van optreden nodig is om dezelfde boodschap te brengen. In plaats van isolement ten opzichte van de samenleving, bepleitte Abma een houding van betrokkenheid op de samenleving. Hoe meer de mensen in de maatschappij zich afkeren van God en Zijn Woord, des te meer zij de aandacht en het engagement van de SGP nodig hebben. Naast zeggen hoe het niet moet, wijzen op wat met de Bijbelse principes in strijd is en waar de SGP zich tegen verzet, is het essentieel om alternatieven te formuleren en praktische oplossingen aan te reiken. Politieke samenwerking met andersdenkenden betekent echter niet dat het goede met het kwade vermengd mag worden.⁷⁰

Zelfbeeld van de partij

Als het gaat over het zelfbeeld van de SGP, ligt het voor de hand om eerst een paar personen uit de Bijbelse historie te noemen met wie SGP'ers zich identificeren. Wat dan het eerst naar voren komt, is het hiervoor genoemde beeld van een profeet, zoals Elia, Jeremia en Amos. Dit zijn profeten die in Bijbelse tijden de boodschap van God tot het volk Israël brachten. Ze stelden godsdienstige misstanden aan de kaak, zoals de dienst aan afgoden, maar ook maatschappelijke wanpraktijken, zoals corruptie en sociale uitbuiting. Bovendien voorzegden ze rampspoed wanneer de koning en het volk geen gehoor gaven aan Gods roepstem. De tegenslagen zouden komen als een oordeel van God over de zonde, het morele kwaad in de samenleving. De eerste vertegenwoordigers van de SGP, de dominees Kersten en Zandt, zagen zich als een boetgezant geroepen om net als de profeten uit lang vervlogen tijden te waken voor morele dwalingen en op te roepen tot een wederkeer.

Vandaag de dag identificeert een SGP-politicus zich veel meer met andere personen uit de Bijbelse geschiedenis, zoals Jozef, Obadja, Daniël

en Nehemia. Zij waren ambtenaren of bestuurders *avant la lettre*. Ze werkten aan het hof van een despotische machthebber, vaak midden in een omgeving waar de dienst aan de afgoden de toon zette. Naast het geven van goede, praktische adviezen ten dienste van het welvaren van de samenleving, waren ze gehoorzaam aan God. De moed en morele onkreukbaarheid van deze personen uit de Bijbel is inspirerend voor het politieke werk van SGP'ers vandaag de dag. Door hun deelname aan het openbaar bestuur komen zij voor kwesties te staan waarbij zich morele dilemma's voordoen. In die situaties is wijsheid en inzicht beter dan streven naar macht. Op deze manier onderscheidt de SGP zich van veel andere partijen.

Een tweede zelfbeeld dat sterk leeft, is dat van een christelijke gezinspartij. De partij ziet het natuurlijke gezin als de hoeksteen van de samenleving. In een goed functionerend gezin worden basisvaardigheden voor het leven aangeleerd. Daarom mag – bijvoorbeeld met genderprogramma's – niet getornd worden aan het basale recht van ieder kind om een vader en een moeder te hebben in een natuurlijk gezin. Hechte gezinnen dragen ook bij aan het voorkomen van eenzaamheid en depressieve klachten. De SGP profileert zich daarom expliciet als pro-familie. Zij pleit voor een fiscaal stelsel dat minder belastingdruk legt op gezinnen met kinderen.⁷¹ Ook mag met name aan moeders met jonge kinderen geen sollicitatieplicht worden opgelegd of (fiscale) druk worden uitgeoefend om ook in een betaalde baan te gaan werken. Daarnaast betoogt de SGP dat de samenleving veel baat heeft bij meer preventie van echtscheiding. Het stijgende aantal gebroken huwelijken en samenwoningrelaties waarbij kinderen betrokken zijn, leidt tot slechtere onderwijsprestaties en een hoger beroep op jeugdzorg.

In de derde plaats ziet de SGP zichzelf vooral als een conserverende beginselpartij. Het gaat de partij in essentie om het veiligstellen van de (voor)waarden op basis waarvan samenleving en democratische rechtsstaat goed kunnen functioneren, niet alleen in materieel, maar vooral ook in moreel opzicht.⁷² Met haar visie en voorstellen beoogt zij de Nederlandse samenleving te behoeden voor een verval van de democratische rechtsstaat. Daarom wil de SGP de verbinding met de spirituele bronnen van onze rechtsstaat openhouden.⁷³ Haar fundamentele bezwaar tegen het verlichtingsproject is dat het die bronnen van wijsheid, recht en waarheid dichtstopt en verduistert door de menselijke wil vrij spel te geven. Vandaag de dag zien we dat tot uitdrukking komen in een radicalisering van democratie: parlement en regering moeten doen wat de meerderheid van het volk op een bepaald moment wil. Vormen van directe democratie, zoals

het referendum, worden bepleit, naast het introduceren van participatiedemocratie. De representatieve democratie met haar parlementair debat en besluitvorming komt daardoor onder druk te staan.⁷⁴ Daarnaast treedt er een tendens op waarbij rechtvaardigheid beperkt wordt tot het correct volgen van de juiste procedures. Hierdoor gaat uiteindelijk het recht van de sterkste of de meerderheid gelden en zal willekeur de rechtsbeginselen verdringen. Een voorbeeld van dergelijke willekeur is in de visie van de SGP de afwezigheid van een deugdelijke bescherming van het kwetsbare ongeboren menselijk leven. Terwijl mensenrechten universeel behoren te zijn, blijken ongeboren kinderen door een lacune in de wetgeving hiervan te worden uitgezonderd.⁷⁵ De bloem van de rechtsstaat zal verdorren als je haar lossnijdt van haar wortels.⁷⁶

Actuele positionering en toekomstperspectief

De actuele positie van de SGP in het politieke landschap is goed te schetsen aan de hand van drie tegenstellingen. In de negentiende eeuw zaten de confessionele Kamerleden rechts van de voorzitter, en de liberalen en socialisten zaten links. De SGP bestond toen nog niet, maar het behoeft geen betoog dat zij tot de eerste, de groep rechts van de voorzitter moet worden gerekend. De SGP beschouwt zich als de meest uitgesproken christelijke partij die Nederland kent.

In de loop van de twintigste eeuw zijn sociaal-economische vraagstukken steeds belangrijker geworden. De links-rechts-tegenstelling ging meer en meer samenvallen met de stellingname van een partij voor meer of minder gelijke welvaartsverdeling. In deze tegenoverstelling is de SGP wat minder eenduidig te plaatsen. Ontegenzeggelijk is de SGP niet gecharmeerd van veel en diep ingrijpen van de overheid in de samenleving. Zij neigt dus naar een minder gelijke welvaartsverdeling, maar een correctie hierop is uit het oogpunt van Bijbelse gerechtigheid zeker nodig. Daarom is de partij voorstander van armoedebestrijding, voor steun aan armere gezinnen, voor loonkostensubsidie als een werkgever een arbeidsgehandicapte werknemer in dienst neemt en houdt, voor belastingen die rekening houden met de financiële draagkracht. Wie rijk is, heeft een morele plicht en verantwoordelijkheid om armen te steunen. Ontwikkelingssamenwerking ten behoeve van arme landen krijgt daarom de steun van de SGP.⁷⁷

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw komt er een tweede dimensie bij: de tegenstelling tussen nationalisering en globalisering, dan wel tussen gesloten en open grenzen. Ook hier is de positionering van de SGP niet zeer

uitgesproken. Zeker, de partij hecht grote waarde aan de nationale staat, maar waakt ervoor dat het nationale belang allesbepalend wordt, zoals dat bijvoorbeeld bij Von Bismarck het geval was, die de Staatsraison van Pruisen boven alles stelde.⁷⁸ Een echo daarvan weerklinkt in het 'America first' dat president Trump tegenwoordig laat horen. Voor het functioneren van een samenleving heeft een nationaal huis waarin landgenoten solidair zijn met elkaar grote betekenis. Maar omdat alle mensen voor God gelijk zijn, mag het ene volk zich niet superieur wanen boven alle andere volkeren. De grenzen mogen niet gesloten worden voor vluchtelingen die voor lijf en leden te vrezen hebben. Ieder mens heeft behoefte aan een veilige plek om te wonen. Daarbij heeft de SGP bijzonder oog voor de benarde situatie van de vele christenen in deze wereld die om hun geloof vervolgd of verdrukt worden.

Stabiliteit is een van de natuurlijke kenmerken van de SGP. Van enorme fluctuaties in de verkiezingsuitslagen is bij de partij geen sprake. De partij zal niet haar 'ideologische veren' afschudden om de gunst van grotere groepen kiezers. Haar vertegenwoordigers genieten een relatief groot vertrouwen van hun achterban. En daarnaast zijn er de SGP-jongeren, opgericht in 1934, al enkele decennia de grootste politieke jongerenorganisatie van Nederland.⁷⁹ Al spat het er zeker niet van af, de partij heeft zelfvertrouwen als het om haar toekomst gaat. Toch zijn er bedreigingen die van buitenaf op haar afkomen en die de partij of haar achterban in zwaar weer kunnen brengen. Zonder volledig te zijn kunnen hier drie ontwikkelingen genoemd worden waar de SGP rekening mee moet houden.

Bedreiging 1: inperking vrijheid van geweten en godsdienst

Terwijl in 1918 de overgrote meerderheid van de Nederlanders in meer of mindere mate het christelijk geloof aanhing, heeft de SGP vandaag de dag te maken met een front van mensen dat religie van geen betekenis vindt voor de samenleving, of godsdienst zelfs als een bedreiging ziet. Het taaie voortbestaan van godsdienst tegen secularisatietheorieën in, maakt religie tot een storende factor in het bestaan. Sinds 2001 komen daar de aanslagen van radicale moslims in Amerika en Europa alsook de gruweldaden van IS in het Midden-Oosten en die van Boko Haram in Afrika bij. De gebeurtenissen zijn angstaanjagend en vormen koren op de molen van assertieve atheïsten die betogen dat religie de belangrijkste bron van geweld en intolerantie is.

Secularisering van de samenleving heeft onder meer tot gevolg dat religie geen rol van betekenis meer heeft in het publieke debat. Verder draagt de sterk toegenomen ontkerkelijkheid in Nederland eraan bij dat velen geen

notie hebben van wat godsdienst voor de identiteit van een gelovig persoon en voor de samenleving kan betekenen. Dit gaat gepaard met een toenevend onbegrip voor christelijke waarden. Geloofsovertuigingen worden steeds vaker aangemerkt als een kwestie van persoonlijke keuze en smaak. Godsdienst wordt geprivatiseerd, daar moet je anderen niet mee lastigvalen. De tolerantie neemt af jegens orthodoxe christenen die praktische consequenties verbinden aan hun geloofsovertuiging, door bijvoorbeeld als werknemer niet op zondag te werken, of als ambtenaar geen homohuwelijk te voltrekken, of als arts niet actief mee te werken aan euthanasie. Een dominante meerderheid blijkt weinig begrip meer te tonen voor dergelijke afwijkende opvattingen, vooral wanneer die als discriminerend worden ervaren. Daarbovenop komt de tendens in wetgeving en rechtspraak waarin het gelijkheidsbeginsel meer gewicht krijgt dan de klassieke grondrechten die de vrijheid van geweten, godsdienst en vereniging beschermen. Hierdoor kunnen deze basale vrijheidsrechten in de knel komen, wat gaandeweg kan leiden tot dwingelandij door een agnostische of atheïstische meerderheid. In een samenleving waarin het christelijk geloof eerder als een bron van irritatie dan van inspiratie wordt gezien, is het niet alleen voor SGP'ers, maar voor iedereen van belang om het gesprek met andersdenkenden aan te gaan over elkaars levensvisies en politieke intenties en idealen. Voor echt samenleven zijn een zekere mate van begrip en ontmoeting immers onmisbaar.⁸⁰

Bedreiging 2: populisme

Onzekerheid is een kenmerk van het leven vandaag de dag. De zekerheden die tradities boden in de begintijd van de SGP bestaan niet meer. Ook de daarna opgebouwde zekerheden van de moderniteit – zoals de sociale zekerheid, het geloof in vooruitgang door technologische ontwikkeling, welvaartsgroei en globalisering – staan onder grote druk. In publieksenquêtes geven mensen aan dat zij het gevoel van controle over de wereld in het groot en in het klein hebben verloren. Er treedt een ‘modernisering van de moderniteit’ op, een radicalisering waarin de principes van de moderniteit consequent toegepast gaan worden en dus werkelijk alles betwifelbaar en onzeker wordt. De Poolse socioloog en filosoof Zygmunt Bauman spreekt treffend van vloeibare moderniteit: de hele maatschappelijke ordening is voortdurend aan verandering onderhevig. Voor een overheid lijkt het onbegonnen werk om hier sturing of richting aan te geven.

Een van de in het oog springende reacties op deze ervaring van voortdurende onzekerheid is het opkomende populisme, dat het nationale

belang of dat van de eigen groep vooropstelt. In dit wereldbeeld passen geen open grenzen, die de globalisten graag willen. Populisten zijn van mening dat globalisering niet meer welvaart brengt, maar juist overlast bezorgt. Migranten komen voor een baan naar Nederland of een ander West-Europees land. 'Ze pikken onze banen in,' zeggen autochtonen dan. Ook doen migranten een (bovengemiddeld) beroep op de sociale zekerheid, waardoor de betaalbaarheid hiervan nog sterker onder druk komt te staan. Het patriottisch egoïsme met zijn gerichtheid op het eigenbelang van het individu of collectief, is geen mens vreemd. Het komt ook onder orthodoxe christenen voor. Maar volgens de uitgangspunten van de SGP dient het eigenbelang genormeerd te worden door de Bijbelse gerechtigheid. Het bieden van gastvrijheid aan anderen is een Bijbelse opdracht. Een bestuurder of volksvertegenwoordiger mag dat appel niet negeren en moet dit afwegen tegen zijn andere opdracht: het behartigen van het publieke welzijn van de gemeenschap waarvoor hij bestuurlijke verantwoordelijkheid draagt. Die gemeenschap is gebaat bij hechting en samenhang. Tegelijk heeft zij de opdracht om naar minderbedeelden om te zien.

Bedreiging 3: een kiesdrempel

Het politieke landschap in Nederland lijdt de laatste jaren aan versnippering. Na de verkiezingen van 2017 telt de Tweede Kamer dertien fracties. De traditionele volkspartijen PvdA, CDA en VVD hebben veel van hun vaste kiezers verloren. Qua programma's zijn deze partijen in de loop van de jaren negentig steeds dichter naar elkaar gekropen, om zoveel mogelijk stemmen te werven. Dat schiep ruimte voor nieuwe partijen, met name de SP op de linkerflank en de PVV op de rechter. Om de versnippering een halt toe te roepen, gaan er stemmen op voor het instellen van een kiesdrempel van bijvoorbeeld 5 procent. Zo'n maatregel lost het probleem niet op, want Nederland heeft dan nog steeds te veel partijen die tussen de 10 en 15 procent scoren. Daardoor blijven drie of meer partijen nodig voor een regeringscoalitie die steun krijgt van een meerderheid in de Tweede Kamer.

Het invoeren van een kiesdrempel heeft de SGP al meermalen bedreigd. Zo waagde de ARP in 1934 een poging om met een drempel van 3 procent haar kleine protestantse concurrent de voet dwars te zetten. Vandaag de dag wenst het CDA een kiesdrempel van 2 procent. Realisatie van die wens zal het voortbestaan van de SGP bedreigen. Zo'n kiesdrempel gaat tenietdoen wat de grote verdienste van Kersten genoemd mag worden. Want hij slaagde er in een specifiek volksdeel dat de neiging heeft introvert te zijn en zich niet met 'aardse zaken' in te laten, tot participatie in politiek en samenleving

te motiveren. De breed levende passieve houding van voor 1918 in grote delen van de SGP-achterban, die Kersten zo vaak heeft bestreden, kan dan zomaar weer terugkeren. Het Nederlandse politieke landschap zal dan een karakteristieke eik gaan missen.

Een politicus moet bijna iedere dag beslissingen nemen. Voor of tegen een voorstel of amendement stemmen, kan betekenen dat je het goede of juist het kwade bevordert. Soms vergt het grondig onderzoek om erachter te komen wat het welzijn dient en wat het schaadt. Een SGP-politicus heeft niet de overmoedige ambitie om met politieke middelen de samenleving naar zijn hand te willen zetten. Alles wat mensen tot zonde kan verleiden is immers niet uit deze wereld te verwijderen. Ook valt een kerstening van samenleving en cultuur niet af te dwingen. Wel kunnen mensen tot andere zienswijzen komen door een vernieuwing van hun denken.⁸¹ Dit beoogt de SGP met haar participatie in de democratische besluitvorming. Het gaat erom dat de overheid de vrijheid garandeert en ruimte geeft om te kunnen leven naar het Woord van God en dat de kerken het Evangelie in de samenleving kunnen uitdragen. Dit berust op de vaste overtuiging dat ieder mens een 'open mind' nodig heeft om dankbaar en hoopvol te leven onder een open hemel.

9. De lange mars van de SP

Tiny Kox

De SP – voluit Socialistische Partij – bestaat in 2017 45 jaar. De eerste helft van haar bestaan bracht ze door als kleine radicaal-linkse buitenbeen in de Nederlandse politiek. In de tweede helft is ze op het Binnenhof nooit meer weggeweest, en daar gaandeweg een factor van betekenis geworden. De splinterpartij van weleer is anno 2017 in beide Kamers de grootste linkse partij (in de Tweede Kamer samen met GroenLinks) en derde partij in ledental, met alleen CDA en PvdA voor zich. Ze regeert mee in zes van de twaalf provincies, in de helft van de grotere gemeenten en maakt in vier van de zes grootste steden van het land deel uit van een coalitie met andere partijen, inclusief de hoofdstad. Meeregeren op nationaal niveau is inmiddels een verklaard doel van de SP, maar zover is het tot dusver niet gekomen. Hier volgt een korte schets van de lange mars van de meest activistische linkse partij van Nederland.

Het begin: van maoïsme naar ‘sociaal-isme’

In het najaar 1972 maakte Nederland zich op voor nieuwe verkiezingen. Het christelijk-rechtse kabinet-Biesheuvel was gevallen en links maakte zich brutaal op de regeermacht over te nemen. Ter voorbereiding smeedde PvdA-voorman Joop den Uyl alvast een radicaal regeerakkoord met PRR en D66. ‘Maatschappijhervorming moet’, dat is in 1972 de kernboodschap van links aan de kiezer.¹ Iedereen op de linkerflank had in 1972 zijn eigen marsroutes naar een betere wereld en wist het beter dan de concurrentie. Nederland kon kiezen uit de sociaaldemocratische PvdA, het vrijzinnig democratische D66 en de PRR, een radicale linkse afsplitsing van de KVP, de Katholieke Volkspartij. Op links zitten verder de Communistische Partij Nederland (CPN) en de pacifisten (PSP) in het parlement. Op hun linkervleugel moesten PvdA, CPN en PSP nog radicalere buitenparlementaire groepen dulden, die met een minimum aan mensen en middelen grossieren in een maximum aan doelen en pretenties. Zij waren vooral gecharmeerd van het socialisme zoals dat door de Chinese voorman Mao Zedong werd uitgedragen in zijn Rode Boekje vol citaten over de noodzaak van strijd en de zekerheid van succes. Daarmee fungeerde het maoïsme in West-Europa een tijdlang als revolutionaire tegenhanger van het Oost-Europese communisme.² Vooral

linkse studenten werden erdoor aangesproken. Ze negeerden bestaande partijen en vakbonden en zochten nieuwe manieren om mensen te mobiliseren. In 1970 hadden deze ‘maoïsten’ al een opmerkelijke rol gespeeld met hun ondersteuning van een wilde staking in de Rotterdamse havens, die daar onverwacht de boel enkele weken platlegde. Ze noemden zich eerst KEN, Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland, om zichzelf, na de nodige onderlinge ruzies en afsplitsingen, om te dopen tot KPN, Kommunistiese Partij Nederland. De K markeert het onderscheid met de CPN. Maar ook die naam ligt niet echt lekker in de mond, merkten de activisten toen ze met hun blad *De Tribune* de deuren langsgingen om zieltjes te winnen. Daarom werd er weer een nieuwe naam gekozen: SP, Socialistiese Partij, conform de toen in zwang zijnde alternatieve spelling.

Het besluit viel op 22 oktober 1972. Aanwezig waren zo’n 300 personen. Er werd een bestuur gekozen, Politiek Buro geheten. ‘Politiek secretaris’ werd Hans van Hooft, ex-student uit Nijmegen, afkomstig uit de PSP. ‘Organisatie-secretaris’ werd Daan Monjé, voormalig Rotterdamse pijpfitter en afkomstig uit de CPN, waarmee hij in 1964 gebroken had. ‘Propagandasecretaris’ werd de journalist Koos van Zomeren. In het partijblad *De Tribune* lichtte van Zomeren de geboorte van de nieuwe partij toe, in de bij de tijd horende vlammeende retoriek:

De oude arbeidersbeweging, waarvan de PvdA een slap aftreksel is, heeft belangrijke resultaten geboekt. Maar als het werk voor het socialisme niet wordt afgemaakt, dreigen al die verworvenheden ons weer door de kapitalisten ontnomen te worden. Het socialisme is niet iets van de verleden tijd zoals PvdA en vakbondsleiders ons willen doen geloven. Het socialisme is voor Nederland van de toekomst. Daarom is een partij nodig die voortdurend werkt aan het organiseren van de macht die we moeten gebruiken om Nederland grondig te veranderen. Die partij is de Socialistiese Partij!³

Het was toen een maand voor de verkiezingen. Maar terwijl andere partijen op campagne gingen om kiezers te winnen richtte de nieuwe partij haar focus niet op de stembus maar op een socialistisch Nederland. Verkiezingen interesseerden de revolutionairen niet toen ze plannen maakten over de opbouw van hun nieuwe partij. De buurten in, de deuren langs, was wat de kameraden moesten doen. De partij dacht dat de strijd voor een socialistisch Nederland vooral buiten het parlement gestreden zal moeten worden. Daarom gingen ze colporteren met *De Tribune*, waarna ze van eenmalige kopers vaste lezers en sympathisanten maakten, en tot slot bekeken of

iemand na een periode van kandidaat-lidmaatschap wilde toetreden tot het partij kader. Wie toegelaten werd – de eisen waren hoog – werd ingezet bij diverse activistische initiatieven van de partij. Die vonden voornamelijk plaats via massaorganisaties: de Bond van Huurders en Woningzoekenden, het Milieuactiecentrum Nederland, de Vereniging Voorkomen is Beter en het Comité Van Mens tot Mens. Achterliggend idee was dat mensen die er nog niet aan toe waren zich aan te sluiten bij een revolutionair-linkse partij, wel met zo'n partij konden samenwerken in een organisatie met een algemeen, niet-revolutionair doel, en via die weg politiek dichterbij konden worden gehaald. 'Mantelorganisaties', noemden SP-criticasters ze cynisch, verhullende praktijken waarachter de SP zich verborg.⁴

In lijn met de lessen van Mao beschouwden de eerste kaderleden van de nieuwe partij 'de massa's als de ware helden'. Ze gingen daadwerkelijk naar de mensen toe en probeerden zich 'als een vis in het water' te bewegen. Ze noemen dat 'de massalijn'.⁵ Sommigen stopten met hun studie en gingen aan de slag in de fabriek of de bouw. Maar toen hield het maoïsme in China nogal onverwacht op; na Mao's dood in 1976 is het snel gedaan met zijn glorie. De nieuwe Chinese leider Deng Xiaoping had geen boodschap aan ideologie en wilde brood op de plank. Daartoe opende hij China's deuren voor herinvoering van het kapitalisme – weliswaar onder strikte leiding van de Communistische Partij. Ook verving hij de ideologisch gerichte buitenlandpolitiek door praktische realpolitiek. De Chinese draai liet de jonge SP in verwarring achter. Zin om achter de nieuwe Chinese leiders aan te lopen, hadden de teleurgestelde kaderleden van de jonge partij echter niet. De partij zou er voortaan vanaf zien om nog vreemde leiders te volgen. Het hoofd van Mao verdween zonder nadere toelichting van de cover van het partijblad en de partij stopte met het uitventen van zijn geschriften. Tot een openlijk afzweren van het maoïsme kwam het niet. De partij stopte er gewoon mee, zonder er diepgaande discussies over te voeren of publicaties aan te wijden. Dat gebeurde pas veel later.⁶ Ze ging op zoek naar haar eigen weg, naar een socialisme dat beter bij de Nederlandse bevolking en met name de Nederlandse arbeidersklasse paste.⁷ De aandacht richtte zich steeds meer op praktische acties en steeds minder op theoretische scholing. Het ideologische maoïsme maakte plaats voor een heel praktisch 'sociaal-isme'.⁸

De aanvankelijk democratisch-centralistisch strak geleide partij werd steeds meer een federatie van lokale afdelingen. Bij gebrek aan een nationaal podium was vrijwel alle inzet van de partijleden lokaal. Onder de leuze 'De SP doet het gewoon' wist de jonge partij her en der gemeenteraadszetels te veroveren, om te beginnen in Oss en Nijmegen. Maar toen de partij vijf jaar na oprichting in 1977 voor het eerst aan Kamerverkiezingen deelnam,

leverde dat nog geen halve zetel op. Met 0,2 procent, ofwel 24.420 stemmen, blijkt hoe klein de achterban van de partij nog was. Vrijwel alle linkse stemmen, ook die van CPN en PSP, gingen dat jaar naar de PvdA, die inzette op voortzetting van het eerste kabinet-Den Uyl. Toen dat er niet kwam, werd het tij niet beter voor de SP. Ook in 1981 (0,3 procent) en 1982 (0,5 procent) slaagde de SP er niet in een plek in het nationale parlement te veroveren. Alle gesjouw langs de deuren, alle buurtcomités en actiegroepjes ten spijt, wisten 'de rode Jehova's' electoraal nog geen deuk in een pakje boter te slaan.⁹

Lokaal ging het in een aantal plaatsen beter. In 1986 had de partij veertig raadszetels, verspreid over enkele tientallen gemeenten, die hun basis doorgaans vonden in plaatselijk activisme. De partij had afscheid genomen van haar 'massaorganisaties' en ondersteunde en organiseerde nu onder eigen naam allerlei acties. Met door vrijwilligers bemande lokale spreekuren van de SP Hulp- en Informatiedienst werd in plaatsen waar de partij actief was, een praktische helpende hand geboden aan mensen die problemen hadden met baas, huisbaas, gemeente of belastingdienst. In een drietal medische centra (in Oss, Nijmegen en Zoetermeer) met artsen in loondienst probeerden de socialisten hun opvattingen over een solidaire zorg in praktijk te brengen. Dat was goed voor de plaatselijke aantrekkingskracht. Het heeft echter nauwelijks invloed gehad op de landelijke populariteit.

Een nieuwe SP: 'sterft, gij oude vormen en gedachten'

Toen in mei 1986 opnieuw geen Kamerzetel werd veroverd (31.983 kiezers, 0,4 procent) nam in de achterban van de SP de twijfel over de toekomst toe en daarmee de roep om verandering. Voor het eerst in tien jaar werd er weer een partijcongres voorbereid en gediscussieerd over uitgangspunten en werkwijze van de partij. De discussie werd overigens alleen gevoerd tussen de kaderleden van de partij. Dat waren degenen die toegelaten waren door de partijafdelingen, doorgaans op basis van de bereidheid om vele uren per week voor de partij te maken. Gewone leden kende de partij niet, wel sympathisanten. Na soms tumultueuze discussies in de partijafdelingen, het afhaken van enkele afdelingen en enkele heftige debatten in het partijbestuur, besloot het vierde partijcongres op 14 november 1987 dat de bakens ingrijpend verzet moesten worden, ideologisch en organisatorisch. Medeoprichter Daan Monjé,¹⁰ jarenlang de sterke man van de SP maar na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1986 gebrouilleerd met de andere leden van de partijleiding,¹¹ maakte dat niet meer mee. Hij overleed op 1 oktober 1986.

Onder aanvoering van Jan Marijnissen uit Oss, die vanaf januari 1988 Hans van Hoof als partijvoorzitter opvolgde, werd begonnen aan de ombouw naar een nieuwe SP. Marijnissen slaagde erin, in zijn woonplaats Oss, met een aantal gedisciplineerde en enthousiaste kameraden de SP een echte factor van betekenis te maken. Hij leidde er een redelijk grote raadsfractie en een op vele manieren aan de weg timmerende afdeling. Het hoe en waarom van *Het geheim van Oss* is minutieus beschreven in het gelijknamige boek van Kees Slager.¹² Dit 'socialisme van de daad-aanpak' moest nu de hele SP gaan inspireren. Daarbij paste ook een heldere visie op mens en samenleving, waaraan het tot dan toe ontbroken had. Marijnissen zei, terugkijkend op de onder zijn leiding bewerkstelligde ommekeer:

Achteraf mag je zeggen dat de 'oude' SP halverwege de jaren tachtig is vervangen door de 'nieuwe' SP. De kleine partij met de Grote Waarheden werd een veel bescheidener partij, die de waarheid niet langer in pacht wilde hebben, aan alles durfde te twijfelen en juist daardoor op zoek moest naar nieuwe antwoorden op nieuwe vragen. Dat heeft ons nieuw lef gegeven, vooral ook lef om eens wat meer naar anderen te luisteren, naar mensen die het ook goed voorhadden met de samenleving, maar die tot dan toe teruggeschrokken voor onze eigengereide toon.¹³

De verandering van de oude naar de nieuwe SP vond ironisch genoeg plaats op het moment dat het 'reëel bestaande socialisme' in Oost-Europa in elkaar zakte. Het verdwijnen ervan trof ook traditioneel linkse partijen in Europa. Anno 1989 had de SP echter geen relaties met andere linkse partijen in Europa en al helemaal niet in Oost-Europa. De SP liet dan ook geen traan om het instortende communisme en zag voor het eerst een serieuze kans om onverholven reclame te gaan maken voor een eigentijdse invulling van het socialisme dat in haar naam verankerd is. Terwijl de rest van links in Nederland zich ont-socialiseerde, ging de SP er juist de boer mee op.

In *Handvest 2000, een maatschappij voor mensen* probeerde de partij aan te geven welk socialisme ze voor de Nederlandse bevolking in de aanbieding had: 'Ieder mens is in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor zijn eigen leven en geluk. Maar een mens is ook een sociaal wezen: we leven samen. De regels die ten grondslag liggen aan de samenleving moeten fundamenteel veranderen. Ze moeten worden aangepast aan de eisen van deze tijd. [...] Centrale begrippen daarbij zijn: menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.'¹⁴

De nadruk in het nieuwe programma op immateriële essentialia als menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit markeerde het

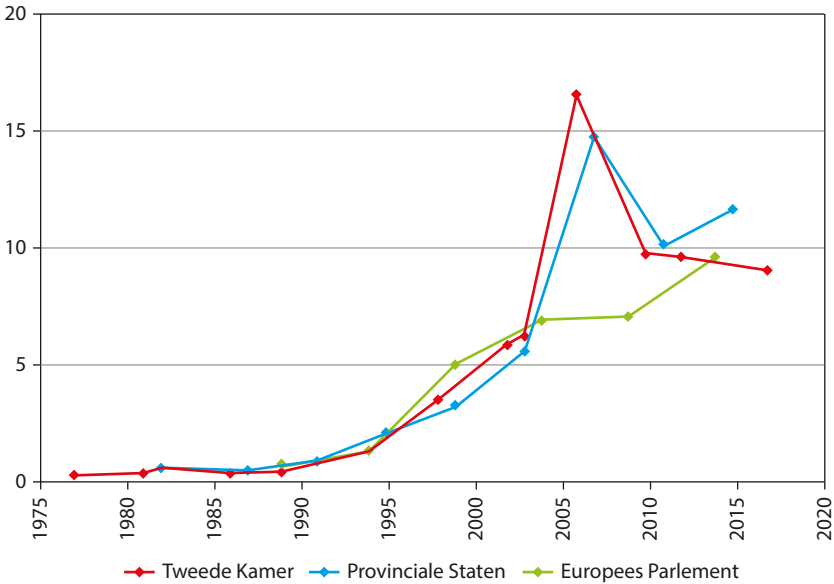
definitieve afscheid van 'oude vormen en gedachten'. De laatste ideologische ballast, die al jaren dood gewicht was maar de partij nog steeds in haar ontwikkeling hinderde, werd afgeworpen, indachtig de beroemde frase uit De Internationale: 'sterft, gij oude vormen en gedachten'. Nadat het maoïsme eind jaren zeventig in stilte vaarwel was gezegd, gebeurde dat nu openlijk met het 'marxisme-leninisme'. Het partijcongres van 1991 deed het oude gedachtegoed zonder tranen de deur uit: 'Deze optelsom van standpunten zoals die door Marx, Lenin en anderen zijn geformuleerd, is als begrip verwarrend en dus onbruikbaar. Ons beroepen op dat begrip wekt de indruk dat wij zouden opereren in het kielzog van ook diegenen die er elders onder deze vlag een puinhoop van hebben gemaakt. Niets is minder waar.'¹⁵

Voortaan kon volgens het congres worden volstaan met het voeren van het predicaat 'socialistisch'. De partij werd opengesteld voor iedereen die zich in de uitgangspunten kon vinden. De oude kaderpartij, waarin het lidmaatschap voorbehouden was aan een kleine groep kaderleden, zonder formele rechten voor de veel grotere groep steunleden (die wel contributie betaalden, het partijblad lezen en meededen aan acties van de partij), ging plaatsmaken voor de nieuwe 'volkspartij'. Van die partij kon voortaan iedereen die de uitgangspunten van de partij onderschreef, lid worden. Dat waren in 1992 zo'n 15.000 mensen.¹⁶ De partij ging zich inzetten bij de organisatie van brede landelijke acties, zoals het verzet tegen Nederlandse steun aan de Eerste Golfoorlog en de omstreden WAO-plannen van het CDA-PvdA-kabinet. Dat loonde. Bij de provincieverkiezingen in 1991 scoorde de SP voor het eerst voldoende stemmen om, waren het Kamerverkiezingen geweest, een parlamentszetel te halen. Op het partijcongres van 1993 werd afscheid genomen van de anachronistische schrijfwijze: de SP spelde men voortaan als Socialistische Partij.

Stem tegen, stem SP: een buitenbeen op het Binnenhof

Het partijcongres van 1993 stelde een doorbraak naar het parlement als voorlopige strategische hoofdtaak. Zonder die doorbraak, zo oordeelde het congres, kreeg de partij geen kans zich verder te ontwikkelen als landelijke partij en kon ze ook geen factor van betekenis worden. Om die parlementaire doorbraak te realiseren, koos de partijleiding in de nieuwe verkiezingscampagne de positie van de tegenpartij. 'Stem tegen, stem SP', werd de provocerende slogan. De boodschap was: als je niet instemt met de heersende politiek, stem dan op ons. Dan laten wij in het parlement een 'tegenstem' horen.

Fig. 9.1: Verkiezingsresultaten SP 1977-2017 (in procent)

Bron: eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

Symbol van de nieuwe aanpak werd de tomaat, boordevol vitaminen maar ook een geducht protestwapen tegen slecht politiek toneel. De nieuwe aanpak, waarbij de partijleiding zich voor het eerst liet helpen door deskundigheid van buitenaf, sloeg – eindelijk – aan. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 1994 groeide de partij van 70 naar 126 zetels. En op 3 mei van dat jaar haalde de SP zonder problemen de kiesdrempel. Partijvoorzitter Jan Marijnissen en milieuactivist Remi Poppe werden dankzij de steun van 118.738 kiezers, ofwel 1,3 procent, de eerste twee nationale volksvertegenwoordigers van de SP.¹⁷ Dit was 22 jaar na de oprichting, zonder twijfel de langste en moeizaamste politieke aanloop naar het parlement uit de Nederlandse geschiedenis.

De parlementaire binnenkomst maakte nieuwe krachten vrij en vormde de start van een opmerkelijke groei. Allereerst in omvang: het ledental werd in enkele jaren met professionele campagnes uitgebreid naar meer dan 25.000. Daarmee werd de partij in ledental de vierde partij van het land, achter CDA, PvdA en VVD. De nieuwe leden kwamen van verschillende kanten. De SP als ‘linkse tegenpartij’ werd aantrekkelijk voor voormalige stemmers en leden van PvdA en GroenLinks, die hun partijen te toegeeflijk vonden aan het oprukkende neoliberalisme en de voorkeur gaven aan de ronde tegenspraak van Marijnissen en Poppe.

Marijnissen bleef naast fractievoorzitter ook partijvoorzitter, maar de dagelijkse partijleiding kwam in handen van partijsecretaris Tiny Kox, die al vanaf 1980 deel uitmaakte van het dagelijks bestuur van de SP en samen met Marijnissen de ingrijpende ombouw van de partij had geleid. In 1995 werd Jan de Wit de eerste SP-senator, nadat er voor het eerst voldoende Statenzetels waren behaald. Fractievoorzitter Jan Marijnissen groeide in korte tijd uit van onbekendste lijsttrekker tot een van 's lands bekendste politici. In zijn boek *Tegenstemmen* geeft hij een 'rood antwoord op paars' en verwoordt daarin de moderne kijk van de SP op politiek en samenleving. Het boek werd zowaar een politieke bestseller.¹⁸

Tegenstemmen was volgens Marijnissen bedoeld als een samenhangende kritiek op het oprukkende neoliberalisme, de teloorgang van de Partij van de Arbeid en de gevolgen van het ieder-voor-zich-denken voor de samenleving. Tony Benn, boegbeeld van links in Labour, zal de Engelse versie¹⁹ later duiden als 'verreweg het beste boek over socialisme dat ik de afgelopen tien jaar gelezen heb'.²⁰ Marijnissen hoefde eind 1996 alleen Wim Kok en Frits Bolkestein voor zich te laten bij de verkiezing van de politicus van het jaar. Laatstgenoemde hielp ongevraagd mee om van Marijnissens' boek een politieke bestseller te maken, door publiekelijk te verklaren dat 'iedereen behalve Jan Marijnissen van de SP tegenwoordig liberaal denkt'.²¹

Ook buiten het parlement roerde de partij zich. Thema's als de strijd tegen 'de tweedeling', in rijk en arm, kansrijk en kansarm, werden op originele manieren aangepakt. In 1997 werd de 'Nederland in tweeën?!'-estafetteactie door alle provincies gekoppeld aan een theatertournee met prominente Nederlanders en een onthullend fotoboek over tegenstellingen in Nederland.²² Onder het motto 'Zorg voor iedereen' werden de vermeende gevolgen van de neoliberale politiek voor de gezondheidszorg aan de kaak gesteld. De professioneel uitgevoerde campagnes kostten aardig wat geld, dat echter dankzij het groeiend aantal leden en de in de SP geldende 'afdrachtsregeling' voor volksvertegenwoordigers kon worden opgebracht. Die regeling, waarbij SP-volksvertegenwoordigers hun vergoeding (aanvankelijk helemaal en daarna gedeeltelijk), afstonden aan de partij, bestond al vanaf de jaren zeventig, maar leverde nu, met Kamerleden, Statenleden en raadsleden, heel wat meer op. Achterliggende gedachte was dat als de vrijwilligers van de partij al hun diensten gratis en voor niks verleenden, er van gekozen volksvertegenwoordigers verlangd mocht worden dat zij met de afdracht van een deel van hun vergoeding de partij in staat stelden de organisatie uit te bouwen en acties te ondersteunen.

De verkiezingen van 1998 leverden een vijfkoppige Kamerfractie op, de SP was haar aanvankelijke status van eendagsvlinder kwijt. Epidemioloog Agnes Kant, politicoloog Harry van Bommel en advocaat Jan de Wit kwamen Marijnissen en Poppe vergezellen op het Binnenhof. Dankzij negentien Statenzetels kreeg de partij in 1999 een tweekoppige Eerste Kamerfractie. Naast advocaat Bob Ruers was dat de student Driek van Vugt. Met zijn achttien jaar werd hij de jongste senator ooit. In korte broek viel hij in ieder geval op in de bedaagde Eerste Kamer. Het aantal raads- en deelraadszetels was toen ruim boven de 200 gekomen. De partij leverde in drie Brabantse plaatsen wethouders. In 1999 kwam de eerste zetel in het Europees Parlement. Erik Meijer, voormalig voorman van PSP en GroenLinks, nam toen de plek in Brussel in. De SP was nu voor het eerst in haar geschiedenis op alle parlementaire niveaus vertegenwoordigd.

Ideologische herbronning: 'heel de mens, heel de wereld'

Op de drempel van een nieuwe eeuw formuleerde het negende partijcongres in december 1999 een nieuw beginselprogramma. Het heette *Heel de mens* en verwoordde de kernvisie, de taken en doelen van de SP:

De menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen vormen samen met onze rationele analyse van de wereld de kern van het socialisme. Zij samen vormen de meetlat waarmee wij ontwikkelingen en alternatieven beoordelen: wat positief uitvalt langs deze meetlat, zullen we bevorderen, wat negatief uitvalt, zullen we proberen te voorkomen of te bestrijden. Daarmee is ons algemene uitgangspunt hanteerbaar in de dagelijkse politieke praktijk en bestaat er controleerbare samenhang tussen onze algemene visie en onze specifieke opvattingen en voorstellen.²³

Het nieuwe programma stelde dat tot de hoofdtaken van de partij behoorde: het verzet 'tegen een maatschappij die wereldwijd gedomineerd wordt door een mentaliteit van "ieder voor zich" waarin het recht van de sterkste het wint van het principe van gelijke kansen voor iedereen. We zetten ons in om de klemmende overheersing van de factor "kapitaal" in de samenleving te doorbreken. We weigeren de inrichting van de samenleving over te laten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. We accepteren niet dat de economische wetten van het kapitalisme de marges bepalen waarbinnen de politiek mag opereren.'²⁴ In vergelijking met *Handvest 2000* uit begin

jaren negentig was het nieuwe beginselprogramma uit ander ideologisch hout gesneden. In plaats van het socialisme als doel werd het socialisme voortaan als beweging geduid:

Het socialisme is geen blauwdruk voor een toekomstige samenleving. Het is ook geen heilsprofetie, die volstaat met de belofte dat het achter de horizon allemaal beter zal zijn. Het socialisme verwoordt op de eerste plaats een bepaalde visie op mens en samenleving. Dat biedt een perspectief voor de toekomst maar heeft vooral ook betekenis in het hier en nu. Uitgangspunt is dat de mens de maat is van alle dingen, en dat de menselijke maat maatgevend moet zijn voor de inrichting van de samenleving.²⁵

SP-watchers Gerrit Voerman en Paul Lucardie noemen *Heel de mens* 'de derde ideologische facelift' van de partij en zien er het bewijs in van wat zij noemen 'de sociaaldemocratisering van de SP'.²⁶ Het beginselprogramma uit 1999, dat in de jaren daarna verschillende malen door partijcongressen zou worden geëvalueerd, geldt nog steeds als de meetlat voor het politieke denken en doen van de SP.

De SP begon vanaf de jaren negentig contacten te leggen met min of meer gelijkgezinde partijen in Europa, mede vanwege de noodzaak om stelling te nemen inzake de nieuwe ontwikkeling van de Europese samenwerking. Met de in het Verdrag van Maastricht in gang gezette ombouw van de Europese Gemeenschap – gericht op een assertievere Europese Unie, die wenst te concurreren met andere internationale machtsblokken – koos Europa het verkeerde pad, redeneerde de SP.²⁷ Ze werd daarbij geïnspireerd door partijen in Scandinavië, die zich daar links van de machtige sociaaldemocratie ontwikkelden.²⁸ Met haar kritiek over de richting en het tempo van de Europese integratie kreeg de SP op links een positie die sterk afweek van die van de PvdA (die voor ratificatie van 'Maastricht' stemde) en van die van GroenLinks (dat tegen 'Maastricht' stemde omdat het verdrag niet ver genoeg ging). De partij kreeg al gauw het stempel 'euro-sceptisch', hoewel de SP 'Europese samenwerking toejuicht, mits die parallel loopt met breed levende opvattingen over democratie, sociale rechtvaardigheid en solidariteit'.²⁹

Naast de snelle integratie van West-Europa baarde de razendsnelle desintegratie van Oost-Europa de SP zorgen. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en Joegoslavië ging gepaard met ongekend naoorlogs geweld. Ook de militaire interventies van de Verenigde Staten in het Midden-Oosten wezen de Nederlandse socialisten af. De SP zag, in afwijking van de meeste andere

partijen, weinig heil in het van buitenaf militair tussenbeide komen. Dat leidde tot een politiek geïsoleerde positie en kritiek van andere partijen. Marijnissen zei daar later over:

Ons standpunt met betrekking tot de militaire interventies in voormalig Joegoslavië en ook onze algemene terughoudendheid aangaande de inzet van militaire middelen wordt door sommigen uitgelegd als het staan met de rug naar de wereld. Dat is een onterechte beschuldiging. Het klopt: wij gaan niet mee in het idee dat als een land niet doet wat wij zeggen, we er maar een bom op moeten gooien. Wij zeggen dat er betere antwoorden dan bommen zijn.³⁰

Na afloop van de Kosovo-oorlog analyseerde Marijnissen, met publicist Karel Glastra van Loon, het bloedige conflict op de Balkan.³¹ Daarmee legde hij een ideologische basis onder de opstelling van zijn partij inzake het al dan niet steunen van militaire interventies door Nederland. Marijnissen bepleitte voor de toekomst ‘een oefening in bescheidenheid’: ‘Wanneer de internationale gemeenschap zich wil bemoeien met binnenlandse en regionale conflicten zijn bescheidenheid, behoedzaamheid en terughoudendheid geboden, zeker als het gaat om toepassen van geweld. Het gevaar dat het middel erger zal blijken dan de kwaal is steeds levensgroot aanwezig.’ Volgens Marijnissen moest niet de moraliteit maar de effectiviteit doorslaggevend zijn bij een te nemen besluit over militaire interventie: ‘Moraliteit verwordt tot cynisme wanneer het eigen “goede geweten” belangrijker wordt gevonden dan de realiteit van de medemens. “Moralpolitik” zonder het filter van “Realpolitik” is levensgevaarlijk.’³² Op basis van deze analyse beoordeelde de SP in het parlement daarna een reeks van regeringsvoornemens over Nederlandse steun voor of deelname aan militaire interventies. Dat leidde tot een ‘nee’ van de SP tegen de Amerikaanse oorlog tegen Afghanistan, na de door Osama bin Laden georganiseerde terroristische aanval in 2001 op de Verenigde Staten. Geen internationaalrechtelijke basis, en geen effectieve aanpak van het terrorisme, oordeelde de SP-fractie toen ze weigerde steun te geven aan de door Amerika verklaarde War on Terror. SP-buitenlandwoordvoerder Harry van Bommel zei in de Kamer: ‘Een heilige oorlog win je niet door er zelf een te beginnen.’³³ In 2003 stemde de SP ook tegen politieke steun van Nederland aan de militaire inval in Irak, onder meer omdat een mandaat van de Verenigde Naties ontbrak.³⁴ Ook Nederlandse vervolgmisaties in Afghanistan en Irak kregen geen steun van de SP-Kamerfractie. Twaalf jaar na ‘Irak’ wees de SP – in lijn met haar eerdere analyse – deelname aan

bombardementen op Syrië af vanwege het ontbreken van toestemming van de VN. Tussentijds steunde de partij wel die missies die tot doel hebben strijdende partijen uit elkaar te houden, bijvoorbeeld voor EUFOR Althea in Bosnië in 2004, of een politiemacht op te bouwen, zoals in Macedonië. Steun was er ook van SP-kant voor onder meer de VN-vredesmissie in Cyprus en inzet van waarnemers en politie in 2005 in Zuid-Soedan.

Op haar 13^e congres op 28 mei 2005 stelde de partij haar internationale visie officieel vast in het stuk *Heel de wereld, de SP en de wereld*.³⁵ Daarin werd op basis van het beginselprogramma *Heel de mens* de plaatsbepaling van de partij voor de toekomst vastgesteld. De partij noemde zich internationalistisch, zei dat de wereld haar inspiratiebron was en Nederland het voornaamste werkterrein. De partij wilde alternatieven voor de NAVO, alsmede voor de internationale financiële instituties als Wereldbank en Internationaal Monetair Fonds. In *Heel de wereld* werd gepleit voor schuldvermindering en -kwijtschelding voor ontwikkelingslanden en structurele versterking van de positie van de Verenigde Naties. Er moest door de partij worden gewerkt aan 'een democratisch, sociaal en duurzaam alternatief voor de huidige neoliberale agenda van de Europese Unie'.

Omgaan met groeiend maatschappelijk onbehagen

Op 1 mei 2001 publiceerde *NRC Handelsblad* het manifest 'Stop de uitverkoop van de beschaving'.³⁶ Initiatiefnemers waren: Marijnissen, Wouter van Dieën, Bob Fosko, Karel Glastra van Loon, Freek de Jonge, Arjo Klamer, Huub Oosterhuis, Dorien Pessers, Harry de Winter en Nilgün Terli. Volgens hen had zich in de voorliggende jaren in Nederland en de omringende landen, 'een stille revolutie' voltrokken: 'De overheid heeft zich teruggetrokken om ruimte te maken voor de markt, de verzorgingsstaat is ingeruild voor een waarborgstaat, en de samenleving als geheel is sterk geëconomiseerd. Het marktdenken, dat voorheen slechts een beperkt deel van het maatschappelijk verkeer beheerste, is alomtegenwoordig geworden.' De initiatiefnemers tot het manifest noemden het paradoxaal 'dat, hoewel we rijker zijn dan ooit, de problemen in onderwijs, cultuur, zorg, vervoer en andere onderdelen van de publieke sector van de samenleving zich tot onaanvaardbare hoogten opstapelen.' Met het manifest wilde Marijnissen c.s. een breed maatschappelijk debat op gang brengen over de uitverkoop van de publieke zaak. Het initiatief richtte zich tegen de paarse politiek van de sinds 1994 regerende coalitie van PvdA, VVD en D66. Het manifest sloot – zo constateerde De

Groene Amsterdammer diezelfde maand – aan bij een groeiend gevoel van onbehagen en verlies van essentiële waarden dat niet beperkt bleef tot linkse kringen. Opinieonderzoek toonde aan dat een ruime meerderheid van de Nederlanders vond dat zakelijkheid en individualisering te ver waren doorgeschoten. Veel mensen waren bevreesd voor een verlies van sociale binding en respect en voelden zich daardoor onveilig. ‘Het overheersende gevoel is dat er in de afgelopen 25 jaar iets essentieels verloren is gegaan.’³⁷

Met het manifest wilde Marijnissen een brede volksbeweging op gang brengen, die aansloot bij het groeiende onbehagen over de paarse politiek. Het was echter niet Marijnissen maar politiek nieuwkomer Pim Fortuyn die er het beste in slaagde die grote onderhuidse onvrede te kapitaliseren. Zijn sarcastische kritiek op ‘de puinhopen van paars’ vond opmerkelijk snel gehoor bij grote groepen burgers en ging daarmee de verkiezingen van 2002 domineren.³⁸ Bij de raadsverkiezingen op 6 maart haalde zijn *Leefbaar Rotterdam* een derde van alle stemmen in de Maasstad en Fortuyn zette daarna zijn landelijke politieke opposenten Ad Melkert (PvdA) en Hans Dijkstal (VVD) in een tv-debat publiekelijk te kijk. Ook de SP legde het af tegen Fortuyn en de in zijn kielzog meevarende lokale ‘leefbare’ partijen en raakte 47 raadszetels kwijt. Dat was een ongekende electorale tegenvaller. De SP-Partijraad zag de slechte uitslag als een wake-upcall om de strijd met Fortuyns gedachtegoed fundamenteler en actiever aan te gaan. Het wetenschappelijk bureau van de socialisten publiceerde de brochure *Leest u zijn boeken maar*, verwijzend naar Fortuyns uitspraak dat anderen eerst maar eens al zijn boeken en andere geschriften moesten lezen vooraleer commentaar op hem te hebben.³⁹ In de SP-analyse werd aangegeven dat veel van Fortuyns kritiek op de paarse regering in haar oorsprong weliswaar deugde maar in haar uitwerking leidde tot voorstellen die nog harder waren jegens migranten, mensen met een uitkering, zieken en gehandicapten.⁴⁰

Met huis-aan-huisfolders probeerde de SP aan te tonen waar de verschillen met Fortuyn lagen. Marijnissen koos ervoor zich niet aan te sluiten bij partijen als D66, PvdA en GroenLinks, die Fortuyn persoonlijk tot ‘*politicus non grata*’ hadden verklaard. Hij wilde Fortuyn (die eerder diens bewondering voor Marijnissen niet onder stoelen of banken gestoken had⁴¹) niet op de vorm, maar op de inhoud bestrijden: ‘Laten we stoppen met het betitelen van Fortuyn als opportunist, populist en zo meer. Dat is hij wellicht ook, maar bovenal is hij pimpelpaars: ultraliberaal. Zijn oplossing voor de door een rechts kabinet veroorzaakte problemen is: een nog rechtser politiek.’⁴² Fortuyn werd negen dagen voor de verkiezingen in Hilversum op het Mediapark vermoord. Het land raakte in een shock, in Den Haag kwam het tot zware protesten die zich tegen het parlement richtten en

lijsttrekkers van andere partijen werden bedreigd. Ook bij Marijnissen voor de deur in Oss kwam uitgebreide politiebewaking, hoewel de kritiek van de Fortuyn-aanhang zich vooral op de PvdA en GroenLinks richtte. Terwijl de kiezers blijkens opiniepeilingen massaal wegliepen bij PvdA, D66 en VVD naar de Lijst Pim Fortuyn en het CDA, kwamen er nu ook nieuwe kiezers naar de SP toe. Bij de verkiezingen werd de onthoofde LPF vanuit het niets de tweede partij van het land (17,0 procent). De paarse regeringspartijen VVD (van 24,7 naar 15,5 procent), D66 (van 9,0 naar 5,1 procent) en PvdA (van 29,0 naar 15,1 procent) waren de grote verliezers, terwijl het CDA naast de LPF triomfeerde (van 18,3 naar 27,9 procent). Te midden van dat kiezerstumult groeide het aantal SP-zetels in de Tweede Kamer van 5 naar 9 (van 3,5 naar 5,9 procent).⁴³ VVD-leider Gerrit Zalm vond dat de winnaars van de verkiezingen – CDA, LPF en SP – nu maar een regering moesten vormen, maar Marijnissen was hiervoor niet te porren.⁴⁴ Niet zijn partij maar de VVD schoof aan bij CDA en LPF. Toen die coalitie na enkele maanden uiteenviel en de LPF ten onder ging aan chaos, leek de SP alsnog garen te spinnen bij haar eerdere kritiek op paars. In peilingen aan het einde van het jaar stond de SP op 11,3 procent; de partij naderde de in verwarring verkerende PvdA.⁴⁵ Dat veranderde echter toen Wouter Bos de PvdA ging leiden. In de laatste weken van de campagne legde Marijnissen het tegen Bos af. Zijn SP kon de hoge score van de peilingen niet waarmaken in de stembussen en won in januari 2003 slechts weinig (van 5,9 naar 6,3 procent). Ook concurrent PvdA bleef buiten de nieuwe regering. Winnaar CDA ging regeren met VVD en D66, zodat heel links samen in de oppositie terecht kwam.

Ondertussen had de SP in het parlement wel een belangrijk politiek-inhoudelijk succes geboekt: een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid. In de verkiezingscampagne van 2002 speelde – naast de algemene kritiek op paars – Fortuyns kritiek op het tot dan toe gevoerde integratiebeleid en de ‘islamisering van de samenleving’ een grote rol. Lang voor Fortuyn had de SP al geprobeerd het in haar ogen falende integratiebeleid op de politieke agenda te krijgen, maar was daar niet in geslaagd.⁴⁶ Begin jaren tachtig was de partij nog te marginaal en werden haar voorstellen, geformuleerd in de brochure *Gastarbeid en kapitaal*, door met name andere linkse partijen weggehoond.⁴⁷ Vijftien jaar later bleek een voorstel van Marijnissen voor een diepgravend onderzoek door het parlement nog steeds kansloos.⁴⁸ In de verkiezingscampagne van 2002 deed de SP een nieuwe poging. Marijnissen presenteerde, met zijn collega-Kamerleden Agnes Kant en Ali Lazrak⁴⁹, een manifest: *Van apart naar samen, deltaplan voor een geïntegreerde samenleving*,⁵⁰ met daarin twintig voorstellen voor een beter beleid. Daarbij zaten pleidooien voor een eenvoudiger procedure

voor het verkrijgen van het staatsburgerschap, een terugkeerregeling voor migranten, een actieve stimulering van gemengde scholen, het tegengaan van ruimtelijke segregatie, het van het slot halen van witte wijken voor allochtone burgers, verplichte deelname aan inburgeringscursussen voor nieuwkomers en het tegengaan van buitenlandse financiering van scholen en religieuze organisaties. Het eerste voorstel van het manifest pleitte voor het houden van een parlementaire enquête naar het minderhedenbeleid. In een drastisch vernieuwde Tweede Kamer diende Marijnissen bij de Algemene Beschouwingen van 2002 een motie in die daarom vroeg.⁵¹ Het voorstel kreeg een ruime meerderheid, waarna op 3 december de Kamer besloot een tijdelijke commissie Onderzoek Integratiebeleid in te stellen. Het eindrapport van het parlementaire onderzoek bevestigde veel van de opvattingen van de SP over het tot dan toe gevoerde integratiebeleid.⁵² Het parlement nam tot tevredenheid van de SP de meeste conclusies van het onderzoek over.⁵³ De implementatie van de aanbevelingen verliep echter gebrekkig, constateerde de partij twee jaar later.⁵⁴

2006: 'Socialen passeren liberalen'

Bij de verkiezingen van 2003 haalde Marijnissen c.s. weliswaar niet meer zetels, maar passeerde de SP (9 zetels, 6,3 procent) wel GroenLinks (8 zetels, 5,1 procent), D66 (6 zetels, 4,0 procent) en de LPF (8 zetels, 5,6 procent), zodat ze zich – dik dertig jaar na oprichting – nu vierde partij in Kamerzeteltal mocht noemen. Dankzij succesvolle Statenverkiezingen verdubbelde het aantal zetels in de Eerste Kamer (van 2 naar 4). Partijsecretaris Tiny Kox maakte de overstap naar de Eerste Kamer, waar hij fractievoorzitter werd.⁵⁵ De partij liep in 2004 mee voorop in de organisatie van het grootste naoorlogse sociale protest tot dan toe. Van onderop werd de druk opgebouwd om de vakbonden in beweging te brengen en de PvdA mee te krijgen. Na een maandenlange voorbereiding demonstreerden uiteindelijk 300.000 mensen in Amsterdam tegen het rechtse regeringsbeleid van CDA-minister-president Balkenende. Zijn plannen om de VUT, WAO en WW aan te pakken, hadden de mensen op de been gebracht – en de SP de kans gegeven haar populariteit uit te bouwen. Dat leverde ook een embryonaal begin op van linkse samenwerking.

In 2005 werd 'Een ander Nederland' opgericht door leden van SP, PvdA en GroenLinks, met als doel een betere verstandhouding te creëren tussen de linkse partijen. Tot de eerste deelnemers behoorden Leo Platvoet en Jos van der Lans van GroenLinks, Adri Duivesteijn en Diederik Samsom van

de PvdA en Ronald van Raak en Tiny Kox van de SP. In het manifest *Een ander Nederland* werd opgeroepen tot een alternatief voor het kabinet-Balkenende. De prille samenwerking op links kwam onder druk toen een jaar later de SP campagne leidde tegen een Europese Grondwet, terwijl PvdA en GroenLinks er voorstanders van waren. Terwijl de regering, de meerderheid van het parlement en de leiding van werkgevers- en werknemersorganisaties de bevolking opriepen 'ja' te stemmen, nam de aanhang van het nee-kamp steeds verder toe. In het straatbeeld was de SP-aanhang nadrukkelijk aanwezig. Voor het eerst werd 'Europa' onderwerp van een brede maatschappelijke discussie, en de SP deed daar volop aan mee. Toen op 1 juni 2005 de stembussen sloten, was bijna twee derde van de burgers opgekomen. Meer dan zes van de tien kiezers stemden 'nee', tot ontzetting van de regering en een grote meerderheid van het parlement. De SP had echter reden voor een feestje, onder toezienend oog van de internationale media. De Europese Grondwet was na het Nederlandse nee (en eerder het Franse *non*) passé.

De SP had daarna de wind in de zeilen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 werden 333 zetels in de wacht gesleept, 190 meer dan in 2002. De PvdA werd onder leiding van Wouter Bos de grootste partij van het land. De veronderstelling dat PvdA en SP communicerende vaten zouden zijn, bleek niet te gelden. Even later viel het tweede kabinet-Balkenende en maakte Nederland zich opnieuw op voor vervroegde Kamerverkiezingen. In de daarop volgende strijd om de linkse kiezer leek Jan Marijnissen net als in 2003 de publiekslieveling te worden. Ook bij de PvdA-achterban, waar de behoefte aan een door links geleide regering botste met de aarzelingen van partijleider Bos daarover. Marijnissen stelde aan zijn collega's van PvdA en GroenLinks voor een gezamenlijk 25 punten-programma op te stellen, waarmee de verkiezingen konden worden ingegaan, en daarna de kabinets-onderhandelingen. Wouter Bos, in de lente nog gezien als mogelijk nieuwe premier van het land, zag de opmars van de linkse broeder echter met lede ogen aan. Verder dan één gezamenlijk kopje koffie met Marijnissen en Femke Halsema voor de media kwam het daarom niet. Marijnissen maakte intern duidelijk dat hij weinig fiducia had dat Bos ook na de verkiezingen met hem zou willen optrekken. Een verzoek om een lijstverbinding aan te gaan met SP en GroenLinks wees Bos af 'omdat kiezers ten onrechte de indruk zouden kunnen krijgen dat een linkse coalitie is gesmeed'.⁵⁶

Waar in 2003 de SP in de laatste weken voor de verkiezingen haar opgebouwde populariteit verloor, gebeurde dat niet in november 2006. Op 22 november van dat jaar zorgden de kiezers ervoor dat, zoals Marijnissen zei, 'de socialen de liberalen' voorbijgingen. Met 16,6 procent werd de SP de

grote winnaar, passeerde de VVD (14,7 procent) en hoefde alleen nog PvdA (21,2 procent) en CDA (26,5 procent) voor zich te dulden. Na zo'n grote winst leek de partij klaar voor kabinetsdeelname. Althans, dat hoopten de meer dan anderhalf miljoen SP-stemmers en veel aanhangers van de PvdA. De leiding van die partij liet weten niet zonder de SP in een kabinet te willen stappen.⁵⁷ Partijleider Bos zei een coalitie van CDA, PvdA en SP het meest logisch te vinden.⁵⁸ Het liep echter anders. CDA en PvdA kwamen niet tot overeenstemming met de SP en kozen vervolgens voor de ChristenUnie. Volgens Bos was Marijnissen te snel opgestapt uit de onderhandelingen. Marijnissen was er echter van overtuigd dat Balkenende en Bos niet wisten hoe snel ze van hem af konden afkomen. En in die opvatting was hij zeker niet de enige.⁵⁹ Later zou via WikiLeaks bekend worden dat al voor de verkiezingen PvdA-coryfee Frans Timmermans, met instemming van partijleider Bos, per brief aan de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag had laten weten dat 'samenwerking over links grote groepen kiezers uit het midden zou vervreemden, zowel binnen als buiten de PvdA', met de toevoeging dat het 'onverstandig is om iemand te vertrouwen die ooit communist is geweest', doelend op Marijnissen.⁶⁰ De stemmers op de SP voelden zich hoe dan ook zwaar teleurgesteld toen de besprekingen over regeringsdeelname met de SP vastliepen. In de leiding van de partij werd bitter gesproken over de ommezwaai van Bos en de zijnen. Van een linkse lente was in de winter van dat jaar niets meer overgebleven. De SP bleef noodgedwongen in de oppositie, maar nu wel als grootste. Bij de Statenverkiezingen van maart 2007 wist de SP nog een keer de boosheid van de kiezers te mobiliseren, waardoor de partij 12 zetels (15,5 procent) in de Eerste Kamer kreeg, drie keer zo veel als voorheen.⁶¹

Van Marijnissen naar Roemer

Na het feest van de gewonnen verkiezingen kwam de kater bij de kiezers. De teleurstelling over de gemiste doorbraak naar regeringsdeelname werd merkbaar en deed de SP in de peilingen in een glijvlucht naar beneden belanden. Marijnissen, eind 2006 uitgeroepen tot politicus van het jaar, liet anderhalf jaar later vanwege aanhoudende gezondheidsproblemen het fractievoorzitterschap over aan Agnes Kant.⁶² Kant, gepromoveerd epidemioloog, genoot groot vertrouwen binnen en buiten de SP, zat toen al tien jaar in de Kamer en was bij het grote publiek als woordvoerder Zorg erg populair. In 2003 stond ze op de derde plaats in de Top 100 Medische Macht. Voor de verkiezingen van 2006 was ze door de Nederlandse huisartsen

aangewezen als favoriet voor een nieuwe minister van Zorg.⁶³ Ze maakte van het verzet tegen de marktwerking in de zorg haar speerpunt. De burgerlijke boosheid over de ontwikkelingen in de zorg was latent erg groot en daarmee politiek ook van grote potentie. Echter, nadat in het najaar van 2008 een ongekend ernstige financiële crisis was uitgebroken, ging vrijwel alle aandacht uit naar de gevolgen ervan: de teruglopende overheidsfinanciën, de oplopende budgettaire tekorten en de schade aan de reële economie, waaronder de razendsnel oplopende werkloosheid. Bezuinigingsvoorstellen van ongekende omvang kwamen op tafel. Het parlement was geschokt en wilde grondig uitgezocht zien hoe het tot een dergelijke crisis is kunnen komen. In oktober 2008 presenteerde partijleider Kant dertig voorstellen om het financieel-economisch stelsel fors te hervormen.⁶⁴ Daaronder zaten voorstellen tot invoering van een nationaliseringswet, (tijdelijke) nationalisatie van banken, beperking van de macht van aandeelhouders en herstel van de onafhankelijkheid van accountants. Kant wilde ook een parlementaire enquête naar de oorzaken van de kredietcrisis. Die enquête kwam er ook, mede op initiatief van de SP-fractie. Het onderzoek naar de grootste naoorlogse crisis in het kapitalisme werd geleid door Jan de Wit, senior-Kamerlid van de meest antikapitalistische partij in het parlement. Het onderzoek, dat in een latere fase de status van parlementaire enquête kreeg, zou uiteindelijk ruim drie jaar vergen. In zijn eindrapport stelde De Wit vast dat de Nederlandse autoriteiten grote fouten hadden gemaakt bij de miljardeningrepen rond Fortis/ABN Amro en ING. Verder concludeerde hij dat de Tweede Kamer door de regering veelal te laat en onvolledig was geïnformeerd.⁶⁵

Terwijl De Wit werd geprezen voor zijn aanpak, slaagde de SP er echter niet in haar langjarige kritiek op de grote risico's van het moderne kapitalisme in opiniepeilingen te kapitaliseren. De halverwege 2007 begonnen teruggang in de peilingen zette verder door. Ook het ledental begon terug te lopen. Na tegenvallende gemeenteraadsverkiezingen, waarbij de partij 47 raadszetels minder haalde dan vier jaar daarvoor, droeg Kant haar fractievoorzitterschap in maart 2010 over aan Emile Roemer, die in de Kamerfractie als enige voor haar opvolging kandideerde.⁶⁶

Roemer zat toen al bijna vier jaar op het Binnenhof en was daarvoor raadslid en wethouder in Boxmeer geweest. Als onderwijzer had hij meer dan vijftien jaar voor de klas gestaan. Hij communiceerde gemakkelijk en had al snel een hoge aaibaarheidsfactor. Zijn uitgangspositie was slecht. Toch wist hij in de zes weken die hem restten tot de vervroegde Kamerverkiezingen de negatieve trend in de peilingen te keren door zijn verfrissende optreden in de verkiezingsdebatten.⁶⁷ Desalniettemin moest Roemer een

flink verlies incasseren (van 16,6 naar 9,9 procent). Hijzelf noemde het 'een verlies met een gouden randje'. Maar het was wel de grootste klap uit de partijgeschiedenis. Hij was niet de enige verliezer. Het CDA leverde nog meer in en viel van 26,5 naar 13,6 procent). De PvdA verloor eveneens (van 21,2 naar 19,6 procent). Winst was er voor D66 (van 2,0 naar 4,9 procent) en GroenLinks (van 4,6 procent naar 6,7 procent). Dit keer ging rechts en extreemrechts er met de winst vandoor. De PVV scoorde maar liefst 24 zetels, een winst van 15 (van 5,9 naar 15,4 procent), de VVD won duidelijk en kwam van 14,7 op 20,5 procent. Mark Rutte slaagde erin het CDA als regeringspartner binnen te halen en de PVV als gedoogpartner.

Die regering kon terstond rekenen op frontale oppositie van links, dat nu samen kon optrekken in het parlement. Roemer kon het goed vinden met Job Cohen, die vanaf 2010 de PvdA leidde.⁶⁸ Ook GroenLinks deed mee aan enkele gezamenlijke acties van links. Samen traden ze begin 2012 aan op enkele manifestaties voor 'een ander Nederland', dezelfde naam als het linkse initiatief van 2005-2006. In die sfeer lukte het Roemer steeds beter de partij haar elan weer terug te bezorgen. Zijn imago als verbinder op links hielp. Hij werd eind 2011 door het *Een Vandaag*-opiniepanel tot politicus van het jaar uitgeroepen. De deelnemers noemden hem 'authentiek', 'sociaal' en 'respectvol'. Ze waardeerden zijn duidelijke taal en het feit dat hij goed luisterde naar de mensen in het land. Bovendien vonden ze dat hij humor in de Tweede Kamer bracht.⁶⁹ De hele eerste helft van verkiezingsjaar 2012 scoorde Roemer record na record in opiniepeilingen. Volgens sommigen was hij zelfs op weg naar het Torentje. Een tweestrijd tussen de SP-voorman en premier Rutte werd voorzien. Bij het begin van de zomer stond de SP zelfs boven de 20 procent in alle peilingen. Na 2003 en 2006 was dit de derde keer in de partijgeschiedenis dat de SP op vrijwel gelijke hoogte met de voornaamste politieke concurrent leek te kunnen komen.

Het liep echter totaal anders. Diederik Samsom van de PvdA wist zichzelf in de laatste weken van de campagne neer te zetten als *new kid on the block*. Het lukte hem om, met het meest linkse partijprogramma sinds tijden en harde uithalen naar 'het rechtse rotbeleid' van premier Rutte, veel potentiële SP-kiezers alsnog naar zijn PvdA te trekken. Samsom zette vol in op 'links' tegen 'rechts' en sloot in dat verband met SP en GroenLinks een lijstverbinding voor de Kamerverkiezingen. Zijn opmars ging ten koste van de SP. Die verloor in de laatste weken voor de verkiezingen momentum, ook doordat lijsttrekker Roemer moeite had zich staande te houden in de tv-debatten met Rutte terwijl Samsom de premier wel weerwoord wist te bieden.⁷⁰ Door *De Telegraaf* en het VNO/NCW werd hij weggezet als een regelrechte dreiging voor de economie.⁷¹ Volgens *De Telegraaf* zouden er met

de socialisten aan het roer maar liefst 250.000 arbeidsplaatsen verdwijnen.⁷² Het blad *Quote* beeldde hem op een poster af als moordenaar met een kettingzaag.⁷³ Hij werd van alle kanten aangevallen, onder meer over zijn uitspraak dat boetes van de EU voor het te veel uitgeven aan investeringen, door Nederland niet zouden moeten worden betaald. Volgens minister van Financiën De Jager deed Roemer met zijn uitspraken de financiële markten in beweging komen: 'De rente loopt op door deze uitspraken, dat kost gewoon geld.'⁷⁴ Ook in buitenlandse media klonk zorgelijke taal. 'Als Roemer wint,' zo voorspelde *Der Spiegel* 'zal bondskanselier Merkel een van haar weinige aanhangers van haar Europese bezuinigingsprogramma verliezen', doelend op Mark Rutte. En *The Economist* schreef dat 'de eeuwig glimlachende man de royale Nederlandse verzorgingsstaat wil behouden zonder uit te leggen waar hij het geld vandaan haalt'.⁷⁵ De eerder aan hem toegedichte kwaliteiten keerden zich nu tegen hem. 'Te aardig', 'niet hard genoeg', werd over hem geoordeeld.⁷⁶ Toen de stembussen sloten, had de partij licht verloren (van 9,6 in 2012 naar 9,1 procent), een resultaat dat gevoelsmatig nog harder aankwam dan de teruggang van 2010 toen de partij was terug gevallen van 16,6 procent in 2006 naar 9,6 procent.

Socialisme van onderop

De teleurstelling was groot bij de SP-aanhang. Partijbestuur en Partijraad concludeerden dat de verkiezingscampagne te veel gericht was geweest op de peilingen en mogelijke regeringsdeelname en te weinig op de strijd bare oppositie. Toen PvdA-voorman Samsom na de verkiezingen zijn linkse vrienden van SP en GroenLinks razendsnel terzijde schoof en zijn partij in een regering met politieke aartsvijand VVD loodste, leek de teleurstelling nog groter. Geen verkiezingswinst, geen regeringsdeelname, in het jaar dat de SP veertig werd. De lange mars verliep met omwegen en hindernissen.

Na de grote tegenvaller van 2012 herstelde de SP zich, gebruikmakend van de snel dalende populariteit van de meeregerende PvdA. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 veroverde de partij 443 raadzetels, tegen 250 in 2010, een winst van bijna 200. Roemer, die het vertrouwen van zijn achterban had weten te behouden na de tegenvallende Kamerverkiezingen van 2012, maakte er geen geheim van dat hij wilde dat die zetels dit keer beslist verzilverd werden met deelname aan colleges van burgemeester en wethouders. Als oud-wethouder kende hij de voordelen van het lokaal aan de knoppen zitten. Via het lokale en provinciale bestuur wilde hij laten zien dat de SP bekwaam was om te besturen. Zijn 'socialisme van

onderop' werd werkelijkheid. De SP ging in 2014 meeregeren in vier van de zes grootste steden van het land en in bijna de helft van de zestig grootste gemeenten.⁷⁷ Amsterdam werd beschouwd als de hoofdprijs. Voor het eerst in haar geschiedenis bleef de PvdA in de hoofdstad buiten de coalitie, waarin SP, D66 en VVD waren gaan samenwerken. In de andere grote steden Utrecht, Eindhoven en Tilburg trad de SP aan in andere coalities, waarmee de partij liet zien niet eenkennig te zijn. De lokale 'linkse doorbraak' viel vriend en vijand op.⁷⁸ Bij de Europese verkiezingen later dat jaar kreeg de SP voor het eerst in haar bestaan meer stemmers achter zich dan de PvdA, hoewel dat vooral te maken had met de electorale duikvlucht van de sociaaldemocraten (SP 9,6 procent, PvdA 9,4 procent). Bij de Statenverkiezingen van 2015 gebeurde dat opnieuw. De SP haalde in twaalf provincies 67 zetels binnen, bij de PvdA stopte de teller bij 63. Roemers strategie om zo te onderhandelen dat zijn partij ging meeregeren, leidde opnieuw tot resultaat. De SP ging meebesturen in zes van de twaalf provincies: Groningen, Friesland, Flevoland, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg. Tevens kreeg de partij voor het eerst de grootste fractie op links in de Eerste Kamer, maar wel met minder zetels dan in 2007, toen er 12 zetels in de wacht waren gesleept. Ook toen bleek dat PvdA en SP geen communicerende vaten zijn.

Ondertussen was er een verbeterde verhouding van de SP met de vakbeweging zichtbaar. In de achterban van de FNV had de partij de populariteit van de PvdA geëvenaard. Toen de FNV zich ging beraden op een ingrijpende vernieuwing, werd er begin 2012 een kwartiermakersgroep gevormd. Daarvan maakte niet alleen Jetta Klijnsma, toen Tweede Kamerlid voor de PvdA, deel uit, maar opmerkelijk genoeg ook SP-senator Tuur Elzinga.

Ook in het parlement wilde Roemer dat zijn partij meer aan de knoppen kwam. De SP bemoeide zich in toenemende mate via eigen initiatiefwetsvoorstellen met het wetgevingsproces. Daartoe behoorden enkele initiatiefzorgwetten, een verbod op nertsenfokkerijen en een wetsvoorstel inzake de speciale zorgplicht van de overheid voor veteranen. In het oog springt ook de aanneming van de Wet Huis voor klokkenluiders, van SP-Kamerlid Ronald van Raak.⁷⁹ In zijn boek *Het kan wel* (2015) onderstreept Roemer hoe belangrijk hij het vindt dat de grootste oppositiepartij in het parlement naast kritiek ook haalbare alternatieven aanlevert.⁸⁰ In zijn 'politieke reisverslag' verhaalt hij van ontmoetingen in binnen- en buitenland met sociale ondernemers, creatieve zorgverleners, actievoerende buurtbewoners, opmerkelijke politici en opstandige studenten. Daaraan ontleende hij het optimistische vertrouwen dat er op allerlei terreinen alternatieve opties waren voor wat volgens hem te vaak onveranderbaar wordt genoemd, of het nu ging om de terugkeer van vaste banen, het delen van de winst met

werknemers, het mensvriendelijker organiseren van de zorg, of het beter gebruikmaken van de ‘frontsoldaten van de publieke sector’, zoals Roemer politieagenten en gevangenisbewaarders aanduidde. Op al die terreinen waren er werkbare alternatieven voor het dominante neoliberale beleid, en daar diende zijn partij voortdurend op te hameren en aan te werken, vond Roemer. Wie zich ergens tegen verklaarde, diende een alternatief op tafel te leggen, benadrukte hij steeds weer tijdens zijn ‘het kan wel’-tournee door Nederland.

Eind 2015 nam Marijnissen afscheid als partijvoorzitter. Ron Meyer volgde hem op. Meyer was afkomstig van vakbond FNV en voorzitter van de raadsfractie in Heerlen, waar de SP de grootste is en al lange tijd meebestuurt. Meyer was twee jaar jonger dan Marijnissen toen die in 1988 SP-voorzitter werd. Het partijcongres in november 2015 gunde hem meer stemmen dan zijn tegenkandidaat Sharon Gesthuizen, prominent lid van de Tweede Kamerfractie. Zij kondigde later aan de Kamer te verlaten, samen met vier andere SP-Kamerleden, waarmee plaats werd gemaakt voor een nieuwe lichterling. Roemer onderstreepte tijdens de campagne zijn wens dat zijn partij zou gaan meedoen in een nieuwe regering. Maar dat moest dan wel zonder PVV en VVD. Hij dacht dat de kernvraag was of een nieuwe coalitie over rechts zou gaan, met de VVD, of over links, met de SP.⁸¹ Hij probeerde PVDA en GroenLinks mee te krijgen in die stellingname, maar dat gebeurde niet.

De verkiezingen van 15 maart 2017 zorgden er inderdaad voor dat de nieuwe SP-fractie nu voor de helft bestaat uit nieuwkomers. Maar de nieuwe fractie groeide niet in omvang, verloor zelfs een zetel (van 15 naar 14, van 9,6 naar 9,1 procent). En dat terwijl concurrent PVDA een ongekend groot zetelverlies moest incasseren: van 38 naar 9 zetels, ofwel van 24,8 naar 5,7 procent. Niet de SP profiteerde daarvan, maar vooral D66 (van 8,0 naar 12,3 procent) en GroenLinks (van 2,3 naar 9,1 procent). Andere voormalige PVDA-stemmers zochten dit keer hun heil bij one-issuepartijen als de Partij voor de Dieren (van 1,9 naar 3,2 procent), 50PLUS (van 1,9 naar 3,1 procent) en DENK (nieuw binnengekomen met 2,1 procent).

Wederom bleek dat SP en PVDA zich niet als communicerende vaten tot elkaar hadden verhouden. Vanwege de vrijwel volledige implosie van de sociaaldemocraten werd de SP nu wel voor het eerst in haar bestaan, ook in de Tweede Kamer groter dan de PVDA. Maar het ‘linkse blok’ scoorde dit keer slechts 37 zetels – 20 minder dan in 2012 (van 36,7 naar 23,9 procent), terwijl rechts (VVD, CDA, PVV, SGP en nieuwkomer Forum voor Democratie) meer dan de helft van de stemmen binnensleepte (50,7 procent). Al voor de verkiezingen had Roemer aangegeven dat zijn partij last heeft van het

vertrouwensverlies van kiezers in ‘het linkse verhaal’. Door in 2012 met de vvd te gaan regeren, had de pvda volgens Roemer niet alleen zichzelf verraden, maar het vertrouwen in heel links geschaad. De pvda had ‘de indruk gewekt dat met een links verhaal blijkbaar niet kan worden geregeerd’. ‘Kiezers begrijpen heus wel dat politici concessies moeten doen om te regeren, maar niet dat ze opeens hun neus 180 graden van links naar rechts draaien.’⁸² Dat de sp er niet in geslaagd is zichzelf in 2017 bij de linkse kiezers als alternatief te presenteren, vraagt om grondige herbezinning.

De lange mars

Vijfenveertig jaar na oprichting is de sp op allerlei manieren totaal veranderd. De oprichters van toen hebben plaatsgemaakt voor nieuwe generaties partijleden. De linkse splinterpartij van de jaren zeventig en tachtig heeft zich ontwikkeld tot een stabiele, middelgrote volkspartij, met zo'n miljoen kiezers achter zich. Nadat de partij eerst ruim twee decennia buiten het nationale parlement heeft doorbracht, is ze nu samen met GroenLinks de grootste partij op links in de Tweede Kamer en de grootste op links in de Eerste Kamer – maar links in zijn totaliteit is daar niet groter van geworden. De sp regeert anno 2017 mee in zes van de twaalf provincies, in pakweg de helft van de zestig grootste gemeenten, en levert wethouders in vier van de zes grootste steden van het land, waaronder hoofdstad Amsterdam. Maar meeregeren op nationaal niveau is er nog niet van gekomen. Al met al heeft de lange mars van de sp de partij langs veel nieuwe wegen naar nieuwe uitdagingen gebracht, met mooie overwinningen én stevige nederlagen. Tegelijk is ook veel gebeven. Het beginselprogramma van de sp *Heel de mens* dateert al van 1999 en is nog steeds de richtsnoer voor het politieke denken en doen van de hele partij. En de kernbegrippen uit dat programma – menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit – dateren van begin jaren negentig, toen ze voor het eerst verschenen in *Handvest 2000, een maatschappij voor mensen*. Beide programma's, *Handvest 2000* en *Heel de mens*, markeren ook de ideologische omslag van de partij, die ooit begon als marxistisch-leninistisch-maoïstische kaderorganisatie maar sinds de jaren negentig gepositioneerd wordt als een sociaaldemocratische volkspartij,⁸³ die ‘socialisme’ omschrijft als de beweging naar meer menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, en haar politieke handelen daaraan wenst te verbinden.⁸⁴ De werkmethodes vertonen echter een grote mate van continuïteit. De daad bij het woord voegen – aanvankelijk omschreven als ‘massalijn’ – is nog kenmerkend voor de werkwijze in de

partij. Vergeleken met andere linkse partijen gaat de SP nog steeds vaak de buurten in en de deuren langs, om direct contact te hebben met de bevolking. Partijafdelingen die willen meedoen aan lokale verkiezingen, worden op dat aspect nog steeds terdege gescreend. Ook gebleven is de opvatting dat gekozen volksvertegenwoordigers zich niet onafhankelijk moeten maken van de rest van de partij maar er juist strak mee verbonden dienen te blijven. Dat betekent dat raads-, Staten- en Kamerleden van de SP nog steeds verwacht worden bij de acties die de partij organiseert, en ook dat een deel van hun politieke vergoeding afgedragen wordt aan de partijkas, ter medefinanciering van alle activiteiten van de SP. Op die manier probeert de partij te voorkomen dat er een te grote afstand tussen gewone leden, kaders en volksvertegenwoordigers ontstaat, wat ten koste zou gaan van de totale slagkracht van de organisatie. Na 45 jaar is volgens Tweede Kamerlid en historicus Ronald van Raak in de SP

[...] nog altijd iets te herkennen van de traditie van de eerste socialisten. Dat blijkt uit praktische zaken, zoals de afdracht-regeling, die door Domela Nieuwenhuis in het leven is geroepen. En dat blijkt uit principiële zaken, zoals de 'massalijn': de opvatting dat je niet politiek moet bedrijven vóór de mensen, maar mét de mensen. En dat blijkt hopelijk uit de manier van optreden – dat je niet alleen het hoofd, maar ook het hart van de mensen moet zien te winnen. Ons socialisme is uniek, zowel in Nederland als in de rest van Europa. Maar het staat tegelijk in een lange politieke traditie.⁸⁵

10. Het ‘geheim’ van de Nederlandse liberalen

Hoe de VVD zich tot een centrale machtsfactor heeft ontwikkeld

Patrick van Schie

Menig verhandeling over het liberalisme begint bij de zeventiende-eeuwse politiek-filosoof John Locke. Onlogisch is dat niet want Locke was een van de eerste grote denkers die alom als liberaal wordt beschouwd. Bovendien gaf hij in zijn belangrijkste werk, *Two treatises of government*, een theoretische rechtvaardiging aan de Britse *Glorious Revolution* van 1688-1689. De verdedigers in Groot-Brittannië van die liberale revolutie, de *Whigs*, zijn directe voorlopers van de liberale partij in dat land.

Zowel aan het werk van Locke als aan de *Glorious Revolution* zit een Nederlands tintje. Locke schreef en publiceerde zijn werk in de Nederlandse Republiek, waar hij als politiek vluchteling verbleef en waar destijds al een relatief grote mate van drukpersvrijheid heerste. In de *Glorious Revolution* nodigden de opstandige Britten een Nederlander uit om op de Britse troon plaats te nemen: stadhouder Willem III, de machtigste man in de Nederlandse Republiek, getrouwd met de protestantse dochter van de door de Britten verjaagde katholieke koning Charles II.

Toch heeft het Nederlandse liberalisme niet alleen een Angelsaksische oorsprong. Ruim een eeuw voor de *Glorious Revolution* en Lockes *Two treatises of government* hadden de Nederlanders immers in hun Opstand tegen Spanje met een soortgelijke redenering als die Locke zou gebruiken, afscheid genomen van Filips II als hun legitieme vorst. In 1581 stelden de Nederlanders, die toen al dertien jaar tegen Filips II vochten, in het *Placcaet van Verlatinghe* dat zij de in Spanje zetelende koning niet meer hoefden te gehoorzamen nu hij de Nederlanders onderdrukte en veel landgenoten vanwege hun geloof vervolgde. Dit berustte nog niet, zoals bij Locke, op een theoretische constructie. Van een sociaal contract tussen individuele burgers als grondslag voor het staatsgezag was nog geen sprake. Maar wel sprak hieruit dat het gezag van de vorst niet onvoorwaardelijk en onbeperkt gold. Een vorst behoorde de vrijheden van zijn onderdanen te respecteren; indien hij vrijheden schond, verloor hij zijn recht op de macht.

De Nederlandse opstandelingen in de zestiende eeuw waren zeker geen liberalen, ook niet *avant la lettre*. Maar zowel de grondslag van de Nederlandse Republiek, die uit de Opstand ontstond, als de inrichting ervan, bevatte enkele – vooralsnog bescheiden – protoliberalen elementen. Er was een zekere machtsverspreiding. Deze was niet doelbewust gezocht maar een consequentie van de nieuwe inrichting. In een land zonder vorst – uniek voor die tijd – en in de confederatie die de Republiek feitelijk was, was niet één persoon of instantie in staat alle macht naar zich toe te trekken. Er heerste een relatieve geloofsvrijheid. Formeel mocht alleen de meest orthodoxe variant van het calvinisme worden beleden. Katholieken, doopsgezinden, lutheranen, joden en zelfs de relatief gematigd-calvinistische remonstranten kwamen niet in aanmerking voor benoeming in een openbaar ambt, maar veel pragmatische bestuurders knepen wel een oogje dicht als zulke religieuze ‘minderheden’ hun godsdienst in schuilkerken uitoefenden (‘gedoogbeleid’). Geschriften die in de rest van Europa vaak wegens hun vermeende opruiende karakter werden verboden, werden in de Nederlandse Republiek gepubliceerd. Als natie van zeevarende kooplieden stond de Republiek ten slotte een meer open handel voor – internationaal-rechterlijk door Hugo de Groot uitgewerkt in *Mare Liberum*. Al werd er gewaakt en zonodig met militair geweld gevochten voor het behoud van eigen handelsmonopolies.¹

Na twee eeuwen zelfstandigheid ontstond in de jaren tachtig van de achttiende eeuw een beweging tegen inmiddels vaak vermolmd staatsinstellingen en -praktijken, in het bijzonder tegen de macht van het Oranjestad. De telgen uit dit huis waren geen vorsten, maar zij konden wel erfelijk aanspraak maken op het voornaamste ambt in de Republiek: dat van stadhouder (militair opperbevelhebber maar aangevuld met tal van bestuurlijke taken). De verzetsbeweging – van zogenoemde patriotten – kwam rond 1780 op, ruim voor de Franse Revolutie. Zij liet zich mede inspireren door denkbeelden uit de Verlichting, waarvan zich in Nederland overigens een radicale variant had geopenbaard.² In 1787 werden de patriotten door de Oranjegezinden verslagen en weken deels naar Parijs uit. Begin 1795 keerden zij in het kielzog van de Franse (revolutionaire) troepen terug.³

De meest radicale patriotten bezorgden Nederland in 1798 zijn eerste grondwet als eenheidsstaat: de ‘Staatsregeling’. Daarin werden enkele zeer liberale beginselen verankerd, zoals de gedachte dat de ‘oppermagt’ berust bij de ‘gezamenlyke leden der maatschappij’, maar ook de gelijkberechtiging van alle religieuze gezindten in het land; en een strikte scheiding der machten.⁴ Deze staatsregeling, goedgekeurd in een referendum door een zeer ruime meerderheid van volwassen Nederlandse mannelijke burgers (met de kanttekening dat Oranjegezinden en andere ‘conservatieven’ van deelname waren

uitgesloten), raakte algauw door de combinatie van bestuurlijk pragmatisme en toenemende Franse invloed ondergesneeuwd. Als monument van liberale gedachten in de patriottenbeweging, een veel te bont gezelschap overigens om haar zonder meer als pre-liberaal te beschouwen, mag zij er echter wezen.⁵

Late bloei

Met zulke gunstige voorwaarden en met zo veel uitingen van liberale denkbepelden, zou men verwachten dat het ontstaan van een afzonderlijke liberale politieke beweging in Nederland overbodig was; het land en de voornaamste politieke partijen waren tenslotte al van liberalisme doordrenkt (tot op zekere hoogte geldt deze situatie ook voor de Verenigde Staten). Of men zou juist verwachten dat hier de eerste liberale partij ter wereld zou ontstaan (zoals de Whigs in Groot-Britannië). Er kwam in Nederland echter wel een afzonderlijke liberale politieke beweging op, maar pas betrekkelijk laat. Niet omdat daaraan eerder geen behoefte was, althans gemeten aan liberale beginselen. Het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden dat na de definitieve nederlaag van Napoleon bij Waterloo in 1815 ontstond en ook België omvatte, was een nieuwigheid in veel opzichten, maar ook een product van de restauratie. Weliswaar was het geen autocratie naar Russisch of Habsburgs model, maar koning Willem I, zoon van de laatste stadhouder, Willem V, regeerde grotendeels naar eigen inzicht. Burgerlijke vrijheden werden lang niet altijd gerespecteerd, voor zover zij al wettelijk bestonden.⁶

In Spanje was in 1809 de eerste partijpolitieke groepering ontstaan die zich liberaal noemde: de *liberales*. In andere ten zuiden van Nederland liggende Europese landen waren kort daarop ook liberale bewegingen ontstaan. In Duitsland hadden liberalen in 1832 een manifestatie van eenheid en kracht georganiseerd (het Hambacher Fest). Maar in Nederland staken de eerste partijpolitieke liberale viooltjes pas jaren na de afscheiding van België de kop op, namelijk in de tweede helft van de jaren dertig.

Voordien was er wel sprake geweest van liberaal verzet tegen koning Willem I, krachtig verzet zelfs, maar dat liberalisme manifesteerde zich merkwaardig genoeg alleen in de zuidelijke helft van het land: het huidige België. Dit gebied was sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw meer dan twee eeuwen bestuurd geweest door de Spaanse en later de Oostenrijkse Habsburgers, en telde ook weinig proto-liberale kenmerken. Het verzet tegen Willem I was niet alleen weerstand tegen een 'vreemde' vorst – want noordelijk en protestants – maar kende ook duidelijk liberale grondtonen. Dit verzet slaagde door de samenwerking van liberalen en

katholieken. Na een ongemakkelijk samenzijn van vijftien jaar ging het Zuiden verder als een onafhankelijk België. Dit land kreeg begin 1831 een liberale grondwet, met burgerlijke vrijheden, ministeriële verantwoordelijkheid en begrotingen die jaarlijks goedkeuring behoeften van het parlement. In 1846 vormde er zich een nationale liberale partij.⁷ Pas bijna 18 respectievelijk 39 jaar later zou in de noordelijke helft, het huidige Nederland, hetzelfde gebeuren.

De liberale Grondwet van 1848

Eind 1844 diende een negental Nederlandse Kamerleden een voorstel in tot 'liberale' grondwetswijziging. Een meerderheid in de Tweede Kamer wilde het voorstel niet eens in behandeling nemen. Dat ruim drie jaar later een grondige liberale grondwetsherziening zou worden doorgevoerd, kwam dan ook uit de lucht vallen. Het had alles te maken met vrees voor revolutie. Aan Nederland zelf zou het Europees revolutiegewoel van 1848 voorbijgaan, maar koning Willem II vreesde dat zonder hervormingen ook zijn troon kon gaan wankelen. Naar men zei was hij in één nacht van conservatief tot liberaal geworden. In maart 1848 gaf hij een commissie de opdracht een voorstel tot grondwetsherziening op te stellen. Dit was grotendeels het werk van één man, Johan Rudolph Thorbecke, die in 1830 als hoogleraar in Gent een liberale revolutie van nabij had meegemaakt en daarvan toen niets moest hebben. Maar inmiddels had Thorbecke zich ontwikkeld tot een door velen als radicaal beschouwde liberaal.

Dat de grondwetsherziening van 1848 het haalde – anders dan de Duitse poging die ongeveer tegelijkertijd in Frankfurt am Main begon – is te danken aan drie factoren. Ten eerste was het niet een product van eindeloze beraadslagingen tussen honderden afgevaardigden, maar het werk van een commissie van vijf man en feitelijk als gezegd van één: Thorbecke, die zich al jaren met het onderwerp bezighield en dus in een paar weken klaar was. Ten tweede wist de bekwame liberale minister van Binnenlandse Zaken, Dirk Donker Curtius – zeker zo liberaal als Thorbecke maar veel minder stijfkop-pig – het ontwerp behendig door een in meerderheid conservatief, en dus in beginsel onwillig, parlement te loodsen. Ten derde zette de koning waar nodig Kamerleden onder druk om akkoord te gaan. Dit niet uit overtuiging, maar omdat hij nog altijd met de mogelijkheid van revolutie rekening hield en omdat de voorgestelde grondwetswijziging al met al gematigder was dan hij had verwacht.⁸

In Europees perspectief gezien was de Grondwet van 1848 een doorsnee liberaal product. In enkele opzichten was de grondwet ook minder radicaal dan de Staatsregeling uit 1798. Thorbecke moest bijvoorbeeld niets hebben van het concept van volkssoevereiniteit. Nederland bleef een constitutionele monarchie. De koning was soeverein en het was zijn voorrecht ministers aan te stellen, maar voortaan gold wel de ministeriële verantwoordelijkheid. Daarmee verschoof de macht de facto naar de ministers, die nu immers voor alles wat de koning deed verantwoording dienden af te leggen. Na verloop van tijd zou blijken dat zij niet bereid waren voor allerlei luimen van de vorst verantwoordelijkheid te dragen. De koning kon alleen nog maar handelingen verrichten die de ministers voor hun verantwoording wensten te nemen. Aldus verschoof de macht in wezen naar het parlement, de instantie waaraan de ministers zich hadden te verantwoorden. Koning Willem III zou zich pas in 1868 erbij neerleggen dat hij geen ministers tegen de wens van de Tweede Kamer in kon handhaven omdat zij dan niet vruchtbaar konden werken.

De nieuwe grondwet bracht rechtstreekse verkiezingen voor de leden van de Tweede Kamer, de belangrijkste van de twee Kamers in het Nederlandse parlement. Tot dan toe waren er getrapte verkiezingen gehouden, waarbij burgers slechts leden uit de regentenklasse konden aanwijzen die vervolgens autonoom over de samenstelling van de Tweede Kamer beslisten. Het systeem van rechtstreekse verkiezingen verschoof derhalve de macht van de oude regentenklasse naar de burgers, dat wil zeggen naar slechts zo'n 11 procent van de volwassen mannen met kiesrecht. Last but not least werden de burgerlijke vrijheden – klassieke grondrechten – uitgebreid met bijvoorbeeld het briefgeheim en de vrijheid van vereniging.

Op grond van laatstgenoemd recht wees de rooms-katholieke kerk in 1853 voor het eerst sinds eeuwen weer een vijftal bisschoppen aan voor evenveel nieuwe bisdommen. In bijna drie eeuwen van calvinistische dominantie en discriminatie van katholieken was Nederland tot missiegebied vervallen. Een storm aan protestantse verontwaardiging stak op, waarvoor koning Willem III zijn sympathie liet blijken. De liberaal Thorbecke, die sinds 1849 een kabinet leidde, trad hierop af; de koning ging met zijn steun aan de protestantse protestbeweging immers lijnrecht tegen het kabinetsbeleid in. De kwestie kostte Thorbecke dus zijn eerste kabinet, maar de bisschoppelijke hiërarchie werd desondanks – en conform de liberale grondwet – hersteld. Bovendien zouden de katholieken Thorbecke en zijn liberalen een generatie lang dankbaar blijven voor het herstel van hun (kerkorganisatorische) vrijheid.

Liberale almacht in de tweede helft van de negentiende eeuw?

Het beginsel van onafhankelijkheid der volksvertegenwoordigers werd in het midden van de negentiende eeuw nog zo hoog gehouden dat hun exacte politieke kleur vaak niet bekend was. Een duidelijke indeling van parlementariërs naar politieke stroming is dan ook niet te maken. Het aantal echte volgelingen van Thorbecke bestond uit ongeveer een derde van de Tweede Kamer. Met steun van de liberaal gezinde katholieken kwam Thorbecke soms wel en soms net niet aan een meerderheid in de Tweede Kamer. Zijn tegenstanders bestonden uit conservatieven en volksvertegenwoordigers die tussen liberalen en conservatieven in zaten en daarom wel conservatief-liberalen worden genoemd. Daaronder bevonden zich nogal wat bekwame mannen die eigenlijk liberaal waren of in ieder geval de voornaamste liberale beginselen onderschreven, maar die Thorbecke met zijn ongemakkelijke karakter van zich had vervreemd. Thorbecke was weliswaar een man van liberale staatkundige beginselen, in de persoonlijke omgang dulde hij geen tegenspraak.

In de tweede helft van de negentiende eeuw heersten de liberalen in het parlement, aanvankelijk omdat zij eigenlijk de enigen waren met een duidelijk program; zelfs Thorbeckes tegenstanders dachten na 1848 eigenlijk niet meer serieus aan het terugdraaien van de grondwetsherziening. Later heersten zij omdat zij de meeste tijd op een absolute meerderheid in de Tweede Kamer konden bogen. In de periode tussen 1848 en 1901 kon de helft van de tijd een voltallig liberaal kabinet opereren. Als we daarbij de jaren optellen waarin liberale ministers in een gemengd kabinet optraden, namen liberalen ongeveer 70 procent van de tijd regeringsverantwoordelijkheid op zich.

In de periode 1862-1901 – toen de politieke kleur van de parlementariërs zich geleidelijk aan helderder ging aftekenen – zijn er maar vijf jaar geweest dat de liberalen geen absolute meerderheid in de Tweede Kamer bezaten.⁹ Toch trad in de 34 jaar dat dit wel het geval was – wat in de jaren zestig overigens was te danken aan de steun van liberaal gezinde katholieken – slechts 22 jaar een voltallig liberaal kabinet op. Het ‘gat’ van twaalf jaar is te verklaren uit de in die jaren onoverbrugbare onderlinge liberale onenigheid. In die situatie kon een (overwegend) conservatief kabinet optreden, ook al vormden de conservatieven een slinkende groep.

De conservatieven werden vanaf eind jaren zestig verdrongen door nieuwe tegenkrachten van het liberalisme. Dat waren niet de socialisten. Zij kwamen in Nederland pas in 1897 voor het eerst in de Tweede Kamer, met drie (op 100) zetels. Ter vergelijking: in Duitsland haalden de socialisten een jaar later 14 procent van de Rijksdagzetels. Begin twintigste eeuw bleef de socialistische

afvaardiging in de Tweede Kamer met 6 à 7 procent van de zetels klein. Pas in 1913 kwam er een kleine doorbraak naar 15 procent. Nog altijd weinig in vergelijking met de Duitse socialisten, die een jaar eerder 28 procent van de zetels in de Rijksdag hadden veroverd. De grote tegenstanders van de Nederlandse liberalen waren dus niet de socialisten. Het waren de confessionelen. Enerzijds werden in de tweede helft van de jaren zestig de liberaal-katholieken verdrongen door ultramontaanse, meer orthodoxe katholieken; zij stonden juist kritisch tegenover het liberalisme. Anderzijds kwam in die jaren een door dominee Abraham Kuiper geleide groepering van orthodox-calvinistische snit op. Deze werd strak, bijna militair, geleid en was van grote weerzin tegen de liberale meerderheid vervuld. Kuiper stichtte voor zijn volgelingen in 1879 de eerste nationale partij in Nederland, de Anti-Revolutionaire Partij.

Nu zag ook een toenemend aantal liberalen in dat meer eenheid in eigen kring gewenst was. In 1885 kwam de Liberale Unie tot stand, een overigens nog tamelijk los verband van liberale kiesverenigingen, die per kiesdistrict waren georganiseerd. De nieuwe partij was een groot succes. Binnen acht jaar was 4 procent van alle kiesgerechtigden, en 15 procent van de kiezers op liberale kandidaten, via hun kiesvereniging al bij de Liberale Unie aangesloten.¹⁰ Ter vergelijking: begin 2017 verenigen alle Nederlandse politieke partijen bij elkaar 2,24 procent van de kiesgerechtigden.¹¹ Maar buiten het parlement bleek in deze Unie de verdeeldheid onder liberalen groot, soms onoverbrugbaar. Het gevolg was dat Nederland in 1906 drie min of meer liberale partijen telde.

De negentiende eeuw werd door de liberalen succesvol afgesloten. In de periode 1891-1901 bezaten zij én een absolute meerderheid in de Tweede Kamer én wisten zij ondanks onenigheden met voltallig liberale kabinetten te regeren. Zij brachten belangrijke wetgeving tot stand, bijvoorbeeld kiesrechtuitbreiding; in 1896 verkreeg de helft van de volwassen mannen het kiesrecht onder een wet die geleidelijke verdere uitbreiding naar ruim 70 procent in 1917 mogelijk bleek te maken. Maar ook een rechtvaardiger belastingstelsel, kindbescherming, leerplicht, de wettelijke mogelijkheid krotwoningen op te ruimen en in plaats daarvan ruimere en schonere huizen te bouwen, en een ongevallenwet. Niet voor niets kreeg het laatste voltallig liberale kabinet, het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius, de bijnaam 'kabinet der sociale rechtvaardigheid'.

Meer partijen, steeds minder van belang

De Tweede Kamerverkiezingen van 1901 brachten een monsterverbond van orthodoxe, en in hun hart fel antipapistische, calvinisten en ultramontaanse

katholieken aan de macht. De klap voor de liberalen was zo groot dat de meesten niet meer geloofden ooit nog de absolute meerderheid te kunnen heroveren. Dat zou ook inderdaad niet gebeuren, al bleven de liberalen in de periode tot de Eerste Wereldoorlog – schommelend tussen de 33 en 45 (op 100) zetels – een hoofdstroming in de Nederlandse politiek. Wilden zij nog kunnen regeren – en dat zouden zij tot 1918 in totaal nog zevenenhalf jaar doen – dan moest dat met een minderheidskabinet dat steunde op de socialisten of op de minst stevig in het confessionele kamp verankerde ‘christelijk-historische’ Kamerleden; leden die zich weer hadden afgesplitst van Kuypers antirevolutionairen.

Wat het niet makkelijker maakte, was dat de liberalen nu openlijk over drie partijen waren verdeeld. In het midden bleef de Liberale Unie actief, die bovenal als unie wenste te fungeren. Zij vond dat de diverse meningsverschillen geen afsplitsingen rechtvaardigden, en toen die afsplitsingen zich eenmaal toch hadden voorgedaan bleef zij haar hoop vestigen op hereniging. Liberalen aan de rechterkant van de Unie richtten in 1906 definitief een eigen partijverband op, de BVL. Kort gezegd was dit de meest klassiek-liberale partij van betekenis die Nederland heeft gekend.¹² Aan de linkerkant hadden de zogenaemde vrijzinnig-democraten in 1901 een eigen partij opgericht. De inhoudelijke verschillen met de unie-liberalen waren niet altijd even scherp. Het zwaarst wegende punt was eigenlijk dat de vrijzinnig-democraten aan sommige programmapunten zo hechtten dat zij liever meewerkten aan de verkiezing van een socialist in de Tweede Kamer die deze punten onderschreef dan een (vrij-)liberaal te helpen die dat niet deed. De unie-liberalen meenden daarentegen dat liberalen elkaar nooit dusdanig mochten tegenwerken dat een niet- of antiliberaal er met de buit (een Kamerzetel, laat staan de Kamermeerderheid) vandoor zou gaan. De vrijzinnig-democraten wensten zich feitelijk ook niet langer als liberaal te beschouwen. Het was geen toeval dat in de naam van hun partij, Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), het woord liberaal verdween.¹³

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waar Nederland als neutraal land buiten wist te blijven, werd het districtenstelsel vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zonder kiesdrempel en werd tevens algemeen mannenkiesrecht ingevoerd. De verkiezingen in de zomer 1918 wierpen de liberalen terug van 39 op 15 procent van de kamerzetels, met de VDB meegerekend. Zonder de VDB liep het terug van 32 naar 10 procent van de kamerzetels. Te gemakkelijk is door historici verondersteld dat toekenning van het kiesrecht aan de minst gegoeden zo'n liberale nederlaag onvermijdelijk maakte; voor de Eerste Wereldoorlog hadden liberalen blijk gegeven van voldoende wervend vermogen onder kiezers die het bepaald niet breed hadden.

Een minstens zo belangrijke factor is de versplintering in het politieke landschap. Als gevolg van het ontbreken van een kiesdrempel betraden tal van nieuwe minipartijtjes het parlement. Ook van invloed was het feit dat het zittende liberale minderheidskabinet zich door de oorlog – waar Nederland indirect flink door werd geraakt – gedwongen zag impopulaire maatregelen te nemen die moeizaam met het liberale gedachtegoed waren te verenigen. Kort en goed moest de staat op ruimere schaal en dieper ingrijpen dan een liberaal normaal gesproken kon verlangen.¹⁴

Toen in 1922 ook het algemeen vrouwenkiesrecht was ingevoerd, kregen de liberalen bij de verkiezingen een volgende klap te verwerken. Nogal wat vrouwen wier mannen liberaal stemden, bleken gevoelig voor het argument van de confessionelen dat de liberale voorkeur voor scheiding van kerk en staat liet zien dat liberalen tegen godsdienst zouden zijn.¹⁵ De gezamenlijke confessionelen veroverden in 1922 een ruime meerderheid in het parlement, die zij pas in 1967 kwijtraakten. Hoewel de liberalen zich in 1921 in één partij hadden verenigd, de Vrijheidsbond, waar de vrijzinnig-democraten zich buiten hielden, raakten zij in het interbellum gemarginaliseerd. De herenigde liberale partij gleed electoraal langzaam af, om in 1937 naar een absoluut dieptepunt te vallen van nog maar 4 procent van de Kamerzetels.

Oprichting van de vvd en haar kinderjaren

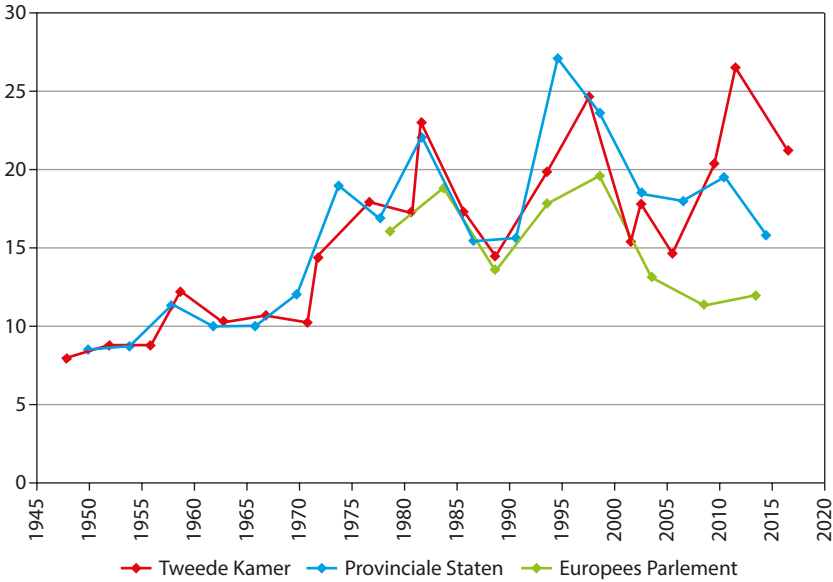
Na de bevrijding van vijf jaar Duitse bezetting brak in 1945 een partijpolitieke vernieuwingsdrift uit. Toen de stofwolken waren neergedaald bleek er vaak weinig te zijn veranderd. Ook de liberalen richtten in januari 1948 een nieuwe partij op, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Deze partij was organisatorisch en qua aanhang in hoge mate een voortzetting van de verenigde liberale partij uit het interbellum, maar met aanvulling van een kleine groep vrijzinnig-democraten. De vvd was in de naoorlogse vernieuwingsdrift een fusie aangegaan met de sociaaldemocraten en enkele kleinere groeperingen. Die nieuwe Partij van de Arbeid was gepresenteerd als 'doorbraak' van de vooroorlogse politieke verhoudingen, maar klonk en voelde voor veel vrijzinnig-democraten als aloude sociaaldemocratie. Sommige vrijzinnig-democraten hadden hun partij al niet in dit fusieproces kunnen volgen, anderen stapten al gauw uit de Partij van de Arbeid. De groep vrijzinnig-democraten die op die manier in de liberale vvd belandde was klein, maar invloedrijk. Onder hen bevond zich Pieter Oud, de eerste leider van de vvd.

Opvallend was dat in de naam van de nieuwe partij het woord 'liberaal' ontbrak, net als in de VDB het geval was geweest. Het woord 'vrijheid' sloeg natuurlijk wel op het allerbelangrijkste beginsel van een liberaal. Het woord 'democratie' in de partijnaam deed onder de leden meer wenkbrauwen fronsen. Niet omdat de vvd antidemocraten telde, maar vrijheid en democratie konden met elkaar botsen en dan mocht er voor een liberaal geen misverstand over bestaan dat het liberale hart vooral naar de vrijheid zou uitgaan. Democratie werd door sommigen ook minder als beginsel gezien dan als een praktische invulling van staatsinrichting. Het woord 'volkspartij' ten slotte had een niet erg eenduidige betekenis. Men kon er het oude liberale adagium in lezen dat een liberale partij nooit deelbelangen maar uitsluitend het algemeen belang van de gehele Nederlandse bevolking zou dienen. Maar het kon ook worden opgevat als een teken dat de nieuwe vvd allesbehalve een elitaire partij wenste te zijn.¹⁶

Oud, de eerste leider, drukte in hoge mate zijn stempel op het eerste beginselprogramma van de vvd. Wellicht verklaart dat het feit dat het liberale gehalte niet altijd van de pagina's afspat, al was de liberale partij in de jaren dertig ook al enigszins flets geworden. Wie vandaag de dag in het document leest dat het gezin de kern van de maatschappij vormt, dat de vrijheid op 'christelijke grondslag' stoelt en dat de partij zich keert tegen zowel de socialistische als de 'individualistische' economie, zou op de gedachte kunnen komen dat de partij een loot aan de confessionele stam was.¹⁷ Zulke passages verraden deels de vrijzinnig-democratische (dus niet-liberale) achtergrond van de opsteller, Oud, en deels de poging om op kiezers die nog steeds overwegend op confessionele partijen stemden, aantrekkingskracht uit te oefenen. Het woord liberaal in combinatie met de economie werd vermeden omdat menigeen de economische crisis van de jaren dertig, met hoge werkloosheid en armoede, associeerde met het falen van de vrijemarkteconomie. Of dat terecht was doet niet ter zake voor het feit dat al te liberale economische beginselen maar liever werden vermeden of weggemoffeld. In de loop van de jaren vijftig toen de toenemende staatsbemoeienis van de rooms-rode kabinetten (samenwerking van confessionelen en sociaaldemocraten) door grotere delen van de bevolking als benauwend werd ervaren, liet de vvd een meer liberaal-economisch geluid horen. Al gauw werd ook het woord liberaal met trots uitgedragen.

Tot en met 1971 bleef de vvd een relatief kleine partij (zie de bijgaande figuur 10.1 en bijlage 1 op p. 302). Zij begon met 8 procent van de stemmen en groeide heel langzaam naar ongeveer 10 procent, een uitschieter in

Fig. 10.1: Verkiezingsresultaten VVD 1948-2017 (in procent)

Bron: Eigen samenstelling op basis van gegevens van Verkiezingsuitslagen.nl

1959 daargelaten toen Oud in zijn laatste verkiezingen als lijsttrekker na een stevige antisocialistische campagne op 12,2 procent kwam. Het gros van de kiezers was nog zo stevig verankerd in de verzuiling dat grote verschuivingen bij Tweede Kamerverkiezingen uitbleven, ondanks het open karakter van het kiesstelsel op basis van evenredige vertegenwoordiging zonder kiesdrempel. Zoals hiervoor al aangegeven haalden de drie grotere confessionele partijen tezamen steeds iets meer dan de helft van de stemmen. De linkse partijen kwamen telkens aan 35 procent van de stemmen. Zolang de verhoudingen zo bleven, zat er voor een liberale partij weinig groeipotentieel in het vat.

Vergelijk je de positie van de vvd tot en met 1971 met die van de FDP in Duitsland, dan wijst niets op een grotere kracht van het liberalisme in Nederland. Electoraal schommelden beide partijen binnen dezelfde, lage marges.¹⁸ Voor het kunnen uitoefenen van macht waren beide afhankelijk van de christendemocraten. Als die om wat voor reden dan ook de liberalen nodig hadden, konden vvd en FDP aanschuiven. Maar even gemakkelijk konden de christendemocraten in Nederland en Duitsland hun liberale partners weer aan de kant schuiven. Pas in de jaren zeventig veranderde dit drastisch, althans voor de liberalen van de vvd.

De vvd als grote liberale volkspartij

De FDP bereikte in 2009 haar *all time high* met 14,5 procent van de stemmen. De vvd in Nederland kwam in 1972 op dat percentage uit en groeide daarna door. Slechts twee keer zou de vvd op een dieptepunt in haar bestaan naar die 14,5 procent zakken (in 1989 en in 2006). Het hoogtepunt van de vvd ligt rond 25 procent. Dit werd drie keer bereikt: 23,1 procent in 1982; 24,7 procent in 1998; en 26,6 procent in 2012. We zien dus na 1972 niet alleen een veel hogere prestatie van de Nederlandse liberalen vergeleken met de Duitse, maar ook dat de vvd na elke groeiperiode weer een tikkeltje hoger lag. In de veertig jaar tussen 1972 en 2013 schommelde de FDP in de bandbreedte (afgerond op halve procenten) tussen 4,5 procent en 14,5 procent; de vvd tussen 14,5 procent en 26,5 procent.

Het krachtsverschil is ook anders te zien, namelijk aan de hand van de gemiddelde scores van beide partijen in de genoemde perioden. Dan zien we dat FDP en vvd tot 1972 een vergelijkbaar deel van de kiezers in hun land trokken: de FDP gemiddeld 9,5 procent en de vvd gemiddeld 9,9 procent. Terwijl de gemiddelde score van de FDP in de parlementsverkiezingen sinds 1972 licht daalde, naar 8,7 procent, steeg deze van de vvd naar 19,0 procent. Waren beide partijen electoraal gezien dus tot 1972 ongeveer even sterk, sindsdien doet de vvd het gemiddeld ruim twee keer zo goed. En terwijl de FDP in 2013 zelfs een periode uit de Bondsdag verdween omdat zij de kiesdrempel van 5 procent niet haalde, kwam de vvd sinds 2010 in drie verkiezingen op rij als de grootste partij van Nederland uit de bus.

Hoewel in 1982 Ed Nijpels lijstrekker van de vvd was, was zijn succes de apotheose van een groeiperiode die onder zijn voorganger, die kort daarvoor wegens persoonlijke omstandigheden de politiek had verlaten, was ontstaan: Hans Wiegel. De drie grote groeiperioden van de vvd hangen dan ook nauw samen met de namen van drie van haar politieke leiders: Wiegel in de periode 1971-1982, Frits Bolkestein in de jaren negentig en Mark Rutte voor wat betreft de drie meest recente verkiezingen. Hieronder zal blijken dat het succes niet uitsluitend te maken heeft met de aanwezigheid van een aansprekende leider, maar dat er wel degelijk ook inhoudelijke verklaringen zijn.

Van cruciaal belang is dat de Nederlandse kiezer sinds de jaren zestig steeds minder honkvast is geworden. Terwijl tot halverwege de jaren zestig het overgrote deel van de kiezers trouw op 'zijn' partij stemde, is tegenwoordig hooguit een kwart van het totale aantal Kamerzetels afkomstig van kiezers die wat er ook gebeurt op hun partij stemmen. Van vastgeroeste politieke verhoudingen is Nederland geëvolueerd naar een in politicologen-jargon extreme volatiliteit. Dat betekent overigens niet dat kiezers maar

wat doen, enkele uitzonderingen daargelaten. Van de veelgebruikte term 'zwevende kiezer' – inmiddels dus de doorsnee kiezer – kan de suggestie uitgaan dat die kiezer elke keer weer op een volstrekt andere partij zal neerstrijken. Zo gaan de meeste kiezers echter niet te werk. Een grote meerderheid zweeft ofwel aan de rechterkant van het politieke spectrum ofwel aan de linkerkant, maar zal de scheidslijn tussen rechts en links niet gauw overschrijden. Alleen sociologisch gesproken aan de bovenkant, bij de hoogopgeleiden, is er een beetje grensverkeer tussen vvd en het cda enerzijds en de pragmatische partij d66 anderzijds. Aan de onderkant is er iets meer grensverkeer tussen de 'rechtse' pvv van Geert Wilders en de linkse ooit maoïstische, nu radicaal-socialistische sp. Nieuwkomers zoals de lpf van Pim Fortuyn in 2002, en de laatste jaren 50PLUS (een partij die voor de belangen van oudere kiezers zegt op te komen), kunnen zich soms ook aan dit rechts-linkspatroon ontworstelen.

Om de positie van de vvd te begrijpen, is het van belang te beseffen dat zij electoraal vooral concurreert met andere rechtse (of althans: niet-linkse) partijen. Dat zijn vanouds de christendemocraten en hun voorlopers; het laatste decennium ook de pvv van Wilders alsmede de nieuwkomer in 2017 Forum voor Democratie.

De periode Wiegel: de vvd als kracht tegen doorgeslagen socialisme

Het Nederlandse politieke klimaat radicaliseerde in de tweede helft van de jaren zestig, net als in andere Europese landen, een trend die tot in de jaren tachtig zou aanhouden. Dit vertaalde zich niet alleen in de groei van een aantal extreemlinkse partijen, maar ook in een verregaande radicalisering van de grote sociaaldemocratische partij, de pvda. De sociaaldemocraten waren er bewust op uit de confessionelen, die te lijden hadden onder secularisering en ontzuiling, kapot te polariseren. In de top van twee van de drie confessionele partijen, te weten de katholieke kvp en de gereformeerde arp, liepen nogal wat politici rond die hun partijen naar links trokken, vanwege eigen sympathieën en in een poging de linkse maatschappijkritiek te pareren.

Onder veel kiezers van de confessionele partijen zette die koers kwaad bloed. Intussen trad in de vvd in 1971 een zeer jonge nieuwe leider aan: Hans Wiegel, op dat moment 29 jaar oud. Hij beantwoordde de polarisatiestrategie van links met een liberale tegen-polarisatie. Hij was echter wel zo slim zijn pijlen niet te richten op de confessionele partijen, maar op de pvda en haar meelopers onder de politici uit het confessionele kamp. Die laatsten lieten

zich gebruiken om de rails voor de socialistische trein schoon te poetsen, zoals Wiegel het uitdrukte.¹⁹ De confessionelen zagen hun aandeel onder de kiezers dalen van meer dan 50 procent medio jaren zestig naar iets minder dan een derde in de tweede helft van de jaren zeventig. Het waren niet de linkse partijen die daarvan het meest profiteerden, maar enkele nieuwe splinterpartijen, en bovenal de vvd. De liberalen groeiden van iets meer dan 10 procent in 1971 naar 18 procent in 1977 en uiteindelijk door naar ruim 23 procent in 1982, vlak na Wiegels vertrek uit de nationale politiek.²⁰

De groei van de vvd begon al kort na het aantreden van Wiegel. Na anderhalf jaar moesten er namelijk als gevolg van een kabinetscrisis vervroegde verkiezingen worden gehouden. Wiegel bracht zijn partij meteen van 10 naar 14 procent in de Tweede Kamer: een winst van zes zetels. Vervolgens trad het kabinet-Den Uyl aan, een merendeels links kabinet met de pvda-leider als premier aangevuld met enkele naar links neigende confessionele ministers. Dit kabinet ging er prat op het meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis te zijn. Onder linkse kiezers werd het zeer populair – Den Uyl vrat als pvda-leider in 1977 de kleine linkse partijen op. Maar dit rode kabinet met wit randje wekte forse weerzin onder het niet-linkse electoraat, dat wel een meerderheid van de bevolking vormde. In de opiniepeilingen scoorde de vvd van Wiegel in 1976 een paar keer zelfs voor het eerst 25 procent.²¹ Bij de verkiezingen van 1977 werd het slechts 18 procent, ten opzichte van de voorgaande verkiezingen toch nog altijd een winst van 4 procentpunten. Bovendien stroomden voor het eerst – en het laatst – massaal leden naar de vvd toe. De partij groeide door Wiegels anti-Den Uyl-koers van ruim 41.000 leden in 1972 naar meer dan 100.000 in 1978.

De groei van de vvd was bovenal afkomstig van voormalige confessionele kiezers. Vooral de doorbraak onder katholieke kiezers die eerder kvp stemden was spectaculair. Het was deze groep die de pvda had gehoopt met haar polarisatiestrategie naar zich toe te kunnen halen. Dat mislukte grotendeels. De vvd trok in de jaren vijftig nog nauwelijks katholieke kiezers – Nederlandse katholieken stemden toen nog voor ongeveer 85 procent op hun 'eigen' kvp en slechts voor 1 procent op de vvd. In 1982, met voor het eerst een lijsttrekker van katholieke komaf, Nijpels, deed de vvd het bijna net zo goed onder de katholieken als onder de rest van de bevolking. In mindere mate kwam de groei voor de vvd van arbeiders uit de pvda, die hun partij te links vonden geworden. Deze groep zou niet in één keer naar de vvd oversteken, maar via de 'brug' van een kleine rechtse afsplitsing van de pvda, ds'70. Deze partij was ontstaan uit verzet tegen de radicalisering van de pvda. Toen ds'70 in 1977 ineenzakte, zocht een deel van haar aanhang zijn toevlucht bij de vvd. Ten slotte werd de vvd voor het eerst ook meer

dan gemiddeld aantrekkelijk voor jonge kiezers.²² Sociologisch gezien brak de VVD in de jaren zeventig door onder de steeds breder samengestelde middenklasse. Vooral onder 'witteboorden'-werknemers maar zelfs onder de zich emanciperende 'blauweboorden'-werkers werd de VVD populair als de partij die graag zag dat het individu zich ontplooidde. Wat extra aanspraak was dat de VVD vond dat als het individu zich inderdaad ontplooidde, het ook de vruchten van zijn inspanningen behoorde te kunnen plukken.

Deze liberale boodschap ging lijnrecht in tegen de heersende, en vooral door links gedreven politiek om de collectieve sector te laten uitdijen en ter financiering daarvan (de aardgasbaten in te zetten en) de belastingen te verhogen. Wiegel benadrukte dat links wel druk bezig was het nationaal inkomen te herverdelen, maar er geen oog voor had dat de taart die anders werd verdeeld eerst moest worden gebakken en dat het voor de werkenden moest lonen die taart te bakken. Hij stelde dat er een einde diende te komen aan het 'potverteren': het huishoudboekje van de staat moest op orde komen, en de collectieve lastendruk moest omlaag worden gebracht. Eén van de manieren om dat te doen was een einde maken aan het misbruik van de sociale voorzieningen. Het waren die voorzieningen die het grootste deel van de collectieve uitgaven hadden opgesnoept. De veronderstelling dat niet alle uitkeringsstrekkers te goeder trouw waren, wekte destijds bij links veel verontwaardiging. Maar het betoog van de VVD dat misbruik moest worden aangepakt, omdat het verkeerd was én om de voorzieningen te kunnen behouden voor mensen die ze echt nodig hadden, sloeg aan bij burgers die de premies moesten opbrengen en vaak in hun omgeving voorbeelden van uitkeringsfraude kenden.

Ook de internationale veiligheidspolitiek was een factor in het succes van de VVD. Linkse partijen waren in de greep van anti-Amerikanisme en beten zich vanaf eind jaren zeventig vast in een onwrikbaar verzet tegen de plaatsing van kruisvluchtwapens, het NAVO-antwoord op de SS-20 raketten die de Sovjet-Unie op West-Europa had gericht. Het CDA, waarin de drie confessionele partijen zich in 1980 verenigden, kende op dit punt nogal wat verdeeldheid. Voor kiezers die hechtten aan de veiligheidsrelatie met de Verenigde Staten via het NAVO-lidmaatschap en die een stevige defensie tegenover de dreiging van het Rode Leger voorstonden, was de VVD de enige grote partij die daar borg voor stond. Al met al wist de VVD in deze jaren een deel van het Nederlandse equivalent van de *silent majority* aan te spreken, de burgers thuis die hele andere opvattingen hadden dan de luidruchtige linkse demonstranten die ook in de media nogal overheersend waren. Hans Wiegel wist die gewone burgers met rechttoe-rechtaan-taal naar de VVD te lokken. Op tv sprak Wiegel over hen als 'de mensen in het land'; daarbij

introduceerde hij als nieuwigheid het kijken in de camera, waarmee hij de tv-kijkers in feite recht aankeek.

De periode Bolkestein: het doorbreken van taboes

Na het vertrek van Wiegel in 1982 ging de vvd vrij snel bergafwaarts. Dit werd vooral veroorzaakt door slechte persoonlijke verhoudingen in de partijtop, waar nu geen alom erkende, succesvolle leider meer aanwezig was. Dit in combinatie met betrekkelijke onzichtbaarheid van de vvd in de regeringscoalities die de partij tussen 1982 en 1989 vormde met het toen nog grotere CDA. In deze jaren werd de samenwerking met het CDA wel vergeleken met het geslachtelijk verkeer van een bidsprinkhaan: de vvd was dan het mannetje dat tijdens de paring door het christendemocratische vrouwtje werd opgegeten. Daarbij kwam een bij tijd en wijle onhandig optreden van de vvd-fractievoorzitters in de Tweede Kamer, nominaal ook de leiders van de vvd, eerst Ed Nijpels en daarna Joris Voorhoeve. Laatstgenoemde kondigde in de tweede helft van de jaren tachtig bovendien een meer 'sociaalliberale' koers aan. Wat dit zou moeten inhouden werkte Voorhoeve niet uit, maar het wekte de indruk dat hij de partij meer naar links wilde trekken, dat wil zeggen weg van waar het electoraat van de vvd zich bevond. Voorhoeve haalde in 1989 nog maar 14,5 procent van de stemmen; in opiniepeilingen zakte de vvd vervolgens alleen maar verder weg.

In 1990 greep partijvoorzitter Leendert Ginjaar hardhandig in. Hij dwong Voorhoeve tot aftreden. De Tweede Kamerfractie van de vvd koos Frits Bolkestein tot haar nieuwe voorzitter. De nieuwe man was een atypische verschijning in de vvd en eigenlijk in de hele Nederlandse politiek. Waar Wiegel de gezelligheid uitstraalde waaraan vvd'ers zo hechten, en een gevat debater was, hield Bolkestein niet van gesprekken over koetjes en kalfjes en kwam hij in directe debatten af en toe met de mond vol tanden te staan. Zijn kracht zat in het houden van doorwrochte beschouwingen die hij echter wel liet uitmonden in (voor Nederlandse begrippen) gedurfde stellingnames vervat in glasheldere oneliners. Hoewel hij het zelf altijd heeft ontkend, was Bolkestein een van de zeldzame intellectuelen in de politiek. De eerste jaren leek dit bij het grote publiek niet aan te slaan, maar geleidelijk aan zagen kiezers dat deze voor hen wat afstandelijke heer de moed had taboes in de Nederlandse politiek te doorbreken, en bovendien standvastig bleek wanneer vervolgens een storm van linkse morele verontwaardiging losbrak.

Over twee inhoudelijke thema's die Bolkestein aansneed, ontstond de meeste commotie. Het eerste thema was de immigratie- en integratiepolitiek.

Het aantal vreemdelingen in Nederland, zowel arbeidsmigranten als asielzoekers, was sinds de jaren zeventig fors gegroeid en nam in de jaren negentig snel verder toe. Een niet onaanzienlijk deel hiervan integreerde niet of nauwelijks in de Nederlandse samenleving, wat zich bijvoorbeeld uitte in hun hoge beroep op sociale uitkeringen en hun overmatige aandeel in de criminaliteit. Tot de jaren negentig werd elke poging tot debat hierover meteen gesmoord. Wie de problematiek aan de kaak stelde, werd onder verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog in de 'foute' hoek gedrukt. Bolkestein betoogde nu dat het toelatingsbeleid veel strenger zou moeten worden en dat de tot dan toe gevoerde politiek van 'integratie met behoud van eigen identiteit' faliekant mislukt was. Concreet stelde hij bijvoorbeeld dat gezinsvorming voor vreemdelingen aan strengere voorwaarden diende te worden gebonden en niet per se in Nederland hoefde plaats te vinden, dat asielzoekers vaker moesten worden opgevangen in de eigen regio, en dat wie wel werd toegelaten zo snel mogelijk de Nederlandse taal diende te leren. Zijn politieke tegenstanders verweten hem in te spelen op onderbuikgevoelens, verwijten die zijn populariteit onder een deel van de kiezers slechts vergrootten.

Het tweede taboe-doorbrekende thema dat Bolkestein opwierp was de Europese integratie. Tot dan toe beleden alle grote partijen in Nederland het ideaal dat de Europese Economische Gemeenschap uiteindelijk in een Europese federatie zou moeten eindigen. Bolkestein stelde dat dit ideaal niet alleen onhaalbaar was maar ook onwenselijk. De EEG, en later de Europese Unie, was een samenwerkingsverband van soevereine staten. Sommige zaken dienden supranationaal te worden aangepakt, maar andere zaken konden beter aan de lidstaten worden overgelaten. Binnen de Europese Unie zou een land als Nederland ook geen naïef federalisme moeten najagen, maar steviger dienen op te komen voor het nationaal belang, en daartoe coalities met gelijkgezinde lidstaten moeten aangaan. Een van de eerste terreinen waarop de vvd dit uitdroeg, was inzake de financiële bijdrage van Nederland aan de Europese Unie. Gerrit Zalm, de vvd'er die vanaf 1994 minister van Financiën was, hamerde erop dat Nederland niet langer de relatief grootste nettobetaler zou moeten zijn. De Nederlandse financiële bijdrage aan de EU zou omlaag moeten, zodat afdrachten en ontvangsten meer met elkaar in evenwicht kwamen. Ook de meer sceptische, of realistische, benadering van de Europese integratie door Bolkestein riep onder politici verzet op, zelfs tot in de eigen partij. Maar doordat Bolkestein veel electoraal succes had, vestigde hij zijn positie als de onbetwiste leider van de vvd.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 groeide de partij naar 20 procent van de kiezers. Een jaar later haalde de partij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten, en daarmee voor de Eerste Kamer (de Senaat), zelfs

27,2 procent, nog altijd de hoogste score die de partij ooit op nationaal niveau heeft behaald. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 werd het 24,7 procent, minder maar toch een forse groei ten opzichte van vier jaar eerder. De winst in 1994 was behaald als oppositiepartij, die van 1998 als regeringspartij in een voor de vvd riskante paarse coalitie met de sociaal-democratische pvdA en het links-pragmatische D66. Doordat Bolkestein echter niet tot het kabinet toetrad maar als fractievoorzitter zorgde voor het hoorbaar blijven van een duidelijk eigen vvd-geluid, was de vvd voor haar kiezers en haar potentiële electoraat herkenbaar gebleven.

De vvd tijdens de Fortuyn-revolte

Anders dan bij Wiegel ging het electorale succes van Bolkestein niet gepaard met ledenwinst voor de vvd. Vanaf 1982 was het ledental van de vvd gaan dalen, een trend die in de jaren negentig onafgebroken doorzette. Dat dit niet alleen voor de vvd maar ook voor de andere grotere gevestigde partijen gold, was een schrale troost.

Na de formatie van 1998, die een voortzetting bracht van de paarse coalitie van pvdA, vvd en D66, kondigde Bolkestein zijn vertrek uit de nationale politiek aan.²³ Zijn opvolger Hans Dijkstal leek aanvankelijk in de peilingen het goede resultaat te kunnen vasthouden, maar ging volkomen onderuit toen outsider Pim Fortuyn in 2001-2002 de politieke arena betrad. Dijkstal verzuimde een eigen vvd-geluid te laten horen en gevoelige thema's aan te snijden; hij dacht de kiezers vooral in het midden of ter linkerzijde daarvan te kunnen vinden; daar dus waar de traditionele achterban zich niet bevindt. Zodoende creëerde Dijkstal op rechts ruimte voor Fortuyn, die gretig in het gat sprong met kritiek op de Nederlandse regentenklasse. De regenten uit de gevestigde partijen wisten elkaar goed de bal en de baantjes toe te spelen, zo verkondigde Fortuyn, maar zouden geen benul hebben van de problemen waarmee gewone burgers dagelijks worstelden. Een van die problemen die Fortuyn onverhuld besprak was de hoge criminaliteit onder Marokkaanse jongens en de discriminatie door moslims van vrouwen en homoseksuelen. In breder verband stelde hij dat enkele geloofspunten uit de islam haaks staan op de kernwaarden van de Nederlandse samenleving. In navolging van Bolkestein betoogde hij dat de Westerse waarden superieur zijn, zodat daarop niet mag worden afdogongen.

Negen dagen voor de dag van de Tweede Kamerverkiezingen werd Fortuyn door een linkse dierenactivist doodgeschoten. De verkiezingen werden een bizarre vertoning: een deel van het electoraat vulde het stembiljet in als

ware het een condoleanceregister voor de vermoorde leider. Fortuyn had geageerd tegen vermeende 'puinhopen van paars'; de paarse partijen PvdA, VVD en D66 – alle drie aangevoerd door zwakke leiders – werden afgestraft. De VVD viel terug van 24,7 procent naar 15,4 procent, PvdA en D66 werden beide gehalveerd. Een deel van de kiezers van dit drietal partijen zocht zijn toevlucht tot de enige bestuurderspartij die de voorgaande jaren niet in het kabinet had gezeten, het CDA. Die partij bleek (zo kwam achteraf naar buiten) bovendien een niet-aanvalsverdrag met de LPF van Fortuyn te hebben gesloten, waardoor zij verschoond bleef van Fortuyns aanvallen op het establishment.

De VVD zou het hele verdere decennium blijven worstelen, wederom – net als in de jaren tachtig – zonder duidelijke leider en in de schaduw van het plotseling 'herrezen' CDA. Maar voor het eerst kreeg de VVD ook met een serieuze afsplitsing te maken, toen in 2004 aan het einde van de zomer wrijving tussen fractievoorzitter Jozias van Aartsen en fractielid Geert Wilders leidde tot een breuk. Het formele breekpunt tussen Wilders en de VVD was de vraag of Turkije ooit lid van de Europese Unie zou mogen worden. Wilders vond van niet, Van Aartsen wilde die mogelijkheid voor de toekomst openhouden. De aanhang van de partij was hierover verdeeld, maar het punt was niet zo urgent dat de partij zich er duidelijk over had hoeven uitspreken. Op de achtergrond speelde voor Wilders enerzijds ongenoegen over de linkse koers van toenmalig leider Dijkstal, anderzijds de kans die Fortuyn had laten zien om buiten de gevestigde partijen om electoraal succes te boeken. Wilders ging als eenmansfractie verder en werd door menigeen aan het Haagse Binnenhof als kansloos gezien. Hij verraste bij de verkiezingen in 2006 echter door bijna 6 procent van de stemmen te halen. Vier jaar later stootte hij door naar 15,5 procent; zijn Partij voor de Vrijheid (PVV) werd daarmee de derde partij van het land. In 2017 zou de PVV met 13,1 procent (weliswaar winst ten opzichte van 2012, maar een slechter resultaat dan in 2010) zelfs op de positie van tweede partij belanden. Hoewel Wilders zijn wortels heeft in de VVD, positioneerde hij zijn partij in de loop der jaren sociaal-economisch gezien steeds meer op links. Dit combineerde hij met een geprononceerde anti-islamagenda, waarmee hij volgens zijn tegenstanders nogal eens de grenzen van de rechtsstaat overschrijdt.

De periode Rutte: de VVD wordt de grootste partij van Nederland

Intussen was bij de VVD Van Aartsen in 2006 plotseling afgetreden als fractievoorzitter in de Tweede Kamer. Vervolgens kozen de leden van

de partij voor het eerst in haar geschiedenis een nieuwe leider via een intern referendum. Het werd een spannende strijd tussen Mark Rutte, een joviale en vlot van de tongriem gesneden staatssecretaris van Onderwijs (en daarvoor van Sociale Zaken), en Rita Verdonk, die als minister van Immigratie en integratie op rechts populair was met een stevig ogend vreemdelingenbeleid. Voor menig buitenstaander leek het een strijd tussen een op het midden gerichte vvd, respectievelijk een rechtse koers, maar met ideologie had de strijd weinig te maken. Rutte werd nipt de winnaar: 51 procent tegen 46 procent voor Verdonk.²⁴

Daarmee waren de moeilijkheden bepaald nog niet voorbij. De vvd ging de Tweede Kamerverkiezingen van najaar 2006 in met een programma dat de nadruk legde op het sociaal-economische beleid; de paragrafen over integratie van allochtonen en misdaadbestrijding kwamen er bekaaid van af. Rutte was daarvoor weliswaar niet verantwoordelijk, maar hij verzuimde in de campagne de accenten te verleggen.²⁵ De slechte uitslag – het dieptepunt sinds 1972 van 14,5 procent – werd door Rita Verdonk, die zich nooit bij haar nederlaag in het ledenreferendum had neergelegd, aangegrepen om Rutte het leiderschap te betwisten. Zij werd in september 2007 uit de vvd-fractie gezet, waarop zij ook de partij verliet. Toch bleef de vvd onder Rutte nog enkele jaren kwakkelen. In het voorjaar van 2009 bereikte de partij in opiniepeilingen zelfs een dieptepunt van 8 procent.

Dat de vvd ruim een jaar later in de Tweede Kamerverkiezingen voor het eerst in haar bestaan de grootste partij werd, met overigens niet meer dan 20,5 procent van de stemmen, was deels te danken aan geluk en deels aan het hervinden van een duidelijke, onderscheidende liberale koers. Het geluk was dat het imago van de christendemocratische premier Balkenende, die de voorgaande drie jaar in een coalitie met de pvda had geregeerd, afbrokkelde en zich in zijn partij geen opvolger aandiende. vvd-leider Rutte had inhoudelijk in 2008 een herziening van de beginselverklaring weten door te voeren, waardoor de liberale beginselen beter uit de verf kwamen. Begin 2008 had Rutte vanuit de oppositie voorts gewaarschuwd voor naderend economisch zwaar weer. Hij was toen weggelachen, maar kreeg met het uitbreken van de kredietcrisis in september van dat jaar gelijk. In plaats dat de coalitie cda-pvda-cu orde op zaken stelde, liet dit kabinet de staatsuitgaven en daarmee ook het beslag van de collectieve uitgaven op het bruto binnenlands product fors oplopen. De vvd koppelde in haar programma sanering van de overheidsfinanciën aan een stringente immigratie- en integratiepolitiek en aan een stevige aanpak van de criminaliteit.

Na de verkiezingen van 2010 trad een coalitiekabinet onder premier Rutte aan van liberalen en christendemocraten, gedoogd door de pvv. Rutte

kondigde een politiek aan waarbij rechts Nederland 'zijn vingers zou aflieken'. Het kabinet viel echter in april 2012, omdat Wilders zich niet wenste te committeren aan extra bezuinigingen die nodig waren in verband met de tegenvallende economische ontwikkeling. Links Nederland en meniggen in het buitenland reageerden opgelucht, nu het kabinet dat op gedoogsteun van de PVV leunde, verdween. Maar het zou een ernstige misvatting zijn te denken dat de VVD-achterban die opluchting deelde. De naar de VVD neigende kiezers waren teleurgesteld dat het kabinet was gevallen, en namen het Wilders kwalijk dat hij met al zijn antilinkse retoriek in werkelijkheid de linkse partijen, die nu immers weer uitzicht op regeringsdeelname kregen, in de kaart speelde.²⁶

De liberale VVD en de sociaaldemocratische PvdA werden in september 2012 de grote winnaars van de Tweede Kamerverkiezingen. Tal van media, zeker de buitenlandse, hebben het zo voorgesteld alsof de kiezers daarmee voor het politieke 'midden' en voor verdergaande Europese integratie hadden gekozen. Dat was allerm minst de intentie van de kiezers toen zij hun stem uitbrachten. De VVD ging van 20,4 procent in 2010 naar 26,5 procent omdat veel kiezers ter rechterzijde wilden voorkomen dat de PvdA de grootste partij zou worden en de premier zou kunnen leveren. Ook de PvdA won flink – van 19,6 naar 24,7 procent – als gevolg van de poging van veel linkse kiezers om te voorkomen dat de door hen verafschuwde rechtse Rutte premier zou kunnen blijven.²⁷ En zeker voor de VVD gold dat zij in de campagne duidelijk had gemaakt dat de politiek van het steeds maar weer garanties geven aan, of betalen voor, zwakke zuidelijke eurolanden afgelopen zou moeten zijn. In plaats van verdergaande Europese integratie beloofde de VVD te bekijken op welke terreinen bevoegdheden terug naar de nationale lidstaten konden worden gehaald.

De vorming van een coalitie-kabinet uit VVD en PvdA – die in de Tweede Kamer samen een meerderheid hadden maar bij lange na niet in de Eerste Kamer – was geenszins de uitkomst van een verlangen onder kiezers naar een 'midden'-kabinet. De kiezers beschouwen VVD en PvdA ook niet als middenpartijen. Beide partijen namen dus een groot risico door met elkaar in zee te gaan. Uiteindelijk was het vooral de PvdA die bij de verkiezingen in maart 2017 een hoge prijs betaalde: zij viel terug van 24,7 naar 5,7 procent (van tweede naar zevende partij van het land). De VVD verloor ook, van 26,5 naar 21,3 procent. De strategische kiezers uit 2012 had zij niet wederom aan zich weten te binden. De VVD bleef ondanks het zetelverlies duidelijk de grootste partij van het land.

De VVD is echter per saldo in ruim vier jaar tijd maar liefst 12.000 van haar 38.000 leden uit 2012 kwijtgeraakt. In ledental was zij bij het ingaan

van 2017 gezakt naar een vijfde plaats, achter SP en SGP en nog maar nét voor D66. Zij is daarmee zelfs beduidend kleiner geworden dan zij was voor haar doorbraak tot echte volkspartij in de jaren zeventig. Dit doet natuurlijk niets af aan het algemene beeld dat de VVD nu al ruim vier decennia lang in electoraal opzicht een voor een Europese liberale partij sterke positie heeft. Bedacht moet alleen worden dat de electorale 'reus' gelet op het aantal leden op wankele voeten staat.

De balans: de VVD ontleent haar kracht aan een helder rechts-liberaal profiel

Een blik op de electorale kaart van Nederland in 2017, met de grootste partij per gemeente, laat zien dat het land grotendeels blauw is gekleurd. Met die kleur wordt in Nederland de liberale VVD aangeduid. Zelfs delen van het traditioneel rode (en economisch armere) noorden van het land en tal van traditioneel eveneens rode grote steden zijn tegenwoordig blauw. De VVD is als grootste partij opgerukt van de heerschappij in enkele voorsteden (suburbia) via dominantie in het westen van het land naar de eerste plek in bijna het hele land. Opmerkelijk is bovendien de doorbraak in het zuiden, vanouds het gebied waar de katholieke KVP en later het CDA almachtig waren. Zeker Noord-Brabant is nu bijna geheel blauw gekleurd. Maar de electorale kaart laat slechts ten dele de kracht van de VVD zien. De omzetting van de rode (sociaaldemocratische) en groene (christendemocratische) gemeenten naar blauwe, moet voor een niet onbelangrijk deel worden verklaard uit de klappen die PvdA en CDA hebben gekregen.

Al zeker vier decennia doet de VVD het beter bij de mannen dan bij de vrouwen. Deze kloof is geleidelijk aan groter geworden: in 2017 was van alle VVD-kiezers 58,74 procent man, en dus slechts 41,26 procent vrouw. Sociologisch gezien is de VVD de enige grotere partij die in zowat alle bevolkingsgroepen noemenswaardige percentages aan kiezers weet te trekken. Zij is daarmee de enige partij die zich met recht een volkspartij kan noemen. Althans, zolang zij haar electorale succes weet vast te houden.

Maar qua aantal leden staat de VVD er als gezegd erg zwak voor. Waar zij onder de kiezers de grootste partij van het land is, is zij voor wat betreft het aantal leden slechts de vijfde partij van het land; begin 2017 op de hielen gezeten door D66. De organisatiegraad is hierdoor bijzonder laag. Was bij aanvang in 1948 van alle VVD-kiezers 5,7 procent tevens lid van de partij en steeg dit in 1977 naar 6,5 procent, in 2017 is het gezakt naar 1,18 procent. Dat is slechts de helft van het gemiddelde van de Nederlandse politieke partijen.

De individualisering en de daarmee samenhangende ontzuiling sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw, twee processen die mede zijn gevoed door het gestegen opleidings- en welvaartsniveau van de bevolking, hebben het potentiële electoraat van de vvd enorm vergroot. Terwijl de vvd in de eerste twee decennia van haar bestaan als het ware 'gevangen' zat in het beperkte segment van de kiezersmarkt dat niet confessioneel en niet links was, en dat destijds hooguit 15 procent van alle kiezers omvatte, zegt tegenwoordig ongeveer een derde van alle kiezers zich te kunnen voorstellen zijn of haar stem op de vvd te zullen uitbrengen. Sociologisch bezien zijn de grenzen nog ruimer, nu er amper nog bevolkingsgroepen zijn waar de vvd nauwelijks kiezers weet te trekken. Maar omdat de concurrentie door de opkomst van nieuwe succesvolle partijen is toegenomen, is het lastig dit potentieel te verzilveren.

Wel is de vvd er bijzonder goed in geslaagd het gegroeide electoraat om te zetten in regeringsdeelname. De partij bestaat nu 69 jaar, waarvan zij 45 jaar heeft meegeregeerd, een score van 65 procent. In de laatste 23 jaar nam de vvd zelfs 85 procent van de tijd aan de regering deel. Zij heeft daarmee de positie ingenomen van 'natuurlijke' regeringspartij, een plaats die het cda en haar voorlopers tussen 1918 en 1994 innamen. Het aandeel in deelname aan de regering stijgt nu zelfs uit boven het niveau van de hoogtijdagen in de tweede helft van de negentiende eeuw, al is het goed te beseffen dat de liberalen indertijd meestal alleen konden regeren en tegenwoordig steeds in regeringscoalities moeten opereren waarin zij tot 2006 altijd de tweede viool moesten spelen.

Het bestuurlijke succes heeft ook een keerzijde. Een partij die zo lang aan de macht is, draagt politieke verantwoordelijkheid voor zaken in de samenleving die mis zijn. Regeren vereist het sluiten van compromissen met coalitiepartners, wat het des te moeilijker maakt een eigen liberaal geluid te laten klinken. Dat is des te riskanter voor een partij die, zoals de vvd, haar electorale kracht heeft geput uit een herkenbaar eigen liberaal profiel. Linkse politici en commentatoren geven liberale partijen vaak de raad het politieke midden op te zoeken, oftewel naar links te kruipen. Hier past de wijze raad van de leider van een van de voorlopers van de vvd, Meinard Tydeman van de Bond van Vrije Liberalen, die ruim een eeuw geleden het devies muntte: 'Doe nooit wat uwe vijanden u raden.'²⁸

De vvd heeft in haar beginselprogramma's geleidelijk aan juist steeds duidelijker liberale uitgangspunten neergelegd die zich onderscheiden van de concurrent. In de nu geldende Beginselverklaring die in 2008 is vastgesteld, geeft de partij aan dat zij vooral opkomt voor de (keuze)vrijheid van het individu. Dit betekent niet dat individuen op zichzelf moeten

staan, maar dat de relaties die zij met elkaar aangaan vrijwillig tot stand komen en niet kunstmatig in stand moeten worden gehouden. Heel anders dan in 1948 spreekt de vvd tegenwoordig onomwonden een voorkeur uit voor de vrijemarkteconomie, niet alleen omdat deze veelal het meest efficiënt werkt, maar bovenal omdat individuen in hun rol als consument en producent dan de grootst mogelijke vrijheid kunnen genieten.²⁹

Op verschillende momenten in de geschiedenis koos de vvd eveneens voor een lijn die haar leek af te zonderen van de rest van het partijenlandschap. Bijvoorbeeld toen Wiegel in de jaren zeventig de socialistische polarisatie luchtig met een contra-polarisatie beantwoordde, of toen de vvd onder Bolkestein in 1993 een verkiezingsprogramma presenteerde waarmee zij zich volgens haar tegenstanders rechts buitenspel plaatste, of recentelijk onder Rutte toen de vvd in de verkiezingscampagnes stevige taal uitsloeg ter bestrijding van de economische crisis en van de criminaliteit. Steeds weer bleek zo'n als rechts-liberaal aangemerkte koers bij de kiezers aan te slaan en vervolgens wel degelijk tot deelname aan de regering te leiden. Wel schuilt in die fase een gevaar. Als de duidelijk meer rechts-liberale beloftes niet door even heldere daden worden gevolgd, kunnen kiezers teleurgesteld afhaken, zeker naarmate zich meer partijen aandienen die zich de beloftes van de vvd graag eigen maken.

De Vlaamse politicoloog Patrick Stouthuysen heeft de positie van de vvd 'excentrisch' genoemd. Door zich consequent op de rechtervleugel van het Europese liberale spectrum te situeren, zijn de Nederlandse liberalen herkenbaar voor hun (potentiële) kiezers.³⁰ Vooral wanneer zij leiders hebben die het authentiek klassiek-liberale geluid, dat meestal wordt gepercipieerd als 'rechts', weten te verbinden met enkele prangende politieke problemen, kan de vvd haar electorale en bestuurlijke macht doen gelden. En op zulke momenten wordt het belangrijk de bron waaruit zij kracht put niet te laten opdrogen. Immers: zo gewonnen, zo geronnen. Het 'geheime' recept dat de vvd sterk heeft gemaakt, biedt aldus niet alleen een belofte tot beterschap aan liberalen elders. De Nederlandse liberalen zullen het 'geheim' ook zelf steeds moeten koesteren.

11. Een paradijs voor partijen

Nederland en zijn kleine politieke partijen

Koen Vossen

Nederland is traditioneel een land met veel politieke partijen. Al voor de Tweede Wereldoorlog telde de Tweede Kamer steeds minimaal tien en maximaal zeventien verschillende fracties. Na 1945 lag het aantal fracties aanvankelijk iets lager, om vanaf de jaren zestig weer tot vooroorlogse hoogten te stijgen. Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 telde de Tweede Kamer wederom zeventien fracties, waarvan er overigens vijf het gevolg waren van afsplitsingen. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 is het aantal fracties weer gedaald naar dertien. Omdat het niet alle partijen lukt om de Tweede Kamer te halen, ligt het aantal partijen dat deelneemt aan de verkiezingen nog hoger. In 2017 deden 28 partijen een gooi naar een of meer zetels, het hoogste aantal sinds 1981. Het record stamt nog steeds uit 1933, toen maar liefst 54 partijen aan de verkiezingen deelnamen.¹

De verklaring voor dit Nederlandse enthousiasme om politieke partijen op te richten is simpel. Om een zetel in de Tweede Kamer te verkrijgen is het voldoende om de zogenaamde kiesdrempel te halen: dit is het totaal aantal uitgebrachte stemmen gedeeld door het aantal Kamerzetels (sinds 1956: 150). In de praktijk betekent dit een percentage van 0,67, hetgeen afhankelijk van de opkomst neerkomt op tussen de circa 60.000 en 75.000 stemmen. Bij de invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 was bewust voor een zeer lage kiesdrempel gekozen om ook onafhankelijke kandidaten een kans te geven om in de Tweede Kamer te komen. Dat zou de kwaliteit van het parlement ten goede komen, zo dachten vooral de Nederlandse liberalen die weinig ophadden met de fractiediscipline van de sociaaldemocraten en confessionelen.² Om die reden werden er weinig voorwaarden aan verkiezingsdeelname gesteld. Pas na de 'verkiezingen van de 54 partijen' in 1933 werd overgegaan tot invoering van een waarborgsom, die partijen kwijtrafen als ze de kiesdrempel niet halen. Een drastische verhoging van de kiesdrempel naar bijvoorbeeld 5 procent is nooit serieus overwogen. Vrij breed gedeeld is de overtuiging dat een hoge kiesdrempel onrechtvaardig zou zijn tegenover kleinere minderheden.³

De lage kiesdrempel heeft de representativiteit van het parlement wellicht vergroot: zelfs kleine minderheden weten zich vaak vertegenwoordigd terwijl

er ook weinig stemmen verloren gaan. Maar of, zoals de liberalen wensten, ook de kwaliteit van het parlement omhoog is gegaan door de vele nieuwe partijen is nog maar de vraag. Aangezien alle fracties recht hebben op spreek-tijd zijn vergaderingen van de Tweede Kamer een lange zit geworden. Al deze fracties willen zich bovendien graag profileren, wat vooral in de laatste decennia heeft geleid tot een stortvloed aan Kamervragen en spoeddebatten. Vooral nieuwe fracties, zoals het Algemeen Ouderen Verbond, de Lijst Pim Fortuyn of de Nederlandse Middenstandspartij, hebben zich bovendien vooral onderscheiden door hun amateurisme en onderlinge conflicten. Partijen dienen bovendien steeds rekening te houden met afsplitsingen, wat hun neiging om impopulaire beslissingen te nemen of compromissen te sluiten kan inperken.

Een voordeel van de lage kiesdrempel is echter wel dat Nederland een laboratorium is geworden voor nieuwe politieke initiatieven die soms later in het buitenland navolging krijgen. Zo is Nederland het eerste land waarin een partij die zich specifiek richt op dierenwelzijn in het parlement is gekomen. Met haar tot vijf zetels gegroeide fractie in de Tweede Kamer is de Partij voor de Dieren erin geslaagd het thema hoger op de politieke agenda te krijgen. Ook partijen die zich specifiek richten op oudere kiezers hebben in Nederland al vroeg voet aan de grond gekregen. In 2017 heeft 50PLUS 3,1 procent van de stemmen gekregen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 is er met DENK voor het eerst een partij in het parlement gekomen die zich specifiek richt op niet-westerse allochtone kiezers. De partij haalde 2,1 procent van de stemmen. Een andere nieuwkomer die de kiesdrempel haalde is het Forum voor Democratie, dat zich vooral sterk maakt voor meer directe democratie en het doorbreken van de macht van wat zij het 'partijkartel' noemt. Andere politieke experimenten, die echter niet over de kiesdrempel kwamen, waren in 2017 de Partij voor Niet Stemmers, die beloofde om namens de niet-stemmers in het parlement niets te doen, en GeenPeil, waarvan de gekozen Kamerleden bij stemmingen in de Tweede Kamer steeds direct de leden van hun partij raadplegen.

De opvallendste ontwikkeling in het Nederlandse partijenlandschap is dat het onderscheid tussen grote en kleine partijen zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin minder groot is geworden. Tot in de 21e eeuw bestond er een helder onderscheid tussen enerzijds de grote partijen – de christendemocraten, liberalen en sociaaldemocraten – die niet alleen de meeste stemmen haalden maar ook de regering vormden, en anderzijds de kleine partijen, die enkele procenten van de stemmen haalden en in de Tweede Kamer duidelijk minder invloed hadden. Slechts een enkele nieuwkomer lukte het om meer dan enige indirecte invloed te krijgen. Meestal was die invloed van korte

duur: alleen D66 wist zich voor 2000 een blijvende plek naast de grote drie in de Tweede Kamer en verschillende keren in de regering te verwerven.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 hebben de vroegere grote drie – VVD, CDA en PvdA – gezamenlijk echter nog maar 39,4 procent van de stemmen gekregen. Daarmee heeft zich een trend voortgezet die al sinds 2002 zichtbaar is, namelijk de tanende machtspositie van deze partijen. Tegelijk zijn de kleine partijen groter geworden. Het aantal partijen dat meer dan 5 procent van de stemmen haalt, is duidelijk toegenomen: in 1989 en 1994 hadden maar vier partijen meer dan 5 procent, in 2002 was dit aantal gestegen tot zeven. Ook in 2017 hebben zeven partijen de in Duitsland geldende kiesdrempel oversteegen.

Maar ook in kwalitatieve zin is het onderscheid tussen kleine en grote partijen minder duidelijk. Waar kleine partijen zich in het verleden tevreden moesten stellen met het uitdragen van de eigen boodschap en het uitoefenen van enige indirecte invloed, hebben veel ervan tegenwoordig een zekere machtspositie gekregen. Door de tanende machtspositie van de klassieke grote partijen is het vinden van meerderheden steeds moeilijker geworden, waardoor ook voorheen genegeerde kleinere partijen kans hebben om invloed uit te oefenen. Zo heeft GroenLinks nog geen regeringsverantwoordelijkheid gedragen, maar heeft zij als constructieve oppositiepartij wel veel invloed weten uit te oefenen in de kabinetten-Rutte I en II. De PVV heeft als gedoogpartner in het kabinet-Rutte I meegeschreven aan het regeerprogramma. De Lijst Pim Fortuyn en de ChristenUnie hebben daadwerkelijk deelgenomen aan coalities en ministers geleverd, al was dat in het geval van de LPF van korte duur. De SP acteert in de landelijke politiek als een klassieke oppositiepartij en laat zich zelden verleiden tot compromissen met regeringspartijen. Op lokaal niveau, zoals in Amsterdam, Utrecht en Nijmegen, neemt de partij echter wel deel aan het gemeentebestuur.

Zelfs de SGP wordt tegenwoordig dikwijls betrokken bij onderhandelingen. In het verleden gold de orthodox protestantse partij met haar twee à drie zetels als een kleine stabiele kracht in het parlement, maar haar invloed op het regeringsbeleid was uiterst gering. In de kabinetten-Rutte I en Rutte II kon de partij echter meermaals mee onderhandelen omdat zij nodig bleek te zijn voor een meerderheid. Daarentegen lijkt de invloed van de Partij voor de Dieren en 50PLUS vooralsnog vooral indirect te zijn geweest; beide partijen hebben door hun aanwezigheid het door hen gepropageerde onderwerp – respectievelijk dierenwelzijn en ouderenbelangen – hoger op de agenda weten te krijgen.

Al met al heeft zich bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 een trend doorgezet die al langer zichtbaar was. Deze ontwikkeling is de transformatie van het Nederlands partijstelsel van een stelsel met een paar grote,

relevante partijen en een serie kleine irrelevante partijen naar een stelsel met een hele serie middelgrote en kleine partijen, waarvan er geen enkele meer zomaar genegeerd kan worden. De Nederlandse politiek is daardoor wellicht taaier maar ook een stuk toegankelijker en responsiever geworden: politieke invloed is niet meer afhankelijk van het lidmaatschap van enkele grote partijen, en ontwikkelingen in de maatschappij vinden vrij snel hun weg naar het politieke centrum. Zo bekeken is Nederland niet alleen door zijn lage kiesdrempel een paradijs voor nieuwe partijen. Hierna worden de drie partijen voorgesteld die bij de afgelopen twee verkiezingen in de Tweede Kamer zijn gekomen: 50PLUS (2012, 2017), DENK (2017) en het Forum voor Democratie (2017).

Op de bres voor de ouderen: 50PLUS

De in 2011 opgerichte partij 50PLUS heeft zich ten doel gesteld de belangen van vijftigplussers te behartigen. Hoewel de partij nooit bestuursverantwoordelijkheid heeft gedragen, is zij met vier zetels (3,1 procent) in de Tweede Kamer, twee zetels in de Eerste Kamer en vertegenwoordigers in alle Provinciale Staten (met uitzondering van Groningen) een tamelijk stabiele factor in het Nederlandse politieke landschap geworden.

50PLUS is niet de eerste Nederlandse politieke partij die opkomt voor de belangen van oudere kiezers. In 1994 waren al twee ouderenpartijen erin geslaagd in de Tweede Kamer te komen: de Politieke Unie 55+ en het Algemeen Ouderen Verbond. Eerstgenoemde partij behaalde één zetel (0,8 procent), terwijl het AOV zelfs zes zetels (3,6 procent) in de wacht had weten te slepen. De partijen profiteerden van bezuinigingen op bejaardenhuizen en op voorgenomen bezuinigingen op pensioenen. Door een hele serie onderlinge conflicten konden beide partijen echter nooit een vuist maken en in 1998 verdwenen ze beide uit de Tweede Kamer.⁴ Van enige personele continuïteit tussen deze ouderenpartijen en 50PLUS is echter nauwelijks sprake. Niettemin kent 50PLUS een redelijk lange voorgeschiedenis, die nauw is verbonden met één persoon: Jan Nagel.

De in 1939 geboren Jan Nagel was vanaf het midden van de jaren zestig tot begin jaren negentig een bekende persoon binnen de PvdA. Hij gold als een van de grondleggers van NieuwLinks, een vernieuwingsbeweging binnen de PvdA, was programmamaker bij de VARA, lid van de Eerste Kamer, alsook langdurig lid van het partijbestuur. In 1993 had hij uit onvrede met de lokale politiek in zijn woonplaats Hilversum de lokale partij Leefbaar Hilversum opgericht. Gesterkt door het succes van Leefbaar Hilversum – in

1998 veroverde de partij meer dan een derde van de raadszetels – richtte Nagel in 2001 met enkele andere lokale partijen Leefbaar Nederland op. Als lijsttrekker werd allereerst Pim Fortuyn aangesteld, maar bij nader inzien achtte Nagel hem toch te radicaal. Dat bleek in electoraal opzicht een kostbare beslissing: de door Fortuyn opgerichte LPF behaalde 26 zetels (17,1 procent) tegenover slechts twee (1,6 procent) voor Leefbaar Nederland. Na dit teleurstellende resultaat ging het snel bergafwaarts met Leefbaar Nederland. Gesteund door opiniepeilingen van zijn goede vriend Maurice de Hond bleef Nagel echter geloven in de mogelijkheden van een nieuwe partij die zich tegen de politieke elite richtte. In 2005 richtte hij samen met de bekende misdaadjournalist Peter R. de Vries de Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang (PRDV) op. De PRDV kondigde aan dat zij alleen aan verkiezingen deelnam als een door Maurice de Hond uitgevoerde peiling zou aantonen dat meer dan 40 procent van de kiezers de partij een aanwinst vond.⁵ Dat percentage werd niet gehaald en de PRDV verdween uit beeld. In september 2009 richtte Nagel met enkele metgezellen vervolgens de Onafhankelijke Ouderen en Kinderen Unie op, die formeel de rechtsopvolger was van de PRDV. Al na anderhalf jaar werd de naam veranderd in 50PLUS; op 10 januari 2011 lanceerde Nagel de partij 50PLUS. Formeel werd 50PLUS echter pas op 5 november 2011 opgericht.

De partij maakte een vliegende start. In mei 2011 lukte het de partij dankzij een samenwerkingsverband met de Onafhankelijke Senaatsfractie om een zetel in de Eerste Kamer te krijgen, die werd ingenomen door Jan Nagel. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 2012 bracht 1,88 procent van de kiezers een stem uit op de partij (ofwel ruim 178.000 kiezers), goed voor twee zetels. Het verkiezingsprogramma en de campagne waren vooral op ouderen gericht met als speerpunten de verlaging van de pensioenleeftijd naar 65, een verbetering van de koopkracht voor ouderen en een betere en goedkopere zorg. Daarnaast pleitte 50PLUS voor politiek-staatkundige hervormingen (zoals meer referenda en afschaffing van de Eerste Kamer), een streng maar rechtvaardig immigratie- en asielbeleid en progressieve standpunten op het terrein van euthanasie, softdrugsbeleid en milieu.⁶ In de meeste tweedimensionale modellen wordt 50PLUS zowel op de as links-rechts als op de as conservatief-progressief als een centrumpartij gezien met een lichte neiging naar links en progressief.⁷

Fractievoorzitter werd Henk Krol, die ook als lijsttrekker was opgetreden. Als voormalig persvoorlichter van de Tweede Kamerfractie van de VVD tussen 1978 en 1985 was Krol reeds goed bekend met het parlementaire werk. Zijn grootste bekendheid dankte Krol aan zijn strijd voor homomancipatie, onder meer als hoofdredacteur van de *Gay Krant*. De andere

zetel werd ingenomen door Norbert Klein, die eveneens uit de VVD afkomstig was, waar hij diverse functies had bekleed. Ondanks het liberale verleden van zowel Krol als Klein stemde de 50PLUS-fractie in de Tweede Kamer meestal mee met de linkse oppositie als GroenLinks en de SP.⁸ Hoewel 50PLUS vanuit de ouderenbonden weinig steun kreeg, groeide zij intussen als kool. Het ledental van de partij steeg van 1300 begin 2012 tot meer dan 10.000 in januari 2014.⁹ Ook in de peilingen gooide 50PLUS hoge ogen: verschillende peilingen voorspelden dat de partij 7 procent zou kunnen halen. Met groot optimisme kondigde Krol op een algemene ledenvergadering in april 2013 aan dat de partij ook aan de Europese Verkiezingen in 2014 zou gaan deelnemen. Met de gewezen VVD-Europarlementariër Toine Manders als lijsttrekker haalde de partij bij deze verkiezingen 3,7 procent van de stemmen, waarmee zij onder de kiesdrempel bleef steken.

Toch was het een bemoedigend resultaat, zeker gelet op de grote interne conflicten en schandalen die de partij in de voorgaande periode hadden geteisterd en die veel negatieve media-aandacht hadden opgeleverd. Zo was er een heftig, deels in de media uitgevochten conflict ontstaan naar aanleiding van een initiatief van een aantal leden om met een aparte lijst Ouderen Politiek Actief (OPA) deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2014. Het partijbestuur besloot de initiatiefnemers, Dick Schouw en Adriane Hernandez, aanvankelijk te royeren, maar stapte kort daarop zelf op, waarna een nieuw partijbestuur Schouw en Hernandez rehabiliteerde. Tot overmaat van ramp kwam in dezelfde periode ook fractievoorzitter Henk Krol in opspraak. *De Volkskrant* onthulde dat Krol in zijn periode als hoofdredacteur van de *Gay Krant* verzuimd had om pensioenpremies voor zijn medewerkers te betalen. Een uitermate pijnlijke kwestie voor een partij die zich sterk zei te maken voor de belangen van pensioengerechtigden en Krol zag zich dan ook gedwongen om op te stappen. Zijn plaats werd ingenomen door Martine Baay-Timmerman. Tussen Baay en het andere Kamerlid Norbert Klein boterde het echter niet en kort na de Europese Verkiezingen besloot Klein om Baay uit de 50PLUS-fractie te zetten. Het partijbestuur bleef achter Baay staan, waardoor er twee fracties onder de naam 50PLUS optraden. De verwarring werd nog groter toen Baay wegens ziekte weer terugtrad en haar zetel afstond aan de man die zij was opgevolgd, Henk Krol. De breuk met Norbert Klein bleek echter niet meer te lijmen. Waar Krol en Nagel de nadruk van 50PLUS op ouderenbelangen wilden blijven leggen, had Klein plannen om er een bredere volkspartij van te maken, die zich ook op andere terreinen duidelijker durfde te profileren.¹⁰ Uiteindelijk verliet Klein 50PLUS en richtte hij de Vrijzinnige Partij op, waarmee hij in 2017 tevergeefs probeerde in de Kamer te komen.

Onder leiding van Krol en Nagel werd 50PLUS in 2015 weer opgericht. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 18 maart 2015 boekte de door meniggeen al afgeschreven partij een zeer behoorlijk resultaat; 3,4 procent van de stemmen en zetels in alle provincies, met uitzondering van Groningen. Ook bij de diezelfde dag gehouden Waterschapsverkiezingen haalde 50PLUS een aantal zetels. Met Krol wederom als lijsttrekker en een opnieuw vooral op ouderenbelangen gericht verkiezingsprogramma met als titel *Omdat ouderen het niet meer pikken!* nam 50PLUS deel aan de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017.¹¹ De verwachtingen waren wederom hooggespannen, want in veel peilingen was 50PLUS goed voor 7 procent van de stemmen (ofwel meer dan tien zetels). Waarschijnlijk mede door enkele ongelukkige optredens van lijsttrekker Krol werden deze hoge verwachtingen niet geheel waargemaakt. Met 3,1 procent van de stemmen verdubbelde de partij echter haar zeteltal in de Tweede Kamer. Naast Henk Krol namen de voormalige Abvakabo-voorzitter Corrie van Brenk, oud-CDA-staatssecretaris Martin van Rooijen en de voormalige televisiepresentatrice Léonie Sazias zitting in het parlement.

De Tweede Kamerverkiezingen van 2017 hebben aangetoond dat 50PLUS inmiddels een stevige, zij het bescheiden positie in het partijenlandschap heeft veroverd. Gelet op de vele conflicten in de partij en het over het algemeen slechte imago van belangenpartijen, mag dat een klein wonder heten. Hoewel de partij nog steeds wordt geteisterd door interne conflicten, lijkt de toekomst van 50PLUS er redelijk rooskleurig uit te zien. Het ledental van de partij is, na een scherpe daling in 2014, inmiddels redelijk stabiel (6130 leden in januari 2017). Dankzij enkele geldschieters lijkt de partij over een betrekkelijk goed gevulde kas te beschikken.¹² Bovendien heeft 50PLUS zich met succes opgeworpen als mede-eigenaar van thema's die voorlopig niet van de politieke agenda zullen verdwijnen, namelijk de hoogte van pensioenen, de pensioenleeftijd en de ouderenzorg. Vooralsnog heeft dat zowel op nationaal als op provinciaal niveau nog niet geleid tot bestuursverantwoordelijkheid, maar alleen al door haar aanwezigheid dwingt 50PLUS de overige partijen om deze thema's op te pakken.

Een controversiële migrantenpartij: DENK

DENK is de meest succesvolle nieuwkomer in de Tweede Kamer. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 heeft de partij 2,06 procent van de stemmen behaald, goed voor drie zetels. Hoewel de partij zich uitdrukkelijk presenteert als een beweging voor alle Nederlanders, dankt

zij deze zetels vooral aan Nederlandse kiezers van Turkse en Marokkaanse komaf. Ook de gekozen parlementariërs hebben een Turkse en Marokkaanse achtergrond. Om die reden wordt DENK dikwijls als een 'migrantenpartij' beschouwd.

De geschiedenis van DENK gaat terug tot 13 november 2014, toen Tunahun Kuzu en Selçuk Öztürk uit de Tweede Kamerfractie van de Partij van de Arbeid werden gezet. Kort daarvoor hadden beide in 2012 gekozen Kamerleden harde kritiek geuit op het integratiebeleid van Lodewijk Asscher, de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en eveneens pvdA'er. De voornaamste reden voor hun kritiek is dat Asscher enkele conservatieve religieuze Turkse organisaties, zoals Milli Görüs, scherper in de gaten wilde gaan houden omdat zij de integratie van Turkse Nederlanders zouden tegenwerken. Öztürk en Kuzu, beiden zelf van Turkse afkomst, meenden dat deze organisaties juist een belangrijke rol spelen in het tegengaan van radicalisering en zij verweten Asscher dat hij met zijn beleid de tegenstellingen juist zou verscherpen. De twee pvdA-kamerleden weigerden zich dan ook nog langer achter de pvdA-minister te scharen, waarna een breuk onvermijdelijk werd. Kuzu en Öztürk besloten daarop als tweemansfractie in de Tweede Kamer te blijven en aan een nieuwe politieke partij te werken.¹³

Op 9 februari 2015 presenteerden Kuzu en Öztürk officieel hun nieuwe beweging, genaamd DENK. De naam verwijst zowel naar het Nederlandse werkwoord denken als naar het Turkse woord voor gelijkheid. De strijd voor gelijkheid betekent voor de partij vooral strijd tegen racisme en discriminatie, en acceptatie van diversiteit. Niet integratie maar wederzijdse acceptatie moet voortaan de leidraad worden in de multiculturele samenleving die de partij voorstaat. De oprichting van DENK is volgens Kuzu en Öztürk nodig om een tegenwicht te bieden aan de verharding, verruwing en verrechtsing van de politiek die met de opkomst van Fortuyn in 2002 zou zijn ingezet. Vooral Nederlanders met een migratieachtergrond zijn volgens DENK slachtoffer van het nieuwe politieke klimaat geworden en dreigen daarom alle vertrouwen in de politiek te verliezen.¹⁴

DENK is niet de eerste partij die zich specifiek op kiesgerechtigden met een migratieachtergrond richt. Vanaf het begin maakt DENK echter een meer professionele indruk dan weinig succesvolle voorgangers als de Vooruitstrevende Minderheden Partij en de Solide Multiculturele Partij. In betrekkelijk korte tijd slaagde DENK erin om een solide partijorganisatie op te bouwen met een wetenschappelijk bureau (STATERA, het Latijnse woord voor balans), een jongerenbeweging (OPPOSITIE) en een eigen partijkantoor in Rotterdam. Ruim een jaar na de officiële oprichting heeft de partij al meer dan 2000 leden.

Over publiciteit heeft de partij evenmin te klagen. Vanaf het begin lag de partij onder het vergrootglas van conservatieve media als *De Telegraaf* en *PowNews* die de partij ervan verdachten al te nauwe banden met de AK-Partij van de Turkse president Recep Tayyip Erdoğan te onderhouden. DENK zou fungeren als de 'lange arm van Ankara' in de Tweede Kamer.¹⁵ Voor VVD-Tweede Kamerlid Ockje Tellegen waren de verdachtmakingen reden om te pleiten voor een extra screening van Kuzu en Öztürk. Hoewel DENK zeer terughoudend is in haar commentaar op in Turkije gevoelige thema's (zoals de Armeense genocide en de autocratische neigingen van Erdoğan) bestaat er vooralsnog weinig bewijs voor een innige relatie tussen DENK en het regime van Erdoğan.

De media-aandacht nam verder toe toen in het voorjaar van 2016 twee in Nederland bekende persoonlijkheden zich bij de partij aansloten; Farid Azarkan, voormalig voorzitter van het Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders en de televisiepresentatrice van Surinaamse komaf Sylvana Simons. Met de komst van Azarkan en Simons verloor de partij zich enigszins van het stigma van 'Turkenpartij', waardoor ze een groter segment van het electoraat kon bedienen. Verschillende Nederlanders met een Surinaamse en Marokkaanse achtergrond sloten zich aan bij DENK. Ook in de Tweede Kamer richtte de DENK-fractie zich, blijkens een analyse van de politicoloog Simon Otjes, minder op specifiek Marokkaans-Turkse belangen en meer op het bredere thema antiracisme.¹⁶ Ondanks deze verbreding bleef de partij onverminderd zeer omstreden. Vooral de mediagenieke Simons werd het doelwit van een ware haatcampagne, onder meer vanwege haar kritiek op de Zwarte Piet-traditie. Simons, die op een gegeven moment zelfs beveiliging kreeg, deed aangifte tegen een aantal van haar kwelgeesten. Uiteindelijk zou de Amsterdamse rechtbank 22 van hen veroordelen met geldboetes en werkstraffen.

DENK wist daarnaast veel publiciteit te genereren door haar offensieve politieke strategie. Zo keerden Kuzu en Öztürk zich in de Tweede Kamer in felle bewoordingen tegen Geert Wilders, die ze met een tumor vergeleken en wiens opkomst hen deed denken aan die van Adolf Hitler. Maar ook Tweede Kamerleden met een Turkse en Marokkaanse achtergrond kregen de wind van voren omdat zij de belangen van hun achterban zouden verwaarlozen. Om dit aan te tonen vroeg de DENK-fractie verschillende malen een hoofdelijke stemming aan als er een voor migranten relevant thema aan bod kwam, om vervolgens het stemgedrag van de bewuste Kamerleden op de gevoelige plaat vast te leggen. Via sociale media verspreide DENK daarnaast zelfgemaakte filmpjes waarin ze onder meer van leer trok tegen de gevestigde media in Nederland, die als poortwachters van de gevestigde orde zouden

dienen. Ook bleek de partij gebruik te maken van trolls, zogenaamde nep-accounts om politieke tegenstanders te bestrijden.¹⁷ Deze offensieve strategie leverde DENK al snel het verwijt op dat zij als een soort PVV voor migranten op zou treden en daardoor tegenstellingen alleen maar aanscherpt.¹⁸

In ideologisch opzicht richt de partij zich vooral op het formuleren van een meer inclusief soort burgerschapsideaal, waarin mensen verschillende identiteiten en loyaliteiten kunnen combineren. De samenhang in de samenleving wordt gevormd door de acceptatie van de Grondwet en de daarbij behorende rechten en plichten. In dit burgerschapsnationalisme wordt diversiteit als een waardevol gegeven geaccepteerd, terwijl iedere vorm van racisme, xenofobie en segregatie sterk wordt bestreden. In het op 14 november 2016 gepresenteerde verkiezingsprogramma vormt de strijd tegen institutioneel racisme en discriminatie dan ook de hoofdmoot. Er moeten meer diversiteitsquota komen 'voor vrouwen, mensen met een migratieachtergrond en mensen met een beperking', maar ook een racismepolitie, bestaande uit duizend agenten. Om haar ideaal van burgerschapsnationalisme te bereiken acht de partij een zekere mate van heropvoeding nodig. Zo moeten de zwarte bladzijden uit het Nederlandse verleden, zoals de slavernij, meer aandacht krijgen en moet ook niet geschroomd worden om sommige straatnamen die problematische herinneringen aan het Nederlandse koloniaal verleden oproepen te veranderen. Op andere beleidsterreinen, zoals duurzaamheid, gezondheidszorg, onderwijs en het belastingsysteem, laat de partij zich kennen als een linkse, progressieve partij.¹⁹ In politicologische modellen van het Nederlandse politieke spectrum wordt DENK dan ook in de buurt van GroenLinks en de PvdA geplaatst.

Niet lang na de presentatie van het verkiezingsprogramma besloot Sylvana Simons geheel onverwachts uit de partij te stappen. Bij nader inzien kon Simons zich moeilijk vinden in de offensieve strategie van DENK, terwijl ze binnen de partij ook te weinig steun ervoer in haar strijd voor gelijke rechten voor vrouwen en homo's. Samen met Ian van der Kooye, de campagneleider van DENK, besloot Simons de nieuwe partij Artikel 1 op te richten, genoemd naar het gelijkheids- en anti-discriminatieprincipe in de Nederlandse Grondwet. Met deze partij hoopte zij met meer succes de strijd tegen racisme en discriminatie te voeren. Hoewel de partij populair was in wijken met een grote Surinaamse populatie, zoals Amsterdam-Zuidoost, haalde Artikel 1 bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 niet de kiesdrempel. Wel won Simons kort na de verkiezingen een door DENK tegen haar aangespannen proces wegens contractbreuk.

Na het verrassende vertrek van Simons werd DENK aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 opnieuw in grote verlegenheid gebracht. De reden was dit keer een hoogoplopend conflict tussen

Nederland en Turkije naar aanleiding van de weigering van de Nederlandse regering om Turkse bewindslieden in Nederland toe te laten om campagne te voeren voor een omstreden Turks referendum. De Turkse minister van Familiezaken die ondanks het verbod naar Rotterdam was afgereisd, werd als ongewenste vreemdeling het land uitgezet. De Turkse president Erdoğan reageerde woedend en beschuldigde Nederland onder meer van fascistische praktijken. DENK had er zichtbaar moeite mee om een kant te kiezen in het conflict en hield zich op de vlakte.

Welke invloed de affaire-Simons en het Turks-Nederlandse conflict hebben gehad op het uiteindelijke resultaat van DENK bij de verkiezingen is moeilijk vast te stellen. Zeker is dat de partij haar stemmen vooral heeft gehaald onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Dit blijkt onder meer uit de goede resultaten in stadswijken waar veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders wonen, zoals in Amsterdam Nieuw-West, de Haagse Schilderswijk en Rotterdam-Zuid.²⁰ In steden als Rotterdam en Den Haag heeft DENK zelfs een beter resultaat geboekt dan de PvdA, de partij die traditioneel veel Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse stemmen trekt. Met 2,1 procent van de stemmen heeft DENK drie zetels in de Tweede Kamer veroverd. Deze zetels worden ingenomen door Tunahun Kuzu, Selcuk Öztürk en Farid Azarkan.

Hoewel DENK vooralsnog niet als een mogelijke coalitiepartij wordt beschouwd, lijkt de toekomst anno 2017 redelijk rooskleurig. In februari 2017 telt de beweging inmiddels meer dan 3600 leden en heeft zij al enkele afdelingen in het land, onder meer in Utrecht en Breda. Het ledental lijkt vooral te bestaan uit hoger opgeleide, in Nederland geboren twintigers en dertigers van Turkse en Marokkaanse afkomst.²¹ De partij is voornemens om deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen in enkele steden in 2018. De kans dat DENK dan wederom meerdere zetels in de wacht zal slepen is bijzonder groot. De vraag is wel of de partij zich vooral zal opwerpen als belangenbehartiger voor een overwegend conservatieve islamitische achterban of dat zij zich wil blijven verbreden tot een progressieve, antiracistische beweging voor alle Nederlanders.

Uitdager van het politieke kartel: Forum voor Democratie

Met twee zetels is het Forum voor Democratie (FVD) op het moment de kleinste fractie in de Tweede Kamer. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 heeft deze nieuwe partij 1,8 procent van de stemmen behaald. De fractie van het Forum voor Democratie bestaat uit de publicist en fractievoorzitter Thierry Baudet en de advocaat Theo Hiddema. Beiden

genieten al enige jaren bekendheid als flamboyante en uitgesproken mediapersoonlijkheden. De voornaamste speerpunten van de partij zijn een vernieuwing van het politieke bestel, onder meer middels referenda, een strenger immigratiebeleid, minder bevoegdheden voor de Europese Unie en een versterking van de nationale identiteit en cultuur.

Als politieke partij is het Forum voor Democratie op 22 september 2016 opgericht, maar als denktank bestaat het dan al ruim een jaar. Drijvende kracht achter zowel denktank als partij is Thierry Baudet, een historicus en jurist die al enkele jaren naam maakt als publicist en opiniemaker. Geïnspireerd door Britse conservatieven als Roger Scruton en Theodore Dalrymple is Baudet tot de overtuiging gekomen dat ook Nederland dankzij falende elites ten prooi is gevallen aan een culturele, morele en politieke crisis. Een belangrijke oorzaak van deze crisis is wat Baudet 'oikofobie' noemt, een ziekelijke afkeer van de eigen cultuur, tradities en geschiedenis, die zich onder meer zou manifesteren in een sterk cultuurrelativisme, een slap immigratiebeleid en de geestdriftige omarming van de Europese Unie.²²

De Europese Unie werd het belangrijkste mikpunt van Baudets kritiek omdat zij als een zielloze technocratische organisatie onverenigbaar zou zijn met de nationale rechtstaat en democratie.²³ Begin 2013 riep Baudet op tot een referendum over de positie van Nederland in de EU. Gesteund door enkele intellectuelen en politici met uiteenlopende politieke achtergronden lukte het Baudet om de kwestie als 'burgerinitiatief' op de agenda van de Tweede Kamer te krijgen. De Tweede Kamer stemde uiteindelijk tegen een dergelijk referendum, maar Baudet mocht als initiatiefnemer wel de Tweede Kamer toespreken. Een tweede kans deed zich voor toen in juli 2015 de Wet Raadgevend Referendum van kracht werd. Deze maakte het mogelijk om op verzoek van de bevolking een raadgevend referendum te houden, als er meer dan 30.000 handtekeningen zijn verzameld.

Met zijn in september opgerichte denktank Forum voor Democratie sloot Baudet zich aan bij het actiecomité GeenPeil, dat ijverde voor een referendum over de associatieovereenkomst tussen de EU en Oekraïne. Onder meer dankzij de steun van weblog GeenStijl lukte het GeenPeil om voldoende handtekeningen binnen te halen om een referendum te organiseren. Het op 6 april 2016 gehouden referendum werd een groot succes voor Baudet en de zijnen: 61 procent van de opgekomen kiezers (opkomst: 32,3 procent) stemde tegen het verdrag. Op de avond van de uitslag kondigde Baudet al aan dat hij met zijn Forum voor Democratie gaat ijveren voor meer referenda, zonder dat hij zich echter aan een specifieke politieke partij wilde verbinden. Wel schreef hij samen met de Leidse hoogleraar Rechtsgeleerdheid Paul Cliteur in opdracht van de PVV een rapport over directe democratie.²⁴

Kort nadat zij het rapport presenteerden verraste Baudet vriend en vijand door aan te kondigen met het Forum voor Democratie te gaan deelnemen aan de Tweede Kamerverkiezingen. Volgens Baudet lag de weigering van de regering om de uitslag van het referendum te respecteren ten grondslag aan zijn besluit. Daarnaast wil Baudet de strijd aanbinden met het Nederlandse 'partijkartel', de kleine groep actieve leden van de gevestigde partijen die alle macht in handen hebben en de baantjes verdelen in regering, parlement, openbaar bestuur en culturele instanties.²⁵ Met de invoering van veel bindende referenda, maar ook door de benoeming van partijloze bestuurders hoopt het FVD de democratie te redden uit de handen van dit kartel en een nieuwe elite te creëren. Een van de onderwerpen die volgens het Forum aan de bevolking zouden moeten worden voorgelegd, is het lidmaatschap van de Europese Unie en het Schengenverdrag. De partij is zelf voor een vertrek uit zowel de Europese Unie als de euro.²⁶ Voorts wil het Forum een streng migratiebeleid, een restrictieve asielpolitiek en een minder soepele sociale zekerheid voor migranten. Anders dan de PVV richt het FVD zich minder specifiek op de islam. De overige standpunten van het Forum zijn een mengeling van conservatieve standpunten op het gebied van cultuurbeleid, onderwijs, defensie en veiligheid en liberale standpunten op het gebied van economie, bureaucratie en belastingen, en betrekkelijk progressieve standpunten op het terrein van softdrugs, privacywetgeving en duurzaamheid. Met betrekking tot het buitenlandse beleid wil het Forum een meer nuchtere omgang met Rusland en meer terughoudendheid met betrekking tot het Midden-Oosten.²⁷

Met het programma onderscheidt het Forum voor Democratie zich op het eerste gezicht niet zo erg van de PVV, de door PVV-dissidenten opgerichte partij VoorNederland en het eveneens tot partij getransformeerde actiecomité GeenPeil. Toch weet het Forum al vrij snel behoorlijk wat leden te trekken: na een maand zijn het er 700 en begin 2017 3000.²⁸ De toestroom van leden en de populariteit van de partij op Twitter en Facebook sterkten Baudet in de overtuiging dat zijn partij rond de 5 procent van de stemmen moet kunnen halen. Hij heeft zich bovendien verzekerd van de steun van enkele prominente Nederlanders, zoals zijn promotor Paul Cliteur, de hoogleraar geschiedtheorie Frank Ankersmit en de hoogleraar corporate governance Paul Frentrop. Meest opvallende naam op de kandidatenlijst die Baudet eind december 2016 bekendmaakte, is echter de advocaat Theo Hiddema, die de tweede plaats kreeg toebedeeld. Met zijn dwarse opvattingen en aparte gevoel voor humor is Hiddema al enige jaren een graag geziene gast in talkshows.

Hoewel Baudet als nieuwkomer niet mocht deelnemen aan de verkiezingsdebatten op de televisie, wist hij in de weken voor de verkiezingen

behoorlijk wat publiciteit te genereren. Kritiek was er onder meer vanwege zijn opmerking dat immigratie voor een 'homeopathische verdunning van de Nederlandse bevolking' zou zorgen. Baudet ontkende evenwel dat de opmerking racistisch bedoeld was en beschuldigde tegenstanders van het moedwillig demoniseren van zijn partij. Ook moest Baudet zich meermaals verantwoorden voor enkele als seksistisch bestempelde uitspraken.²⁹

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen was een opsteker voor het Forum voor Democratie. Weliswaar werd de door Baudet voorspelde 5 procent bij lange na niet gehaald, maar met 1,8 procent van de stemmen wist het Forum als enige van de rechtse nieuwkomers de kiesdrempel te halen. Waar het Forum zijn stemmen vandaan haalde, is zonder nader onderzoek niet precies vast te stellen. De goede resultaten die het Forum boekte in pvv-bolwerken als Volendam, Den Helder en enkele gemeenten in Zuid-Limburg lijken erop te wijzen dat een deel van de kiezers afkomstig is van de pvv. In andere gemeenten met veel pvv-stemmers, zoals Rotterdam of het Noord-Brabantse Rucphen, scoorde het Forum echter niet bovengemiddeld.³⁰ Ook de veronderstelling dat Baudet grote populariteit geniet onder de hoger opgeleide en jongere rechtse kiezers is vooralsnog niet stevig onderbouwd.

Met het behalen van de kiesdrempel heeft het Forum voor Democratie een belangrijke eerste horde genomen. Een directe bedreiging voor het door Baudet gehekelde partijkartel is de partij nog niet, maar wel is het Forum de voornaamste uitdager geworden van de steeds sterker geïsoleerde pvv. In de Tweede Kamer weten Baudet en Hiddema direct de aandacht op zich te vestigen met hun eigenzinnige optreden. Zo houdt Baudet zijn maidenspeech deels in het Latijn (en heeft hij zijn vleugel naar zijn werk-kamer op het Binnenhof laten brengen). Afgaande op de berichtgeving op de website van de partij groeit het Forum nog steeds als kool; in mei 2017 heeft de partij volgens eigen zeggen reeds 7000 leden. Ook is een jongerenorganisatie opgezet, de JFVD, die ook al 3000 leden zou tellen. De partij heeft aangekondigd te willen gaan deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2018. In Rotterdam is om die reden een samenwerkingsverband gesloten met Leefbaar Rotterdam. Zoals bij vrijwel iedere nieuwe partij is gebleken, zal deze snelle groei waarschijnlijk ook voor interne spanningen zorgen. De volgende horde voor het FVD zal de vraag zijn of zij de eenheid van de partij zal weten te bewaren.

Noten

Inleiding

1. Vgl. P. Mair, *Electoral Volatility and the Dutch Party System: A Comparative Perspective*, in: *Acta Politica* 43 (2008), p. 237 e.v. De auteur vergeleek verkiezingsuitslagen in West-Europa in de periode 1950-2006 met elkaar en concludeerde o.a. dat de Nederlandse verkiezingen van 1994, 2002 en 2006 tot de 'top tien' van verkiezingen met de grootste electorale verschuivingen behoren.
2. Geciteerd bij T. van der Meer e.a., *Kieskeurige kiezers. Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*, 2011, online onder <http://home.medewerker.uva.nl/t.w.g.vandermeer>.
3. Vgl. J. Tillie e.a., *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016) p. 97 e.v.; T. van der Meer, *De kiezer is niet gek* (Houten 2017) p. 30 e.v.
4. Zie de bijdrage van Rien Fraanje in deze bundel.
5. Voor verdere literatuur zij o.a. verwezen naar de publicaties van het Documentatiecentrum voor Nederlandse politieke partijen (DNPP) in Groningen, o.a. G. Voerman en P. Van Schie (red.), *60 jaar VVD* (Amsterdam 2008); G. Voerman en P. Lucardie (red.), *Van de staat naar de straat. GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010); G. Voerman en J. Hippe (red.), *Van de marge tot de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010); G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl. 1980-2010* (Amsterdam 2011); F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016).
6. Enkele auteurs schreven hun bijdrage in hun functie als (plaatsvervangend) directeur, enkele anderen na afloop van deze functie.

1. De christendemocratie in Nederland

1. Dit hoofdstuk is uitwerking van *Een kleine historie van de christendemocratie* dat verscheen in het in 2015 bij Van Gennep uitgegeven pamflet *Gemeene gratie*. Bij het schrijven heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de immer behulpzame en zeer informatieve website www.parlement.com. Daarnaast greep ik regelmatig naar Piet de Rooys belangrijke boek *Republiek van rivaliteiten over de geschiedenis van Nederland sinds 1813* om mij steeds een goed tijdsbeeld te kunnen vormen van de perioden waarover ik in deze geschiedenis van de Nederlandse christendemocratie schrijf. Verder is het belangrijk te verwijzen naar de door het Wetenschappelijk Instituut van het CDA in 2012 uitgebrachte *Canon van de christendemocratie*. Last but not least bedank ik mijn collega's Pieter Jan Dijkman, Maaïke Kamp en Maarten Neuteboom voor hun nuttige commentaar op eerdere versies van dit verhaal.

2. K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993).
3. M. ten Hooven, 'Een machtspartij met idealen' in: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl 1980-2010* (Amsterdam 2011) p. 59-108.
4. A. Kuyper, *Soevereiniteit in eigen kring*, rede bij de opening van de Vrije Universiteit Amsterdam, 1881.
5. A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*, rede bij de opening van het sociaal-congres, 1891.
6. P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010) p. 96 en 98.
7. H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie* (Budel 2003) p. 108.
8. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8ste druk; Haarlem 1991).
9. J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) p.84 en p. 91-92. Geciteerd uit: P. G. Kroeger en J. Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) p. 51.
10. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980) pp. 67-70.
11. Ibidem.
12. Ibidem.
13. Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 63.
14. Ibidem, p. 103.
15. Woldring, *Politieke filosofie*, p. 130.
16. Zie voor een beschrijving van het christendemocratisch mensbeeld: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens, waar ben je?* (Den Haag 2011).
17. Commissie hertaling uitgangspunten, *Nieuw woorden, nieuwe beelden* (Den Haag 2012) p. 28.
18. De ARP (61.761), CHU (27.850) en KVP (52.458) hadden samen ruim 142.000 duizend leden. Bron: www.dnpp.nl.
19. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De groei naar het CDA*, p. 132.
20. Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 75.
21. J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt biografie, Tour de force* (Amsterdam 2008) p. 138-140.
22. Het boek *De stranding* van M. Metze (Nijmegen 1995) doet uitgebreid verslag van het hoe en waarom van het historische verkiezingsverlies in 1994.
23. Vgl. K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).
24. Zie M. van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA* (Amsterdam 2002); en R. Fraanje en J. de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam* (Amsterdam 2010).
25. P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam 2002).

26. J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Amsterdam 2002).
27. Zie het rapport van de commissie-Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag 2010).
28. Ook die inschatting blijkt niet juist, zie F. Halsema, *Pluche. Politieke memoires* (Amsterdam 2016) p. 344-350.
29. Commissie Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag 2010).
30. Strategisch Beraad, *Kiezen en verbinden. Politieke visie vanuit het radicale midden* (Den Haag 2012).
31. M. ten Hooven, 'De christelijke draai naar rechts', *De Groene Amsterdammer* 141 (2017) 12, 23 maart 2017.

2. De ChristenUnie: pluralistisch uit principe

1. Vgl. R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) p. 11, 165.
2. Vgl. R. de Jong, 'Het antirevolutionaire volk achter de kiezers. De mythe van een leuze' *BMGN* 123 (2008), p. 189 (tabel 1); alsmede de informatie hierover op www.nverkiezingen.com. Zie over dit onderwerp ook: M. Wilp, 'Die Krise der christ- und sozialdemokratischen Parteien in Deutschland und in den Niederlanden. Entwicklungen, Hintergründe, Perspektiven' in: F. Wielenga en F. Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011) p. 134-137.
3. Vgl. E. Klei, *Klein maar krachtig, dat maakt ons uniek. Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003* (Amsterdam 2011) p. 114-115.
4. Vgl. R. van Mulligen, *Radicale protestanten. Opkomst en ontwikkelingen van de EO, de EH en de ChristenUnie en hun voorlopers (1945-2007)* (Amsterdam 2014) p. 390 (bijlage 4).
5. Vgl. G. Voerman, 'Van de marge naar de macht. De ChristenUnie (2000-2010)' in: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010* (Amsterdam 2010) p. 91-131 (over Pim Fortuyn: p. 102).
6. G. Groen van Prinsterer, *De anti-revolutionaire en confessionele partij in de Nederlands Hervormde Kerk* (Goes 1954). De eerste druk verscheen in 1860 in het Frans.
7. Vgl. hierover bijvoorbeeld: R. Nijhoff, *Wat is wijsheid? Toekomst voor christelijke politiek* (Amsterdam 2014) p. 22.
8. De werkelijke achtergronden van Kuypers successen zijn hoe dan ook complexer, vgl. hiervoor: De Jong, *Het antirevolutionaire volk achter de kiezers*, p. 185-196.
9. A. Kuypers, *Sovereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten October 1880 gehouden, in het Koor der Nieuwe Kerk te Am-*

- sterdam* (Amsterdam 1880). Zie in dit verband ook: J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen SGP, GPV en RPF (1975-2000)', in: Hippe en Voerman (red.), *Van de marge naar de macht*, p. 56.
10. Het koninkrijk omvatte in Kuypers tijd immers ook Nederlands-Indië, dat ook toen al een grote islamitische bevolking kende.
 11. Vgl. R. Mouw en S. Griffioen, *Pluralisms and Horizons: An Essay in Christian Public Philosophy* (Grand Rapids 1993).
 12. Zie bijv. H. Dooyeweerd, *The Struggle for Christian Politics* (New York, 2008; oorspr. 1924-1927), p. 125.
 13. Tamelijk recent nog, in 2008, verliet de kerkhistoricus Peter Nissen om dergelijke redenen de Radboud Universiteit (zie *Trouw*, 13 augustus 2008; <https://www.trouw.nl/home/nissen-hekelt-invloed-van-bisschoppen-op-universiteit~ad7a236f/>).
 14. Vgl. N. Wolterstorff, 'The Role of Religion in Decision and Discussion of Political Issues' in: R. Audi en N. Wolterstorff, *Religion in the Public Square* (Londen 1997) p. 67.
 15. Vgl. J. Chaplin, *Herman Dooyeweerd. Christian Philosopher of State and Civil Society* (Notre Dame 2011).
 16. Vgl. M. Vonk, *Sustainability and Quality of Life. A study on the religious world-views, values and environmental impact of Amish, Hutterite, Franciscan and Benedictine communities* (Amsterdam 2011). Dr. Martine Vonk speelde een belangrijke rol bij de beschouwingen van het Wetenschappelijk Instituut van de CU over het thema duurzaamheid. Amish vormen een protestantse geloofsgemeenschap in Noord-Amerika met een opvallend eigen cultuurpatroon.
 17. Vgl. F. Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift* (Leipzig 1887) p. 10-11.
 18. Zie voor dit onderwerp: G.J. Spijker (red.), *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi* (Amsterdam 2010). Ook over de beide andere kernwaarden heeft het Wetenschappelijk Instituut van de CU toepasselijke overzichtswerken gepubliceerd, de beide publicaties zijn in 2011 verschenen.
 19. Geciteerd naar: P. Trouillez, *De Franken en het Christendom (550-850). Een rechte lijn* (Antwerpen 2016) p 133.
 20. Vgl. R. van Putten en W. Beekers, *Coöperatiemaatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw* (Amsterdam 2014).
 21. Vgl. J. Rawls, *Political Liberalism. Expanded Edition* (New York 2005) p. 435-490 (hoofdstuk 4: 'The Idea of Public Reason Revisited').
 22. Vgl. J. Habermas, 'Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den „öffentlichen Vernunftgebrauch“ religiöser und säkularer Bürger' in: idem, *Zwischen Naturalismus und Religion. Philosophische Aufsätze* (Frankfurt 2005) p. 129, 133 en 139 e.v.
 23. Vgl. A. MacIntyre, *Whose justice, which rationality?* (Londen 1988).
 24. Vgl. G.-J. Segers, *Hoop voor een verdeeld land* (Amsterdam 2016).

3. Tussen rebelleren en regeren

1. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2008) p. 28.
2. Initiatiefcomité D'66, *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (1966) p. 7.
3. De Nacht van Schmelzer – van 13 op 14 oktober – is vernoemd naar Norbert Schmelzer, parlementariër van de Katholieke Volkspartij. Schmelzer had tijdens algemene politieke beschouwingen een motie aangenomen gekregen waarin hij het in zijn ogen tekortschietende financieel-economisch beleid van het kabinet-Cals aan de orde stelde. Premier Jo Cals beschouwde de motie als teken van wantrouwen in het kabinetsbeleid. Daarop viel het kabinet. De nacht van Schmelzer was voor D66 van grote betekenis. Het vormde 'het bewijs dat er iets fundamenteel mis was aan de functionering van ons staatkundig bestel', omdat de KVP 'buiten de kiezers om, in één parlementaire periode, driemaal van [regerings]partner kon wisselen én het feit dat die partners. [...] zich daarvoor leenden.' – E. van Thijn, 'D'66 en PvdA: van pistolen tot kernwapens', *Civis Mundi* 20 (1981) nr. 4, p. 149.
4. Er was gediscussieerd of de partij zich alléén op de 'nieuwe vitale democratie' moest richten. Er lag een lijst met 37 voorstellen voor een politiek programma, in de ogen van de opstellers allemaal even belangrijk. Het was Martin Veltman van het Amsterdamse reclamebureau FHV dat verantwoordelijk was voor de eerste campagnespotjes en posters, die zei: 'De vernieuwing van de democratie, dát is je "unique selling point"'.
 5. Initiatiefcomité D'66, *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (Amsterdam 1966) p. 3. Voor deze gedachten putte de partij inspiratie uit een in 1964 in het *Nederlands Juristenblad* gepubliceerde essay getiteld 'Kiezen of Delen' van rechtsfilosoof Jan Glastra van Loon. Glastra van Loon raakte pas later bij de partij betrokken.
6. Ibidem, p. 3-4.
7. V. Voss, *Beeld van een partij, de documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981) p. 19.
8. E. Nypels, 'Loot van liberale stam', *Idee* 25 (2004) nr. 3, p. 6-7.
9. Uit: Daniël Boomsma (red.), *De Keuze van D66, toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016) p. 44-45.
10. Ook kan verwezen worden naar de oudere stroming van het 'democratisch radicalisme'. Zie Paul Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen, D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa, in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) p. 200-228.
11. H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) p. 251-252.
12. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967) p. 8.
13. H. Hofland, *Tegels lichten, of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972) p. 198.

14. Elsevier, 'Waarom ik de vvd niet liberaal vind', 2 maart 1974, p. 66.
15. E. Tuinstra, 'Liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil* 22 (1980) nr. 3, p. 39.
16. Ibidem, p. 38.
17. M.H. Klijnsma, *Om de democratie, De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946* (Amsterdam 2008) p. 695.
18. J. Backer, *Tussen droom en daad: D'66 en de politieke crisis* (Baarn 1983) p. 55.
19. Zie ook: G. Voerman en A. Lucardie, 'Liberalisme met een rode rand? De ideologie van de Democraten.' in: J. Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl: 35 jaar werken aan vernieuwing* (Den Haag 2001) p. 108-111.
20. F. van Mil en A. van Egmond, 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', *Idee* 29 (2008) nr. 1, p. 5.
21. Ibidem, p. 24.
22. F. van Mil op *Mr. Hans van Mierlo Stichting*, geraadpleegd op 13 juli 2017, <https://vanmierlostichting.d66.nl/sociaal-liberalisme/leessuggesties/heden-daags-sociaal-liberalisme/>.
23. L. Groenman, S. Bruines, E. Boog en M. van der Land, *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel: een terugblik op twaalf jaar verkiezingsnederlagen – Een verslag van het onderzoek van een commissie het wel en wee van D66 gedurende de periode 1994-2006* (2007) p. 25.
24. 'Nederland kan niet zonder achterkamer, interview met Hans van Mierlo', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002 'Nieuwkomers in de politiek'*, p. 105.
25. *Verkiezingsprogramma 1967*, p. 37.
26. Ibidem, zie onder meer p. 26 en 39-40.
27. M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003) p. 71.
28. In de preambule schreven de drie partijen te streven naar 'een nieuwe democratie' waar kiezers konden 'beslissen over de regeringsvorming', en versterking van de positie van het parlement (*Keerpunt '72, Regeerakkoord van de progressieve drie*, p. 8-9).
29. Zie het *Beleidsplan D'66, Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975*, waarin de Democraten schreven: 'De vervuiling van ons leefmilieu is in de laatste tijd zo onrustbarend gestegen, dat de gevolgen daarvan – mede op het welzijn van de mens – thans ernstig onder ogen moeten worden gezien. Er moet met spoed een alle aspecten omvattend milieubeleid worden opgesteld, op grond waarvan de milieuvervuiling tot aanvaardbare afmetingen kan worden teruggebracht.' (p. 21)
30. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 110-111.
31. Ibidem, p. 105-106.
32. Ibidem, p. 106.
33. Ibidem.
34. V. Voss, *Beeld van een partij, de documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981) p. 155.
35. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 150.
36. Ibidem, p. 215.

37. G. Voerman en A. Lucardie, 'Liberalisme met een rode rand?' in: *D66: Een blijvend appèl* (Den Haag 2001) p. 109.
38. 'Terlouw: deur naar VVD niet dicht', *NRC Handelsblad*, 19 mei 1982, p. 3.
39. *Verkiezingsprogramma Democraten'66 1982-1986*, p. 20-21.
40. Hans Gruijters was Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. D66 leverde wel drie staatssecretarissen: Jan Glastra van Loon (Justitie, later opgevolgd door Henk Zeevalking), Laurens Jan Brinkhorst (Buitenlandse Zaken) en Aar de Goede (Financiën).
41. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 199.
42. Ibidem, p. 212.
43. Ibidem, p. 215.
44. Op 12 april 1984 diende Tweed Kamerlid Elida Tuinstra een initiatief wetsvoorstel in om euthanasie onder voorwaarden mogelijk te maken. In 1986 volgde een negatief advies van de Raad van State. In april 1989 stond het voorstel eindelijk op de agenda, maar tot volledige beraadslaging kwam het niet door de val van het toen regerende kabinet-Lubbers II op 3 mei dat jaar.
45. Commentaar van Jacob Kohnstamm uit de documentaire *Vijfentwintig jaar Democraten66* (1991).
46. Voerman en Lucardie, 'Liberalisme met een rode rand?' p. 111. Op pagina 112 schrijven de auteurs dat D66 zich weer onderscheidde van PvdA, CDA en VVD door het streven 'naar democratisering van de staat', dat onder 'exponent van het democratisch radicalisme' Van Mierlo weer een sterke nadruk kreeg.
47. H. van Mierlo, *Een reden van bestaan* (1985) p. 19.
48. Ibidem.
49. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 283.
50. Ibidem, p. 291.
51. Ibidem, p. 315.
52. In een 'afscheidsrede' op het partijcongres in het voorjaar van 1997 motiveerde Van Mierlo zijn afscheid als volgt: 'Ik ben tot de conclusie gekomen dat de partij een nieuw gezicht moet hebben. En ik heb ook de indruk dat er steeds meer mensen zijn in de partij die dat eigenlijk ook vinden, maar zich door aardige gevoelens belemmerd voelen om dat echt te belijden.'
53. Onder Els Borst kwamen verder o.a. de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (1994), de Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen (1998), en de Wet houdende regels inzake handelingen met geslachtscellen en embryo's (2002) Zie: Annelien Bredenoord, 'Medische ethiek' in: A.H.G. Rinnooy Kan en Th.C. de Graaf (red.), *Redelijk radicaal. Vijftig jaar D66* (Amsterdam 2016) p. 225.
54. P. van der Hoeven, 'Geen bijwagen maar locomotief', *Idee* 19 (1998) nr. 1, p. 12.
55. *Democraten 66, Juist nu!* (2003) p. 3.
56. Ibidem. Zie ook de nota *Wie meedoet telt mee, D66-voorstellen om integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving te verbeteren*, 24 november 2002.

57. *Handelingen van de Tweede Kamer (HTK) 2003-2004*, kamerstuk 29362, nr. 1, Modernisering van de overheid, brief van de Minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, 1 december 2003, p. 5.
58. B. Dittrich, *Naar nieuwe solidariteit, pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid* (2005) p. 20.
59. Van der Land, *Langs de afgrond*, p. 199-200.
60. Deze kwestie begon op 11 mei 2006 toen in de televisieuitzending *Zembla* werd ingegaan op het feit dat Ayaan Hirsi Ali bij haar naturalisatie in 1997 in Nederland had gelogen over haar achternaam. Hoewel dit feit al veel langer bekend was, stelde minister Verdonk zich nu op het standpunt dat Hirsi Ali het Nederlanderschap juridisch gezien niet had ontvangen. Na veel politiek touwtrekken mocht Hirsi Ali toch haar Nederlanderschap behouden. Wel moest zij daartoe een verklaring ondertekenen waarin zij haar spijt betuigde dat ze de minister op het verkeerde spoor had gezet. Toen in het Kamerdebat over deze kwestie in de nacht van 28 op 29 juni 2006 bleek dat deze 'spijtverklaring' onder druk van minister Verdonk tot stand was gekomen, zegde de D66-fractie het vertrouwen in de minister op. Een dag later stelden de D66-bewindslieden hun functies ter beschikking. Daarmee kwam een einde aan het tweede kabinet-Balkenende.
61. Congrestoespraak Alexander Pechtold, 7 oktober 2006. In: Boomsma (red.), *De keuze van D66*, p. 344-345.
62. *Het gaat om mensen. D66 verkiezingsprogramma Tweede Kamer 2006-2010* (2006) p. 8.
63. Wel zouden minder omvangrijke hervormingen, zoals het uit de Grondwet schrappen van de benoeming van de burgemeester door de gemeenteraad en het schrappen van de rol van de koning(in) bij de formatie worden doorgevoerd. Tweede en later Eerste Kamerlid Gerard Schouw speelde daarin een belangrijke rol.
64. M. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*, (Delft 2012) p. 358-359.
65. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 363.
66. Het woonakkoord besloeg hervorming van de woningmarkt – onder meer het afbouwen van de hypotheekrenteaftrek en stimulering van de bouwmarkt – en werd in februari 2013 gesloten tussen coalitiepartijen VVD en PvdA en D66, ChristenUnie en SGP. Het herfstakkoord werd in het najaar van 2013 gesloten met dezelfde partijen en resulteerde onder andere in 650 miljoen extra voor onderwijsinvesteringen.
67. A. Pechtold, *Optimist in de politiek* (Amsterdam 2016) p. 231.
68. Congrestoespraak van 16 april 2016.
69. *Elsevier Magazine* 48, 3 december 1988, p. 26.
70. J. Backer, *Tussen droom en daad* (Amsterdam 1983) p. 108.
71. H. Jeekel en M. H. Klijsma, 'Electorale verkenningen', *Idee* 25 (1987) nr. 2, p. 4.
72. *Ibidem*.

73. Ruim 42 procent was afkomstig van andere partijen. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 180. Zie ook: 'De jacht op de zwevende kiezer', *NRC Handelsblad*, 28 maart 1981, p. 4.
74. In *Tussen droom en daad* suggereerde Joris Backer dat de verkiezingsnederlaag te wijten was aan de individualistische manier van politiek voeren van de bewindspersonen. D66 zou niet goed met de disciplinerende eisen van de macht (en van regeringsdeelname) om hebben kunnen gaan, en de eigen resultaten onvoldoende voor het voetlicht hebben kunnen brengen. Zie: Backer, *Tussen droom en daad* p. 54.
75. De partij zakte van 15,4 procent (1994), naar een kleine 9 procent (1998) naar 5,1 procent van de stemmen (2002).
76. L. Groenman, S. Bruines, E. Boog et al., *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel* (2007) p. 5.
77. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 97.
78. J. Glastra van Loon, 'Tussen droom en daad', *Idee* 3 (1982) nr. 3, p. 69.
79. Van der Land, *Langs de afgrond*, p. 290.
80. Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, p. 181.
81. Ledenaantal zoals gerapporteerd op 8 februari 2017 door het Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP).
82. Hans van Mierlo in een interview van 17 mei 1986 met *Elsevier Magazine*, aangehaald in: Boomsma (red.), *De keuze van D66*, p. 394.

4. Groener dan de som der delen?

1. P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) p. 89.
2. In de beginjaren werd de partijnaam met een spatie geschreven (Groen Links). In dit hoofdstuk wordt de huidige partijnaam zonder spatie gehanteerd.
3. Vergelijk G. Voerman en P. Lucardie, 'GroenLinks in the Netherlands: no longer a protest party, not yet a coalition partner' in: E. van Haute (red.), *Green Parties in Europe* (Londen 2016) p. 140-157; en W. Rüdiger, 'Verschillend sinds geboorte. De leden van GroenLinks vergeleken met leden van andere groene partijen in Europa' in: P. Lucardie en G. Voerman (red.), *Van de Straat naar de Staat, GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010) p. 201-216.
4. R. Carson, *Silent Spring* (Boston/New York 1962).
5. Zie B. Baxter, *Ecologism: An Introduction* (Edinburgh 1999); en A. Dobson, *Green Political Thought* (4^e druk; Londen 2007). Hoewel de wortels ervan al in de jaren zestig zichtbaar waren, zijn groene partijen het ecologisme pas als onderscheidend gedachtegoed gaan definiëren in de jaren negentig.
6. P. Gahrton, *Green Parties, Green Future: from local groups to the international stage* (Londen 2015).
7. B. Doherty, 'The fundi-realo controversy: An analysis of four European green parties', *Environmental Politics* 1 (1992) nr. 1, p. 95-120.

8. Deze sectie en de volgende zijn gebaseerd op Lucardie, Van Schuur, en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*.
9. Stempercentages komen uit de Databank Verkiezingsuitslagen van de Kiesraad.
10. Bram van der Lek publiceerde in 1972 een van de eerste Nederlandstalige boeken over het milieu waarin hij zich keerde tegen vervuiling door de industrie: Van der Lek, *Milieuboekje* (Amsterdam 1972).
11. Van Duijn was een vertegenwoordiger van het Groen Platform, een verband dat zo veel mogelijk partijen een groen-progressief karakter wilde geven. Vanuit dat oogpunt konden niet alle leden van het Groen Platform zich vinden in de samenwerking met de kleinlinkse partijen: er trad een schisma op. Een deel van de deelnemers van het Groen Platform sloot zich later aan bij De Groenen, een donkergroene partij die zich expliciet op het ecologische baseerde. De Groenen hadden nooit politieke vertegenwoordigers in de Tweede Kamer, maar wel in diverse andere bestuurslagen. In 2001 sloot een groot deel van de Groenen zich onder aanvoering van dezelfde Roel van Duijn aan bij GroenLinks. Momenteel leiden De Groenen een zieltogend bestaan.
12. Zie de database met ledenaantallen van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
13. Deze open brief was mede georkestreerd door een informele groep partijprominenten uit de voorlopers die achter de schermen op samenwerking aanstuurde. Onder andere Nel van Dijk, Bram van Ojik en Leo Platvoet namen deel aan deze groep (Lucardie, van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, p. 76).
14. GroenLinks, *Uitgangspunten van Groen Linkse politiek* (Amsterdam 1991). De geactualiseerde versie herhaalt deze formuleringen instemmend: GroenLinks, *GroenLinks: Partij van de toekomst* (Utrecht 2008).
15. GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 1989* (Amsterdam 1989).
16. F. Halsema, *Pluche. Politieke memoires* (Amsterdam 2016).
17. 'Linkse droom kan niet om machtsverschillen heen', *de Volkskrant*, 15 november 2005.
18. 'Een vierdaagse werkweek moet de norm worden', *Het Parool*, 1 mei 2015.
19. S. Otjes, 'Ledenpeiling' in: *Werken in de 21e eeuw: partijbrede discussie groenlinks, voorjaar 2015* (Utrecht 2016) p. 27-36. De uitkomsten wat betreft het basisinkomen bevestigen de gestage daling van steun die Lucardie en Van Schuur signaleren aan de hand van enquêtes onder leden uit 1992, 2002 en 2010. Hierin is respectievelijk 81, 66 en 50 procent van de leden het eens met de stelling 'binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden'. P. Lucardie en W. van Schuur, 'Meer vertrouwen in de staat dan in de straat? Een vergelijkende analyse van de opvattingen en achtergronden van de leden van GroenLinks in 1992, 2002 en 2010' in: Lucardie en Voerman (red.), *Van de Straat naar de Staat*, p. 163-176: tabel 2.

20. De auteur maakte deel uit van de commissie die dit programma ontwikkelde. Het grootschalige experiment met het basisinkomen en de vierdaagse werkweek als norm maakte geen deel uit van het conceptprogramma, maar is door het congres geamendeerd.
21. Deze paragraaf is gebaseerd op G. Pas, *Burgers beschermen. GroenLinks van Koude Oorlog naar humanitaire interventie* (Utrecht 2014).
22. Ibidem, p. 50.
23. Lucardie en Van Schuur, 'Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?', p. 163-176: tabel 2.
24. Op advies van de commissie-Van Dijk die de verkiezingsnederlaag onderzocht: Commissie-Van Dijk, *Terug naar de toekomst* (Utrecht 2013).
25. GroenLinks, *Vrede, daar blijf je aan werken. GroenLinks en militaire interventies: partijbrede discussie 2014* (Utrecht 2015).
26. Hoewel dit spanningsveld soms wordt gepresenteerd als een spanning tussen links en groen (als het bijvoorbeeld gaat om de negatieve effecten van milieubelastingen voor lage inkomens), lijkt het meer een uiting van het feit dat uit de voorlopersstromingen voortkwamen die meer de nadruk legden op klassiek linkse waarden dan op groene thema's. Zoals ik elders betoogd heb, biedt het ecologisme een vertolking van klassiek linkse waarden beredeneerd vanuit een groen mensbeeld: J. Blom, 'De toekomst van links is groen', *Socialisme & Democratie* 72 (2015) nr. 2, p. 79-82.
27. D. Verkuil, 'Van Groen Links naar GroenLinks' in: Lucardie en Voerman (red.), *Van de Straat naar de Staat*, p. 63-86: 74.
28. GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 1989* (Amsterdam 1989).
29. GroenLinks, *Verkiezingsprogramma 1998 – 2002* (Utrecht 1998), p. 55.
30. W. Duyvendak en F. Halsema, *EKOnomie, inspiratie voor groene innovatie* (Den Haag 2006).
31. GroenLinks, *Nieuwe energie voor Europa: Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen 2009* (Utrecht 2009).
32. F. Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid* (Amsterdam 2008).
33. Tweede Kamer, *Rapport tijdelijke commissie breed welvaartsbegrip* (Den Haag 2016).
34. J. Klaver, *De Mythe van het Economisme: pleidooi voor nieuw idealisme* (Amsterdam 2016).
35. Het past ook goed bij het door de EVP omarmde idee van een 'economie van het genoeg', gemunt door VU-hoogleraar economie Bob Goudzwaard.
36. Recent nog herhaald door de jonge partijleider van de Belgische Groenen Kristof Calvo: K. Calvo, *F*ck de Zijlijn: tijd voor possibilisme* (Gent 2015).
37. Zie de partijbesprekingen in: P. Gahrton, *Green parties, green future: from local groups to the international stage* (Londen 2015).
38. Om de taal uit de motivatietheorie van de psycholoog Herzberg te gebruiken: groene thema's zijn een hygiënefactor voor de GroenLinkse achterban terwijl thema's als sociale zekerheid en internationale vraagstukken motiva-

- tors zijn. Dat laat onverlet dat de twee laatstgenoemde thema's ook vanuit een ecologisch perspectief ingevuld kunnen worden.
39. Lucardie en Van Schuur, 'Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?', p. 163-176: 172-173.
 40. Intern strategiestuk vastgesteld door het strategieberaad uit 2004.
 41. Zie de door het Wetenschappelijk Bureau uitgegeven bundel H. van de Berg (red.), *Het CPB in politieke zaken* (Utrecht 1993) en de brochure *GroenLinks en het CPB* (Utrecht 1994).
 42. Lucardie en Van Schuur, 'Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?', p. 172-173.
 43. K. Eikelenboom en G. Pas, *Ideënpartij met macht* (Utrecht 2009).
 44. Lucardie en Van Schuur, 'Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?', p. 172-173.
 45. Eerste Kamerlid Sam Pomes trad in oktober 2006 af nadat zijn positie onhoudbaar was geworden door geruchten over deelname aan een 'terroristisch trainingskamp' in Jemen en betrokkenheid bij het gewelddadige deel van de Molukse beweging in Nederland. Tweede Kamerlid Wijnand Duyvendak moest in 2008 aftreden nadat hij bekende betrokken te zijn geweest bij een inbraak in het ministerie van Economische Zaken in de jaren tachtig die leidde tot bekendmaking van plannen voor nieuwe kerncentrales.
 46. Halsema, *Pluche. Politieke memoires*, p. 162.
 47. Inmiddels is de partij weer terug bij het oude logo.
 48. Jesse Klaver, speech bij meet-up Nijmegen (januari 2017).
 49. Wim Kok, 'We laten niemand los', Den Uyl-lezing 1995. De tekst van de lezing is verschenen in Stichting J.M. den Uyl-lezing, *We laten niemand los. Den Uyl lezingen 1993-1999* (Amsterdam 2000).
 50. *Het Parool*, 12 mei 2002.
 51. Zie de bespreking in Halsema, *Pluche. Politieke memoires*, p. 324-343; en A. van Kessel, 'Doe dit onze partij niet aan, doe dit ons land niet aan: De formatie van het kabinet-Rutte I (2010)' in: C. van Baalen en A. van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977-2012* (Amsterdam 2016) p. 447-510.
 52. Zie voor het onderscheid tussen *first* en *second order*-verkiezingen en de theoretische onderbouwing waarom partijen verschillend scoren in deze verkiezingen: K. Reif en H. Schmitt, 'Nine second-order national elections – a conceptual framework for the analysis of European election results', *European Journal of Political Research* 8 (1980) nr. 1, p. 3-44.
5. 'Tegen de amorele hardheid van de economie'
1. Met dank aan Peter van Dam voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Dit artikel bouwt voort op enkele eerdere bijdragen over de geschiedenis van de pvda waarvan ik wel gebruikmaakte maar waarnaar ik ver-

- der niet zal verwijzen. Het betreft F. Becker, 'Das Kabinett den Uyl (1973-1977) als Höhe- und Wendepunkt der 1970er Jahre' in: D. Hellema, F. Wielenga en M. Wilp (red.), *Radikalismus und politische Reformen. Beiträge zur deutschen und niederländischen Geschichte in den 1970er Jahren* (Münster/New York/München/Berlijn 2012) p. 55-80; F. Becker, 'Een strijd om nieuwe verhoudingen. Sociaaldemocraten en christendemocraten in de Nederlandse politiek na 1945' in: P. van Dam, J. Kennedy en F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014) p. 301-332; F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016).
2. W. Banning, 'Het nieuwe begin', in: W. Banning en J. Barents (red.), *Socialistische documenten* (Amsterdam 1952) p. 237.
 3. Zie hiervoor M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979).
 4. Zie hiervoor S. Leydesdorff, 'Maakten zij de wereld leefbaar? Korte geschiedenis van de SDAP in het joodse bolwerk Amsterdam-Oost in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog', in: M. van Amerongen e.a. (red.), *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) p. 160-197; zie ook E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999) i.h.b. p. 492-531.
 5. Zie daarvoor B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht: de pvda, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 126 (2011) nr. 2, p. 30-53.
 6. Voor deze typering zie P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', *Socialisme & Democratie* 64 (2007) nr. 10, p. 14.
 7. H. de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak', in: M. Krop, M. Ros, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1991) p. 49.
 8. W. Banning, 'De visie der 'doorbrekers'', *Socialisme & Democratie* 6 (1949) nr. 5, p. 257-264.
 9. R. Hartmans, 'Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderdste geboortedag van een 'vergeten' ideoloog', *Socialisme & Democratie* 45 (1988) nr. 1, p. 9.
 10. D. Bosscher, 'Een partij in opbouw', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) p. 163.
 11. Zie F. van As, *De geruisloze ondergang van het Nederlands socialistisch ethos*, Doctoraalscriptie culturele antropologie en sociologie der niet-westerse samenlevingen (Amsterdam 2006). Zie voor de mening van een vrijzinnig-democraat H. Harmsen, 'Het was een geweldige teleurstelling. Van meet af aan was de doorbraak mislukt' in: M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996) p. 36-37.

12. Rapport over samenstelling, denkwijze en richting der belangstelling van het kader van de partij, uitgevoerd door de Wiardi Beckman Stichting (z.pl. z.j. [1954]) p. 14.
13. J. Jansen van Galen en H. Vuijsje, *Drees, wethouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1980) p. 73.
14. J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid' in: M. Krop, M. Ros, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1986) p. 21.
15. B.A.G.M. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar een politieke stroming* (Groningen 2002) p. 402 en 404.
16. Th.J.A.M. van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat (1950-1960)' in: J. Bank en S. Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominenten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn 1981) p. 149.
17. T. Kappelhof, "Omdat het historisch gegroeid is'. De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) nr. 2, p. 71-91.
18. Zie voor een uitgebreide analyse K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A Study of Christian democracy and the welfare state* (Londen/New York 1995).
19. H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam 2003) p. 429.
20. W. Drees, *Herinneringen en Opvattingen* (Naarden 1983) p. 102.
21. Geciteerd bij H. Wijfjes, *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam 2009) p. 225.
22. Aangehaald in *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief*. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid (Amsterdam 1951) p. 355.
23. J. de Kadt, 'Socialistisch isolement of sociale werelddemocratie (1)', *Socialisme & Democratie* 9 (1952) nr. 11, p. 651.
24. J. Barents, 'De korte en de lange termijn', *Socialisme & Democratie* 7 (1950) nr. 12, p. 723.
25. Rapport over samenstelling, denkwijze en richting der belangstelling van het kader van de partij, p. 55-56.
26. Zie daarvoor G. Voerman, 'Het najagen van een illusie? De PvdA en Europa' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 250-255.
27. M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf. De PvdA, het debat over Europa in de jaren vijftig en de doorwerking daarvan in de Europese politiek van Nederland' in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam 2008) p. 102-106; zie ook M. Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam 2013) p. 85 e.v.
28. J. van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006) p. 187.
29. P. van Praag, 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 102-104.

30. P. van Praag en A. Walter, 'Negatieve campagnevoering: iedereen deed het, iedereen doet het', *Socialisme & Democratie* 70 (2013) nr. 5, p. 67.
31. E. Meester, *'De partij van morgen!' – de Partij van de Arbeid gaat zich vernieuwen* (Amsterdam 1964) p. 8-9.
32. E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam/Antwerpen 2008) p. 71. Verderop in de tekst wordt uitgebreider aandacht aan Nieuw Links besteed.
33. E. van Thijn, 'De PvdA geprovoceerd (1960-1970)', in: Bank en Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge*, p. 177-180.
34. E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden' (1967), in: E. van Thijn (red.), *Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991* (Amsterdam 1991) p. 40-41; *Het Nederlandse parlementaire stelsel*. Rapport van de commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid (Amsterdam 1965). In 1967 volgde nog het rapport van een PvdA-werkgroep onder leiding van J.M. den Uyl, *Een STEM die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam 1967).
35. Het onderstaande is gebaseerd op F. Becker en P. Kalma, "Twee dingen goed begrijpen". Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl', *Socialisme & Democratie* 64 (2007) nr. 11/12, p. 12-25.
36. *Verslag van het negende congres van de Partij van de Arbeid, gehouden op 17, 18 en 19 januari 1963, in het gebouw van de Dierentuin, te 's-Gravenhage* (Amsterdam z.j.) p. 66.
37. J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht', *Socialisme & Democratie* 52 (1995) nr. 2, p. 51.
38. J.K. Galbraith, *The Affluent Society* (Harmondsworth 1974) p. 21.
39. J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan', *Socialisme & Democratie*, 28 (1971) nr. 4, p. 226-227; Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht', p. 58.
40. Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht', p. 58.
41. J.M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering', in: J. de Kadt, J.M. den Uyl en A. Vondeling (red.), *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen*, Wiardi Beckman Stichting (Amsterdam 1957) p. 10.
42. J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek', in: J.M. den Uyl (red.), *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek. Met een inleiding van M. van Rossem* (Amsterdam 1988) p. 168.
43. *Handelingen van de Tweede Kamer (HTK)*, 1967, Buitengewone Zitting, p. 47.
44. Den Uyl tijdens de Algemene Beschouwingen van 1971, *Handelingen van de Tweede Kamer (HTK)*, 1971-1972, p. 318.
45. Nog steeds maatgevend over de ontwikkeling van Nieuw Links is P. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990).
46. Tussen 1963 en 1967 regeerden drie kabinetten van wisselende samenstelling, zonder dat tussentijds de kiezer aan het woord was geweest. Het

- kabinet Cals-Vondeling, dat in het voorjaar van 1965 aantrad, kwam al in het najaar van 1966 ten val. Het einde van het kabinet werd ingeluid door een motie van KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer. Deze 'nacht van Schmelzer' werd door veel sociaaldemocraten beschouwd als een bewijs van de onbetrouwbaarheid van de KVP.
47. G. Heyne den Bak, *Democratie in problemen. Participatie en besluitvorming in de Partij van de Arbeid* (Deventer 1982) p. 48. Een vergelijkbare trend signaleert Franz Walter voor de SPD: F. Walter, *Vowärts oder Abwärts? Zur Transformation der Sozialdemokratie* (Berlijn 2010) p. 12-13.
 48. J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983) p. 259.
 49. Zie daarvoor F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de pvda in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2002).
 50. E. van Thijn, 'Is het pvda-socialisme een wegwerpideologie?', *Socialisme & Democratie* 28 (1971) nr. 11, p. 548-549; zie verder: Van Thijn, *Democratie als hartstocht*.
 51. J. Kool-Smit, 'Gelijkheid vertaald naar de helft', *Socialisme & Democratie* 29 (1972) nr. 3, maart 1972, p. 98 e.v.
 52. Zie daarvoor Werkgroep 'Partij in actie' van de Wiardi Beckman Stichting, *Partij Parlement Activisme* (Deventer 1978).
 53. Zie daarvoor I. van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002).
 54. C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger, een leven lang dwars. Een politieke biografie* (Amsterdam 1984) p. 215.
 55. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1972-1973, p. 1565.
 56. Kern van de onenigheid over de grondpolitiek betrof de prijsbepaling van landbouwgronden en waarderingsgrondslag bij onteigening. Deze kwesties hadden een sterk technisch karakter, maar waren onderdeel van een meer ideologisch geladen controverse. Sociaaldemocraten meenden dat grond geen speculatieobject mocht zijn en dat een enkeling niet mocht profiteren van de invloed van overheidshandelen op de waarde van de grond. De grondpolitiek werd tijdens het kabinet-Den Uyl tot belangrijk politiek en maatschappij-hervormend strijdpunt gemaakt, maar was al eerder aanleiding geweest tot heftige strijd. Voor een uitvoerig overzicht zie J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinetcrises* ('s-Gravenhage 1989), in het bijzonder p. 171 e.v.
 57. A. de Kwant en E. Matthies, *Twee dingen... Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht/Antwerpen 1981) p. 43.
 58. Zie voor een 'eigentijdse' beoordeling van de resultaten van het kabinet-Den Uyl: W. Gortzak (red.), *De kleine stappen van het Kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA-bewindslieden*, Wiardi Beckman Stichting (Deventer 1978); voorts P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht* (Den Haag 1999); A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) p. 266 e.v.

59. Zie daarvoor P. Nieuwenhuijsen, 'De pvda in de steden. Een geschiedenis van het naoorlogse wethouderssocialisme' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, in het bijzonder p. 228-236; ook H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010).
60. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, p. 464. Zie voor een typering van zijn leiderschap ook H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
61. P. van Praag, 'Van gedelegeerd vertrouwen naar georganiseerd wantrouwen. De betekenis van Nieuw Links voor de pvda' in: C. Hietland en G. Voerman (red.), *10 over rood 50 jaar later* (Amsterdam 2016) p. 71.
62. E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar 25 mei-11 november 1977* (Amsterdam 1978).
63. Zie hiervoor en het onderstaande F. Becker, 'De jaren 1970-1994' in: Brinkman, De Keizer en Van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, p. 272 e.v.
64. Kritiek uit eigen kring kwam onder meer van W. Meijer, 'Naar een herwaardering van de verzorgingsstaat', *Socialisme & Democratie*, 39 (1982) nr. 1.
65. Van Praag, 'Van kiezers en campagnes' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 111.
66. Zie *Schuivende Panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1987); *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam 1988). Voor een plaatsbepaling van beide rapporten: J.Th.J. van den Berg, 'De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaal-democratie' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 58 e.v.
67. A. Peper, 'Partij-organisatie: doel of middel', *Socialisme & Democratie* 47 (1990) nr. 5, p. 274.
68. Zie voor een verslag van de gebeurtenissen het vraaggesprek met Jan Pronk: P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De pvda in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam 1994) p. 116 e.v.
69. P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok. Over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005) p. 38.
70. W. Kok, 'Wij laten niemand los' in: *In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam 2009) p. 192. Voor de achtergrond: T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De pvda van Kok tot Samsom* (Amsterdam/Antwerpen 2014) p. 73-79.
71. P. de Rooy, 'Grote veranderingen in een klein land' in: De Rooy en Te Velde (red.), *Met Kok*, p. 220.
72. *Niemand aan de kant. Om de toekomst van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 1992). Paul de Beer was secretaris, Dik Wolfson voorzitter van de Commissie Verzorgingsstaat, die het rapport opstelde.
73. Zie J. van Ingen Schenau en D. Benschop, 'De catenaccio-campagne van de pvda' in: K. Brandts en P. van Praag jr. (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagnes van 1994* (Amsterdam 1995) p. 41-53.

74. R. van der Ploeg en M. van Zuylen, 'Paars voor sociaal-democraten', *Socialisme & Democratie* 52 (1995) nr. 3, p. 112-117; R. Vreeman, *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1995) p. 181-182.
75. *Memorandum Derde Weg*, Wiardi Beckman Stichting (maart 1999) p. 2.
76. U.S. Newswire, *Transcript of Democratic Leadership Council April 25 Event*, 26 april 1999, geciteerd door M. Schutrups, *De programmatisch-ideologische ontwikkeling van de PvdA en de Derde Weg ('Third Way'), 1986-2002*, Master-scriptie geschiedenis RUG (Groningen 2011) p. 4.
77. T. Blair en G. Schröder, *Europe: The third Way/Die Neue Mitte* (juni 1999), p. 10.
78. Progressive Policy Institute, correspondentie en agenda inzake conferentie, 'The Politics of the Third Way in Airley Center', 23 juli 1998 en januari 1999; W. Marshall (red.), *Building the Bridge. 10 Big Ideas to Transform America* (Lanham etc. 1997); R. Cuperus, K. Duffek en J. Kandel (red.), *Multiple Third Ways. European Social Democracy facing the Twin Revolution of Globalisation and the Knowledge Society* (Amsterdam/Berlijn/Wenen 2001); A. Giddens, *The Third Way, The Renewal of Social Democracy* (Cambridge 1998).
79. R. Koole, 'Lessen voor de ledendemocratie uit de lijsttrekkersverkiezing', *Socialisme & Democratie* 73 (2016) nr. 6, p. 5-20.
80. F. Leijnse, 'De CDA-isering van de PvdA. Een kritiek op het regeerakkoord', *Socialisme & Democratie* 51 (1994) nr. 10, p. 452.
81. P. Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (Amsterdam 1995); P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam 2004); P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam 2012).
82. H. Anker, P. Depla en J.M. Wiersma, 'Sterk en sociaal. De immuniseringscampagne van de PvdA' in: P. van Praag en K. Brants (red.), *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam 2000) p. 38.
83. Voor een nauwkeurige reconstructie zie R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam 2010) p. 168 e.v.
84. Een eigentijds verslag daarvan is te vinden in L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1992) in het bijzonder p. 41-66.
85. G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder* (Amsterdam 2003) p. 50 en 11; de reportage over Arnhem uit 1990, p. 69-115.
86. "'De mensen herkennen hun stad niet meer". Een gesprek met Henk van der Pols' in: F. Becker e.a. (red.), *Rotterdam. Het vijftiengste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 2004) p. 192.
87. *De kaasstolp aan diggelen*. Rapport van de Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers (Amsterdam 2002).
88. Reactie op hoofdlijnen van (interim-)partijbestuur PvdA op rapport commissie-Vreeman *De scherven opgeveegd*, 1 juni 2007.
89. P. van Praag en W. Geijtenbeek, 'Het onderschatte debat. De rol van het RTL4-debat in de campagne van 2003' in: K. Brants en P. van Praag (red.),

- Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (Amsterdam 2005) p. 111 e.v.; A. Walter en P. van Praag, 'Het premiersdebat als *game changer*' in: P. van Praag en K. Brants (red.), *Media, macht en politiek. De verkiezingscampagne van 2012* (Diemen 2014) p. 131 e.v.
90. C. Arndt, *The Electoral Consequences of Third Way Welfare State Reforms. Social Democracy's Transformation and its Political Costs* (Amsterdam 2013) p. 204 e.v.; zie ook van Praag, 'Van kiezers en campagnes' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 123-126.
91. Zie F. Becker en R. Cuperus, 'De sociaal-democratische spagaat. Over de electorale en sociologische instabiliteit van de pvdA' in: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De pvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam 2007) p. 47-54.
92. J.M. den Uyl, 'Na de tweedeling' in: J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam 1986) p. 179.
93. W. Bos, *De Derde Weg Voorbij*, Dr. J.M. den Uyl-lezing maandag 25 januari 2010, p. 14.
94. C. Arndt en K. van Kersbergen, 'Social democracy after the Third Way: restoration or renewal?', *Policy & Politics* 43 (2013) nr. 2, p. 203-220.
95. Tijdens het Europese voorzitterschap van Nederland in de tweede helft van 1991 bereidde staatssecretaris Piet Dankert een verdragsontwerp voor een Europese Politieke Unie voor met uitgesproken communautaire trekken. Zijn voorstel werd tijdens een vergadering van de Europese Raad op 30 september 1991 – de datum die als Black Monday te boek kwam te staan – door vrijwel alle lidstaten de grond in geboord. Zie voor een reconstructie het vraaggesprek met Dankert in Rehwinkel en Nekkers, *Regerenderwijs*, p. 145 e.v. De Nederlandse regering moest gas terugnemen. De besluitvorming over de Europese Politieke Unie liep daarna uit op het Verdrag van Maasticht, dat in februari 1992 door de lidstaten werd ondertekend.
96. Werkgroep Europa, *Europa: Vertrouwen herwinnen. Discussienota* (Amsterdam 2005).
97. Voerman, 'Het najagen van een illusie?' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 269 e.v.; ook F. Escalona, M. Vieira en J.-M. De Waele, 'The Unfinished History of the Social Democratic Family' in: idem (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Basingstoke 2013) p. 24-25.
98. Begin jaren zeventig werd het werven van 'gastarbeiders' door de pvdA in Rotterdam gezien als een ongewenste strategie van werkgevers om goedkope en ongeschoolde werkrachten aan te trekken voor bedrijfstakken als de scheepsbouw, waarvan toen al duidelijk was dat ze sterk onder druk zouden komen te staan. Zie: "De mensen herkenden hun stad niet meer". Een gesprek met Henk van der Pols, in: Becker e.a. (red.), *Rotterdam. Het vijftiengste jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 190-191. Het rapport

- van de commissie onder leiding van Van Thijn verscheen als: *Wisselwerking. Een visie van de PvdA op interculturaliteit* (Amsterdam 1998).
99. W. Gortzak, 'De moeizame opmars van het allochtone raadslid' in: F. Becker e.a. (red.), *Transnationaal Nederland. Immigratie en integratie*. Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme (Amsterdam 2002) p. 154 en 152.
 100. P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
 101. 'Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Concept-resolutie over integratie, opgesteld door het bestuur van de PvdA', *Socialisme & Democratie* 66 (2009) nr. 1/2, p. 23.
 102. Zie daarvoor S. Otjes, 'Wat is er over van de rode familie? De bijzondere relatie tussen PvdA en NVV/FNV' in: Becker en Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, p. 184 e.v.
 103. 'Vertrek van Spekman nog geen begin van oplossing problemen PvdA', *NRC Handelsblad*, 20 maart 2017.
 104. Zie M. Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw* (Amsterdam 2013).
 105. R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam 2009) p. 13 en 64.
 106. Ontleend aan R.H. Tawney, *Equality* (London 1983 [1931]) p. 108.

6. De zwakste verdedigen tegen het recht van de sterkste

1. A. Bos en C. Brand, 'Wel voor de Poes', *Centrum voor Parlementaire Geschiedenis*, geraadpleegd op 3 augustus 2017, <http://www.ru.nl/cpg/publicaties/blogs-rubrieken/debutanten-binnenhof/partij-dieren/>.
2. GroenLinks, 'Protest en Perspectief. De visie van GroenLinks, Verkiezingen januari 2003', 23 november 2002, geraadpleegd op 3 augustus 2017, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/gl2003con/gl-con03.pdf>.
3. P. Cliteur en J. Vink, 'De gelijkheid en vrijheid van mensen en andere dieren', in: Jasper Doomen en Afshin Ellian (red.), *De strijd van gelijkheid en vrijheid* (Den Haag 2015) p. 83-105.
4. *Trouw*, 2 augustus 2003.
5. *De Telegraaf*, 31 december 2005.
6. *De Telegraaf*, 31 december 2005.
7. Nicolaas G. Pierson Foundation, 'Documentaire Meat the Truth' (2007), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <http://www.meatthetruth.com/en/>
8. *Reformatorisch Dagblad*, 30 november 2006.
9. M. Thieme, 'Ik geloof. In seculiere politiek', *Partij voor de Dieren* (13 juni 2008), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://www.partijvoordedieren.nl/articles/ik-geloof-in-seculiere-politiek>.
10. *NRC Handelsblad*, 26 april 2014.
11. *Vrij Nederland*, 20 juni 2014.

12. L. Šebek, P. Kuikman en P. Vriesekoop, *Klimaat en veehouderij. Inzichten vanuit het onderzoek van Wageningen UR, mede naar aanleiding van de film 'Meat the Truth'* (Wageningen, 2008).
13. *Algemeen Dagblad*, 9 maart 2017. Pauw heeft daarop zijn excuses aangeboden.
14. *De Volkskrant*, 2 juni 2012.
15. M. Thieme, 'Speech op partijcongres PvdD', *Partij voor de Dieren* (1 juli 2012), geraadpleegd op 3 augustus 2017, https://www.partijvoordedieren.nl/downloads/www/2012/07/1341239597_20120701_congresspeech_Marianne_Thieme.pdf.
16. J.P. Cruiming, 'Partij voor de Dieren toch links?', in: *Joop* (13 juni 2014), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <http://www.joop.nl/opinies/partij-voor-de-dieren-toch-links>.
17. Partij voor de Dieren, 'Beginselverklaring', *Partij voor de Dieren* (11 juli 2005), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://www.partijvoordedieren.nl/beginselverklaring>.
18. *The Independent*, 16 augustus 2015.
19. M. Thieme, 'Help, m'n kieskompas zegt Partij voor de Dieren!', in: *Joop* (9 september 2012), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://joop.vara.nl/opinies/help-m-n-kieskompas-zegt-partij-voor-de-dieren>.
20. R. Wijnberg, 'Waarom de Partij voor de Dieren haar naam moet veranderen', in: *De Correspondent*, geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://decorrespondent.nl/1207/waarom-de-partij-voor-de-dieren-haar-naam-moet-veranderen/30935410-ab5056a0>.
21. R. Wijnberg, 'Waarom ik Partij voor de Dieren ga stemmen (en GroenLinks de overwinning gun)', in: *De Correspondent*, geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://decorrespondent.nl/6329/waarom-ik-partij-voor-de-dieren-ga-stemmen-en-groenlinks-de-overwinning-gun/162212270-46359f01>.
22. J. Mommers, 'De gestage opmars van de Partij van de Principes', in: *De Correspondent*, geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://decorrespondent.nl/2579/de-gestage-opmars-van-de-partij-van-de-principes/284229011-cbc3b211>.
23. Nicolaas G. Pierson Foundation, Documentaire 'Haas in de Marathon' (2013), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <https://vimeo.com/62596344>.
24. A. Krouwel, S. Otjes, 'Two shades of Green? The electorates of GreenLeft and the Party for the Animals', in: *Environmental Politics*, 24:6 (2015), p. 991-1013.
25. S. Otjes, 'Partij voor de Dieren geeft haar unieke karakter op', in: *Joop* (31 oktober 2012), geraadpleegd op 3 augustus 2017, <http://www.joop.nl/opinies/partij-voor-de-dieren-geeft-haar-unieke-karakter-op>.

7. De stem van de onvrede: de Partij voor de Vrijheid

1. Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op eerder verschenen publicaties van de beide auteurs, met name op: A. Krause, *Rechtspopulismus im Spiegel der niederländischen Presse. Pim Fortuyn und Geert Wilders als Herausforde-*

- ung für Journalisten* (Baden-Baden 2017); M. Wilp, 'Die Parteienlandschaft der Niederlande' in: F. Wielenga en M. Wilp (red.), *Die Niederlande. Ein Länderebericht* (Bonn 2015), p. 181-217; M. Kortmann en M. Wilp, 'Integrationskontroversen in den Niederlanden: Hintergründe, Entwicklungen und aktuelle Themen im Überblick' in: aldaar, p. 285-319; M. Wilp, 'Populismus in den Niederlanden – die Freiheitspartei von Geert Wilders' in: Sir Peter Ustinov Instituut (red.); *Populismus. Herausforderung oder Gefahr für die Demokratie* (Wenen 2012) p. 75-90; M. Wilp, *Das politische System der Niederlande. Eine Einführung* (Wiesbaden 2012).
2. De geschiedenis van het populisme in Nederland komt onder meer aan bod in: P. Lucardie en G. Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012) p. 21-36; K. Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *BMGN-Low Countries Historical Review* 127 (2012) nr. 2, p. 28-54.
 3. Aan het begin van zijn uitgebreide studie over de pvv stelt Koen Vossen vast: 'Abroad, Wilders had become synonymous with the political trouble brewing in the – formerly so tranquil – Netherlands since the turn of the century.' K. Vossen, *The power of populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (New York 2017) p. x e.v.
 4. Meer informatie over de biografie en politieke carrière van Geert Wilders is onder meer te vinden in: K. Vossen, *The power of populism*; M. Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (4e druk, Amsterdam 2016). Zijn eigen visie op de cruciale momenten van zijn leven licht Wilders toe in: G. Wilders, *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), p. 13 e.v.
 5. Hierop wijzen bijvoorbeeld: R. Leiprecht en H. Lutz, 'Verschlungene Wege mit Höhen und Tiefen. Minderheiten- und Antidiskriminierungspolitik in den Niederlanden' in: D. Vogel (red.), *Einwanderungsland Niederlande. Politik und Kultur* (Frankfurt 2003), p. 90.
 6. Tekenend voor het enorme politieke engagement van Wilders is een uitspraak van de vvd-politicus Frans Weekers over hem: 'Er is voor hem geen leven buiten de politiek. Politiek is zijn leven en zijn leven is politiek.' Geciteerd naar: A. Blok en J. van Melle, *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over Geert Wilders* (Hilversum 2008), p. 95. Zie hiervoor ook: Vossen: *The power of populism*, p. 62 e.v. Inmiddels is Wilders een van de meest ervaren politici in Nederland: na de verkiezingen van 2017 zaten er maar twee politici langer in de Tweede Kamer dan hij.
 7. Vgl. 'Het is tijd voor een liberale jihad', *NRC Handelsblad*, 12 april 2013.
 8. Bij de verkiezingen van 2002 verloor Wilders door het slechte resultaat van de vvd en zijn ongunstige plaats op de lijst zijn zetel. Pas toen een aantal leden de Kamer voor het kabinet verruilde, kwam er weer een plaats in de fractie voor hem vrij.
 9. Lucardie en Voerman wijzen erop dat Wilders de eerste afgevaardigde van de sinds 1948 bestaande vvd was die de fractie verliet. Vgl. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, p. 156.

10. Wilders gaat in zijn boek *Kies voor Vrijheid* (p. 33 e.v.) uitgebreid in op zijn breuk met de VVD en de oprichting van zijn eigen beweging. Het eindigt met zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* (p. 103-132).
11. Zie voor de moord op Theo van Gogh en de gevolgen ervan: I. Buruma, *Die Grenzen der Toleranz*, (München 2007); G. Mak, *Der Mord an Theo van Gogh. Geschichte einer moralischen Politik* (Frankfurt 2005). In zijn boek *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me* (New York 2012) beschrijft Wilders zijn visie op de islam en de actuele politieke gebeurtenissen. Hij gaat ook in op de moord op Van Gogh en de gevolgen die de veiligheidsmaatregelen op zijn dagelijks leven hebben.
12. Vgl. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, p. 164.
13. Een deel van hen richtte Eén NL op, die bij de verkiezingen in november 2006 net een zetel in de Tweede Kamer misliep.
14. Officieel bestaat de PVV uit twee leden: Geert Wilders en de Stichting Groep Wilders. Aangezien Wilders het enige lid van de stichting is, kun je de PVV terecht als een eenmanspartij beschouwen. De organisatiestructuur van de PVV komt uitvoerig aan bod in: Vossen, *The power of populism*, p. 87-109. Een vergelijking tussen de organisatie van de PVV en de LPF is te vinden in: S. de Lange en D. Art, 'Fortuyn versus Wilders: An agency-based approach to radical right party building', *West European Politics* 34 (2011) 6, p. 1235 e.v.
15. Vgl. hierover en over de scholing van de kandidaten: aldaar, p. 1242 e.v.
16. Dit was het op een na beste resultaat van een nieuwe partij in de politieke geschiedenis van Nederland. Alleen de LPF kreeg als nieuwe partij bij de verkiezingen van 2002 aanzienlijk meer stemmen (17,1 procent). Over de verkiezingen in dit jaar zie F. Becker en R. Cuperus, 'Die Wahlen am 22. November 2006 und die Unruhe in der niederländischen Wählerschaft', *Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien* 17 (2006), p. 83-100.
17. De brief die Wilders op 8 augustus 2017 aan *de Volkskrant* schreef is te vinden op <http://www.volkskrant.nl/binnenland/-genoeg-is-genoeg-verbied-de-koran~a870859/>.
18. De film werd alleen online uitgebracht omdat geen enkele omroep hem wilde uitzenden. Al een paar uur na het uitbrengen ervan werd de film al miljoenen keren bekeken. De visie van Wilders op de film en de reacties erop zijn te vinden in: Wilders, *Marked for death*, p. 187 e.v.
19. Meer informatie over TON is te lezen in: Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, p. 137-150.
20. Zie over de verkiezingen en de kabinetsformatie: M. Wilp: 'Machtwechsel in Den Haag. Die politischen Geschehnisse des Jahres 2010 im Überblick', *Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien* 21 (2010), p. 57-73. De deelname van de PVV aan het kabinet komt aan bod in: Vossen, *The power of populism*, p. 70-76.
21. De gedoogovereenkomst en andere documenten over het kabinet kunnen worden geraadpleegd op http://www.parlement.com/id/vij7e8jky5lw/kabinet_rutte_i_2010_2012.

22. Bij de verkiezingen van 2010 had het CDA grote verliezen geleden. Binnen de partij vond vervolgens een indringend debat over een eventuele samenwerking met de PVV plaats. In dit kader waarschuwden veel christendemocraten hun partij voor samenwerking met de partij van Wilders of kondigden zelfs aan dat zij dit pad niet wilden bewandelen. Op de allesbeslissende partijdag stemde 68 procent van de leden voor en 32 procent tegen de gedoogconstructie met de PVV.
23. Toen op 20 maart 2012 het lid Hero Brinkman uit de PVV-fractie stapte, raakte de coalitie haar meerderheid kwijt. Brinkman, die sinds 2006 voor de partij in de Kamer zat, zag dat zijn pogingen om de partij democratischer te maken op niets waren uitgelopen en hij was het niet eens met inhoudelijke beslissingen. Bij zijn vertrek uit de fractie kondigde hij aan het kabinet te blijven steunen.
24. In de Eerste Kamer bezetten de VVD zestien, het CDA elf en de PVV tien zetels.
25. Tot eind 2012 kwamen volgens de PVV op de website 40.000 bruikbare meldingen binnen, volgens de partij zelf een onmiskenbaar succes van haar actie en een aanwijzing van de grote problemen die de genoemde migrantengroepen veroorzaakten.
26. Het programma kan worden gedownload via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/PVV2012/PVVTk2012.pdf>.
27. Nadere beschouwingen over de verkiezingen zijn te vinden in: M. Wilp, 'Das nächste politische Erdbeben. Betrachtungen zur niederländischen Parlamentswahl am 12. September 2012', *Jahrbuch des Zentrums für Niederlandestudien* 23 (2012), p. 95-116.
28. Vgl. M. de Hond op peil.nl, geraadpleegd op 24 april 2012, <https://no.noties.nl/peil.nl/>. In de hier aangehaalde enquête gaf 49 procent van de ondervraagden Wilders de schuld van de val van het kabinet, de onderhandelaars van VVD en CDA (Rutte en Verhagen) waren maar volgens 14 procent van de ondervraagden verantwoordelijk, 30 procent van de ondervraagden legde de schuld bij alle drie betrokkenen.
29. Bijna de helft van de kiezers die in 2010 op de PVV en in 2012 op een andere partij hadden gestemd, zei in een enquête dat zij dit hadden gedaan omdat de PVV toch al niet voor een coalitie in aanmerking kwam. In een andere enquête gaf bijna twee derde van de ondervraagden de PVV geen kans om aan een kabinet deel te nemen. Vgl. M. de Hond op peil.nl, geraadpleegd op 2 september 2012, <https://no.noties.nl/peil.nl/>.
30. Vgl. Vossen, *The power of populism*, p. 64.
31. In maart 2012 verliet – zoals gezegd – Hero Brinkman de fractie en begon zijn eigen partij. Begin juli 2012 stapten met Marcial Hernandez en Wim Kortenoeven nog twee leden uit de PVV-fractie – als reden voerden ze strubbelingen binnen de partij aan. Wilders pareerde deze kritiek door hun vertrek af te doen als een reactie op de lage plaatsen die ze op de kandidatenlijst voor de aanstaande verkiezingen hadden gekregen. Hernandez

- publiceerde in september 2012 een boek met de veelzeggende titel *Geert Wilders ontmaskerd. Van messias tot politieke klaploper* (Soesterberg 2012).
32. Zie over dit onderwerp: Vossen, *The power of populism*, p. 76-83.
 33. Vgl. hierover onder andere: I. van der Valk, *Islamofobie en discriminatie* (Amsterdam 2012), p. 119.
 34. De video van de gebeurtenis is onder meer te zien op <http://nos.nl/nieuwsuur/video/2009576-wilders-meer-of-minder-marokkanen.html>.
 35. Het slotpleidooi van Wilders is te vinden op <http://politiek.tpo.nl/2016/11/23/video-laatste-woord-geert-wilders-rechtbank-sta-hier-namens-miljoenen-nederlanders/>. Meer informatie over het proces (met onder meer de motivering van het vonnis) staat op <https://www.rechtspraak.nl/Uitspraken-en-nieuws/Bekende-rechtszaken/Strafzaak-Wilders>.
 36. Het programma kan worden bekeken op <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/PVV2017con/PVV2017-2021con.pdf>.
 37. Bij deze ruzie ging het om het openbare optreden van Turkse ministers aangaande het referendum over verandering van de Turkse Grondwet, waardoor president Erdoğan zeer grote macht zou krijgen. Een minister kreeg geen toestemming om met zijn vliegtuig in Nederland te landen. Vervolgens kwam de Turkse minister van familie zaken, die toevallig in Duitsland verkeerde, met de auto naar Nederland en werd het haar door de politie onmogelijk gemaakt om in het openbaar op te treden. Erdoğan beschuldigde Nederland vervolgens van nazistische praktijken.
 38. Het FVD kreeg bij de verkiezingen in maart 2017 bijna 190.000 stemmen, wat neerkwam op 1,8 procent. Hierdoor kwam de partij met twee zetels in de Kamer (die werden bezet door Thierry Baudet en Theo Hiddema). VNL, dat met lijsttrekker Jan Roos aantrad, behaalde slechts 0,4 procent van de stemmen, te weinig voor een zetel.
 39. Vgl. A. Zijdeveld, *Populisme als politiek drijfzand* (Amsterdam 2009); M. Fennema, *Geert Wilders*; M. van Rossem, *Waarom is de burger boos?* (Amsterdam 2010); R. de Mul, *Paniek in de polder. Polytiiek en populisme in Nederland* (Zoetermeer 2011); D. Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011); D. van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam 2011); R. te Slaa, *Is Wilders een fascist?* (Amsterdam 2012); Vossen, *The power of populism* en F. Wielenga, *Geschiede der Nederlande* (Stuttgart 2016).
 40. P. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), p. 185.
 41. Vgl. K. Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten. Die ideologische Entwicklung des Geert Wilders' in: F. Wielenga en F. Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*, (Münster 2011), p. 77-103.

42. Vgl. K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* (4) 2009, p. 457.
43. Vgl. Vossen, *The power of populism*, p. 29-61.
44. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, p. 184.
45. Vgl. aldaar. Zie ook: S. Otjes, *Imitating the newcomer. How, when and why established political parties imitate the policy positions and issue attention of new political parties in the electoral and parliamentary arena: the case of the Netherlands* (Leiden 2012), p. 155-157.
46. Exemplarisch hiervoor is: C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser, 'Populism' in: M. Freedon/M.Stears/L.T. Sergeant (red.), *The Oxford handbook of political ideologies* (Oxford 2013), p. 493-512; B. Stanle, 'The thin ideology of populism', *Journal of Political Ideologies* 13 (2008) p. 95-110.
47. Vgl. Van Rossem, *Waarom is de burger boos?*, p. 28.
48. Zie voor Houwen: P. Lucardie, 'Populismus: begriffshistorische und theoretische Bemerkungen' in: Wielenga en Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011), p. 20.
49. Vgl. Partij voor de Vrijheid: *Verkiezingspamflet* (z.pl. 2006), p. 3. Het artikel luidt: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'
50. Terwijl Pim Fortuyn al vier jaar eerder in een interview met journalisten van *de Volkskrant* pleitte voor het schrappen van artikel een van de grondwet, vind je bij Geert Wilders een soortgelijk standpunt voor het eerst in de programmatische publicatie *Klare wijn*, uitgebracht in maart 2006. Vgl. *De islam is een achterlijke cultuur*, *de Volkskrant*, 9 februari 2002, en Groep Wilders/PVV, *Klare Wijn* (z.pl. 2006).
51. Vgl. Partij voor de Vrijheid, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (z.pl. 2010), p. 35.
52. Vgl. PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 3.
53. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15.
54. Vgl. PVV: *Hún Brussel, óns Nederland* (z.pl. 2012), p. 37. Bovendien is hier ook voor het eerst sprake van een verbod op minaretten.
55. Vgl. PVV: *Nederland weer van ons!* (z.pl. 2017).
56. Vgl. PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 4. Geert Wilders heeft voor het eerst op 19 oktober 2005 in de Tweede Kamer een motie ingediend waarin hij een boerkaverbod voorstelt.
57. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 37.
58. Tijdens het begrotingsdebat van 16 september 2009 eist Geert Wilders de invoering van een 'kopvoddentaks': moslima's die voortaan een hoofddoek willen dragen, moeten een vergunning aanvragen en daarvoor duizend euro

- per jaar betalen. Letterlijk zei Wilders in de plenaire zaal van de Tweede Kamer onder meer: ‘Voorzitter, dit land kent accijnzen op benzine en diesel, parkeervergunningen en een hondenbelasting, had een vliegtax en heeft een verpakkingstax, waarom dan niet een hoofddoekjesbelasting? Een kopvoddentax. Gewoon één keer per jaar een vergunning halen en dan meteen even aftikken. Duizend euro per jaar lijkt me een mooi bedrag. Zo gaan we eindelijk eens iets terugverdienen aan wat ons al zoveel heeft gekost. Ik zou zeggen: de vervuiler betaalt. Mijn vraag: is het kabinet bereid een hoofddoekjesbelasting in te voeren?’ Geciteerd naar C. Willemsen (red.): *Dossier Wilders. Uitspraken van de meest besproken Nederlandse politicus van deze eeuw* (Schelluinen 2010), p. 209.
59. Vgl. ‘Genoeg is genoeg: Verbied de Koran’, *de Volkskrant*, 8 augustus 2007. In deze brief, die de redactie van *NRC Handelsblad* om inhoudelijke en stilistische redenen overigens geweigerd had, staat onder meer: ‘Ik heb genoeg van de islam in Nederland: geen moslimmigrant er meer bij. Ik heb genoeg van de aanbidding van Allah en Mohammed in Nederland: geen moskee er meer bij. Ik heb genoeg van de Koran in Nederland: verbied dat fascistische boek.’
 60. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15.
 61. Vgl. PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 3.
 62. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 37.
 63. Vgl. PVV: *Nederland weer van ons!*
 64. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 23; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 17.
 65. Vgl. PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 3.
 66. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 37; PVV: *Nederland weer van ons!*
 67. In de twee verkiezingsprogramma’s uit 2010 en 2012 is in dit verband sprake van het principe ‘werken of wegwezen’.
 68. Alle in deze paragraaf genoemde eisen zijn hier na te lezen: PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 15, en PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 37.
 69. Vgl. PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 1 e.v.
 70. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 5 en p. 17; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 26.
 71. Vgl. PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 6 en p. 13; PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 11 e.v.
 72. Vgl. PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 13. Zie over dit onderwerp ook: PVV: *Verkiezingspamflet*, p. 2; PVV: *De agenda van hoop en optimisme*, p. 57.
 73. Vgl. PVV: *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 17.
 74. Ook tijdens de verkiezingscampagne van 2017 speelde dit oude voornemen van de PVV geen rol.
 75. De informatie is te vinden op <http://nos.nl/artikel/2163382-jong-of-oudman-of-vrouw-wie-stemde-op-welke-partij.html>.

76. De publicatie *TK2017 naar persoonlijke kenmerken* van 18 maart 2017 staat op <https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=TK2017+naar+persoonlijke+kenmerken.pdf>.
77. De Ipsos-studie kan op de bovengenoemde site worden geraadpleegd. Ook de onderstaande informatie is hieraan ontleend.
78. Alleen bij de protestantse CU en SGP (Staatkundig Gereformeerde Partij), die in de Ipsos-studie waren samengevoegd, lag deze waarde met 10,9 procent nog iets lager. De PvdA (met 43,7 procent) en het CDA (met 31 procent) lagen hier op de verkiezingsavond aan kop.
79. Hiermee lag ze ver achter op koploper GroenLinks (GL) met de destijds dertigjarige lijsttrekker Jesse Klaver (34,9 procent). Hier moet nog worden opgemerkt dat de PVV bij de verkiezingen onder Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs met 12,6 procent de vierde partij was. GL (19,3 procent), D66 (17,4 procent) en de VVD (15,1 procent) deden het beter. De resultaten staan op <https://www.scholierenverkiezingen.nl/Scholierenverkiezingen/Uitslag-Scholierenverkiezingen>.
80. Onderstaande cijfers zijn te vinden op de vermelde site. Ook hieronder wordt aan deze site gerefereerd.
81. In deze leeftijdscategorie lagen volgens De Hond GL (22 procent), D66 (21 procent) en de VVD (17 procent) aan kop.
82. Hier bezetten volgens Maurice de Hond de VVD (22 procent), D66 (17 procent) en het CDA alsmede GL (beide 12 procent) de eerste plaatsen.
83. Ter vergelijking: bij D66 lag de waarde op 57,2 procent en bij GroenLinks op 53,9 procent.
84. Hier stonden de VVD (25 procent) en D66 (19 procent) bovenaan.
85. Op de plaatsen twee en drie volgden SP (15 procent) en VVD (14 procent).
86. Deze cijfers zijn duidelijk in tegenspraak met verschillende studies en rapporten die voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 in de Nederlandse media zijn gepubliceerd. Volgens het onderzoeksbureau I&O Research kon de PVV bij haar vierde deelname aan de parlementsverkiezingen op aanzienlijk meer steun van jonge kiezers tussen 18 en 25 jaar rekenen. Op diverse plaatsen kon je bovendien lezen of horen dat Geert Wilders het in 2017 ook onder kiezers met een hoger opleidingsniveau vermoedelijk goed zou doen. Vgl. T. Broer en S. Pleij, 'Vernieuw de democratie!' in: *Vrij Nederland* (februari 2017) en de reportages op <https://wnl.tv/2017/02/10/pvv-populairst-hoger-opgeleiden/> en http://binnenland.eenvandaag.nl/tv-items/72113/ook_hoger_opgeleiden_stemmen_pvv.
87. De volgende cijfers komen uit de studie *Overgangen tussen partijen TK2017* van 18 maart 2017, te raadplegen op <https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=Overgangen+tussen+partijen+bij+TK2017.pdf>. Zie voor de verkiezingen van 2012 ook: H. Schmeets (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006-2012* (Den Haag/Heerlen 2015).
88. Vgl. Sociaal en Cultureel Planbureau: *Continu onderzoek burgerperspectieven* (2016/4) (Den Haag 2016), p. 25 e.v.

89. Het volgende betoog berust op: aldaar, p. 27 e.v. Zie over dit thema ook H. Schmeets: 'Ontwikkelingen in sociaal en institutioneel vertrouwen' in: H. Schmeets (red.), *Sociale samenhang: wat ons bindt en verdeelt* (Den Haag/Heerlen/Bonaire 2015), p. 87-100.
90. Vgl. daarvoor ook W. Gielen/H. Schmeets, 'De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen' in: Schmeets (red.), *Kiezersonderzoek 2006-2012* (Den Haag/Heerlen 2015), p. 124-139.
91. Vgl. SCP: *COB (2016/4)*, p. 32. Hier moet ook worden verwezen naar C. Aalberts, *Achter de PVV. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012). In deze studie houdt de auteur interviews met PVV-sympathisanten waarin vooral ook hun politieke opvattingen ter sprake komen.
92. Het streven van de PVV naar media-aandacht wordt op aanschouwelijke wijze beschreven in: Vossen, *The power of populism*, p. 93 e.v.
93. Vergelijk voor de worsteling van de media met Geert Wilders en andere rechts-populistische spelers ook A. Krause en K. Vossen (red.), *'Stinknormal?': Die rechtspopulistische Herausforderung in den Niederlanden und in Deutschland* (Münster 2017).

8. De SGP: een karakteristieke eik in een Hollands weidelandschap

1. *NRC Handelsblad*, 22 april 1988.
2. A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: *Jaarboek 1981*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 1982) p. 158.
3. *De Volkskrant*, 4 maart 2011.
4. De Gereformeerde Kerken komen voort uit de zgn. Doleantie, een afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk die in 1886 plaatsvond onder leiding van Abraham Kuyper.
5. W.J. op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme* (Houten 2005).
6. Toonaangevende predikanten uit deze periode zijn: Willem Teellinck (1579-1629), Jodocus van Lodenstein (1620-1677), Wilhelmus à Brakel (1635-1711), Jacobus Fruytier (1659-1731), Bernardus Smytegelt (1665-1739) en Theodorus van der Groe (1705-1784).
7. J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw, 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij* (Den Haag 1993) p. 18.
8. C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer', in: *Van Goedertierenheid en Trouw*, p. 133.
9. *De Zeeuw*, 10 januari 1917; zie ook A.J. Meeuwssen, 'Met slechts drie personen hier te Krabbendijke begonnen', *Een Vaste Koers* 4 (2004) nr. 2, p. 27-30 (uitgave van de SGP-kiesvereniging te Krabbendijke).
10. Zeven in de provincie Zeeland en één in de provincie Utrecht: Veenendaal (september 1917).

11. Mulder, in: *Van Goedertierenheid en Trouw*, p. 17; hij refereert aan brief van G.H. Kersten d.d. 25 april 1918.
12. Zie I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977) p. 66; A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkerstening van onze samenleving* (Leiden 1993) p. 63; K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) p. 81.
13. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, p. 63-64.
14. Bijvoorbeeld de Ongevallenwet (1901, herzien in 1921), Invaliditeitswet (1919), Land- en Tuinbouwongevallenwet (1923) en de Ziektewet (1930).
15. Kersten zette hiermee de lijn voort van het conservatieve ARP-Kamerlid mr. D.P.D. Fabius (1851-1931), die zich ook met tal van argumenten verzette tegen sociale verzekeringswetten.
16. Citaat uit artikel 8 van het Program van de Staatkundig Gereformeerde Partij d.d. 24 april 1918.
17. Bij de eerste inenting in de 19de eeuw kwam het veel vaker voor dat mensen aan de gevolgen van de vaccinatie overleden. Tegenwoordig zijn de vaccinaties veiliger.
18. Kersten verrichtte pioniersarbeid door op te komen voor de gewetensvrijheid van traditionele christenen. Zie de studie van A.A. Kluvel, *Gewetensvrijheid in het geding. Het relationele geweten ondervraagd* (Apeldoorn 2017).
19. Het kabinet-Heemskerck had in 1913 nog een dergelijk voorstel bij de Tweede Kamer ingediend. Maar dat werd in 1917 overruled door een voorstel voor invoering van het algemeen kiesrecht.
20. Om deze reden en omdat zij ongeoorloofde staatsdwang afkeurde, verzette de SGP zich ook tegen de opkomstplicht.
21. Zie de dissertatie van H.A. Post, *In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht* (Heerenveen 2009) p. 170-173.
22. Artikel 1 van het Program van de Staatkundig Gereformeerde Partij in 1918.
23. Zie de masterthesis van H.J. Nijsink, *'Eruit mannen!' Het politieke leiderschap van Gerrit Hendrik Kersten als voorman van de SGP* (Utrecht 2009) p. 56-57.
24. Daarbij refereerde Kersten vaak aan voorbeeldfiguren uit de vaderlandse geschiedenis, zoals Willem van Oranje (1533-1584), Graaf Jan van Nassau (1536-1606) en Prins Maurits van Oranje (1567-1625).
25. P. Zandt, *Uiteenzetting van het Beginselprogram der Staatkundig Gereformeerde Partij*, deel I en deel II (Utrecht 1953, herziene uitgave geredigeerd door C.N. van Dis in 1965).
26. David Kodde was landbouwer van beroep en combineerde dat met diverse politieke betrekkingen. Van 1921-1959 was hij burgemeester van Zoutelande, van 1923-1966 lid van de Provinciale Staten van Zeeland, van 1925-1968 hoofdbestuurslid van de SGP en van 1956-1963 lid van de Tweede Kamer.
27. Guido de Brès (ca. 1522-1567) is de auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561). Aanvankelijk was hij glasschilder, maar na zijn bekering werkte

- hij als rondreizend predikant in de zuidelijke Nederlanden, vooral in Doornik, maar ook in Antwerpen, Bergen, Valenciennes en Rijssel. Hij publiceerde diverse geschriften, waaronder *Le baston de foy chrestienne* (Antwerpen, 1555). Op 31 mei 1567 werd hij op bevel van landvoogdes Margaretha de Parma geëxecuteerd, omdat hij het verbod van Brussel had overtreden door het heilig avondmaal te bedienen.
28. Deze typering komt van dr. W. Fieret op basis van zijn onderzoek over het ontstaan en de beginjaren van de SGP. Zie W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990) m.n. p. 30.
 29. Zie hiervoor de vele bijdragen in het partijorgaan *De Banier*, het studieblad *Onderling Kontakt* en het tijdschrift *Zicht*.
 30. H.F. Massink e.a., *Theocratische politiek. Principes, geschiedenis en praktijk* (Houten 1994); en: idem, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak* (Houten 1993).
 31. B.J. van der Vlies en C.G. van der Staaij, 'Zelfde boodschap in andere woorden', *Reformatorisch Dagblad*, 30 oktober 2008.
 32. J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn 2016). Zie ook: C.G. van der Staaij, *Theocratie en democratie* (Den Haag 2005) p. 16-17 en 21-22.
 33. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk*, p. 73.
 34. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk*, p. 71.
 35. *Reformatorisch Dagblad*, 8 juni 2004.
 36. Op basis van artikel 146 van het Wetboek van Strafrecht.
 37. E.J. Brouwer, *De islam in huis. Een politieke positiebepaling* (Den Haag 2005).
 38. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk*, p. 249.
 39. *Hoort de roede. Partijredes uitgesproken door ds. P. Zandt op de Algemene (jaar)vergaderingen van de SGP in de periode 1952-1961*, deel 3 (Den Haag 1984) p. 147 (citaat komt uit partijrede van 17 februari 1960).
 40. Zie L. van der Waal e.a., *Boodschap aan Europa. SGP-visie op de Europese Unie* (Den Haag 2003); J.A. Schippers (red.), *Europa op een kruispunt. Een christelijk perspectief voor de 21e eeuw* (Apeldoorn 2014).
 41. Handelingen der Tweede Kamer 1938, p. 724-725 (2 december 1938). Het is wrang om te bedenken dat deze uitspraak werd gedaan na de zgn. *Kristallnacht* van 9 op 10 november 1938.
 42. *De Banier*, 10 maart 1939.
 43. De voorgestelde locatie lag circa 13 kilometer van het paleis.
 44. Voor een uitvoerige detailstudie, zie de dissertatie van E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn 2016).
 45. Met name ds. G.A. Zijderveld en ds. R. Boogaard droegen bij aan een theologische wending in de Israëlvisie van de Gereformeerde Gemeenten.
 46. Bart Wallet, 'Een gevaar voor ons land. Protestants antisemitisme als zwarte bladzijde', *Wapenveld* 65 (2015), nr 3, p. 2-10.

47. Een 'partijrede' is de toespraak van de voorzitter van het SGP-hoofdbestuur die wordt uitgesproken op de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de partij. Tot aan 1981 was de voorzitter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer tevens partijvoorzitter. Daarna werd de jaarlijkse partijrede uitgesproken door de fractievoorzitter.
48. J. Mulder e.a., *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma 1962-1983* ('s-Gravenhage 2002) p. 160.
49. *Tot welzijn van heel het volk*, p. 249.
50. Artikel 29b van het beginselprogramma van de SGP.
51. SGP-senator mr. G. Holdijk (1944-2015) zei bij de behandeling van het voorstel in de Eerste Kamer dat velen zich blijkbaar beter kunnen invoelen in het leven van een kip dan dat van een gelovige.
52. Mantelzorgers kunnen als blijk van waardering voor hun inzet ieder jaar een bedrag van € 250 van hun gemeente ontvangen.
53. Zie B.J. van der Vlies e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen. SGP-partijredes 1987-2010* (Gouda 2010) p. 12-13.
54. Hierbij zij met name genoemd: J.J. Polder e.a., *Tussen beginsel en belang. Normatieve gedachten over economie, markt en samenleving* (Houten 1998).
55. G.H. Kersten, *Is er geen oorzaak?* deel IV (SGP-brochure uit 1925); opgenomen in: Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen, *Vooroorlogse SGP-geschriften* (Den Haag 1986) p. 135.
56. De beschrijving die hier volgt, is een samenvatting van J.A. Schippers, 'Onrust in de SGP over politieke participatie van vrouwen', *Zicht* 40 (2014) nr 1, p. 52-59.
57. Zie artikel 10 in het Beginselprogramma van de SGP.
58. Volgens het organisch kiesrecht heeft een weduwe als gezinshoofd wel stemrecht.
59. Gegevens ontleend aan de database verkiezingsuitslagen van de Kiesraad (www.kiesraad.nl).
60. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, p. 81.
61. De CNA was een afsplitsing van de ARP onder leiding van Kamerlid ds. Hugo Visscher. Na een mislukte poging tot samenwerking met de SGP, kwam Visscher met een zelfstandige kandidatenlijst uit. Hij behaalde met zijn partij ongeveer de helft van de kiesdeler en wist dus geen Kamerzetel te veroveren.
62. Vgl. de analyse in E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*, p. 290-303.
63. J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992) p. 290-291.
64. Aldus sociaal econoom dr. Jan Rouwendal in het *Reformatorisch Dagblad*, 31 maart 2014. <http://www.digibron.nl/search/detail/efi8669405dcc-7809139c5f56958f3cf/soort-zoekt-soort-dat-is-het-in-essentie/o> (geraadpleegd op 17 januari 2017).
65. Zie J.A. Schippers, 'Interkerkelijke partij', *De Banier*, 18 augustus 2006, p. 7.
66. Vgl. de toename van SGP-stemmen in voormalige GPV-bolwerken, zoals Hardenberg, Bunschoten en een aantal Groningse gemeenten.

67. B.J. van der Vlies en M. de Bruyne, 'Moet de SGP oppositie gaan voeren?', *Reformatorisch Dagblad*, 20 juli 1999: <http://www.digibron.nl/search/detail/012ddd5efb64ab61ceidcafo/moet-de-sgp-oppositie-gaan-voeren/0> (geraadpleegd op 17 januari 2017).
68. Addy de Jong, *Meesturen vanaf de achterbank. De SGP als Stille Gedoog Partner 2010-2012* (Apeldoorn 2012) vooral p. 39-50.
69. H.G. Abma, 'Opleving' (SGP-partijrede 1976), in: *Tot welzijn van heel het volk*, p. 293.
70. Tegenwoordig handelen verreweg de meeste SGP-vertegenwoordigers en bestuurders in deze lijn. Er is ook verzet tegen deze benadering, dat zich concentreert rondom de stichting tot bevordering van de staatkundig gereformeerde beginselen. Deze stichting werd opgericht in 1969 en geeft het tijdschrift *In het spoor* uit. Hierin wordt kritisch geschreven over SGP-politici die qua standpunten afwijken van hetgeen de eerste vertegenwoordigers Kersten en Zandt naar voren brachten.
71. Door een stapeling van fiscale kortingen en inkomenstoeslagen betalen eenverdienersgezinnen met kinderen in Nederland bij gelijk gezinsinkomen tot wel twee keer zoveel belasting als tweeverdienersgezinnen met kinderen.
72. *Gerechtigheid verhoogt een volk*, p. 77.
73. Het concept van de rechtsstaat is in een lange christelijke denktraditie ontwikkeld, die via Augustinus (zie zijn *De Civitate Dei*) teruggaat op Mozes (zie de zgn. koningswet in Deuteronomium 17,14-20).
74. Vgl. de zorg die vicepresident J.P.H. Donner hierover uitspreekt in het *Jaarverslag 2016* van de Raad van State (Den Haag 2017) p. 14-20.
75. Vgl. het niet afgebakende begrip 'noodsituatie' in de Wet afbreking zwangerschap uit 1981, waardoor vrouwen ook om arbitraire redenen een abortus kunnen laten uitvoeren. Een onderzoek in 2005 laat zien dat bij circa de helft van de abortussen vrouwen aangeven dit om financiële redenen te doen.
76. Vgl. de uitspraak van SGP-senator Holdijk bij zijn afscheid als lid van de Eerste Kamer op 2 juni 2015: 'Meer inhoudelijk hopen wij dat de Kamer de rechtsstaat zal koesteren en niet zal vergeten dat een bloem die van haar wortels is afgesneden geen lang leven is beschoren.'
77. Vgl. J.A. Schippers, 'Oog voor elkaar. Een basisuitkering met toeslagen' in: S. Herschberg (red.), *Mij een zorg! De toekomst van de sociale zekerheid* (Amsterdam 2013) p. 94-108 en C.A. Everse (red.), *Recht omarmen. Christelijke politiek in de strijd tegen onrecht en armoede* (Apeldoorn 2016).
78. Dit leidde tot de oorlog in 1870-1871 tussen Duitsland en Frankrijk. De grondig verstoorde machtsbalans in Europa gaf vervolgens aanleiding tot de Grote Oorlog (1914-1918), die op zijn beurt weer de kiem legde voor de Tweede Wereldoorlog (1939-1945).
79. Per 31 december 2016 telde de SGP-jongeren 7346 leden.
80. Over deze thematiek: M.J. Kater, *Tolerantie in balans. Tussen drang en dwang van individu en collectief* (Apeldoorn 2017); A.A. Kluvel, *Gewetensvrijheid in het geding. Het relationele geweten ondervraagd* (Apeldoorn 2017).

81. De apostel Paulus spreekt in Romeinen 12:2 over *metanoia*, een hervorming, geestelijke bekering of een transformatieve verandering van het hart.

9. De lange mars van de SP

1. *'Keerpunt 1972', Regeerakkoord van de progressieve drie*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661972/keerpunt1972.pdf>, p. 4.
2. W. Beekers, *Mao in de polder. Een historisch-sociologische benadering van het Nederlandse maoïsme 1964-1978*, Doctoraalscriptie (Vrije Universiteit Amsterdam 2005).
3. *De Tribune*, november 1972.
4. A. Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland* (Amsterdam 2005).
5. Zie: *Het Rode Boekje. Citaten uit het werk van Mao Tse-toeng* (Utrecht 1967) p. 74 e.v.
6. J. Marijnissen, *Nieuw optimisme* (Soesterberg 2003) p. 18-19.
7. G. Voerman, 'Van Mao tot marketing: over het populisme van de SP', *Socialisme & Democratie* 66 (2009) nr. 9, p. 26-32.
8. T. Kox, *SP in vogelvlucht* (Rotterdam 1999) p. 11.
9. G. Voerman, 'De Rode Jehova's. Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) p. 124-150.
10. 'Daan en zijn onderdanen. Een portret van de grondlegger van de SP', *Anderere Tijden* (VPRO/NTR) 11 september 2001, anderertijden.nl/aflevering/586/Daan-en-zijn-onderdanen.
11. R. Kagie, *De socialisten, achter de schermen van de SP* (Amsterdam 2004) p. 35-42.
12. K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam 2001).
13. Marijnissen, *Nieuw optimisme*, p. 23.
14. SP, *Handvest 2000, een maatschappij voor mensen* (Rotterdam 1991).
15. SP, *Bundel vijfde congres SP* (z.p. 1991).
16. 'SP ledentallen per jaar (1992-)', Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, versie 28 maart 2017, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/content/sp-ledentallen-jaar-1992>.
17. K. Glastra van Loon, *De Poppe-methode. Milieu-activist Remi Poppe ontmaskert de grote vervuilers* (Utrecht 1993).
18. J. Marijnissen, *Tegenstemmen. Een rood antwoord op paars* (Amsterdam 1996).
19. J. Marijnissen, *Enough! A socialist bites back* (Rotterdam 1997).
20. 'A Dutch socialist bites back', website van SP, <https://international.sp.nl/a-dutch-socialist-bites-back>.
21. *Elsevier*, 10 december 1994.
22. R. Visser en K. Glastra van Loon, *Nederland in tweeën?! Een fotografisch tijdsbeeld* (Rotterdam 1997).

23. SP, *Heel de mens. Kernvisie van de SP, zoals vastgesteld door het ge congres op 18 december 1999* (z.p. 1999) p. 7 en 8.
24. Ibidem, p. 8.
25. Ibidem.
26. G. Voerman en P. Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP', in: Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam 2007) p. 139-164, aldaar 148.
27. J. Marijnissen en T. Kox, *Nee tegen déze EG. Een kritische analyse van de Europese eenwording* (z.p. 1992).
28. Met name de Linkse Partij in Zweden, de Socialistisch-Linkse Partij in Noorwegen, de Socialistische Volkspartij en de Rood-Groene Alliantie in Denemarken.
29. Marijnissen en Kox, *Nee tegen déze EG*.
30. J. Marijnissen, *Nieuw optimisme*, p. 103.
31. Karel Glastra van Loon (1962-2005) was schrijver, columnist en publicist. Tussen 1993 en 2005 was hij adviseur van de SP.
32. J. Marijnissen en K. Glastra van Loon, *De laatste oorlog. Gesprekken over de nieuwe wereldorde* (Amsterdam 2000) p. 193.
33. H. van Bommel, 'Een heilige oorlog win je niet door er zelf een te beginnen', 17 september 2001, website van SP, www.sp.nl/opinie/harry-van-bommel/2001/heilige-oorlog-win-je-niet-door-er-een-zelf-te-beginnen.
34. In Tweede en Eerste Kamer bleef de SP aandringen op een parlementair onderzoek. Dat kwam er niet maar wel de commissie-Davids, die in 2010 concludeerde dat er inderdaad geen adequaat volkenrechtelijke mandaat was geweest voor de inval in Irak.
35. SP, *Heel de wereld, de SP en de wereld* (Rotterdam 2005).
36. Vgl. www.stopdeuitverkoop.nl.
37. A. Brouwer: 'Het grote onbehagen. Hedendaags cultuurpessimisme', *De Groene Amsterdammer* 125 (2001) nr. 21.
38. P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma* (Uithoorn 2002).
39. E. Irrgang et. al., *Leest u zijn boeken maar. De pimpelpaarse antwoorden van Pim Fortuyn* (Rotterdam 2002).
40. 'Schrale rijkdom', in: *De Tribune*, 26 april 2002.
41. Column van Pim Fortuyn, in: *Elsevier*, 1 september 2000.
42. J. Marijnissen, *Schrale rijkdom. De erfenis van acht jaar paars* (Rotterdam 2002) p. 129.
43. G. Scargo en T. Kox, *Stem voor, stem SP. Hoe de SP de verkiezingen van 2002 won* (Rotterdam 2002).
44. J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002' in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) p. 18-180, aldaar p. 149-157.

45. H. Goslinga, 'Marijnissen verbeeldt de nieuwe politicus', *Trouw*, 16 november 2002.
46. Kagie, *De socialisten*, p. 167-186.
47. SP, *Gastarbeid en kapitaal* (Rotterdam 1983).
48. J. Marijnissen, 'Parlementaire enquête minderheden nodig', *Trouw*, 1 november 1997.
49. Tijdens het onderzoek stapt Lazrak uit de commissie, zonder overleg met de fractie. Dat leidt uiteindelijk ook tot zijn opstappen uit de fractie. Hij gaat verder als eenmansgroep.
50. SP, *Van apart naar samen. Deltaplan voor een geïntegreerde samenleving* (Rotterdam 2002).
51. Tweede Kamer der Staten-Generaal, Nota over de toestand van 's Rijks financiën, 28.600, nr. 24, 19 september 2002.
52. Tweede Kamer der Staten-Generaal, Onderzoek integratiebeleid, 28.689, nr. 9, 19 januari 2004.
53. 'Kamer eens met bijna alle aanbevelingen Blok', *NRC Handelsblad*, 15 april 2004.
54. T. Kox, 'Bruggen bouwen', *Spanning*, 1 februari 2006.
55. Paulus Jansen volgt hem op als partijsecretaris, twee jaar later neemt Hans van Heijningen diens post over, tot op heden. Jansen wordt Tweede Kamerlid en later wethouder in Utrecht.
56. 'PvdA blokkeert linkse lijstverbinding', *Trouw*, 24 september 2006.
57. 'PvdA wil niet zonder SP in kabinet', *de Volkskrant*, 23 november 2006.
58. J. Wanders, 'Balkenende en Marijnissen willen eerst verkenningsronde', *de Volkskrant*, 24 november 2006.
59. J.Th.J. van den Berg, 'SP: oppositie- of antisysteempartij?' Parlement & Politiek, 4 oktober 2013, http://www.parlement.com/id/vjdjatmyrrzh/sp_oppositie_of_antisysteempartij; zie voor meer informatie H. Reiding, 'Een christelijk-sociaal verstandshuwelijk. De formatie van het kabinet-Balkenende IV (2006/2007)' in: C. van Baalen en A. van Kessel (red.), *Kabinetformaties 1977-2012* (Amsterdam 2016) p. 403-445, aldaar 415 e.v.
60. 'WikiLeaks: PvdA wilde al ver voor de verkiezingen niet met de SP', *de Volkskrant*, 20 januari 2011.
61. Een van die zetels gaat verloren als Düzgün Yildirim zich afscheidt van de fractie. Hij is met de voorkeurstemmen van enkele SP-Statenleden gekozen en toont zich niet bereid die zetel over te laten aan degene die daartoe eerder, ook met zijn instemming, was gekozen door de Partijraad.
62. Jan Marijnissen blijft tot eind 2012 lid van de Tweede Kamer.
63. Peiling van de Landelijke Huisartsen Vereniging (LHV), oktober 2006. Zie 'Huisartsen willen Agnes Kant als minister', *nu.nl*, 25 oktober 2006, <http://www.nu.nl/verkiezingen2006/860335>.
64. A. Kant en E. Irrgang, 'De lessen uit de kredietcrisis', 2008.
65. Tweede Kamer der Staten-Generaal, Parlementaire Enquête Financieel Stelsel, 31.980, nr. 61, 11 april 2012.

66. E. Roemer, *Tot hier – en nu verder* (Soesterberg 2010).
67. M. Boyer en K. Fopma, *Een nieuw begin. Zes weken SP-campagne in beeld* (Rotterdam 2010).
68. I. Weel, 'Roemer: ik kan met bijna iedereen regeren', *Trouw*, 7 januari 2012.
69. P. Klapwijk en G. Rademaker, 'Emile Roemer Politicus van het Jaar 2011', *Een Vandaag*, 19 december 2011, Opiniepanel.eenvandaag.nl/uitslagen/politicus/39418/emile_roemer_politicus_van_het_jaar/.
70. O. Vermeer, 'Emile was niet gehaaid genoeg', *NRC Handelsblad*, 21 september 2012.
71. G. Tuenter en C. Driessen, 'Insiderspanel: Telegraaf voert "campagne" tegen SP. Heeft dat effect?', *NRC Handelsblad*, 4 september 2012.
72. *De Telegraaf*, 28 augustus 2012.
73. *Quote*, 22 augustus 2012.
74. W. Heck, "Door uitspraken Roemer ging rente omhoog", *NRC Handelsblad*, 23 augustus 2012.
75. 'Buitenlandse media waarschuwen voor anti-Europa-partij van Roemer', *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2012.
76. C. Verbraak, "Emile Roemer. Tussen pieken en peilen", NPO-documentaire (VARA) 23 december 2012.
77. Amsterdam, Utrecht, Eindhoven en Tilburg. Alleen in Rotterdam en Den Haag blijft de SP in de oppositie
78. B. van den Braak, 'Linkse doorbraak?', *Parlement & Politiek*, 20 juni 2014, http://www.parlement.com/id/vjkoaikksq01/linkse_doorbraak.
79. Het Huis voor klokkenluiders is een organisatie die mensen uit het bedrijfsleven en de overheid ondersteunt en adviseert bij het melden van werkgerelateerde misstanden. Zie ook huisvoorklokkenluiders.nl.
80. E. Roemer, *Het kan wel. Tussen Binnenhof en buitenwereld* (Amsterdam 2015).
81. 'Verkiezingsdebat: veel behoefte aan samenwerking', *NOS*, 8 februari 2017, nos.nl/artikel/2157145-verkiezingsdebat-veel-behoefte-aan-samenwerking.
82. *Het Financieele Dagblad*, 18 februari 2017.
83. Voerman en Lucardie, *De sociaal-democratisering van de SP*.
84. SP, *Heel de mens*.
85. R. van Raak, *Op zoek naar ons. De politiek door andere ogen* (Amsterdam 2015) p. 164.

10. Het 'geheim' van de Nederlandse liberalen

1. Zie voor een overzicht van proto-liberale elementen in de Nederlandse geschiedenis: M. Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid. Een vruchtbare voedingsbodem voor de hervormingen van 1848* (Assen 1998).
2. J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity* (Oxford 2001).

3. J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003).
4. De tekst van de Staatsregeling 1798 is te vinden op de website van 'Parlement en Politiek'. Zie voorts: J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam 2013) p. 58-72.
5. F. de Beaufort en P. van Schie, *Het Liberalenboek* (Zwolle 2011) p. 41.
6. J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).
7. E. Witte e.a., *Nieuwe geschiedenis van België 1 1830-1905* (Tielt 2005) p. 118-122 en 269-276.
8. J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978); J. van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam 2013) p. 562-567; F. de Beaufort, 'Dirk Donker Curtius. Radicaal liberaal van het eerste uur', in: F. de Beaufort, J. van den Berg en P. van Schie (red.), *Eigenzinnige liberalen. Onafhankelijk denkende politici in Nederland* (Amsterdam 2014) p. 43-65, 59-61.
9. Op basis van: R. de Jong e.a., *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011) p. 26-61; en de tabellen in G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) p. 32-33, 106, 125, 138, 177, 188, 228, 261, 273, 277 en 350.
10. P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) p. 32-33.
11. Op basis van cijfers van het DNPP over het gezamenlijke ledental van de partijen op 1 januari 2017 en cijfers van de Kiesraad over het aantal kiesgerechtigden op 15 maart 2017.
12. P.G.C. van Schie, 'Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd. Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, p. 91-117.
13. Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 43-48, 52, 82-83 en 125-126; Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008) i.h.b. p. 350-351 over het 'systeemloos model' van de VDB.
14. Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 418-433.
15. Ibidem, p. 257 en p. 260-261.
16. H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn 1969) p. 95-112.
17. *Beginselprogramma* van de VVD (1948).
18. Ook in de late negentiende en vroege twintigste eeuw waren de liberale partijen in Nederland en Duitsland electoraal ongeveer even sterk, zij het lange tijd op hoger niveau, tot ongeveer 1928: Patrick van Schie, 'The strengths and weaknesses of Dutch liberalism: a historical comparison with German liberalism', in: P.G.C. van Schie and G. Voerman (red.), *The dividing line*

- between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries* (Berlin 2006) p. 35-53.
19. J. Hoedeman, *Hans Wiegels en het spel om de macht* (Utrecht 1993) p. 200.
 20. In november 1980 was Wiegels vrouw Pien bij een tragisch auto-ongeluk om het leven gekomen. Dit maakte dat Wiegels zich met zijn tweede vrouw, Marianne (de zus van Pien) en zijn twee jonge kinderen meer in de luwte van de politiek wilde terugtrekken.
 21. In de eerste maanden en in september 1976, volgens de peilingen van 'De Rooie Haan/Nipo' en van bureau 'Legendijk', zie: M. de Hond, *25 mei 1977. Uitslagen en analyse van de Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 en wat er aan vooraf ging* (Beverwijk, 1977) p. 81 en 83.
 22. *Ibidem*, p. 38-48.
 23. Niet lang daarna zou Bolkestein lid van de Europese Commissie worden.
 24. Een derde kandidaat, Jelleke Veenendaal, kreeg 3 procent van de uitgebrachte stemmen.
 25. F. de Beaufort en P.G.C. van Schie, 'Herstel vvd zal moeten komen van heldere liberale identiteit', *Liberaal Reveil* 47 (2006) p. 200-204.
 26. Peil.nl, 'De stemming van 22 april 2012. De breuk!'
 27. Volgens TNS NIPO, 'Nameting' speelde bij 26 procent van de kiezers op de pvdA en bij 24 procent van de kiezers op de vvd een 'strategisch slimme stem' als stemmotief.
 28. Tydeman keerde zich met deze woorden tegen de vorming van een minderheidskabinet uit liberalen en vrijzinnig-democraten met gedoogsteun van de sociaaldemocraten. Hij vond dat de sociaaldemocraten zelf mede verantwoordelijkheid dienden te dragen door ook ministers te leveren. Zie: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, noot 225 op p. 165.
 29. *Beginselverklaring van de vvd* (2008), § 1, 4 en 6. Zie voor de ontwikkeling tussen 1948 en 2008: Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de vvd', in: P.G.C. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam 2008) p. 137-164.
 30. P. Stouhuysen, 'Excentrisch en excentriek. De typische trekken van het Nederlandse liberalisme', *Liberaal Reveil* 53 (2012) p. 40-43.

11. Een paradijs voor partijen

1. K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland* (Amsterdam 2003).
2. J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging in Nederland* (Amsterdam 2004).
3. H. Daalder, 'Extreme proportional representation. The Dutch experience' in: S.E. Finer (red.), *Adversary Politics and Electoral Reform* (Londen 1975) p. 223-248.

4. V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond: verklaringen voor het succes van een nieuwe partij' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1995* (Groningen 1996) p. 127-148.
5. S. Otjes, 'Een kat met negen levens. De politieke carrière van Jan Nagel', *De Hofvijver* 3 (28 oktober 2013) nr. 35.
6. '50 PLUSpunten: Verkiezingsprogramma 2012-2017'.
7. Bijv. S. Otjes en T. Louwerse, 'Het Kieskompas voor Europa. Best redelijk', *Stukroodvlees* (19 mei 2014) <http://stukroodvlees.nl/het-kieskompas-voor-europa-best-redelijk/>.
8. S. Otjes, 'Waarom 50PLUS moet blijven bestaan', *Blog Simon Otjes* (7 oktober 2013) <http://blog.simonotjes.nl/?p=1887>.
9. Vgl. de gegevens ledentallen politieke partijen van Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
10. Over alle verwickelingen: 'Historische weeffouten 50PLUS', *Gooi en Eemlander* (2 november 2013); 'Wat moet 50PLUS met driftige heren?', *NRC Handelsblad* (28 maart 2014); 'Jan Nagel laat zijn 50PLUS-droom niet varen', *de Volkskrant* (10 juni 2014); 'Nieuw seizoen 50PLUS-soap is begonnen', *Het Parool* (18 oktober 2014).
11. 'Omdat ouderen het niet meer pikken! Verkiezingsprogramma 2017-2021'.
12. 'Overzicht giften en schulden Tweede Kamerverkiezingen van 2015 tot 23 februari 2017. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties' (9 maart 2017), <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-binnenlandse-zaken-en-koninkrijksrelaties/documenten/publicaties/2017/03/08/overzicht-giften-en-schulden-politieke-partijen-tweede-kamerverkiezingen>.
13. Koen Vossen, "'Wij zijn geen stemvee.' De opkomst van DENK", *De Groene Amsterdammer* (8 december 2016).
14. 'Politiek Manifest DENK, februari 2015'.
15. O.a. Niels Rigter, 'In de geest van Ankara', *De Telegraaf* (23 september 2015).
16. S. Otjes, 'De verbreding van DENK', *StukRoodVlees* (24 mei 2016).
17. 'Hoe DENK met "trollen" politieke tegenstanders monddood probeert te maken', *NRC Handelsblad* (10 februari 2017).
18. Peter Wierenga, 'DENK heeft wel erg goed naar Wilders gekeken', *de Volkskrant* (8 oktober 2016); Thijs Niemantsverdriet, 'De schandpaal van DENK kan best succes hebben', *NRC Handelsblad* (18 juni 2016); Thijs Niemantsverdriet, 'DENK: profileer je als slachtoffer en sla hard terug', *NRC Handelsblad* (29 april 2016).
19. *DENkend aan Nederland. Verkiezingsprogramma DENK 2017*.
20. Charlotte Huisman, 'Hoe in één wijk de PVV en DENK de grootste werden', *de Volkskrant* (18 maart 2017); 'Waar wonen DENK- en PVV-stemmers naast elkaar?', www.nos.nl (31 maart 2017).
21. Vossen, "'Wij zijn geen stemvee.'"
22. T. Baudet, *Oikofobie, de angst voor het eigene* (Amsterdam 2013).
23. T. Baudet, *De aanval op de natiestaat* (Amsterdam 2012).

24. 'Echte Democratie. Onderzoeksrapport Forum voor Democratie', september 2016.
25. T. Baudet en P. Cliteur, *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda* (Amsterdam 2016).
26. 'Waarom Forum voor Democratie fundamenteel verschilt van VNL en Geen-Peil', website Forum voor Democratie (16 december 2016) <https://forumvoordemocratie.nl/actueel/onderscheid-fvd-vnl-geenpeil>.
27. Verkiezingsprogramma FVD, <https://forumvoordemocratie.nl/verkiezingsprogramma>.
28. P. Lucardie. 'Nieuw met stip (3). Het Forum voor Democratie', *De Hofvijver* 6 (19 december 2016) nr. 70.
29. C. Rosman, 'Thierry Baudet, je houdt van hem of je verafschuwt hem', *Algemeen Dagblad* (18 maart 2017); 'Wie is deze belangrijkste intellectueel van Nederland? Portret Thierry Baudet', *NRC Handelsblad* (28 september 2016).
30. Eigen onderzoek Uitslagenkaart Tweede Kamerverkiezingen 2017 per stembureau. www.nrc.nl. Joost Smits, Frank van Dalen, Politieke Academie 2017.

**Bijlagen: verkiezingsuitslagen Tweede
Kamer, Provinciale Staten en Europees
Parlement**

Partij	1918	1922	1925	1929	1933	1937	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	2017	
LPF																							17,0	5,7					
NMP														1,5															
RKPN																					0,9								
U55+																													
Welter/KNP								1,3	2,7																				
<i>Overige partijen voor 1940</i>																													
BCS																													
CDP																													
CSP																													
HGSP								1,0	1,1	0,9																			
LP									0,6																				
MSL										1,2																			
NBTMP																													
NSB																													
PB								0,7	1,6	2,0	1,0																		
RKVP										1,2																			
RSP																													
SP																													
VDW																													
VNH																													

Bron: CBS; Kiesraad; eigen samenstelling. Zie voor de partijnamen de lijst met afkortingen op p. 309/310

*Opgenomen zijn alleen die verkiezingsuitslagen waarbij de partijen minstens één zetel behaalden

** Deze resultaten hebben deels betrekking op de voorgangerpartijen

*** Deze partijen zijn in de categorie "linkse partijen" opgenomen omdat zij voorgangerpartijen van de PvdA (CDU, VDB) en GroenLinks (PPR, EVP) zijn

Bijlage 2 Uitslagen verkiezingen Provinciale Staten 1946-2015 (in procent)*

Partij	1946	1950	1954	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1987	1991	1995	1999	2003	2007	2011	2015	
Confessionele partijen																			
ARP	12,5	12,2	10,7	9,4	8,8	8,3	7,7	4,0											
CHU	9,7	10,5	9,7	9,0	8,5	9,3	7,3	4,7											
KVP	31,4	31,6	31,5	32,9	32,4	30,1	19,8	7,1											
CDA							6,2	15,1	35,1	33,4	33,0	32,6	22,9	24,4	28,0	25,0	14,1	14,7	
GPV							1,2	1,7	1,0										
CU**										1,0	1,2	1,6	2,4	2,6	3,4	5,5	3,3	4,0	
SGP	2,2	2,3	2,2	2,2	2,1	2,1	2,6	2,2	2,2	2,2	2,1	2,5	2,5	2,7	2,5	2,4	2,2	2,8	
Welter/KNP																			1,0
Linkse partijen																			
Pvd	25,8	25,7	29,4	28,7	29,9	23,4	16,8	28,0	32,1	20,7	33,0	20,4	17,0	19,0	24,1	17,9	17,3	10,1	
SP													2,1	3,3	5,6	14,8	10,2	11,7	
CPN	11,4	6,8	5,3	4,1	2,9	2,7	4,4	3,5	1,6	2,0									
PSP					3,0	5,0	1,6	1,4	1,3	1,8									
PPR***							1,7	4,9	1,5	1,6	1,2								
GL												5,2	4,3	9,9	6,9	6,2	6,3	5,4	
PvdD																2,6	1,9	3,5	

Partij	1946	1950	1954	1958	1962	1966	1970	1974	1978	1982	1987	1991	1995	1999	2003	2007	2011	2015
PvdA/PPR						1,6		2,1	1,9	1,3								
PvdA/PPR/D66						6,0												
PvdA/PPR/PSP										1,5	2,0							
PSP/CPN/PPR																		
GL/De Groenen													1,1					
Liberaal partijen																		
PvdV	6,4																	
VVD		8,5	8,8	11,4	10,0	10,0	12,1	19,0	17,0	22,2	15,5	15,7	27,2	23,7	18,5	18,1	19,6	15,9
D66							7,7	1,0	5,2	8,3	6,7	15,6	9,2	5,9	4,6	2,6	8,4	12,5
Overige partijen																		
50plus																	2,4	3,4
AOV													1,0					
AOV/U55+													3,6					
BP						6,7	1,7	3,1										
CD												1,1	1,0					
DS'70								1,5										
LPF															2,9			
PVV																	12,4	11,7

Bron: Kiesraad

* Opgenomen zijn alleen de uitslagen van partijen of lijstverbindingen die 1 procent of meer van de stemmen behaalden

** De resultaten hebben deels betrekking op de voorgangerpartijen

*** De PPR is in de categorie 'linkse partijen' opgenomen omdat zij een voorgangerpartij van GroenLinks is

Bijlage 3 Uitslagen verkiezingen Europees Parlement 1979-2014 (in procent)*

Partij	1979	1984	1989	1994	1999	2004	2009	2014
Confessionele partijen								
CDA	35.6	30.0	34.6	30.8	26.9	24.4	20.1	15.2
GPV	1.1							
SGP	2.2							
SGP/CU**		5.2	5.9	7.8	8.7	5.9	6.8	7.7
Linkse partijen								
PvdA	30.4	33.7	30.7	22.9	20.1	23.6	12.1	9.4
SP			0.7	1.3	5.0	7.0	7.1	9.6
CPN	1.7							
PSP	1.7							
PPR***	1.6							
CPN/GNP/PPR/PSP		5.6						
GL			7.0	3.7	11.9	7.4	8.9	7.0
De Groenen		1.3		2.4			0.2	0.2
pvdD						3.2	3.5	4.2
Liberale partijen								
VVD	16.1	18.9	13.6	17.9	19.7	13.2	11.4	12.0
D66	9.0	2.3	6.0	11.7	5.8	4.3	11.3	15.5
Overige partijen								
50plus								3.7
CP'86**		2.6						
CD			0.8	1.1				
Europa Transparant						7.3		
LPF						2.6		
PVV							17.0	13.3

Bron: Kiesraad

* Opgenomen zijn alleen die partijen en/of lijstverbindingen die bij tenminste één van de verkiezingen 1 procent of meer van de stemmen behaalden

** De resultaten hebben deels betrekking op de voorgangerpartijen

*** De PPR is in de categorie 'linkse partijen' opgenomen omdat zij een voorgangerpartij van GroenLinks is

Lijst van politieke partijen

50PLUS	Idem
AOV	Algemeen Ouderenverbond
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BCS	Bond van Christen-Socialisten
BP	Boerenpartij
BVL	Bond van Vrije Liberalen
CD	Centrumdemocraten
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CDP	Christen-Democratische Partij
CDU	Christelijk-Democratische Unie
CHU	Christelijk-Historische Unie
CP'86	Centrumpartij'86
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij van Nederland
CSP	Christen-Sociale Partij
CU	ChristenUnie
DENK	Idem
D66	Democraten 66
DS'70	Democratisch-Socialisten 1970
EVP	Evangelische Volkspartij
FVD	Forum voor Democratie
GL	GroenLinks
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
HGSP	Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij
LN	Leefbaar Nederland
LP	Liberale Partij
LPF	Lijst Pim Fortuyn
LSP	Liberale Staatspartij
KNP	Katholiek Nationale Partij
KVP	Katholieke Volkspartij
MSL	Middenpartij voor Stad en Land
NBTMP	Nederlandse Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij
NMP	Nederlandse Middenstandspartij
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
PB	Plattelandsbond
PPR	Politieke Partij Radikalen
PRDV	Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang

PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdD	Partij voor de Dieren
PvdV	Partij van de Vrijheid
PVV	Partij voor de Vrijheid
RKPN	Rooms-Katholieke Partij Nederland
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RKVP	Rooms-Katholieke Volkspartij
RPF	Reformatorisch Politieke Federatie
RSP	Revolutionair-Socialistische Partij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SP	Socialistische Partij
U55+	Unie 55+
VDB	Vrijzinning Democratische Bond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VDW	Verbond tot Democratisering der Weermacht
VNH	Verbond voor Nationaal Herstel

Lijst van afbeeldingen

Fig. 1.1:	Verkiezingsresultaten CDA (resp. voorgangers ARP, CHU en KVP) 1946-2017	25
Fig. 2.1:	Verkiezingsresultaten CU 2002-2017	39
Fig. 2.2:	Piramidemodel: de staat als één gemeenschap	41
Fig. 2.3:	Het spinnenweb- of kringenmodel	44
Fig. 3.1:	Verkiezingsresultaten D66 1967-2017	72
Fig. 4.1:	Verkiezingsresultaten GroenLinks 1989-2017.	93
Fig. 5.1:	Verkiezingsresultaten PvdA 1946-2017	106
Fig. 6.1:	Verkiezingsresultaten PvdD 2003-2017	131
Fig. 6.2:	Instemming met voorstellen van de PvdD november 2006 – maart 2010	142
Fig. 6.3:	Positie op de Dierendimensieschaal per partij	143
Fig. 7.1:	Verkiezingsresultaten PVV 2006-2017	155
Fig. 8.1:	Behaalde stemmen en procentueel aandeel SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen (1918-2017)	183
Fig. 8.2:	Verkiezingsresultaten SGP 1946-2017	185
Fig. 8.3:	SGP-aandeel van uitgebrachte stemmen per gemeente	186
Fig. 8.4:	Ontwikkeling van SGP-stemmenaantallen en -aandelen in zes gemeenten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1933, 1977 en 2017	187
Fig. 9.1:	Verkiezingsresultaten SP 1977-2017	203
Fig. 10.1:	Verkiezingsresultaten VVD 1948-2017	231

Personenregister

- Aartsen, Jozias van 147, 239
Abma, Hette G. 174, 177, 179, 188, 189
Agt, Dries van 23-25, 31, 64, 71, 73, 113
Ancona, Hedy d' 110
Ankersmit, Frank 257
Asscher, Lodewijk 121, 122, 124, 125, 252
Azarkan, Farid 253, 255
- Baay-Timmerman, Martine 250
Balkenende, Jan Peter 27-30, 39, 40, 68, 69, 73,
94, 122, 124, 149, 184, 211-213, 240
Banning, Willem 99, 101, 102
Barents, Jan 105
Baudet, Thierry 255-258
Bauman, Zygmunt 193
Beel, Louis 18, 102
Beelen, Tessa van 143
Benn, Tony 204
Berg, Johannes Th. J. (Joop) van den 19, 102, 143
Beveridge, William 103
Biesheuvel, Barend 197
Biesheuvel, Maarten 138
Bismarck, Otto von 192
Blair, Tony 118
Bodin, Jean 45
Boer, Margreeth de 121
Bolkestein, Frits 66, 146, 147, 204, 232, 236-238,
244
Bommel, Harry van 205, 207
Bonaparte, Napoleon 223
Borst, Els 66, 67
Bos, Wouter 29, 94, 121, 122, 210, 212, 213
Boxtel, Roger van 66
Brenk, Corrie van 251
Brinkhorst, Laurens Jan 64, 66, 68
Burger, Jaap 107, 111
- Caligula, Keizer 131
Calvijn, Johannes 42, 43
Carson, Rachel 81
Charles II 221
Clinton, Bill 118
Cliteur, Paul 129, 131, 256, 257
Cohen, Job 121, 122, 215
Colijn, Hendrikus 17
Cort van der Linden, Pieter 16
Cruiming, Jan-Peter 139
Cuperus, René 126
Curtius, Dirk Donker 224
- Dalrymple, Theodore 256
Dam, Marcel van 112
Dankert, Piet 122
Descartes, René 35
Dibi, Tofik 95
- Dieren, Wouter van 208
Dijkstal, Hans 147, 209, 238
Dijsselbloem, Jeroen 122
Dis, Cor N. van 173
Dittrich, Boris 67-69
Dooyeweerd, Herman 45, 47
Drees, Willem 18, 101, 102, 104-107, 116
Duijn, Roel van 83
Duivesteijn, Adri 211
Duyvendak, Wijinand 89
- Elzinga, Tuur 217
Engwirda, Maarten 64
Ephimenco, Sylvain 132, 134
Erdoğan, Recep Tayyip 253, 255
Eurlings, Camiel 27, 30
- Ferrier, Kathleen 32
Filips II 221
Fortuyn, Pim 7, 28, 29, 38-40, 67, 68, 70, 74, 94,
119, 123, 147, 209, 210, 233, 238, 239, 246, 247,
249, 252
Fosko, Bob 208
Frentrop, Paul 257
Frissen, Léon 32
- Galbraith, John Kenneth 108
Geer, Dirk Jan de 17
Gent, Ineke van 85, 95
Gesthuizen, Sharon 218
Ginjaar, Leendert 236
Giphart, Ronald 141
Glastra van Loon, Jan 62, 74
Glastra van Loon, Karel 207, 208
Goeman Borgesius, Hendrik 227
Goes van Naters, Marinus van der 102
Gogh, Theo van 123, 147
Gortzak, Wouter 123
Görüs, Milli 252
Graaf, Thom de 67-69
Grashoff, Rik 90
Groen van Prinsterer, Guillaume 40-43, 46
Groenman, Louise 60, 74
Gruijters, Hans 58, 60, 62, 112
- Habermas, Jürgen 51
Haersma Buma, Sybrand van 33
Halsema, Femke 85, 89-92, 94, 95, 212
Hart, Maarten 't 134, 135
Heerma, Enneüs 27
Heijden, Adrianus Franciscus Theodorus van
der 138
Hernandez, Adriane 250
Hiddema, Theo 255, 257, 258
Hirsi Ali, Ayaan 69, 147

- Hitler, Adolf 253
 Hofland, Henk 58
 Hond, Maurice de 139-141, 160-162, 249
 Hoof, Hans van 198, 201
 Hoogerwerf, Andries 107
 Hoop Scheffer, Jaap de 27, 28
 Hooven, Marcel ten 34
 Houwen, Tim 156
- Jager, Jan Kees de 216
 Janse, Maartje 132, 137, 139
 Jong, Piet de 31
 Jonge, Freek de 208
- Kadt, Jacques de 105
 Kalma, Paul 119
 Kant, Agnes 205, 210, 213, 214
 Kant, Immanuel 51
 Kappeyne van de Coppello, Joannes 12
 Karel de Grote 49
 Keller, Lieke 128
 Kersten, Gerrit Hendrik 168-170, 172, 173,
 175-179, 181-183, 188, 189, 194, 195
 Keynes, John Maynard 103
 Kinninging, Andreas 131
 Klamer, Arjo 208
 Klaver, Jesse 90, 92, 95, 96
 Klein, Norbert 250
 Klijsma, Meine Henk 59
 Klijsma, Jetta 217
 Klink, Ab 27, 28, 32
 Kluvel, Amanda 131, 132
 Kodde, David 173
 Koekoek, Henk 184
 Kohnstamm, Jacob 64, 65
 Kooye, Ian van der 254
 Kok, Wim 26, 27, 66, 93, 101, 114-119, 122, 180,
 188, 204
 Kooten, Kees van 138
 Koppejan, Ad 32
 Kox, Tiny 10, 204, 211, 212
 Kroeger, Pieter Gerrit 23
 Krol, Henk 249-251
 Krouwel, André 141, 142
 Kuyper, Abraham 11-16, 18, 21, 23, 37, 38, 40,
 42-47, 132, 137, 168, 169, 171, 178, 227, 228
 Kuzu, Tunahun 252, 253, 255
- Laan, Lousewies van der 69
 Laden, Osama bin 207
 Langendam, Peter 94
 Lans, Jos van der 211
 Lazrak, Ali 210
 Le Pen, Marine 153, 154
 Ledebuer, Lambertus G. C. 168
 Leers, Gerd 32
 Leijnse, Frans 119
 Lek, Bram van der 82
 Lenin, Wladimir 202
- Leo XIII 14
 Liefstinck, Piet 101, 102
 Lier, Theo van 103
 Locke, John 35, 221
 Louwerse, Tom 142
 Lubbers, Ruud 25, 26, 31, 65, 93, 114, 115, 117, 120,
 122, 188
 Lucardie, Paul 156, 206
 Luther, Martin 35, 42
- MacIntyre, Alisdair 51
 Manders, Toine 250
 Mansholt, Sicco 105, 110
 Marijnissen, Jan 201, 203-205, 207-213, 218
 Marfai, Kriztina 146
 Marx, Karl 202
 Meester, Eibert 107
 Meijer, Erik 205
 Melkert, Ad 94, 117, 119, 209
 Meritis, Felix 121
 Merkel, Angela 216
 Meyer, Ron 218
 Mierlo, Hans van 57-67, 70, 73, 75
 Molleman, Henk 19
 Mommers, Jelmer 141
 Monjé, Daan 198, 200
 Montag, S. 132
 Mutsaers, Charlotte 138
- Nagel, Jan 248-251
 Nicolai, Peter 138
 Nietzsche, Friedrich 48
 Nijpels, Ed 25, 232, 234, 236
 Nuis, Aad 65
- Ojik, Bram van 85, 86, 90, 95
 Oosterhuis, Huub 208
 Oplaat, Geert-Jan 147
 Otjes, Simon 142, 143, 253
 Ouwehand, Esther 135
 Öztürk, Selçuk 252, 253, 255
- Pas, Gerrit 88
 Pechtold, Alexander 68-71, 75, 76, 95
 Peetoom, Ruth 32
 Peper, Bram 115
 Pessers, Dorien 208
 Pierson, Nicolaas Gerard 129, 130, 142, 227
 Pierson, Niek 129, 134
 Pius XI 14
 Platvoet, Leo 85, 211
 Ploeg, Rick van der 117
 Poel, Fons de 129
 Pols, Henk van der 120
 Poortvliet, Tak van 15, 16
 Poppe, Remi 203, 205
 Praag, Philip van 113
 Pronk, Jan 115

- Raak, Ronald van 212, 217, 220
 Rawls, John 51
 Reagen, Ronald 180
 Rhijn, Aart van 101
 Rietkerk, Theo 27
 Rij, Marnix van 28
 Roemer, Emile 213-219
 Rooijen, Martin van 251
 Rooy, Piet de 13, 116, 259
 Rosenmöller, Paul 91, 93, 94
 Ross, Cl mence 27
 Rossem, Maarten van 156
 Rossum, Henk van 173
 Rottenberg, Felix 118
 Rouvoet, André 29, 39, 40, 53
 Ruding, Onno 25
 Ruers, Bob 205
 Ruijs de Beerenbrouck, Charles 17
 Rutherford, Samuel 179
 Rutte, Mark 31, 33, 49, 50, 70, 95, 97, 122, 124, 125, 149-151, 154, 162, 167, 184, 188, 215, 216, 232, 239-241, 244, 247

 Samsom, Diederik 121, 122, 125, 211, 215, 216
 Sap, Jolande 95
 Savornin Lohman, Alexander de 16
 Sazias, Léonie 251
 Schaefer, Jan 112
 Schaepman, Herman 13-15
 Scheffer, Paul 123
 Scheltema, Michiel 71
 Schermerhorn, Willem 102
 Schinkel, Willem 138
 Schouw, Dick 250
 Scruton, Roger 256
 Segers, Gert-Jan 52, 53
 Siebelink, Jeroen 138
 Simons, Sylvana 253-255
 Sint, Marianne 114, 116
 Slager, Kees 201
 Slob, Arie 53
 Smit, Joke 110
 Spekman, Hans 125
 Sorgdrager, Winnie 66
 Staaij, Kees van der 176
 Stam, Jaap 23
 Steenkamp, Piet 20, 22
 Stoel, Max van der 112
 Stouthuysen, Patrick 244
 Suurhoff, Ko 102

 Tawney, Richard 126
 Tellegen, Ockje 253
 Terli, Nilg n 208
 Terlouw, Jan 24, 58, 62-65, 71, 72, 75, 76
 Teunissen, Christine 132-134
 Thatcher, Margaret 180
 Thieme, Marianne 128, 130, 133-136, 138, 144
 Thijn, Ed van 69, 107, 110, 113, 123

 Thijsse, Jacobus Pieter (Jac. P.) 81
 Thorbecke, Johan Rudolph 224-226
 Timmermans, Frans 213
 Trump, Donald 154, 192
 Tuinstra, Elida 58
 Tydeman, Meinard 243

 Uyl, Joop den 24-26, 62, 64, 82, 83, 94, 101, 107-114, 116, 122, 197, 200, 234

 Vendrik, Kees 91
 Verbaan, Georgina 138
 Verburg, Gerda 27, 136
 Verdonk, Rita 68, 240
 Verhagen, Maxime 30-32
 Verhey, Elma 120
 Vis, Jan 65
 Vlies, Bas van der 174, 176, 177, 180, 182
 Voorhoeve, Joris 26, 236
 Vos, Hein 102
 Vossen, Koen 10, 156
 Voerman, Gerrit 156, 206
 Vondeling, Anne 107
 Vorrink, Irene 110
 Vorrink, Koos 102
 Vreeman, Ruud 117, 118, 121
 Vries, Peter R. De 249
 Vugt, Driek van 205

 Westerloo, Gerard van 120, 121
 Wiegel, Hans 66, 67, 232-236, 238, 244
 Wijers, Hans 66
 Wijfjes, Huub 104
 Wijn, Joop 27
 Wijnberg, Rob 141
 Wilders, Geert 31, 32, 40, 50, 70, 145-166, 233, 239, 241, 253
 Wilhelmina, koningin 178
 Willem I, koning 223
 Willem II, koning 224
 Willem III, koning 12, 225
 Willem III, stadhouder 221
 Willem V, stadhouder 223
 Willem van Oranje 35, 43
 Wilt, Paulus de 85
 Winter, Harry de 208
 Wit, Jan de 204, 205, 214
 Woldring, Henk 14, 22
 Wolfson, Dik 116

 Xiaoping, Deng 199

 Zalm, Gerrit 210, 237
 Zandt, Pieter 170, 171, 173, 175, 177, 179, 188, 189
 Zedong, Mao 197
 Zeevalking, Henk 59, 64
 Zomerem, Koos van 198
 Zuylen, Marjet van 117

Over de auteurs

Prof. dr. Carla van Baalen (1958) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In 1986 promoveerde zij, eveneens te Leiden, op het proefschrift *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder, 1942-1945*. Daarna was zij achtereenvolgens werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit te Nijmegen (1986-1990) en de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht (1990-1997). Sinds 1998 is zij directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en vanaf 2001 hoogleraar parlementaire geschiedenis. Zij publiceert over de Nederlandse politieke geschiedenis, met name vanaf 1945. Een van haar specialismen is de Nederlandse kabinetsformatie.

Frans Becker (1948) studeerde politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was onder meer werkzaam als wetenschappelijk medewerker aan de UvA en als plaatsvervangend directeur bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. Hij publiceerde over de geschiedenis en actuele positie van de sociaaldemocratie en over sociaal-economische en cultuurpolitieke vraagstukken. Tot zijn recente publicaties behoort het samen met Paul Kalma geschreven *Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit Nederland verdween* (Amsterdam 2016).

Dr. Jasper Blom (1978) studeerde economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2011 promoveerde hij als politiek-econoom aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkte bij het ministerie van Financiën en de Europese Centrale Bank en was van 2013 tot 2016 directeur van Bureau de Helling, wetenschappelijk instituut van GroenLinks. Sinds 2016 doceert hij aan de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich bezig met globalisering, financialisering, en het antropoceen. Hij redigeerde de bundel *De Kredietcrisis, een politiek-economisch perspectief* (Amsterdam 2011).

Daniël Boomsma (1990) is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. Tevens is hij kernlid van de Vlaamse denktank Liberales. Hij studeerde rechten en staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam. In oktober 2016 verscheen de door hem samengestelde en ingeleide bundel *De keuze van D66, toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016).

Rien Fraanje (1973) is secretaris-directeur van de Raad voor het openbaar bestuur (ROB). Hij was daarvoor directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en lid van de Executive Board van het Wilfried Martens Centre for European Studies, de denktank van de European Peoples Party. Fraanje studeerde Bestuurskunde aan de Universiteit van Leiden en bereidt thans een proefschrift voor over tolerantie ten aanzien van religie. Hij publiceerde over de christendemocratie, het conflict in Noord-Ierland en diverse bestuurskundige thema's.

Niko Koffeman (1958) studeerde economie en reclamewetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Na een loopbaan in het onderwijs en de reclame adviseerde hij vele dierenbeschermingsorganisaties en maakte hij al in 1992 een concept voor een Partij voor de Dieren. Voor het daartoe kwam was hij extern campagne-strateeg voor de SP, ontwikkelde het tomaat-logo en de Stem Tegen-campagne van deze partij en begeleidde de verkiezingscampagnes van de SP van 1994 tot 2006. Sinds 2007 vertegenwoordigt hij de PvdD in de Eerste Kamer. Verder is Koffeman sinds 2006 voorzitter van de Nicolaas. G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de PvdD.

Tiny Kox (1953) studeerde aan de School voor Hoger Economisch en Administratief Onderwijs in Eindhoven en haalde daarna zijn kandidaats rechten aan de Katholieke Hogeschool van Tilburg. In die stad was hij coördinator van de Tilburgse Rechtswinkel (1979-1982) en raadslid voor de SP (1982-2003). Van 1994 tot 2003 was hij algemeen secretaris van die partij en campagneleider bij opeenvolgende verkiezingen. Sinds 2003 leidt hij de Eerste Kamerfractie van de SP en maakt hij deel uit van de Nederlandse delegatie naar de parlementaire assemblee van de Raad van Europa. Daar leidt hij sinds 2007 de fractie van Verenigd Europees Links en maakt uit dien hoofde deel uit van het presidium van de assemblee.

Dr. André Krause (1981) studeerde geschiedenis en germanistiek aan de Heinrich-Heine-Universität in Düsseldorf. Sinds 2011 is hij docent voor geschiedenis, politiek en media aan het Zentrum für Niederlande-Studien aan de Westfälische Wilhelms-Universität Münster. Ook doceerde hij aan de Afdeling Duitse Taal en Cultuur van de Radboud Universiteit Nijmegen. In januari 2017 verscheen zijn dissertatie *Rechtspopulismus im Spiegel der niederländischen Presse. Pim Fortuyn und Geert Wilders als Herausforderung für Journalisten*.

Dr. ir. Rob Nijhoff (1964) studeerde informatica (Technische Universiteit Delft) en theologie (Theologische Universiteit Kampen). Van 2006 tot 2016 was hij onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie te Amersfoort. Hij publiceerde onder andere *Wat is wijsheid? Toekomst voor christelijke politiek* (Amsterdam 2016). In 2014 promoveerde hij op een filosofisch proefschrift (Vrije Universiteit Amsterdam). Momenteel combineert hij een gastdocentschap godsdienstfilosofie in Leuven (Evangelische Theologische Faculteit) met pastoraal werk.

Dr. Patrick van Schie (1964) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht en promoveerde in 2005 aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over het Nederlandse liberalisme in de eerste vier decennia van de 20e eeuw. Sinds 2001 is hij directeur van de TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme (gelieerd aan de VVD), en sinds 2013 is hij tevens tweewekelijks columnist voor Trouw.nl. Onder zijn recente boeken (als co-auteur) zijn: *Sociaal-Liberalisme* (Amsterdam 2014) en *Neo-liberalisme: een politieke fictie* (Amsterdam 2014). Eind 2017 verschijnt een boek over kiesrecht in Nederland vanaf 1796, waaraan hij als co-auteur heeft meegeschreven.

Drs. Jan A. Schippers (1968) studeerde staatkundige economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sinds 2006 is hij directeur van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP. Daarvoor was hij beleidsadviseur van de fractie van SGP en ChristenUnie in het Europees Parlement en coördinator van de Stichting Vormingsactiviteiten in Oost-Europa van de SGP. In zijn woonplaats Rotterdam was Schippers van 2006-2010 lid van de deelgemeenteraad Prins Alexander. Hij publiceerde onder andere over christelijke politiek, Europese Unie, mensenrechten, duurzame energie en economisch beleid.

Joost Sneller (1982) is sinds 2016 directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66 voor sociaal-liberaal gedachtegoed. Daarvoor werkte hij onder andere als politiek secretaris voor de Tweede Kamerfractie van D66 en was hij gemeenteraadslid namens die partij in Den Haag. Joost behaalde een BA in social sciences aan University College Utrecht, MA in international relations aan Johns Hopkins University (Bologna en Washington DC) en LLB aan de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden.

Dr. Koen Vossen (1971) studeerde politieke geschiedenis in Utrecht en Keulen. In 2003 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over kleine politieke partijen in Nederland (*Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*). In 2013 verscheen van zijn hand *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, dat in het Engels is verschenen onder de titel *The Power of Populism. The rise of Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*. Momenteel is hij verbonden aan de afdeling politicologie van de Radboud Universiteit Nijmegen en daarnaast free-lance journalist.

Prof. dr. Friso Wielenga (1956) studeerde geschiedenis in Amsterdam (Vrije Universiteit) en Bonn. In de jaren 1990 was hij, onder meer als bijzonder hoogleraar, werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen en aan de Universiteit Utrecht. Sinds 1999 is hij hoogleraar-directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Hij publiceert over Nederlands-Duitse betrekkingen en over de geschiedenis van beide landen. Zijn monografie *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2017, 4e druk) verscheen ook in het Duits en Engels.

Dr. Markus Wilp (1977) studeerde politieke wetenschap, nieuwere en nieuwste geschiedenis en sociologie aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Hij promoveerde in 2006. Sinds 2005 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Zentrum für Niederlande-Studien in Münster, sinds oktober 2016 als zakelijk directeur. Hij publiceerde vele teksten over Nederlandse politiek, onder andere over het politieke systeem en het partijenlandschap.